A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4.

Nyelvek és nyelvváltozatok

Nyelvek és nyelvváltozatok

Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére

Szerkesztette

Benő Attila, Fazakas Emese és Szilágyi N. Sándor

Első kötet

Kolozsvár, 2007

A könyv megjelenését támogatta:
Communitas Alapítvány
Nemzeti Kulturális Alap (Bukarest)

Cartea a apărut cu sprijinul
Administrației Fondului Cultural Național

ISBN-10 973-85142-9-0
ISBN-13 978-973-85142-9-4

© Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége
© Szerzők

Kiadja az **Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó,** 2007
Felelős kiadó: Ördög-Gyárfás Lajos
Borítóterv: Ördög-Gyárfás Ágota

MANET by himself
MICHELANGELO
CHAPEL
I AM
SCULPTORS

TABULA GRATULATORIA

Alberti Gábor
Antalné Szabó Ágnes
Bakk-Miklósi Kinga
Balázs Géza
Bálint Emese
Bartha Csilla
Békési Imre
Bencze Lóránt
Benkes Zsuzsa
Benő Attila
Beregszászi Anikó
Bíró Ferenc
Bodó Csanád
M. Bodrogi Enikő
Borbély Anna
Büky László
Czégényi Dóra
Czibere Mária
N. Császi Ildikó
Csernicskó István
Csomortáni Magdolna
Sz. Demeter Éva
Domonkosi Ágnes
Erdély Judit
Farkas Judit
Farkas Tamás
Fazakas Emese
Fejes Andrea
B. Fejes Katalin
Fenyvesi Anna
Fodor Katalin
Gál Noémi
Galgóczi László
B. Gergely Piroska
Hegedűs Attila
Hoffmann István
Ittzés Nóra
Jakab László
Cs. Jónás Erzsébet
Juhász Dezső
Kabán Annamária
Kádár Edit
Kányádi András
T. Károlyi Margit
Keszeg Vilmos
Kis Tamás
Kiss Jenő
É. Kiss Katalin
É. Kiss Sándor
Kolláth Anna
Kontra Miklós
Kósa Ferenc
Kovács Ágnes Melinda
Kristóné Fábián Ilona
P. Lakatos Ilona
Lakatos Katalin
Lanstyák István
Lengyel Zsolt
Lőrinczi Réka
Málnási Ferenc

D. Mátai Mária
Máthé Dénes
Maticsák Sándor
Medve Anna
Mizser Lajos
A. Molnár Ferenc
Mózes Huba
Murádin László
Murvai Olga
Nádor Orsolya
M. Nagy Ilona
Cs. Nagy Lajos
Nagy L. János
Nyirkos István
Petőfi S. János
Pintér Tibor
Posgay Ildikó
Pozsony Ferenc
Pusztai Ferenc
V. Raisz Rózsa
Révay Valéria
Rus Fodor Dóra
Sájter Laura
Sándor Katalin
Sebestyén Zsolt
Simoncsics Péter
Sófalvi Krisztina
Szabó József
T. Szabó Levente
Szabó Tamás Péter
Szabó Zoltán
Szabómihály Gizella
Szathmári István
Szelid Veronika
Szentgyörgyi Rudolf
Szépe György
Szilágyi Anikó
Szilágyi N. Sándor
Szilveszter László
Szilárd
Szopos András
Szűcs Tibor
Tánczos Vilmos
Terts István
Tolcsvai Nagy Gábor
Tóth Péter
Tóth Valéria
Ujváry Zoltán
Vass László
Vörös Ferenc
Vremir Márta
Wacha Imre
Zelliger Erzsébet
Zimányi Árpád
Zsemlyei Borbála
Zsigri Gyula

Tartalom

„Sok születés napokat vígan megélhess…” 11

ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES: Utak és tévutak az anyanyelvtanításban – egy kérdőíves vizsgálat tükrében 19

BAKK-MIKLÓSI KINGA – KOVÁCS ÁGNES MELINDA: A nyelveken túl: a kétnyelvűség korai kognitív és nyelvi előnyei 33

BALÁZS GÉZA: Memoversek a kumulatív kulturális evolúció szolgálatában 55

BÁLINT EMESE: A kétnyelvű közösségek nyelvhasználatának dinamikus ábrázolása és összehasonlítása 68

BARTHA CSILLA: Nyelvi attitűdök és a nyelvcsere 84

BÉKÉSI IMRE: Egy mondat versmondat-léte 102

BENCZE LÓRÁNT: „A múlt azonban nem csupán mítosz” 110

BENKES ZSUZSA – PETŐFI S. JÁNOS: Versek több jelösszetevőjének együttes megváltoztatására irányuló komplex [=ko] kreatív gyakorlatok 121

BENŐ ATTILA: Köznyelvi magyar szavak jelentésbővülése az erdélyi magyar nyelvváltozatban 145

BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICSKÓ ISTVÁN: Kisebbségi lét – sorsverés vagy általános probléma? 152

BODÓ CSANÁD: A moldvai magyar nyelvjárások román kölcsönszórétegének területisége 160

M. BODROGI ENIKŐ: A kisebbségpolitika általános jellemzői a skandináv térségben 175

BORBÉLY ANNA: Román–magyar kétnyelvű család, iskola és egyház 185

BÜKY LÁSZLÓ: Szövegmondatok a lírában 198

CZIBERE MÁRIA: Kisebbségi lét: nyelvi sorsok, kulturális konfliktusok, meglepő helyzetek Hollandiában 211

N. CSÁSZI ILDIKÓ: Moldvai csángó helynevek lexikális és morfológiai elemzése 230
CSOMORTÁNI MAGDOLNA: A növényzetre utaló helynevek 248
DOMONKOSI ÁGNES: Nyelvi-nyelvhasználati reflexió és nyelvi értékítélet 256
É. KISS SÁNDOR – É. KISS KATALIN: Mit is jelent 'aratni'? 264
FARKAS JUDIT – ALBERTI GÁBOR: A *mint* kötőszavas alárendelések és a mozgatásos teszt 270
FARKAS TAMÁS: A Kárpát-medence magyar helyneveinek használatáról 275
FAZAKAS EMESE: Bolyai János „tökélyes" nyelve 285
FAZEKAS TIBORC: Bukovinai székely tájszavak 296
B. FEJES KATALIN: A feltételes alárendelés koreferencia-viszonyai egy Babits-költeményben 309
FENYVESI ANNA – ZSIGRI GYULA: A percepció szerepe az angol kölcsönszavak hangsúlytalan szókezdő szótagjainak fonológiai adaptációjában az amerikai magyarban 315
FODOR KATALIN: Szempontok az adatközlők kiválasztásához 325
GALGÓCZI LÁSZLÓ: Nyelvtörténet, mentális lexikon, anyanyelvi nevelés 331
B. GERGELY PIROSKA: Kalotaszeg történeti ragadványneveiről 342
HEGEDŰS ATTILA: Kell lesz 350
HOFFMANN ISTVÁN: *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben 354
ITTZÉS NÓRA: Szófaji kérdések *A magyar nyelv nagyszótárá*ban 371
CS. JÓNÁS ERZSÉBET: A fordításstilisztika interdiszciplináris kapcsolódásai 380
JUHÁSZ DEZSŐ: Ezredvégi utazás Péntek Jánossal 392
KABÁN ANNAMÁRIA: Az anafora szövegformáló szerepe 399
KÁDÁR EDIT: Az ige–igekötő szórend csángó beszélt nyelvi szövegekben 403
KÁNYÁDI ANDRÁS: Casanova prágai legendája 425
KESZEG VILMOS: A történetmondás funkciói egy közösség életében 436
KIS TAMÁS: Szleng és karnevál 455
KISS JENŐ: A nyelvjárási szókészlet ismeretének változásáról 465
KOLLÁTH ANNA – LANSTYÁK ISTVÁN: Nyelvi probléma 471

„Sok születés napokat vígan megélhess…”

Péntek János köszöntése

Szülőhelye

A kalotaszegi Körösfőnek kitüntetett helye van a magyar művelődés történetében azóta, hogy Gyarmathy Zsigmondné Hóry Etelka, bánffyhunyadi úri asszony és írónő a XIX. század végén fölfedezte, összegyűjtötte a kalotaszegi hímzés mintáit, majd országos fórumokon, így a millenniumi kiállításon is érdeklődést ébresztett rajtuk keresztül Kalotaszeg népi műveltsége iránt az országon belül, sőt a széles nagyvilágban is. Gyarmathyné nemcsak begyűjtötte a néptől („elvette”) kézimunkáik legszebb darabjait, de újra meg is tanította („vissza is adta”) nekik, amit már majdnem elfelejtettek, kézműves hagyományukat. Az ő nyomában jártak és működtek a múlt század előtti század végén és a múlt század első évtizedeiben Malonyai Dezső, Györffy István, Viski Károly művészettörténészek és néprajztudósok, s velük együtt művészek, mint Körösfői-Krisch Aladár és művelődéspolitikusok, mint Koronghy Lippich Elek, akiknek köszönhetően Körösfő népi művészete lehetett az egyik inspirálója a XX. század elejétől a század 20-as éveinek elejéig működő és ható gödöllői művésztelepnek, és kapcsolódhatott európai művészeti irányzatokhoz, az angol praeraffaelitákhoz (John Ruskin, Walter Crane), ill. a finn szecesszióhoz (Eliel Saarinen, Akseli Gallen-Kallela). Ezeket az iskolákat és mozgalmakat az közös program jellemezte, hogy a maga módján mindegyik a nép – többnyire elfeledett – művészetéből kiindulva képzelte el a magas művészet megújítását. Az akkori Magyarországon ennek a törekvésnek képviselői voltak – a kor szellemétől nem, de a fenti mozgalmaktól és irányzatoktól függetlenül – Kodály Zoltán és Bartók Béla is. Bartók különben több szálon kötődött Körösfőhöz, úgy is mint népdalgyűjtő, kinek adatközlői között megtaláljuk a népes Péntek-família tagjait, és úgy is mint aki budai otthonát körösfői fafaragó – véletlenül (?) Péntek János – készítette bútorokkal rendezte be. Ez a népi és magas műveltséget egymáshoz közelítő, a kettő együttműködését serkentő mozgalom folytatódott tovább az I. világháború után a román fennhatóság alatti Erdélyben is az Erdélyi Szépmíves Céh keretei között, amelynek legjellegzetesebb képviselőjeként Kós Károlyt ismeri a világ. Az említett művészeti–népművészeti–művelődési mozgalmak mindegyike kapcsolódik Körösfőhöz, s ennek kö-

szönhetően a falu az erdélyi műveltség egyik szimbolikus helyévé emelkedett az elmúlt évszázad során. Itt született Péntek János 1941. június 7-én.

Iskolái

Az elemi iskolát Körösfőn, középiskolai tanulmányait Nagyváradon végezte Péntek János. E földrajzi tények mögött – az országhatárok mobilitása ellenére – szilárd művelődéstörténeti, valamint nyelv- és nyelvjárástörténeti jellemzők húzódnak meg, amit éppen a későbbi művelődéstörténésztől és nyelvésztől, Péntek Jánostól tudhatunk: Kalotaszeg, s benne Körösfő nyelvét és műveltségét tekintve inkább a kelet-magyarországi (bihari) régióhoz kapcsolódik, mintsem Erdély belső vidékeihez. Péntek János középiskolai tanulmányainak ideje alatt, az 50-es évek második felében Nagyvárad már csak nyomaiban őrizte az Adytól ironikus felhanggal, mégis szeretetteljes elismeréssel emlegetett Pece-parti Párizs csillogását. Egy másik országban és egy másik határszélre szorult városban, Szegeden, de nagyjából ugyanabban a korszakban nevelkedvén el tudom képzelni, milyen lehetett diáknak lenni egy ilyen szigorúan ellenőrzött határszéli városban: odakinn az utcákon mint afféle éppen hogy csak megtűrtek – csak a házak fala mellé sirülve járhattunk, de benn az iskolában, jó tanárok keze alatt, tudásra szomjazva – föltámadt, s megcsapott bennünket a szabadság szele.

Alma matere, a kolozsvári egyetem

Amikor 1960-ban Péntek János Kolozsvárra került egyetemi hallgatónak, addigra megtörtént volt a Bolyai Egyetem beolvasztása a kolozsvári román egyetembe, s így ő már a Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar tanszékének diákjaként kezdte meg egyetemi tanulmányait. A XX. század hektikus történelme mély nyomot hagyott a kolozsvári egyetem intézményén. Az 1872-ben Magyarország második egyetemeként alapított Ferencz József Tudományegyetemen a magyar nyelvészet nem tudott gyökeret eresztení és saját profilú iskolát teremteni fennállásának két év híján fél évszázada alatt sem, azaz Szegedre településének idejéig, 1920-ig. Kontrasztként hadd jegyezzem meg, hogy ugyanebben az időszakban a matematikában Kolozsvárt a Fejér Lipót – Riesz Frigyes – Haar Alfréd triumvirátus jegyezte Európa, sőt a világ matematikai iskolái közt is elsőként, de legalábbis az elsők között („Három ilyen nagyság egyidőben még Göttingában sem működött, amikor ott David Hilbert volt a vezető professzor” – Csörgő Sándor professzor szíves szóbeli közlése). Pedig a magyar nyelvészet professzorai sem

akárkik voltak ekkoriban: Szinnyei József (tanszékvezető 1888–1893), Szentkatolnai Bálint Gábor (tanszékvezető 1893–1912), Gombocz Zoltán (tanszékvezető 1914–1920). A magyar nyelvészet, amely mint a kor többi nyelvészete, természetesen történeti nyelvészet volt, egyrészt áldozatául esett az akkorra és Budapesten ugyan már befejeződött, de Kolozsváron még folytatódó „ugor-török" háborúnak, amely az „ugor-párti" Szinnyei után a „török-párti" Szentkatolnai Bálint kinevezésében nyilvánult meg, másrészt pedig, ettől nem függetlenül, megszenvedte, hogy a Kolozsvárra kinevezett professzorok ugródeszkának tekintették itteni státuszukat, s ezért csak rövid ideig maradtak helyükön, harmadrészt pedig közbeszólt a történelem is… Mindez oda vezetett, hogy a magyar nyelvészetnek Kolozsváron nem volt ideje sem évtizedekre kiterjedő egyenletes és koherens programmal rendelkező kutatómunkára, sem tanítványok kinevelésére. A magyar nyelvészeti stúdiumok egyetemi szintű oktatása szünetelt Kolozsváron 1920 és 1940 között. 1940 és 1944 között a Szegedről visszatelepült egyetem két jeles magyar nyelvészprofesszorral is dicsekedhetett, és mindkettőnek erős erdélyi kötődései voltak: a sokoldalú nyelvtörténész és finnugrista, karizmatikus nevelő Mészöly Gedeon (1880–1960) az I. világháború előtti kolozsvári egyetem doktora és alumnusa volt (1903/1906), a nagy tudású, de tanárként rideg dialektológus Horger Antal (1872–1946) pedig Lugoson születvén erdélyi származásúnak mondható. A négy háborús esztendő megint csak nem volt elegendő, sem alkalmas arra, hogy hosszú távú kutatóprogramok születhessenek, és természetesen arra sem, hogy tanítványok nevelődjenek alatta. Az 1945-ben romániai állami egyetemként alapított és az erdélyi magyarság támogatását maga mögött tudó Bolyai Egyetem előbb magyar irodalomtörténeti (1952-től), majd nyelvész professzora (1955-től) a tragikus életű Szabédi László (1907–1959) volt. Az ő nyelvészi működése is, mint több mint 60 évvel azelőtti elődje, Szentkatolnai Bálint Gáboré eltért a „mainstream" nyelvészeti fölfogástól. Szentkatolnai Bálint Gábor utazásai, személyes tapasztalatai, gyakorlati nyelvtudása alapján a már akkor tévesnek bizonyult törökségi rokonságot szorgalmazta a maga idejében, Szabédi László pedig a román néppel, általában a magyarsággal szomszédos népekkel való testvériség jegyében állította föl indoeurópai–magyar őstörténeti teóriáját, amit afféle virtuális hídnak szánhatott az erdélyi népek között. Elmondható, hogy mindketten illúzióik áldozatai voltak: Szentkatolnai Bálint Gábort a természetes halál mentette ki ebből a helyzetből, míg Szabédi Lászlót a romániai történelem könyörtelen fordulata kellett, hogy ráébressze, hogy e

csapdát részben önmaga állította magának, ahonnan, úgy ítélte meg, csak öngyilkosság árán menekülhetett. E személyes sorsokon keresztül látható, hogy a magyar nyelvészetet mint kutatási tárgyat és mint tantárgyat milyen kiszámíthatatlan kegyetlenséggel verte a sors a kolozsvári egyetemek egyenletes menetűnek nem mondható életében, még 1945 után is, amikor, a Bolyai Egyetem létrejöttével, azt lehetett volna hinni, hogy legalább a magyar nyelvészet hajója révbe ért.

A nyelvészeti kutatás számára alkalmasabb időszak nagyjából akkor következett be, amikor Péntek János egyetemi hallgató lett a kolozsvári egyetemen, azaz 1960-ban. Bár a külső körülmények éppen hogy nem voltak kedvezőek, sőt kifejezetten kedvezőtlenek voltak (az erdélyi magyarságot a korábbinál szorosabb pórázra fogta a hatalom, aminek a Bolyai Egyetem beolvasztása csak egyik jele volt). Mindez példa arra is, hogy a szellem – bizonyos esetekben és feltételek között – képes arra, hogy függetlenítse magát a politika, a politikai hatalomgyakorlás szeszélyeitől. Ez volt az a korszak, amikor a kolozsvári tanszék, professzorai és munkatársai bölcsességüknek, fölkészültségüknek és, nem utolsósorban, hajlamaiknak köszönhetően – a kolozsvári egyetem önnállásának ideje alatt először – találtak rá helyzetüknek és a hely (Erdély) szellemének megfelelő kutatási irányra, amelyet azóta is sikerrel követnek utódaik, elsősorban éppen Péntek János. Három nevet kell itt föltétlenül megemlíteni Szabó T. Attiláét (1906–1987), aki az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* megindításával a nyelvi múlt (és művelődéstörténet) monumentális gyűjteményének létrehozását tűzte ki célul, s amely munka most is, halála után 20 évvel még folyik, Márton Gyuláét (1916–1976), aki a moldvai csángók nyelvének, a székely nyelvjárások földrajzi eloszlásának és a magyar nyelv román kölcsönszavainak kutatójaként írta be nevét a magyar nyelvtudomány történetébe, harmadikként pedig Gálffy Mózesét (1915–1988) kell említenünk, mint a nyelvföldrajzi kutatások kolozsvári képviselőjét. E három professzor munkássága szabott irányt Péntek János későbbi kutatásainak is, amelynek fő vonulatai: (1) a szótörténeten keresztül Erdély művelődéstörténete, (2) a nyelvi kisebbség élete (dialektológia, kontaktológia, kölcsönszókutatás), (3) geolingvisztika.

Munkásságának fő vonásai

1964-től kezdve a magyar nyelvészeti és irodalmi tanszék munkatársaként működő Péntek Jánosnak a fönt említett három kutatási irányon túl más, nem föltétlen hajlamainak megfelelő, de az oktatásból következően kénysze-

rű feladatai is adódtak. A nemzetközi életben egyre jobban elszigetelődő, még az ún. szocialista táborban is magára maradó Romániában a tudományos élet bizonyos szeletei ekkor még nem szigetelődtek el a világ tudományosságától. Különösen nem a fővárosban, Bukarestben, ahol élénk, a világ nyelvészetével lépést tartó modern nyelvészeti kutatások folytak még a 60-as években is, amikor Bukarest közelebb volt Párizshoz, Bostonhoz és Edinborough-hoz (hogy csak három prominens nyelvészeti centrumot említsek a világban), mint Budapest. A bukaresti egyetemen is tanító, ott magyar tanszéket alapító Szabó Zoltánnak (1927–2007), valamint a Kolozsváron működő Teiszler Pálnak (1932–1988) köszönhetően a XX. század modern nyelvészeti eszméi eljutottak Kolozsvárra is és áthatották ott a nyelvészeti oktatást. Péntek János is részt vett a nyelvészeti oktatás megújításában, amikor 1972-ben feladatául kapta, hogy általános nyelvészetet tanítson az egyetemen. Ennek írásos nyoma a Szabó Zoltánnal és Teiszler Pállal közösen jegyzett *A nyelv világa* c. könyv (Dácia Kiadó, Kolozsvár, 1972). Kutatásaiban is érvényesíti a modern jelelmélet, a szemiotika szemléletét 1976-ban megvédett doktori értekezésében, ami szülőföldje, Kalotaszeg népi hímzéséről és annak szókincséről szól (könyv alakban: *A kalotaszegi népi hímzés és szókincse.* Kriterion, Bukarest 1979). Erdőn-mezőn jártas voltának köszönhetően munkásságában korán megjelenik és mindvégig jelentős szerepet játszik az etnobotanika (*Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete* [Szabó Attilával közösen]. Kriterion, Bukarest, 1985). E munkáinak köszönhetően éppen a nyelv, az otthoni táj nyelve által válik láthatóvá a párhuzamosság a növényzet mint a szülőföld teremtett, valamint a hímzés mint az otthon mesterségesen alkotott világa között. Péntek Jánosnak nemcsak munkásságára, de személyére is nagyon jellemző a kapcsolatteremtés, ő az, aki a nyelvészek között a legtöbbet tette a kolozsvári nyelvészet és a magyarországi nyelvészeti központok (Budapest, Szeged, Pécs, Debrecen, Miskolc) közötti kapcsolatok, sőt Kolozsvár és a nagyvilágban működő hungarológiai centrumok (Göttinga, Nápoly) közötti kapcsolatok felvételéért és fönntartásáért – ebben az értelemben Péntek János maga is: jel, ami nem más, mint kapcsolat, kapcsolat két összetevő, signans és signatum, jelölő és jelölt között, sőt több ennél: szimbólum, ami megtöbbszörözött, intenzívebbé tett jel. Ugyanis Péntek János személyében kapcsolódik össze Erdély és Magyarország nyelvi kultúrája, tájnyelv és köznyelv, kisebbségi és többségi nyelvhasználat, regionalitás és univerzalizmus. És van abban is valami jelképes, hogy éppen ő, Kalotaszeg szülötte hozta létre újra és erősítette meg

ezeket a kapcsolatokat, mert éppen Kalotaszeg az a kultúrtáj, amely Erdélyben a magyarországiaknak legközelebbi rokona.

Az otthon világából kiszakadva a nyelv világának egy másik aspektusára irányul később a figyelme, Erdély többnyelvű társadalma különböző rétegeinek nyelve iránt érdeklődve válik a nyelvszociológia, rajta keresztül a kisebbségi oktatás- és nyelvpolitika szaktudósává. Ennek bizonyságául említem itt számos munkája közül mutatóban *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben* (A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. Budapest, 1999) valamint *Anyanyelv és oktatás* (Pallas Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 2004) c. könyveit, *Nyelvi jogok Romániában* [Benő Attilával]. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 123–147), ill. *Die juristische Regelung des Sprachgebrauchs in Rumänien und die Muttersprachensprecher*. [Benő Attilával] In: Ferenc Glatz (hrsg.): *Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas. Begegnungen.* Schriftenreihe des Europa Institutes. Budapest Band 21. (Budapest, Europa Institut 2003. 71–86), valamint *A külső régiók esélyei az új évszázad magyar nyelvű kommunikációjában*. In: Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője II*. (MTA Társadalomkutató Központ, Budapest 2004. 213–228).

Rendkívüli dinamikusságából következően számos hazai és külföldi konferencia szervezője, még több konferencia és kongresszus előadója, aktív résztvevője.

Tanári egyénisége, vezetői kvalitásai

Megnyerő személye, kontaktusteremtő képessége, gyors felfogása és mindkét nyelven, a magyarban és románban is kiváló retorikus képességei teszik őt magával ragadó előadóvá. Szóbeli megnyilatkozásait átláthatóság, gazdaságosság és tömörség, egyszóval megformáltság jellemzi, ami véleményem szerint közvetlen kapcsolatban van szülőhelye, Kalotaszeg népművészetével, ill. avval, hogy ő ebben a szép és jól megformált világban nevelkedett. Amellett, hogy előadásai az adott kérdés nagyvonalú megközelítését adják, érzékletesek is, és érzékletességüket attól nyerik, hogy tele vannak személyes utalásokkal. Különleges képessége, hogy széles látóterében mindig meg tudja különböztetni az egyént, és gondot fordít rá, hogy ennek jelét is adja. Innen van, hogy hallgatói, de kollégái is, úgy érzik, hogy figyelő szeme rajtuk van, s ezért őreá mindig számíthatnak, és ugyanezért fogadják

el őt vitathatatlan tekintélyű vezetőjükké. A fölvetődő problémákat – legyenek bár azok emberi, szakmai vagy generációs természetűek – gyorsan fölismeri, és nagy empátiával, de a lehetséges leggyorsabb módon kezeli is őket. A józan kompromisszumok embere, aki a legnehezebb helyzetekben is megtalálja az arany középutat, és személye a garancia arra, hogy a korábban vitatkozó felek ígéretüket betartják. Több mint másfél évtizedes tanszékvezetői működése gyarapodást, gazdagodást, differenciálódást jelentett a nyelvészet, az irodalom és a néprajz egyetemi oktatásában. A magyar irodalom 1993-ben, a magyar néprajz 2002-ben kapott külön tanszéket a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen. E három tanszék mostani professzorai és munkatársai mind Péntek János tanítványai voltak, aki nemcsak nyelvészként, hanem néprajzosként, folkloristaként, művelődéstörténészként és kultúrszemiotikusként hatott reájuk. Segítője volt az Irodalmi Tanszék szélesedő kutatási és oktatási spektrumának, amennyiben az Erdély valóságos és szellemi határain túlra is törekedett kitekinteni, támogatója volt az Irodalmi Tanszék kebelén belül folyó finn nyelvi stúdiumoknak és útrabocsátója volt a Néprajzi Tanszéken meginduló modern értelemben vett antropológiai kutatásnak és oktatásnak A Nyelvészeti Tanszéken az ő támogatásának köszönhetően vált elfogadottá és nemzetközileg elismertté a kognitív nyelvészet kutatása és oktatása Szilágyi N. Sándor vezetése alatt, itt kapott a retorika oktatása külön figyelmet Máthé Dénes tevékenységében, és lett a kontaktológia mellett a fordítástudomány is elismert diszciplína Benő Attila előadásain, miközben tovább folynak a tanszék régen megindult projektumai, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztését tavaly vette át Fazakas Emese Kósa Ferenctől, a helynévkutatás Csomortáni Magdolna feladata, a leíró nyelvészet Kádár Edit felelőssége az oktatásban. Magyarországi vendégtanárként magam hol itt, hol az Irodalmi Tanszék kebelén belül működő finn stúdiumok oktatásából veszem ki a részem, attól függően, mire van szükség. A finneknél most éppen országismeretet és szintaxist adok elő az I., ill. IV. évfolyamon, a Tanszék mesterkurzusán pedig antropológiai nyelvészetet tanítok. Nem kell külön hangsúlyozni, mert az elmondottakból egyenesen következik, hogy messzetekintő tudományszervezőként Péntek János alapvető szerepet játszott a mesteri és doktori iskolák létrehozásában, sőt ezeknek máig ő a hivatott vezetője és fő mozgatója Kolozsváron: az ő irányításával doktori fokozatot elért tanítványainak száma meghaladja a húszat.

Társadalmi elismertsége

Péntek János számos tudományos és civil szervezet tagja, ami azt jelzi, hogy tudományos tevékenységét és annak számára is hasznos voltát a tudományos és civil társadalom tudomásul vette és megbecsüli. Péntek Jánost e megbecsülés a legnagyobb mértékben megilleti, mert neki köszönhető, hogy a magyarságtudomány három prominens ága (nyelvészet, irodalom, néprajz) a korábbinál sokkal nagyobb súlyt képvisel mind a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen belül és az erdélyi magyar tudományosságban, mind pedig a hungarológia nemzetközi színterein, mindenek előtt Magyarországon. Egyeteme szenátusának hat évig volt tagja 1990 és 1996 között. 1997-től elnöke az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségének, alapítója az Erdélyi Tankönyvtanácsnak (1990) és elnöke a Tanács kuratóriumának (1998), alelnöke a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak (1996), társelnöke a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának (2000), tagja az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Bolyai Társaság választmányának, tiszteletbeli tagja a Magyar Néprajzi Társaságnak (1990), a Magyar Szemiotikai Társaságnak (1990). 1999-től 2002-ig Széchenyi Professzori Ösztöndíjas volt. A Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszéknek 1990-től 1996-ig volt vezetője, amelynek 2007 közepétől konzulens professzora. 2006-ban munkásságának elismeréseképpen a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta, és ennek folyományaképpen őt választották 2007-ben az MTA Kolozsvári Bizottságának elnökévé.

Szakmai elismerését jelzik a következő díjak: Csűry Bálint Emlékérem (1985), Lőrincze Lajos Díj (1995), Bárczi Géza Emlékérem (1996), Lotz János Emlékérem (2001), A magyar népi kultúra kutatásáért – Emlékérem (2001).

A fent említett titulusok és díjak annak a társadalmi fölismerésnek és szakmai elismerésnek a jelei, hogy Péntek János a magyar tudományosság történetében azon ritka szereplők egyike, akiről elmondható, hogy „a megfelelő ember a megfelelő időben a megfelelő helyen” – az erdélyi magyar filológia – és mindannyiunk – szerencséjére.

Simoncsics Péter

Antalné Szabó Ágnes
(Budapest)

Utak és tévutak az anyanyelvtanításban – egy kérdőíves vizsgálat tükrében

Bevezető

Országonként sokban eltérő, mégis sok szempontból hasonló kihívások kereszttüzében folyik a gyermekek nevelése a magyarországi és a határon túli iskolákban. A változó társadalmi-gazdasági környezetben a kulturális értékek, a nevelési célok és a feladatok is változnak. A környezetünkben zajló változásokra sokféle választ adhatunk. A lehetséges válaszok közül a következőkben elsősorban azokkal foglalkozom, amelyek a tanár munkájával, a tanár által választott módszerekkel és munkaformákkal, a tanári szerep megváltozásával kapcsolatosak.

2005–2006-ban – a Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport munkájának részeként – kérdőíves felmérést végeztem az 1–12. évfolyamon anyanyelvet tanító pedagógusok körében. A kérdőív 9 különböző – zárt és nyílt végű – kérdést tartalmazott az anyanyelvi neveléssel kapcsolatban. (Melléklet 1–9.) A kérdőív segítségével a pedagógusoknak az anyanyelvi neveléssel kapcsolatos elvárásait, hagyományaikat, attitűdjüket vizsgáltam, választ kerestem a következőkre: milyen célokat kapcsolnak a pedagógusok az anyanyelvi neveléshez, milyen rendszerességgel tartanak anyanyelvi órákat, milyen tanulói tevékenységtípusokat, tanári módszereket részesítenek előnyben, milyen problémáik, javaslataik vannak az anyanyelvi neveléssel kapcsolatban.

A kérdőívet 518 tanító és magyartanár töltötte ki önkéntesen, név nélkül országszerte, a kérdőívet kitöltő pedagógusok a következő megoszlás szerint tanítanak magyar nyelvet az egyes évfolyamokon:

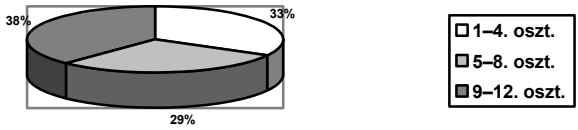

Az írásbeli kérdőíves felmérés adatait a társadalomtudományi kutatásokat segítő SPSS statisztikai adatfeldolgozó programmal rögzítettük és dolgoztuk fel, az adatok rögzítésében segítségemre voltak: Láng Györgyi és Kenyó Ildikó. Köszönettel tartozom módszertanos kollégáimnak is, akik segítettek a kérdőívek országos terjesztésében.

A kérdőívekben a következő általános adatokat kértem a pedagógusoktól: nemük, életkoruk, szakjuk, az iskola típusa, az iskola helye. Ezekről a személyes adatokról, valamint a felmérés körülményeiről – a terjedelmi korlátok miatt – itt nem számolok be részletesen. (ANTALNÉ 2006a) A következőkben nem a teljes kérdőívet, hanem hét kiemelt kérdésére adott válaszokat elemzem, azokat, amelyek évfolyamtól függetlenül azonosak voltak mindhárom típusú kérdőívben. A mellékletben az 5–8. évfolyamon tanító pedagógusoknak szóló kérdőívet mutatom be (a bevezető rész nélkül).

Változó tantervi célok

Az oktatást-nevelést szabályozó dokumentumok, a Nemzeti alaptanterv 2003-as változata – az európai uniós törekvésekkel összhangban – előtérbe állítják a képesség- és készségközpontú iskolai nevelést az ismeretközpontú oktatással szemben. Hangsúlyozzák, hogy az iskolai nevelés kiemelt célja a diákok kommunikációs képességének a fejlesztése. (Nemzeti alaptanterv 2003)

Az iskola feladata elsősorban nem a műveltség közvetítése, hanem annak ösztönzése, hogy a diákok eljussanak az aktív tanulásig. (NAHALKA 2002) A gyerekeket az anyanyelvi órákon nem tekinthetjük a tanári előadás passzív hallgatóinak, az anyanyelvi nevelés tartalma nem merülhet ki a fogalmak és a szabályok tanári közlésében. A képzés során a tanulóknak olyan produktív tudást, olyan kommunikációs kompetenciát kell szerezniük, amelyet a mindennapi, társadalmi életükben is alkalmazhatnak. E cél megvalósítását segítő nevelési stratégia, hogy a tanulókat az órán is életközeli szituációkba helyezzük, értelmes, gyakorlatközeli feladatok elé állítjuk, a tanár és a diák között egyenrangú partnerekre épülő, többirányú kommunikáció folyik. (HARMER 1998)

A kérdőív 2. kérdésében arra kértem a pedagógusokat, hogy becsüljék meg, milyen arányban jellemzi anyanyelvi óráikat a nyelvhasználat fejlesztése és az anyanyelvi ismeretek tanítása. (Melléklet 2.) A pedagógusok által adott válaszokat szemlélteti a következő diagram.

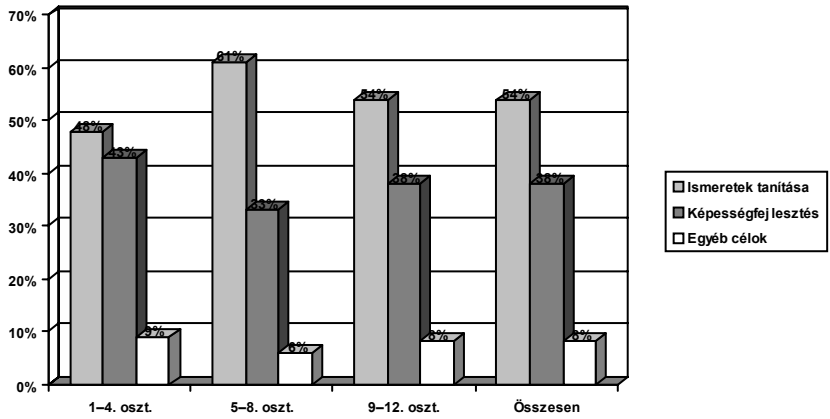

1. ábra Az anyanyelvi órák céljai az 1–12. évfolyamon a kérdőívek alapján (N = 518 fő)

Az előzőekben vázolt tantervi elveket az iskolai gyakorlat még nem alkalmazza maradéktalanul. A kérdőívet önkéntesen kitöltő 518 tanító és magyartanár iskolatípustól függetlenül – saját bevallása szerint – anyanyelvi óráin több időt szán az ismeretek tanítására, mint a diákok képességének a fejlesztésére.

Bár a tantervek is a képességfejlesztést hangsúlyozzák, és az utóbbi évtized anyanyelvi tankönyvei is nagyobb teret adnak a képességfejlesztésnek, az iskolai gyakorlat – egyelőre még – kevéssé követi ezeket az elvárásokat. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy nehéz szakítani az elmúlt 50–60 év iskolai hagyományaival, a pedagógusok gyakran a korszerű tankönyvekből is a régi módszerekkel tanítanak, és több száz anyanyelvi óra látogatásával kapcsolatos tapasztalataim azt igazolják, hogy az időhiányra való hivatkozással többnyire éppen a kommunikációs gyakorlatokat hagyják el. Ugyanakkor a változás, a változtatás igénye megvan a pedagógusokban, ezt bizonyítják a kérdőív utolsó három kérdésére adott válaszaik, csakhogy ehhez megfelelő oktatási körülményeket: például kisebb osztálylétszámot, magasabb óraszámot, több differenciálási lehetőséget látnak szükségesnek.

A tanítási módszerek

Az anyanyelvi nevelés sikerességét sokféle tényező befolyásolja, közülük is kiemelt jelentőségű, hogy milyen módszerekkel tanítanak a pedagógusok. A kérdőív 4. kérdése azt vizsgálja, hogy a különféle tanítási módszerek

közül melyiket milyen gyakorisággal alkalmazzák az anyanyelvi órákon. (Melléklet 4.) A tanítók és a magyartanárok válaszait szemlélteti a következő diagram.

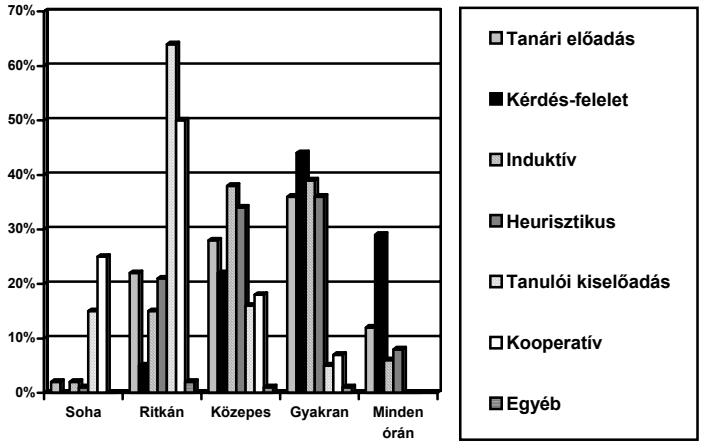

2. sz. ábra. Az anyanyelvi órákon alkalmazott módszerek az 1–12. évfolyamon a kérdőívek alapján (N = 518 fő)

Szembetűnően jelzi az oszlopok magassága, hogy a megkérdezett 518 pedagógus az anyanyelvi órákon a tanári irányítást, ezáltal a tanári beszédet előtérbe állító módszereket alkalmazza leggyakrabban, míg a diákok kooperációjának nagyobb teret engedő technikákat ritkábban választják. Az órákon legnagyobb arányban a kérdés-feleletre épülő megbeszélés fordul elő. A megbeszélés Magyarországon a legtöbb esetben nem jelent valódi kétoldalú kommunikációt. A megbeszélésre épülő órán nem a diák, hanem a tanár kérdez, az óra a tanári kérdésekre épül, a tanáré az irányító szerep. A diákok ritkán kezdeményezik a kommunikációt, akkor sem a tananyaggal kapcsolatban kérdeznek, nem azért kérdeznek, mert kíváncsiak, hanem azért, mert nem értik a tanár instrukcióját, nem értik a tanár kérdését (ANTALNÉ 2006b).

A tanári előadást előtérbe helyező és a diákok önállóságát csak minimálisan biztosító deduktív módszert az adatok tanúsága alapján még sok pedagógus választja. A példaelemzésből kiinduló induktív módszer alkalmazásakor is a tanári kommunikáció a meghatározó, hiszen kérdéseivel, utasításaival a tanár irányítja a szabály, a megtanítandó fogalom általános jegyeinek a közös megfogalmazását, az induktív módszer mégis nagyobb teret enged a tanulók részvételének a tanulásban. A heurisztikus, azaz a feladatmegoldá-

son, a felfedeztetésen alapuló módszer sokkal jobban épít a diákok önálló tevékenységére, önálló gondolkodására. E módszer alkalmazásakor a tanár nem az ismeretek forrása, hanem az ismeretek megszerzésének a segítője. Az ilyen típusú órákon a diákoknak több idejük és lehetőségük van valódi kommunikációra. A diákok gyakoribb és hosszabb időtartamú megszólalására leginkább a kooperatív tanítási módszer ad lehetőséget (FALUS 2003). A diagramok tanúsága szerint ezt még kevesen ismerik, ritkán alkalmazzák az anyanyelvi órákon.

A diagramok azt is jelzik, hogy igen kis arányban fordul elő a vita mint tanítási módszer. Sajnálatos, hogy a pedagógusok oly kevéssé használják ki a vitában rejlő lehetőségeket. Talán ez az eredmény azzal is magyarázható, hogy az utóbbi 5–6 évtizedben nem volt valódi retorikatanítás az iskolákban, így a pedagógusok maguk is csak korlátozottan rendelkeznek olyan retorikai készségekkel, képességekkel, amelyek segítségével tanítványaik körében valódi, demokratikus vitát tudnának kezdeményezni és levezetni.

A hagyományos eljárásokhoz képest a tanulás- és tanulóközpontú tanítási módszerek nagyobb felelősséget adnak a diákoknak, jobban bevonják a tanulási-tanítási folyamatba őket. A szociális attitűd kialakulását segítő kooperatív tanulási technikák alkalmazásával olyan nevelési helyzetet teremtünk a diákok számára, melyben a párok vagy a csoportok együttműködve közös problémát oldanak meg, közös dolgot kutatnak, vagy közösen hoznak létre valamit úgy, hogy ennek elkészítéséhez a csoport minden tagjának hozzá kell járulnia (BÁRDOS 2000). A kooperatív tanulási mód az egyén csoportbeli felelősségének hangsúlyozásával növeli az autonóm tanulás képességét is. A kooperatív munka mindig kommunikációval jár együtt: információátadással, csoportos döntéshozatallal tanulnak a diákok, a tanár csak körbejár és figyel, ritkán avatkozik közbe. Előnyei, hogy a diákok aktívan dolgoznak, több lehetőségük van arra, hogy egyéni ötleteiket megvalósítsák, megbeszéljék. Kritikai készségük és önértékelésük egyaránt fejlődik. Kooperatív tanulás közben alkotó, kreatív gondolkodási folyamatok indulnak el; a tanulókat szociálisan érzékenyebbé teszi, hiszen a kortárs csoporttársaik ötleteiből is tanulnak. Hosszabb távon a kooperatív munka nagyobb motivációhoz vezet (KAGAN 2001; BÁRDOSSY 2002).

Természetesen egyetlen tanítási módszer sem válhat egyeduralkodóvá, meg kell találnunk az optimális arányt a tanulói önállóságnak, a tanulói kommunikációnak nagyobb teret engedő és a tanárikommunikáció-központú tanítási technikák között. Azáltal, hogy a tanulást aktív és konstruktív fo-

lyamatnak tekintjük, maga a tanulás, a tanulási tartalmak, a tanórai interakciók, a tanári feladatok is új megvilágításba kerülnek.

A munkaformák

A tanítási módszerekről készült felmérés adatai megjósolták a különféle munkaformák alkalmazásának arányait is, erre vonatkozott a kérdőív 5. kérdése (Melléklet 5.). Nem meglepő a megbeszélés-túlsúlyú órák után a frontális munkaformának az uralkodó szerepe. A tanítók és a magyartanárok választását szemléletesen tükrözi a következő diagram.

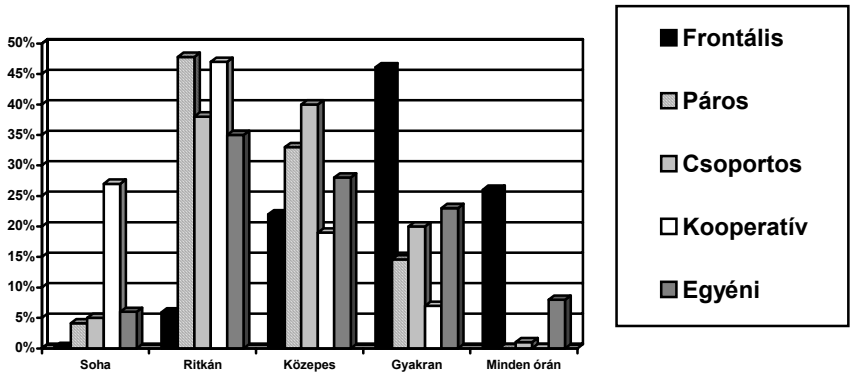

3. ábra. Az anyanyelvi órákon alkalmazott munkaformák az 1–12. évfolyamon a kérdőívek alapján (N = 518 fő)

A kérdőívek adatai a frontális munka kiemelkedően magas arányát mutatják. Pedig a frontális munka csak igen kis arányban vonja be a diákokat, háttérbe szorítja az önálló tanulói munkát, a diákok egymás közötti kommunikációját. A tanítási-tanulási folyamatban igen kevés tanuló vesz részt aktívan.

A kooperatív csoportmunkára épülő tanulói munkaforma itt is igen kis elterjedtséget mutat. De az adatok szerint nem jellemző az anyanyelvi órákon a hagyományos csoportmunka, a páros munka és a differenciált egyéni munka sem.

A páros munka a kérdőívek adatai alapján az egyik leginkább mostohagyermeknek számító munkaforma, pedig igen egyszerű szervezési mód, nagy aktivitást vár el a tanulótól, alkalmazásával matematikailag is sokkal több gyerek dolgozik és beszél, mint a frontális munkánál. Nagyobb önállóságot enged a tanulóknak. Természetesen idő kell a megtanulásához, hiszen

nagyobb lehetőséget ad a fegyelmezetlenségre, kedvezőtlen párosítás esetén visszafoghatja a közös munkát. Mindezen korlátok ellenére is célszerű lenne a páros munkát az anyanyelvi órákon gyakrabban alkalmazni, általa növekedne a diákok megszólalási esélye, gyarapodnának kommunikációs kezdeményezési lehetőségeik, miközben a tanári beszéd a szükséges minimumra csökken. A páros munka segít a szorongásmentes légkör kialakításában is. (ANTALNÉ 2006c)

Az adatok arra is figyelmeztetnek, hogy nem megfelelő arányban fordul elő a tanórákon az egyéni differenciálás sem, pedig ez a munkaszervezési mód adna leginkább lehetőséget a diákok kommunikációs képességének az egyéni sajátosságokhoz igazodó fejlesztésére. A jól előkészített differenciált egyéni munka növeli a diákok önbizalmát, nyelvi kreativitásukat, figyelembe veszi a diákok szociokulturális körülményeit.

Az adatok közötti összefüggések feltárása további kutatást igényel, de a felületes elemző számára is jól látható, hogy a hazai gyakorlatban – a 2006-ban megrendezett 21. nemzetközi olvasáskonferencia előadásai szerint más volt szocialista országokban is – lényegesen népszerűbbek a tanáribeszéd-központú tanítási módszerek és munkaformák, mint a tanulóibeszéd-központú tanulási-tanítási technikák. Szemléletváltásra, hosszú időre van szükség ahhoz, hogy ezen a területen valódi eredményekről számolhassunk be.

Az anyanyelvi nevelés helyzete

A kérdőíves vizsgálatban azt is kutattam, hogy maguk a pedagógusok milyennek ítélik az anyanyelvi nevelés helyét és szerepét az iskolai nevelés egészéhez képest: a lehető legjobbnak, jónak, közepesnek, elégségesnek vagy nem megfelelőnek. (Melléklet 6.)

A pedagógusok véleményét a következő diagram tükrözi.

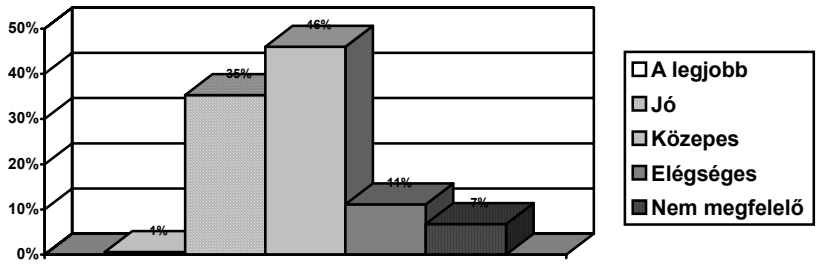

4. ábra. Az anyanyelvi nevelés helyzetének minősítése a kérdőívek alapján (N = 518 fő)

Ezek szerint az adatok szerint az anyanyelvet tanító pedagógusoknak majdnem a fele közepesnek minősíti az anyanyelvi nevelés helyzetét. Kisebb arányuk ítéli azt ennél jobbnak vagy rosszabbnak.

Érdemes elsőként azt megvizsgálni, hogy mivel elégedettek leginkább a megkérdezett pedagógusok (Melléklet 7.). A leggyakrabban előforduló válaszokat szemlélteti a következő diagram:

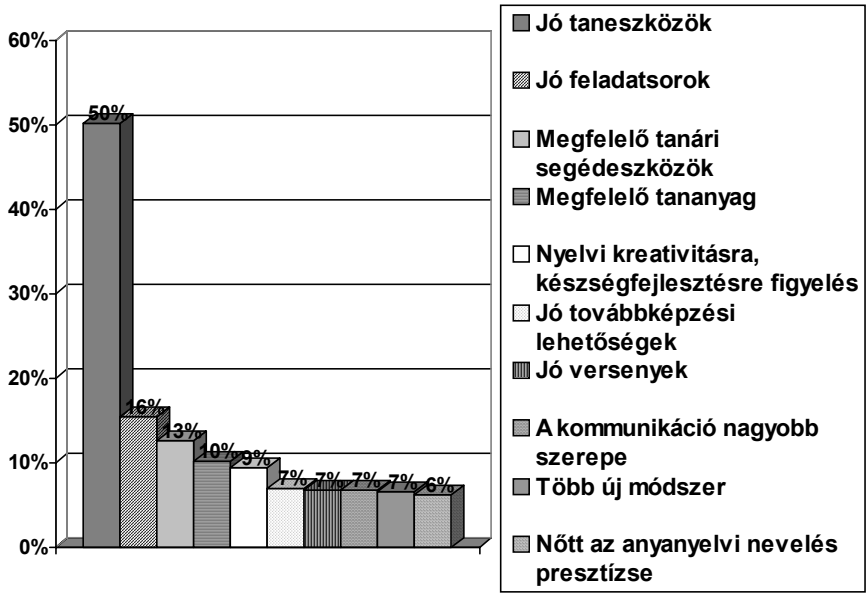

5. ábra. Az 1–12. évfolyamon tanító pedagógusok elégedettségének forrásai az anyanyelvi neveléssel kapcsolatban a kérdőívek alapján (N = 518 fő)

Feltűnő, hogy a megkérdezett pedagógusok kiemelkedően nagy többsége, a fele elégedett a taneszközökkel, a tankönyvek minőségével. A többi válasz egy része, például a megfelelő feladatsorok is valamilyen módon a tankönyvekhez kapcsolódnak. Ugyanakkor a pedagógusok kisebb része, 7%-uk a kérdőív utolsó kérdésére adott válaszként a jobb taneszközök készítését javasolja. Örvendetes, hogy sok pedagógus elégedett a tanári segédeszközökkel, a továbbképzési lehetőségekkel, a tanulmányi versenyekkel, a készségfejlesztés növekvő szerepével.

Ha a pedagógusok elégedetlenségének a forrásait kutatjuk, a kérdőívek ebben is segítenek. (Melléklet 8.) A pedagógusok az anyanyelvtanítással kapcsolatban legfőbb problémának a következőket tartják: kevés az anya-

nyelvi óra, túl sok a tananyag, kevés idő jut képességfejlesztésre, nem megfelelő a tanulók családi háttere, nem megfelelő a tanulók motiváltsága, nem elegendő a megfelelő feladatsor, túlságosan nagyok az osztálylétszámok, nem megfelelőek az alapok a tanulóknál, nem megfelelő a gyerekek szókincse stb. A problémának megnevezett jelenségek előfordulási arányát a következő diagram szemlélteti.

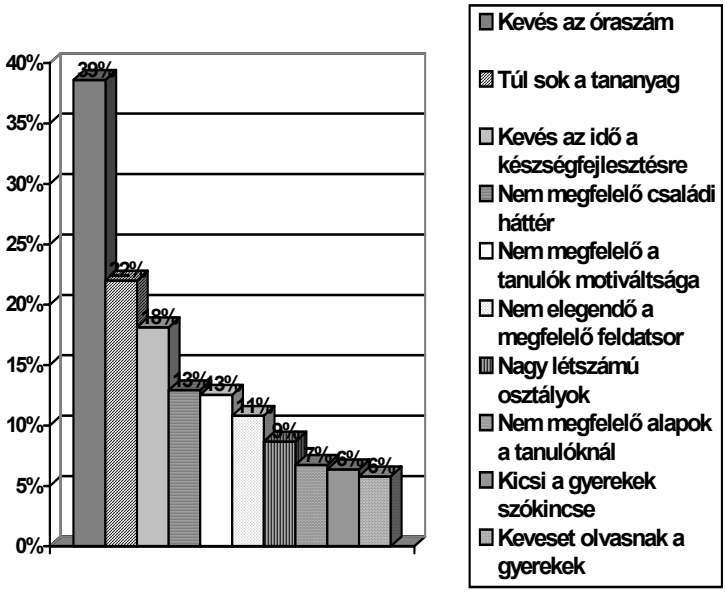

6. ábra. Az 1–12. évfolyamon tanító pedagógusok elégedetlenségének forrásai az anyanyelvi neveléssel kapcsolatban a kérdőívek alapján (N = 518 fő)

Az anyanyelvi nevelés jövője

Az előzőekben jelzett problémák létét és súlyát igazolják azok a javaslatok, amelyeket a pedagógusok fogalmaztak meg az anyanyelvi nevelés jövőjére vonatkozóan. (Melléklet 9.) A sokféle javaslat közül a diagram azokat mutatja be, amelyek a legnagyobb arányban fordultak elő a pedagógusok válaszaiban (l. 7. ábra).

A pedagógusok mindhárom rétegének nagy hányada megfogalmazta a következő javaslatokat: magasabb óraszámot kapjon az anyanyelvi nevelés, több idő jusson képességfejlesztésre, kevesebb legyen az elméleti tananyag, több új módszert ismerjenek meg, alacsonyabbak legyenek az osztálylét-

számok, kívánatosnak tartják, hogy nőjön az anyanyelvtanítás presztízse, a gyerekek életkorához igazodó, jobb taneszközök jelenjenek meg.

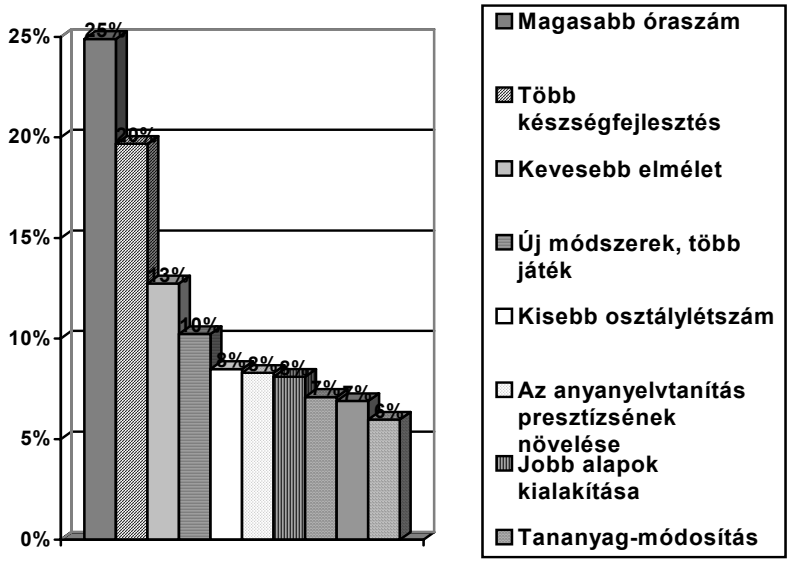

7. ábra. Az 1–12. évfolyamon tanító pedagógusok javaslatai az anyanyelvi neveléssel kapcsolatban a kérdőívek alapján (N = 518 fő)

Az adatok feldolgozását, a tapasztalatok összegzését, az összefüggések keresését és a feltárt jelenségeket magyarázó okok kutatását folytatom. Talán a számok is segítenek abban, hogy az anyanyelvi nevelés jövőjét meghatározó stratégiai célokat és feladatokat meghatározzuk.

Hogyan válaszoljunk korunk kihívásaira? A legfőbb válasz bennünk van: a gondolkodásunkban, a hozzáállásunkban. Sok problémát magunk is képesek vagyunk megoldani. A kognitív pszichológia és a konstruktivista pedagógia elvei alapján (NAHALKA 2002) a fókuszt el kellene mozdítani a tanárról, az anyanyelvi órán is olyan osztálytermi helyzetekre, több kooperatív páros, csoportos és egyéni munkára van szükség, amelyekben a diáké a kezdeményező szerep, amelyekben a diák kérdez, gondolkodik. A jövő iskolájában annyira kellene csökkenteni a frontális munkát, amennyire lehetséges, és csak olyan gyakran szabad alkalmazni, amennyire szükséges. (NUHA 2000: 10) A jövő iskolájában ne a tanár legyen a kulcsfigura, hanem az önállóan gondolkodó, aktív diák. A kihívásokra adható egyik lehetséges válasz

tehát: a szemléletváltás. Rajtunk, pedagógusokon is múlik, hogy milyenné válik a jövőben anyanyelvtanításunk helyzete.

Napjainkban is érvényes SZILASSY JÁNOSnak a következő, majdnem kétszáz éves bölcsessége: „A' tanítók kötelességek a' felebb előadottakban naponként magokat tökéletesíteni, kötelességek észrevételeiket 's tapasztalásokat a' nevendékek hasznára fordítani, egy szóval kötelességek az idővel és tudományokkal szüntelen elébb menni." (SZILASSY JÁNOS: A nevelés tudománya. 1827.)

Irodalom

ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2006a. *A tanári beszéd empirikus kutatások tükrében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 226. Budapest.

ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES. 2006b. A tanári beszéd mint nevelési eszköz a tanórán. In: MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍZ MARIANN (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc emlékére*. Budapest, Argumentum Kiadó, 541–546.

ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2006c. Párosvariációk. Ötletek páros munkára a magyar nyelvi órán. In: *Módszerver. Magyar Nyelv és Kommunikáció* 2. www.ntk.hu/modszerver

BÁRDOS JENŐ 2000. *Az idegen nyelvek tanításának elmélete és gyakorlata*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

BÁRDOSSY ILDIKÓ–DUDÁS MARGIT–PETHŐNÉ NAGY CSILLA–PRISKINNÉ RIZNER ERIKA 2002. *A kritikai gondolkodás fejlesztése. Az interaktív és reflektív tanulás lehetőségei*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs–Budapest.

FALUS IVÁN (szerk.) 2003. *Didaktika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

HARMER, JEREMY 1998. *How to Teach English*. Longman.

KAGAN, SPENCER 2001. *Kooperatív tanulás*. Önkonet Kft., Budapest.

NAHALKA ISTVÁN 2002. *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Nemzeti alaptanterv 2003. Oktatási Minisztérium, Budapest.

NUHA, HANS-EBERHARD 2000. *Die Sozialformen des Unterricht.* Pädagogik. 2: 10–13.

Melléklet

Kérdőív az 5–8. osztályban magyart tanító pedagógusok számára
(Részlet)

1. Milyen rendszerességgel tart anyanyelvi órát az 5–8. évfolyamon? Tegyen pluszt a megfelelő helyre!

	Heti 1 óránál kevesebb alkalommal	**Heti 1 alkalommal**	**Heti 1–2 alkalommal**	**Heti 2 alkalommal**	**Más rendszerességgel, mégpedig:**
5. évf.					
6. évf.					
7. évf.					
8. évf.					

2. Milyen arányban jellemzik a következő célok az Ön által tartott anyanyelvi órákat az 5–8. évfolyamon? Százalékos arányt adjon meg 0% és 100% között!

	Százalékos arányuk
az anyanyelvi ismeretek tanítása	
a nyelvhasználat (a szóbeli és az írásbeli kommunikációs képesség) fejlesztése	
egyéb cél, mégpedig:	

3. Mennyi időt fordít a következő témakörökre az anyanyelvi órákon összesen az 5–8. évfolyamon? Tegyen pluszt a megfelelő helyre!

	Nem foglalkozom vele	**Összesen kb. 1–5 órát**	**Összesen kb. 6–10 órát**	**Összesen kb. 11–20 órát**	**Összesen kb. 21–30 órát**	**Összesen 30-nál több órát**
a szövegértés fejlesztése						
a szóbeli kommunikációs képesség fejlesztése						
az írásbeli fogalmazási képesség fejlesztése						
helyesírás						
nyelvművelés						
általános nyelvészeti ismeretek (a beszéd és a nyelv, a nyelvek típusai stb.)						
kommunikációelmélet						

hangtan						
grammatika						
jelentéstan						
nyelvtörténet						
nyelvjárások, csoport-nyelvek						
egyéb, mégpedig:						

4. Milyen gyakorisággal alkalmazza a következő tanítási módszereket az anyanyelvi órákon az új ismeretek feldolgozására az 5–8. évfolyamon? Tegyen pluszt a megfelelő helyre!

	Soha	**Ritkán**	**Közepes gyakori-sággal**	**Gyakran**	**Min-den órán**
tanári előadás					
kérdés-feleletre épülő megbeszélés					
a diákok példaelemzésére épülő induktív módszer					
a diákok feladatmegoldására (felfe-deztetésre) épülő heurisztikus mód-szer					
tanulói kiselőadás					
kooperatív munkára épülő módszer (a tanulók tanítják egymást)					
egyéb módszer, mégpedig:					

5. Milyen gyakorisággal választja a következő munkaformákat az anyanyelvi órákon az 5–8. évfolyamon? Tegyen pluszt a megfelelő helyre!

	Soha	**Ritkán**	**Közepes gyakori-sággal**	**Gyak-ran**	**Minden órán**
frontális osztálymunka					
páros munka					
hagyományos csoportmunka (azonos feladatot oldanak meg a csoporttagok közösen)					
kooperatív munkára épülő csoportmunka					
differenciált egyéni munka					
egyéb munkaforma, mégpe-dig:					

6. **Milyennek ítéli az anyanyelvi nevelés/anyanyelvtanítás helyét az iskolai nevelés egészéhez képest? Húzza alá a megfelelő választ!**

a lehető legjobb jó közepes elégséges nem megfelelő

7. **Nevezzen meg három olyan dolgot, amellyel leginkább meg van elégedve az anyanyelvtanítással kapcsolatban!**

I. …….
II. ……
III. ……

8. **Nevezzen meg három olyan dolgot, amelyet leginkább problémának tart az anyanyelvtanítással kapcsolatban!**

I. …….
II. ……
III. ……

9. **Milyen javaslatai vannak az anyanyelvi nevelés jövőjére vonatkozóan? Kérjük, hogy rövid szöveges véleményt írjon.**

Bakk-Miklósi Kinga – Kovács Ágnes Melinda
(Kolozsvár) (Trieste)

A nyelveken túl: a kétnyelvűség korai kognitív és nyelvi előnyei

1. Bevezetés

A kétnyelvűség számos országban megszokott jelenség. Elterjedt az a nézet, hogy a kisgyermekek nagyobb erőfeszítés nélkül képesek két vagy több nyelvet elsajátítani. A kétnyelvű környezetben élő gyermekek nemcsak két kultúra hatásának vannak kitéve, hanem két nyelvi rendszert kell felépíteniük egy látszólag vegyes nyelvi inputból. Ilyen értelemben már a fejlődés korai szakaszaiban más követelményekkel szembesülnek az egynyelvűekhez képest, ami különböző következményeket vonhat maga után.

A kétnyelvű és egynyelvű gyermekek kognitív és nyelvi fejlődésének, beszédértésének és beszédprodukciójának tanulmányozása számos kutatás középpontját képezi. A vizsgálati eredmények esetenként ellentmondóak, ami a kétnyelvű gyermekektől várható nyelvi és kognitív teljesítményt és fejlődést illeti.

Jelen tanulmányban nem feltétlenül az ellentmondások felszámolására törekszünk, hanem ezek jobb megértésére, a különböző területekről származó korszerű kísérleti eredmények fényében. A következőkben tárgyalt összehasonlító vizsgálatokból származó eredmények a kétnyelvű és egynyelvű gyermekek kognitív fejlődését, beszédértési és beszédprodukciós folyamatait világítják meg elsősorban a kétnyelvűségből származó előnyök perspektívájából.

A következőkben néhány alternatív hipotézist fogalmazunk meg a kétnyelvűségnek a kognitív fejlődésre való hatására vonatkozóan. Feltevésünk, hogy a kétnyelvű input megterhelést jelenthet a kognitív rendszer számára, ami lassúbb információ-feldolgozásban és a teljesítmény romlásában nyilvánul meg. Másrészt a fejlődő agy kihívásként értelmezheti a komplex nyelvi inputot, ami neurális szinten funkcionális, strukturális újraszerveződést vonhat maga után (KIM és mtsai 1997, MECHELLI és mtsai 2004), illetve facilitálhatja a különböző képességek fejlődését. Az egynyelvű és kétnyelvű gyermekek beszédértési és beszédprodukciós folyamatainak tanulmányozása

során az utóbbi csoport feltételezett nyelvi előnyeit emelnénk ki az egynyelvű csoporttal való összehasonlítás viszonylatában.

E hipotéziseket fogjuk részletesebben tárgyalni, rávilágítunk a két nyelvi rendszerrel való korai tapasztalatok hatására, illetve a kognitív és nyelvi fejlődés különféle aspektusaira (pl. a magasabb rendű kontroll, a gátlási, a beszédészlelési, a beszédprodukciós stb. folyamatok fejlődésére).

A kétnyelvűség-kutatásokban elkerülhetetlen a kétnyelvűség és a hozzá szorosan kapcsolódó anyanyelv fogalmának meghatározása. A definíciók gyakran nem is a jelenség mivoltának meghatározását célozzák, hanem inkább az egynyelvűségtől és az ahhoz kapcsolódó anyanyelv fogalmától próbálják a kétnyelvűséget elhatárolni. Sok kutató az egynyelvűséget normaként kezeli, természetes állapotnak tartja, így a kétnyelvűség meghatározásában viszonyítási alapként az egynyelvűséget és az anyanyelv fogalmát használja.

Az anyanyelv meghatározása kritériumoktól függően módosul. Anyanyelvnek az a nyelv nevezhető, amelyet elsőként sajátítottunk el, illetve amelyen az első tartós kommunikáció kiépült, de lehet a legjobban ismert vagy a legtöbbet használt nyelv is, illetve az a nyelv, amelyhez a beszélő a legerősebben kötődik érzelmileg. E szerint anyanyelv az, amellyel valaki azonosul (belső identifikáció), vagy amellyel mások azonosítják (külső identifikáció). Mindebből következik, hogy kritériumtól függően valakinek lehet két vagy több anyanyelve is.

Ma már nyilvánvaló, hogy a „klasszikus" értelemben felfogott kétnyelvűség, azaz két nyelv azonos vagy megközelítően magas fokú ismerete a kétnyelvűek túlnyomó többségére nem jellemző, az egyes beszélők másodnyelvi (vagy akár első nyelvi) ismerete egyazon közösségen belül is változó lehet (LANSTYÁK 1991).

A kétnyelvűség számos definíciója közül azt a meglehetősen tág, funkcionális meghatározást célszerű elfogadni, mely szerint egyéni szinten kétnyelvű az, aki mindennapi beszédtevékenysége során anyanyelve mellett még legalább egy nyelvet használ (GROSJEAN 1992).

A beszélők nyilvánvalóan nem a társadalomtól elszigetelten használják a nyelveket, így az ilyen vagy olyan fokon kétnyelvű személyek közösséget alkotnak. Egy közösséget akkor tekintünk kétnyelvűnek, ha a közösséget alkotó beszélők túlnyomó többsége két vagy több nyelvet használ (KONTRA 1981, LANSTYÁK 1993). A közösség azon tagjai is kétnyelvűnek tekinthetők, akik csak gyengén beszélik az első vagy második nyelvet (GÖNCZ 1985, LANSTYÁK 1993), a különbség közöttük csak abban áll, hogy a kétnyelvűsé-

gi kontinuum melyik végpontjához állnak közelebb. Egyeseknél a nyelvtudás foka mindkét nyelven közel áll az anyanyelvihez, másoknál az egyik nyelven belül magasabb a kompetencia szintje.

A legújabb kutatási eredmények szerint azok a kétnyelvű gyermekek, akik megközelítőleg azonos inputnak vannak kitéve mindkét nyelvben, az egynyelvűekéhez hasonló fejlődési mintát követik nyelvi képességeik tekintetében: azonos életkorokban érik el a nyelvi fejlődés különböző szintjeit, még akkor is, ha a két nyelv más modalitásban operál (pl. jelnyelv és francia, PETITTO és mtsai 2001). Főleg akkor figyelhető meg a két nyelv vegyes használata egy mondaton belül, ha a szülőktől így hallják a gyermekek, különben nem okoz problémát a két nyelv elkülönítése és disztinktív használata (GENESEE és mtsai 1995).

A nyelvek megfelelő használatának képessége természetes, ha figyelembe vesszük, hogy már az újszülöttek képesek két nyelv megkülönböztetésére fonológiai sajátosságaik alapján (RAMUS és mtsai 2000; NAZZI és mtsai 1998). A kétnyelvű csecsemők például négy hónapos korukra már két olyan nyelvet is el tudnak különíteni, melyek ritmusuk szempontjából hasonlóak (spanyol és katalán), míg a velük egykorú egynyelvűek erre nem képesek (BOSH és mtsai 1997, 2001). Úgy tűnik, hogy a nyelvi fejlődés terén a kétnyelvűség nem zavarja meg a fejlődés normális menetét, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a fejlődő agy ugyanazokat a mechanizmusokat alkalmazza a két nyelv feldolgozása során, mint amikor egy nyelvvel szembesül. Különböző figyelmi mechanizmusok, illetve kontroll folyamatok nagyobb mértékben lehetnek igénybe véve a két nyelv egyidejű használta során, és ennek következtében fejlődésük felgyorsulhat.

A kétnyelvűség hátrányainak mítoszai

Egy régebbi hipotézis szerint a korai kétnyelvűség kialakulása negatív hatással van a gyermek fejlődésére, a korai nyelvelsajátítás normális módját megzavarja, és különbözik az egynyelvűek nyelvelsajátítási folyamatától (MACNAMARA 1967). Ezt a feltevést napjainkban már elvetik, a negatív hatásoktól való tartózkodás azonban még mindig él a köztudatban, a gyarapodó pozitív eredmények ellenére.

Ha korlátozott erőforrásokkal rendelkező kognitív rendszerben gondolkodunk, felvethető egy hipotézis, miszerint a kétnyelvűek nem mutatnak ugyan lemaradásokat a nyelvi fejlődésben, viszont a komplex kétnyelvű input több feldolgozást vehet igénybe, elvonhatja az erőforrásokat más terü-

letektől, hátráltathatja a többi kognitív képesség zavartalan fejlődését. Ilyen irányú fenntartások először a múlt század elején kerültek a figyelem középpontjába. Az Egyesült Államokban megfigyelték, hogy a bevándorlók gyermekeinek teljesítménye szignifikánsan alulmarad különböző kognitív próbákon, illetve az intelligenciatesztek számos skáláján. Abban az időben ezt a hátrányt a kétnyelvűség számlájára írták, és azzal magyarázták, hogy a két nyelv verseng a kognitív erőforrásokért, és ilyenformán kognitív zavart idéz elő. Ennek a nézetnek nem volt hosszú élete, miután kiderült, hogy a tesztelés kizárólag angol nyelven folyt, a bevándorlók gyermekei pedig még nem is tudtak annyira angolul, hogy a feladatokat megértsék. Későbbi tanulmányokban is előfordul a kétnyelvűség lehetséges negatív aspektusainak hangsúlyozása, amilyen a felnőttkori kevertnyelvűség, interferencia vagy nyelvvesztés (SELIGER 1996).

A kétnyelvűek magas kompetenciákat fejleszthetnek ki annak érdekében, hogy a nyelvi interferenciát kiküszöböljék (például magasrendű metalingvisztikai tudatosságot vagy analitikus képességeket: BEN-ZEEV 1977).

A kétnyelvűség hatása a tudatelmélet és a kontrollfolyamatok fejlődésére

Ha a kétnyelvűséget pusztán információfeldolgozási szempontból vizsgáljuk, számításba kell venni, mit is jelent a kora gyermekkortól kezdődő, napi rendszerességgel bekövetkező állandó nyelvváltás, illetve a kommunikáció állandó aktív monitorizálása a kognitív rendszerre nézve. Egyre több kutatási eredmény ismeretes, amely szerint a nyelvek folyamatos gátlásában és szelekciójában szerzett kimerítő tapasztalat előnyökben konkretizálódik nem csak a nyelvi területeken belül, például a nyelvek alternatív használatát feltételező megnevezéses feladatokban (COSTA és SANTESTEBAN 2004) avagy metalingvisztikai próbákon (BIALYSTOK 1986, BOCHNER 1996), hanem a nyelven kívül eső olyan területeken is, melyek nagymértékben igénybe veszik a központi gátlási és kontrollfolyamatokat (BIALYSTOK 1999; BIALYSTOK és mtsai 2005; BOCHNER 1996; KOVÁCS–TÉGLÁS 2005; KOVÁCS 2007). Az utóbbi kutatások elméleti hátterében az a hipotézis áll, miszerint a kétnyelvűek ugyanazokat a kontrollfunkciókat használják a nyelvváltáshoz, mint amiket a különböző gátlási próbák megoldása során, illetve a bizonyos tudatelméleti feladatokban.

NORMAN és SHALLICE (1980, 1986) korai modellje szerint a magasabb rendű kontroll folyamatokért a frontális lebenyhez köthető Szupervizor Rendszer a felelős. Ez mediálja a viselkedési sémák szabályozását, a nem

megfelelő cselekvési sémák gátlását, illetve az új megoldások megtervezését.

BIALYSTOK egyik tanulmányában (1999) kezdettől fogva két nyelvet használó 3, 4, és 5 éves gyermekeket vizsgált olyan kártyaszortírozási próbákban, melyeket az óvodáskorú gyermekek gátlási folyamatainak fejlődésének vizsgálatára alakítottak ki (FRYE és mtsai 1995, a kontroll funkciók fejlődéséről magyarul l. TÉGLÁS 2003). Ebben a feladatban egy bizonyos séma hosszabb ideig történő aktívan tartása és használata után ez gátlás alá került, miközben egy másik séma aktiválódott. A konfliktus abban rejlik, hogy ugyanazokat a kártyákat előbb szín szerint csoportosították a gyermekek, később pedig forma szerint. Az eredmények azt mutatják, hogy a kétnyelvű gyermekek szignifikánsan jobban teljesítettek ezekben a próbákban egynyelvű társaikhoz viszonyítva, ami indirekt módon előnyre enged következtetni a gátlási folyamatok fejlődésében.

Egy későbbi tanulmányukban a szerzők (BIALYSTOK és mtsai 2005) újabb bizonyítékokat találtak a kétnyelvűek jobb gátlási teljesítményére, Simon-típusú feladatban. A feladat inger-válasz kompatibilitáson alapuló nonverbális téri próba volt, ahol az inger irreleváns téri helye (jobb–bal) interferált a motoros válasszal (jobb kéz – bal kéz). A próba az irreleváns téri információ gátlását követelte. A kétnyelvűek három csoportja (5 éves gyermekek, középkorú, illetve idős személyek) jelentősen jobb teljesítményt mutatott ebben a próbában az egynyelvűek megfelelő csoportjához viszonyítva mind a kongruens (pl. inger a jobb oldalon – válaszadás jobb kézzel), mind az inkongruens (pl. inger a jobb oldalon – válaszadás bal kézzel) próbákban. A kétnyelvűek jobb teljesítményt értek el a kongruens feladatban is, amely nem igényel semmiféle gátlást. A szerzők magyarázata a következő volt: mivel az egyes ingertípusok vegyesen kerültek bemutatásra, ez állandó váltást feltételezett a kongruens és inkongruens próbák között, ami valószínűleg nagyobb kihívást jelentett az egynyelvűek kontrollfunkciói számára.

Egy következő próbában Stroop-típusú feladattal gátoltunk egy automatikus választ. A feladat óvodás gyermekeknek kidolgozott változatában kontrollfolyamataikat vizsgálták: napokat, illetve holdakat ábrázoló kártyákra az ellentétes választ kellett adniuk (a napra azt mondani, hogy *este*, a holdra pedig hogy *nappal*: GERSTARD és mtsai 1994), gátolva a természetes választendenciát. A kétnyelvű környezetben felnövő gyermekek jobb teljesítményt mutattak ebben a próbában is (KOVÁCS 2002). A tanulmányban kolozsvári és brassói egynyelvű és román–magyar kétnyelvű óvodásokat hasonlítottunk

össze. Mindkét csoportban harmincöt 3 és 5 év közötti gyermek vett részt. A kétnyelvűek születésüktől fogva két nyelv hatásának voltak kitéve, tekintve hogy az egyik szülő anyanyelve magyar, a másiké pedig román volt, ennek megfelelően beszéltek a gyermekhez.

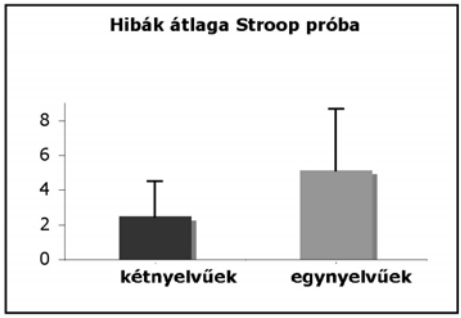

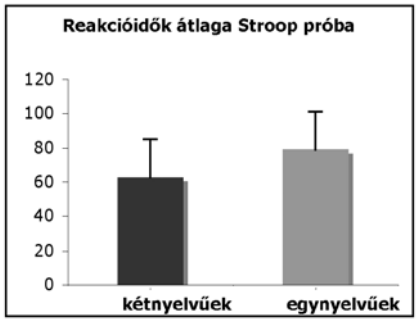

1. ábra *2. ábra*

A két csoport reakcióidőjének átlaga (másodperc) és standard szórása a Stroop próbán (jobb oldal); illetve a hibák átlaga standard szórása (bal oldal).

Az eredmények szerint a kétnyelvű csoport jelentősen alacsonyabb hibaszámot ért el ($p = .01$), illetve gyorsabb reakcióidőt ($p = .03$), mint a korban megfeleltetett egynyelvűek, ami az automatikus válaszok jobb gátlására, illetve a gyorsabb feldolgozási sebességre utal.

Indirekt bizonyítékaink a kognitív fejlődés más területeiről is vannak. Korábbi kutatásaink (KOVÁCS sajtó alatt) arra engednek következtetni, hogy a kétnyelvű 3 évesek messzemenően túltejesítik egynyelvű társaikat a tudatelméleti feladatokban, míg nem mutatnak különbségeket a kontrollfeladatban.

A tudatelmélet[1] (*theory of mind*) fogalma arra a képességünkre vonatkozik, mellyel megjósolhatjuk és magyarázhatjuk magunk és mások viselkedését. Az elmúlt 20 évben egyre nagyobb erőfeszítést fektetnek az olyan fogalmak feltárására, mint a meggyőződés, hiedelem, intenció, akarat, tettetés, és úgy vélik, hogy e fogalmak megjelenése sajátos kognitív mechanizmusok működésének függvénye. A gyermeknek meg kell értenie, hogy az olyan komplex organizmusok működését, mint amilyen az ember is, célok, tervek, hiedelmek, vagyis jellegzetes mentális tartalmak irányítják, hiszen

[1] A tudatelmélet kifejezés félrevezető lehet, hiszen általában nem arra utal, hogy a gyereknek lenne egy tényleges, valódi elmélete a tudattartalmakról – kivétel GOPNIK–MELTZOFF (1997) elképzelése, mely szerint az a mód, ahogyan a másokról való tudásunkat szerezzük erősen hasonlít a tudományos elméletek építkezésére, logikájára.

egy olyan rendszer kifinomulása, ami ezeknek a „belső állapotoknak” a felismerését lehetővé teszi, nagy adaptív értékkel bír éppen azáltal, hogy közelebb vezet a különféle tevékenységek kimenetelének megjóslásához.

A fejlődéslélektan és a kognitív idegtudományok képviselői egyetértenek abban, hogy a tudatelmélet kialakulásában fontos lépés annak megértése, hogy a viselkedést hamis meggyőződések is irányíthatják (WIMMER–PERNER 1983), illetve abban is, hogy ez a megértés erősen függ bizonyos agyi struktúráktól, melyek fejletlensége vagy sérülése az autizmus egyik fő kiváltó oka lehet.

Kutatássorozatunkban három- és négyéves magyar–román kétnyelvű és román egynyelvű gyermekek vettek részt, akiket megfeleltettünk verbális és nonverbális intelligencia és szociális státus szempontjából. Az első kutatásban 32 egynyelvű és 32 kétnyelvű hároméves (átlagéletkor 3,6 mindkét csoportnál) kolozsvári és brassói óvodást hasonlítottunk össze egy klasszikus hamis vélekedési feladaton (ToM), és egy módosított feladaton (MToM), mely egy nyelvváltási helyzetet tükrözött (KOVÁCS sajtó alatt).

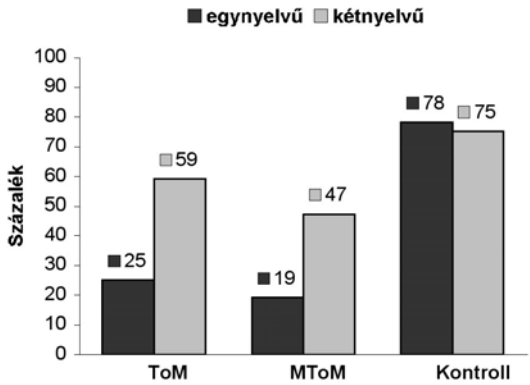

3. ábra. A próbákat sikeresen teljesítő gyermekek százalékos aránya (klasszikus tudatelmélet próba – ToM, módosított tudatelmélet próba – MToM, ill. általános probléma-megoldási képesség kontroll)

Az eredmények szerint a kétnyelvű háromévesek jobban teljesítettek mindkét hamis vélekedési próbán (ToM: $p = .01$, MToM: $p = .03$), viszont nem volt különbség a két csoport között a kontrollfeladatban, mely hasonló struktúrájú volt a tudatelméleti próbákhoz, viszont nem igényelt másokról való vélekedést.

Az eredmények azt sugallják, hogy a kétnyelvűek hamarabb képesek tudatelméleti feladatokat megoldani, ami fejlettebb reprezentációs képessé-

gekre utal. A sikeres kommunikáció érdekében a kétnyelvű gyerekeknek gyakran nyelvet kell váltaniuk annak függvényében, hogy a beszélgetőpartnerek milyen nyelven beszélnek, ami a mások mentális készletének (ismert nyelvek) absztrakt reprezentációját feltételezi. Továbbá annak lehetősége, hogy minden fogalomnak két nyelvi megfelelője lehet, ugyancsak reprezentációs előnyökben konkretizálódik. A megfigyelt különbségek a kétnyelvűek általános gátlási előnyéből is származhatnak, ugyanis a tudatelméleti feladatokban ahhoz, hogy mások hamis vélekedéseit képesek legyünk figyelembe venni, gátolnunk kell saját tudásunkat a valóságról.

Ezt a kérdést vizsgáltuk egy másik, ugyancsak kétnyelvű populációban, ahol 3 és 4 éves szlovén–olasz kétnyelvűeket és olasz egynyelvűeket hasonlítottunk össze. Az eredmények alátámasztották a kétnyelvűek előnyét a hamis vélekedési próbákban, illetve arra utaltak, hogy ez az előny a kétnyelvűek fejlett kontrollfolyamatainak tulajdonítható, tekintve, hogy csak az olyan tudatelméleti feladatokban mutattak jobb teljesítményt, melyek megoldásához egy aktív válaszlehetőség gátlása szükséges (KOVÁCS 2007).

Egyre gyarapodnak tehát azok a bizonyítékok, melyek arra utalnak, hogy a kora gyermekkortól kezdődő nyelvváltásbeli gyakorlat az általános végrehajtó funkciók hatékonyabb működését segíti elő.

Egynyelvű és kétnyelvű beszédprodukciós modellek

A pszicholingvisztikai szakirodalomban kevés beszédprodukciós modellt találunk, ennek oka, hogy azok a folyamatok, amelyek a beszélő közlési szándékát megelőzik, és a beszéd kivitelezéséhez vezetnek, nehezen figyelhetők meg, illetve kevésbé tanulmányozhatók kísérleti úton (GÓSY 2005). A meglévő modellek két nagy csoportra oszthatók:

(i) interaktívnak nevezett, konnekcionista és aktiváció-terjedéses modellek (pl. DELL 1986), illetve

(ii) autonóm, moduláris vagy szeriális beszédprodukciós modellek (GARRETT 1982, LEVELT 1989).

A beszédprodukció tanulmányozása két úton indult meg: a beszédben előforduló hezitációs jelenségek tanulmányozásával (vö. GOLDMAN–EISLER 1968), illetve a nyelvbotlások vizsgálatával (FROMKIN 1973; a magyar nyelvre l. HUSZÁR 2005).

A legkidolgozottabb beszédprodukciós modell LEVELT nevéhez fűződik (1983), a beszéd szándékától egészen az artikulációs megvalósításig követi

nyomon a beszédprodukciós folyamatot. A modell kezdeti eleme a beszédet megelőző folyamatok elemzése.

A beszélés folyamatát az átadásra szánt gondolat megtervezése előzi meg, amihez a megfelelő nyelvi forma rendelődik hozzá. Ez a két folyamat gyakran egy időben zajlik, és ez nem is tudatosul a beszélőben. A hétköznapi beszédszituációkban nincs mód vagy idő arra, hogy a beszédprodukciót megelőző folyamatokat korrigáljuk, ezért ezek között összehangolatlanságok jelentkezhetnek. A beszédtervezés és a beszéd-kivitelezés egymást feltételező, de ugyanakkor egymást akadályozó folyamat is lehet.

A közlésre szánt gondolatok tervezése két folyamatból áll: a makrotervezés és a mikrotervezés folyamatából. A mikrotervezés folyamán a beszélő az egyes beszédproduktumokat nyelvi formába önti, megkezdi a lexikális egységek válogatását a mentális lexikonból, és bizonyos időrendet tervez meg az elhangzásra vonatkozóan. A makrotervezés tehát a szándékhoz kapcsolódik szorosabban, míg a mikrotervezés a használatra kiválasztott nyelvi szerkezeteket határozza meg pontosan. A makro- és mikrotervezés párhuzamossága azt jelenti, hogy amikor megjelennek a szándék képei, már a nyelvi forma tervezése is megkezdődik.

LEVELT fent említett modelljét többen is megpróbálták kétnyelvűekre adaptálni (DE BOT 1992; DE BOT–SCHREUDER 1993; POULISSE–BONGAERTS 1994). Ezek a kísérletek azonban leginkább a problémákra hívják fel a figyelmet. Levelt modelljéből kiindulva legelőször a fogalmi működés és tudáskomponens szerepét próbálják tisztázni. Tény, hogy a tudás nem nyelvspecifikus, de nem tisztázott, mi a szerepe a nyelvválasztásban. Miután a makrotervezési folyamat képi formában képzelhető el, valószínű, hogy a nyelvspecifikus elemek itt még nem játszanak fontos szerepet. A mikrotervezés azonban már nyelvspecifikus elemekkel telítődik, ezért az artikulációt megelőző üzenetnek már elvileg tartalmaznia kellene minden olyan információt, amely a két (vagy több) nyelv szempontjából releváns. DE BOT (1992) szerint két párhuzamos beszédterv alakul ki, az egyik a kiválasztott, a másik az aktív nyelven (GREEN 1986).

Egy későbbi munkában (DE BOT–SCHREUDER 1993) már feladják a párhuzamos tervek elképzelését, és bevezetik a nyelvi forma tervezése tényezőt, amit a fogalmi működés és a formálás szakaszai között helyeznek el. Ennek fontossága abban rejlik, hogy nincs teljes megfelelés a fogalmak és a szavak között. Ez a plusz komponens a többi adaptációból hiányzik.

A formálás és lexikon szintjén sok a bizonytalansági tényező, ugyanis ha elkülönült formálási rendszereket és mentális lexikonokat feltételezünk mindkét (vagy több) nyelvre, akkor felmerül a kérdés, hogyan tudnak ezek egyszerre létezni. Az elkülönült tároló rendszerek ugyan nagyobb kapacitást vesznek igénybe, de nem kell összekötő rendszert feltételezni, amely a két nyelv együttes, illetve különálló működését ellenőrzi. Ha egy tágabb közös rendszerben gondolkodunk, amely egy helyen tárolja az összes nyelvre vonatkozó információhalmazt, akkor felmerül a kérdés, hogyan határolódnak el egymástól a rendszerek.

PARADIS (1987) úgy oldja meg ezt a dilemmát, hogy különbséget tesz a közeli rokonságban lévő és az egymással nem rokon nyelvek alkotta kétnyelvű rendszerek között. Szerinte az a személy, aki két rokon nyelvet beszél, nagyobb részben a közös procedurális és lexikai tudást használja, míg a nem rokon nyelveket beszélő személy kénytelen több nyelvspecifikus tudást tárolni és használni.

A fonológiai kódolás és az artikuláció szintjén is akadnak problémák. LEVELT szerint a szótagot tekinthetjük a legkisebb invariáns egységnek, azonban más kérdés, hogy ez az invariancia miként jelentkezik a kétnyelvűeknél. Feltételezhető, hogy a két nyelvben magas szinten jártas személyek egy közös készletben tárolják mindkét (vagy több) nyelv szótagjainak valamennyi lehetséges kombinációját. Ahhoz, hogy a kétnyelvű akcentus nélkül tudjon beszélni mindkét nyelven, rendelkeznie kell az összes hang/szótag modelljével a különböző nyelveken (POULISSE 1997).

Számos adatunk van mind az egynyelvű (a magyar egynyelvű gyermekekre GÓSY 1984; LENGYEL 1981; S. MEGGYES 1971), mind pedig a kétvagy többnyelvű gyermekek (NAVRACSICS 1998; LANZA 1997) (anya)nyelvelsajátításának korai szakaszairól. Az is ismert, hogy az életkor növekedésével a gyermekek egyre inkább megközelítik a felnőtt beszédprodukció sajátosságait, így az egynyelvű anyanyelv-elsajátítás folyamatát 9–10 éves korra befejezettnek tekinthetjük (ekkor kezdődik például a legtöbb iskolában az idegen nyelv tanítása). A kétnyelvű gyermekek beszédprodukciójának fejlődésében egyes kutatók bizonyos fáziskéséseket figyeltek meg az óvodáskor végén és az iskoláskor elején (5–7 éves korban), majd pedig ugrásszerű fejlődésre következtettek 8–11 éves kor között (SCHAUFELI 1994; VERHOEVEN 1988), amikor a kétnyelvű gyermekek három év alatt hatévnyit fejlődtek, és behozták az egynyelvű gyermekkel szembeni hátrányukat.

A tanulmány részét képező felmérési adatok ellentmondanak a fenti megállapításnak, a kétnyelvű óvodás gyermekek beszédfejlődésében bekövetkezni vélt fáziskésések nem mutathatók ki az egynyelvű társaikhoz képest, sőt a beszédértés és a beszédprodukció különböző próbáiban az esetükben érvényesülő kognitív előnyre, mentális flexibilitásra következtethetünk már a fejlődés korai szakaszaiban (BAKK-MIKLÓSI, sajtó alatt).

Egynyelvű és kétnyelvű beszédmegértési modellek

A beszédmegértés modellálására lényegesen több kísérlet adott, mint a beszédprodukció esetében. Ennek oka, hogy a megértési folyamatnak mind az eleje (bemeneti információ), mind pedig a vége (kimeneti információ) ismert, így könnyebb következetni a közben zajló folyamatok működésére.

A napjainkban érvényesülő beszédmegértési modellek közös jellegzetessége a nyelvspecifikus elemek fontosságának hangsúlyozása, ami azt jelenti, hogy egy általános percepciós modell ugyan elméleti keretet biztosíthat, de nem elegendő a különböző nyelvek megértési folyamatainak értelmezéséhez.

A következőkben néhány fontosabb kognitív beszédmegértési modellt ismertetünk, amelyek az egynyelvű beszédfeldolgozást magyarázzák.

A kognitív modellek közül három irányzat emelkedik ki: az interaktív aspektusú, a moduláris hipotézis és a konnekcionista modell (PLÉH 1998).

A moduláris hipotézis kiindulási alapja a jelentés és a szerkezet szétválaszthatóságának elve, amely szerint a hallgató jobban elfogadja a zavaros jelentésű mondatokat, mint azokat, amelyekben grammatikai deficitek jelentkeznek (MILLER–ISARD 1963; CHOMSKY 1995). A modell, amit ezeknek az elméleteknek az alapján dolgoztak ki, erőteljesen forma-, és nem jelentésközpontú (FORSTER 1979, idézi GÓSY 2005). A modularista hipotézis kiindulási alapja az, hogy a megértési folyamatban a szerkezeti elemzés elsődleges funkciót tölt be, vagyis megelőzi a jelentés elemzését, és a működéssorozat önálló részévé válik. Az egyes megértési modulok önállóan működnek, nincsenek kapcsolatban egymással, illetve saját útjuk van a mentális lexikonhoz. A feldolgozás csak abban az értelemben hierarchikus, hogy a végeredményt részfeldolgozások eredményeinek összessége adja. A moduláris felfogásban a beszédmegértés kettős folyamat működésének eredménye. Az első szakaszban az egymástól független modulok működnek, míg a másodikban történik meg a szövegelemzés, ami egyben a modulok révén kapcsolatot is teremt a korábbi ismeretek szintjével.

A konnekcionista felfogás szakít a szekvenciális feldolgozás elméletével, és inkább a párhuzamos működésekre helyezi a hangsúlyt (MCCLELLAND 1979). Ebben a modellben a feldolgozási egységek leginkább az elméleti neuronoknak felelnek meg. Az elképzelt reprezentációk atomikusak, struktúrájuk pedig nem kombinatorikus. Itt nem találunk alá- és fölérendelő viszonyokat, hanem a megértés az egyes hálózatok aktiválását jelenti az idő függvényében. A memóriát egyszerű feldolgozóegységek hálózataként képzeli el, amelyek bizonyos kapcsolatokon keresztül kötődnek egymáshoz. A feldolgozás itt párhuzamos, a vezérlés pedig nem központi. A konnekcionista modell legnagyobb hiányossága, hogy hiányzik belőle az a szakasz, amelyben az információfeldolgozás integrálódik, éppen ezért számos kérdés egyértelmű megválaszolására nem alkalmas.

Az interaktív beszédmegértési modellekben a megértési folyamatot kétirányúként képzelik, vagyis az alulról felfelé történő építkezés mellett kiemelik a felülről lefelé ható folyamatok fontosságát is, tehát a megértést az általános tudás és megismerés keretei közé helyezik. A modell központjában a jelentés áll, továbbá fontosnak tartják az ismereti és a kontextuális hatások figyelembevételét is. A modell egyes szintjei csaknem párhuzamosan működnek, és közvetlen kapcsolatban állnak egymással, így egy adott szinten végbemenő feldolgozási folyamatok információt továbbíthatnak a többi szint felé (GÓSY 2005; PLÉH 1998).

A kétnyelvűek beszédmegértési folyamatainak kulcskérdése mentális tároló rendszereik felépítésében keresendő. Évtizedek óta vita tárgya, hogy a kétnyelvű személyek elkülönült vagy közös lexikonban tárolják-e a két nyelv szavait, illetve grammatikai és szintaktikai kapcsolatait. GROSJEAN nézetei szerint a kétnyelvűek két nyelvének elemei elkülönült, mégis összefüggő rendszerben tárolódnak. A rendszerek annyiban elkülönültek, hogy lehetővé teszik a két nyelv egymástól viszonylag független használatát, és összefüggőek, mert a kétnyelvű beszélő sohasem tudja teljesen kikapcsolni az éppen nem használt nyelvet (GROSJEAN 1997).

Elképzelését a kétnyelvűek beszéd-feldolgozási folyamataira is alkalmazta. Azt vizsgálta, hogyan dolgozzák fel a kétnyelvű személyek a kevert nyelvű közléseket (hogyan ismerik fel a „vendégszavakat" egy adott közlésen belül). A kapott eredmények tekintetbe vételével dolgozta ki GROSJEAN a Lexikális Felismerés Bilingvis Modelljét (BIMOLA), amely a konnekcionista beszédmegértési modellt követi (MCCLELAND–ELMAN 1986).

A kétnyelvű gyermekek beszédmegértési folyamatairól keveset tudunk, tény az, hogy hat-hét éves korra az egynyelvű gyermek beszédmegértési működései már megközelítik a felnőttekéit, ami fontos a zavartalan olvasástanulás szempontjából. Feltételezzük ebben az esetben is az egynyelvű gyermekek nyelvfejlődéséhez hasonló fázisok meglétét, a beszédmegértés hasonló alakulását.

Egy- és kétnyelvű óvodások beszédértési és beszédprodukciós vizsgálata

A GMP-diagnosztika segítségével történő felmérést, az észlelés akusztikai, fonetikai és fonológiai szintjének vizsgálatára, illetve a beszédértés (szó-, mondat-, és szövegértés) sajátosságainak tanulmányozására alkalmaztuk egynyelvű és kétnyelvű óvodás gyermekek esetén. A standardizált tesztet GÓSY MÁRIA dolgozta ki (GÓSY 1995). A teszt segítségével a magyar nyelvű gyermekek beszédészlelési és beszédmegértési teljesítménye vizsgálható, a felmérésben alkalmazott próbák a következők voltak:

Mondatazonosítás zajban (GMP2)

A hanganyag tíz magnetofonról elhangzó, zajjal elfedett mondatot tartalmaz (a jel/zaj aránya 4 dB). A gyermek feladata az elhangzó mondat azonnali felismerése. A próba a percepció akusztikai szintjének vizsgálatára alkalmas.

Szóazonosítás zajban (GMP3)

A gyermek feladata a magnetofonról elhangzó 10 értelmes, zajjal fedett szónak az elhangzás utáni felismerése. A szófelismerés vizsgálata az akusztikai-fonetikai szintek működéséről nyújt információt.

Szűrt mondatok azonosítása (GMP4)

A hanganyag tíz mondatot tartalmaz, melyek frekvenciatartománya 1000 Hz-es sáv. A mondatok visszamondatásával megítélhető az akusztikai folyamatok megfelelő működése, a fonetikai feldolgozásba való integrálódása.

Gyorsított mondatok (GMP5)

A magnetofonról elhangzó mondatok az eredeti bemondáshoz képest mintegy 25%-kal gyorsabbak. A 10 mondat átlagos tempója 14 hang/mp. A gyermekek feladata a mondatok visszamondása. Néhány mondat jelentéstartalma és grammatikai szerkesztettsége meghaladja a 3–10 éves gyermek nyelvismeretét, ennek célja annak kipróbálása, hogy a jelentés és az asszoci-

ációk szintjeinek bizonyos mértékű kizárásával az óvodások képesek-e életkoruknak megfelelő beszédészlelési teljesítményt nyújtani.

Természetes mondatok azonosítása (GMP6)

A magnetofonról elhangzó mondatok természetes ejtéssel, torzításmentesen hangzanak el. A 10 mondatot a gyermeknek meg kell ismételni, ha az előző próbákban életkori szintje alatt teljesít.

A vizuális észlelés vizsgálata (GMP7)

A felnőtt szájmozgása alapján kell a gyermeknek meghatározott szócsoportot, állatneveket megneveznie. A beszédészlelésben és beszédmegértésben szerepet játszó ajakműködés percepciójára nyújt betekintést.

A rövid idejű verbális memória (GMP 8)

A vizsgálatvezető 12 szót a tesztlap alapján hangosan felsorol a gyermeknek, aki előzetes felhívásra végighallgatja, majd megpróbálja megismételni a hallottakat. A verbális memória megfelelő működése szükséges a megfelelő beszédészleléshez, a helyes artikulációhoz, majd az írott nyelv megfelelő szintű azonosításához.

A rövid idejű vizuális memória (GMP 9)

Vizsgálata hasonló módon működik, mint az előző, csak a szavak helyett 12 színes képet használunk. A próba a gyermek képi emlékezetéről nyújt információt.

Szeriális észlelés vizsgálata (GMP10)

Értelmetlen hangsorok mondatásával vizsgáljuk a gyermek beszédészlelési és beszédprodukciós rendszerének összefüggését. A szerialitás felismerési és reprodukálási képessége a legfontosabbak egyike a mentális lexikon növelése, valamint az írott nyelv elsajátítása szempontjából.

Szókincs-aktivizálás (GMP11)

Azt méri, hogyan és milyen gyorsan tud tájékozódni a gyermek aktuálisan meglévő, saját mentális lexikonjában. A gyermekek feladata a *ma* és *ke* szókezdetekkel minél több értelmes szót találni.

A szövegértés vizsgálata (GMP12)

A szövegértés feldolgozását, a szemantikai, szintaktikai struktúrák értelmezését, az ok-okozati viszony felismerését, illetve az asszociációs szint működését vizsgáljuk a magnetofonról elhangzó mese segítségével. A mese elhangzása után a gyermekeknek 10 megértést ellenőrző kérdésre kell válaszolni.

A mondatértés vizsgálata (GMP16)

Az adott életkorban szükséges szemantikai sajátosságok és a szintaktikai/grammatikai struktúrák feldolgozásáról nyújt tájékoztatást. A tesztsorozat 10–10, életkoronként összesen 20 A/5-ös méretű színes rajzból áll. A rajzok páronként megfelelnek egymásnak oly módon, hogy minimális eltérés van közöttük. A gyermekek feladata (nem-verbális próba lévén) az elhangzó kijelentés függvényében a rajzpárok közötti eltérések felismerése, illetve a helyes kép kiválasztása.

A beszédhang-differenciálás vizsgálata (GMP17)

A beszédhangok pontos artikulációja, a hangsorok helyes ejtése, a szeriális észlelés biztonsága nem jelzi feltétlenül a beszédhang-megkülönböztetés jó szintjét. E próba célja ennek felderítése. A gyermek feladata az elhangzó értelmetlen hangsorokra jelzést adni azonosságuk függvényében.

A transzformációs észlelés vizsgálata (GMP18)

A próba felvilágosít arról, hogy a gyermek az anyanyelvi beszédhangokat képes-e átalakítani, és az elhangzásnak megfelelő szeriális észlelést helyesen alkalmazni egy vizuális/taktilis transzformációban (erre 10 színes fakockát használunk). Az írás-olvasás technikájának folyamatában bekövetkezhető nehézséget jelzi előre. A gyermek feladata az, hogy az utasítás függvényében minden kockát a hallott hangnak feleltessen meg (a kocka színe és a hang megfeleltetése), illetve jegyezze ezt meg, hogy majd az utasítás alapján elhangzó hangsorokat kockái segítségével kirakja.

A vizsgálati csoport bemutatása, az adatok értelmezése

A vizsgálatban 50 magyarországi (debreceni) magyar egynyelvű és 50 erdélyi (marosvásárhelyi) magyar domináns kétnyelvű óvodás vett részt. A vizsgált gyermekek nemek szerinti megoszlása a következő volt: 45 fiú, átlagéletkoruk 78,2 hónap (6,5 év), és 55 lány, átlagéletkoruk 77,6 hónap (6,4 év).

A következőkben az említett kétnyelvű és egynyelvű óvodások négy beszédészlelési próbában elért teljesítményeit fogjuk összehasonlítani és a különbségeket értelmezni.

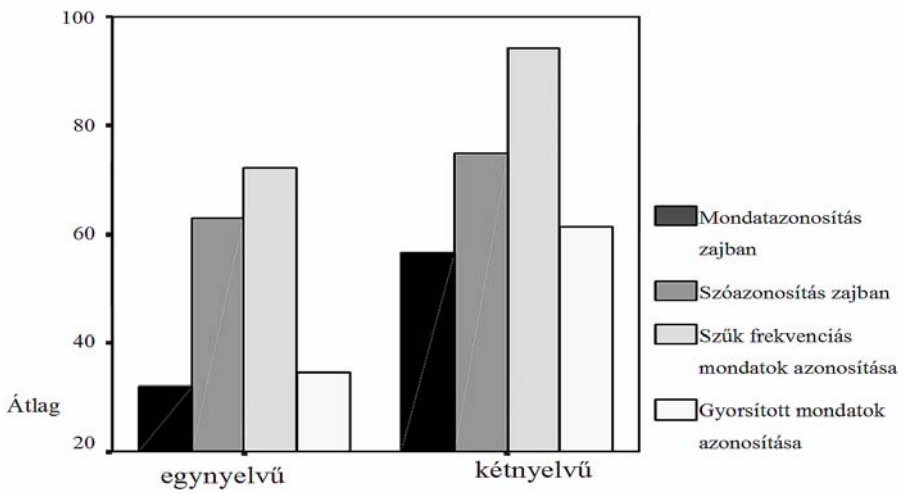

4. ábra. A beszédészlelési teljesítmény átlagértékei a két nyelvi csoportban

A fenti ábrából kiderül, hogy a négy beszédészlelési próbában különbségek fedezhetők fel a két régióból származó gyermekek teljesítménye között: a magyar domináns kétnyelvűek magasabb pontszámokkal teljesítettek a különböző próbákban egynyelvű társaikhoz képest. A két csoport közötti eltérések több tényezőnek, illetve ezek kölcsönhatásának tudhatók be, ilyenek pl. a régiókból adódó kulturális különbségek, a kétnyelvű környezet, a pedagógusok nevelési-oktatási stílusa és az ezzel kapcsolatos társadalmi elvárások, a szülők gyermekeikkel töltött idő mennyisége és minősége stb.

A *mondat- ill. szóazonosítás zajban* próbák az észlelés akusztikai, fonetikai, fonológiai szintjének vizsgálatát célozzák. Kevesebb problémát jelentett a mondatazonosítás zajban feladat a kétnyelvű gyermekek számára, ami arra enged következtetni, hogy az esetükben érvényesülő kétnyelvű (nyelvi) környezet eleve több, változatosabb, „zajosabb" ingert tartalmaz, amelyek közül szelektálni kell, és ez egy bonyolultabb észlelési készenlétet és észlelési folyamatot von maga után. Erről tanúskodnak a szóazonosítási próba eredményei is, ennek alapján is eltérések mutatkoznak a két csoport között. Egyértelmű és szembeötlő különbségeket a bonyolultabb, összetettebb feladathelyzetben, a mondatazonosítás zajban próbában figyelhetünk meg a két csoport között, ez különös nehézséget jelentett az egynyelvű gyermekek számára, akik esetén a beszéd „nehezített, zajosabb" dekódolása szokatlan, nem mindennapos feladat.

A *szűrt frekvenciás mondatok azonosítása* próbában az egynyelvű óvodások a mondatok nagy részét megismételték, ebből a szempontból hasonlóképpen teljesítettek a kétnyelvű csoporthoz képest. A teljesítménybeli különbségek a két csoport között a mondatvisszamondás nyelvhelyességi pontatlanságainak tudhatók be, az egynyelvűek gyakran elhagyták a mondat elejéről az *a, az* határozott névelőket, illetve következetlenül használták a *-ban, -ben* helyhatározókat is, ezt nem hallásdeficittel magyarázzuk, hanem hibásan rögzült automatizmusok érvényesülésével, ami hátrányosan befolyásolja az észlelés folyamatát is.

A *gyorsított mondatok megismétlése* próba a beszéd azonosítása szempontjából a legnehezebb, hiszen a beszédfeldolgozás felső szintjeinek részvétele ebben az esetben erősen korlátozott, a gyermek számára nincs segítségül szolgáló járulékos stratégia, illetve működéssorozat. A próbában való részvétel és teljesítés nehézségbe ütközött az egynyelvű óvodások esetén, akik közül egyesek annyira elbizonytalanodtak a gyorsabb beszédtempót követve, hogy nem is próbálkoztak az egyes mondatok megismétlésével. A kétnyelvű óvodásoknak ez a próba nem jelentett ekkora nehézséget, ismerős volt számukra egy másik, gyorsabb beszédtempójú (román) nyelv, amelynek észlelése és megértése esetükben akár mindennapos feladat is.

A következőkben kiderül, hogy a kétnyelvű gyermekek által elért átlagértékek szignifikánsan magasabbak egynyelvű óvodás társaiknál mind a vizuális észlelési feladatban ($p = .01$), mind a szeriális észlelésében ($p < .001$). Az ajakműködés percepciójának nagy szerepe van a beszédészlelési folyamatban, a kétnyelvű gyermekek esetén ez a működés hangsúlyozottabb, kifejezettebb. Úgy tűnik, a kétnyelvű gyermekek – egynyelvű társaikhoz viszonyítva – beszédészlelési folyamatukban jelentősebb mértékben használják fel az ajakműködés percepcióját (a szájrólolvasást) a hatékonyabb dekódolás érdekében.

A szerialitás felismerési és reprodukálási képesség (értelmetlen hangsorok visszamondása) az egyik legfontosabb tényező a mentális lexikon növelése, illetve az írott nyelv elsajátítása szempontjából. A felmérés során érdekes megfigyelés volt, hogy az egynyelvűek értelmet próbáltak találni a különböző hangsorokban, a rendelkezésükre álló mentális lexikonjukban próbáltak keresgélni és annak alapján értelmezni, egy újabb változatban ismételték meg a szavakat, mint amit hallottak. A kétnyelvűek nem bocsátkoztak értelmezgetési műveletbe, a hangsorok ismételése könnyedebbnek mutatkozott, mintha ezek nem értelmetlenek, hanem egy másik nyelv (ebben az

esetben „mókusnyelv”) szavai lennének, aminek nem kell feltétlenül kapcsolódnia a magyarhoz.

A rövid távú verbális memória tekintetében nem találtunk szignifikáns különbséget a két vizsgált csoport között. Ezzel szemben a rövid távú vizuális memóriát vizsgáló próbában a kétnyelvű óvodások átlagértékei szignifikánsan eltérnek az egynyelvűektől. A kétnyelvű gyermekek képi emlékezete hatékonyan bekapcsolódik a beszédészlelési és beszédprodukciós folyamatba, segíti őket az észlelt adatok integrálásában, az írott nyelv betűkészletének elsajátításában, megtartásában és felidézésében.

1. táblázat. A verbális és vizuális memória átlagértékei

	Egynyelvűek N= 50		Kétnyelvűek N= 50		t- próba
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	
Verbális memória	3,5	*1,7*	4	*1,3*	Nem szignifikáns
Vizuális memória	3,8	*1,6*	4,8	*1,5*	t = 3,1 p < 0,01

A szókincs-aktivizálási feladatban azt vizsgáltuk, hogy a gyermekek az aktuálisan meglévő mentális lexikonjukban milyen gyorsan és hatékonyan tudnak tájékozódni. Mindkét alpróbában a vizsgált kétnyelvű gyermekek szignifikánsan jobban teljesítettek, több szót sikerült aktivizálniuk a *ma* és *ke* hívószavakra (szótagokra). Másodnyelven egyetlen szót sem mondtak, ami jelzésértékű lehet arra vonatkozóan, hogy különálló mentális lexikonokból keresgéltek, ebben az esetben kizárólag a „magyar nyelvre válaszolót” kapcsolták be a beszédpercepciós és beszédprodukciós folyamatba. Ennek egynyelvű működését és hatékonyságát azért sem akadályozhatta a román nyelv szavait tartalmazó mentális lexikon, mert esetükben domináns magyar kétnyelvűségről lévén szó (a román nyelv ismerete és gyakorlata elmaradozik az anyanyelv mögött), a hívószavakra elsősorban anyanyelvű (magyar) szavak válaszolnak.

A beszédhang-differenciálási próbában is szignifikánsan jobban teljesítettek ($p < .001$) a kétnyelvű gyermekek, fokozottabb figyelemkoncentrációt és teljesítésvágyat figyelhettünk meg esetükben, a zöngés-zöngétlen párok, a magán- és mássalhangzók időtartambeli megkülönböztetésében kevesebb akadályba ütköztek, mint az egynyelvű óvodások.

A kétnyelvű gyermekek átlagértékei a transzformációs észlelési feladatban szignifikánsan ($p = .01$) eltérnek az egynyelvűekhez képest. Ennek alapján meglepő eredményre jutunk, és megállapíthatjuk, hogy a kétnyelvű gyermekek az anyanyelvi beszédhangokat hatékonyabban átalakítják, és az elhangzásnak megfelelő szeriális észlelést helyesebben alkalmazzák, mint egynyelvű társaik.

A kapott eredmények újabb kérdések sorozatát indították el, megválaszolásra várt, hogy a kétnyelvű gyermekek esetén mivel magyarázható a próbák nagy részében nyilvánvalóvá vált nyelvi előny: életkorbeli eltérések és/vagy a régió sajátosságai eredményezik-e ezt? Abból az alapfeltevésből indultunk ki, hogy a két régióból származó óvodások közötti teljesítménybeli különbségek azzal magyarázhatók, hogy a korcsoportokban való megoszlásuk egyenlőtlen. Nagyobb azon debreceni, egynyelvű óvodások száma, akik fiatalabbak 6,5 évnél ($N = 37$) a marosvásárhelyi óvodásokhoz viszonyítva ($N = 13$), a két csoport közötti különbség szignifikáns $\chi^2 = 19{,}3$, $p < 0{,}001$. Továbbá vizsgáltuk a régió és életkor együttes hatásának érvényesülését a különböző beszédészlelési és beszédprodukciós próbák esetén.

A beszédészlelési próbákban: a mondatazonosítás zajban ($p < .001$), szűrt frekvenciás mondatok azonosítása ($p = .001$), illetve gyorsított mondatok azonosítása esetében ($p < .001$) az egynyelvűek és kétnyelvűek eredményeit szignifikánsan a régió befolyásolja a két tényező közül (*életkor és régió*), ami arra enged következtetni, hogy a kétnyelvű gyermekek jobb teljesítményét, a próbákban elért teljesítménybeli előnyét a régió sajátossága (amiben egy tényező a kétnyelvűség) határozza meg, az életkor hatása nem szignifikáns egyik esetben sem.

A vizuális, szeriális észlelési, illetve a beszédhang-megkülönböztetési próbákban ugyanúgy, mint a fenti esetben a régiónak tudható be a kétnyelvű gyermekek szignifikánsan jobb eredménye ($p < .001$), a gyermekek életkora ezekben az esetekben sem szignifikáns meghatározó tényező, ugyanígy a transzformációs észlelés próbában a régió hatásának tudható be a kétnyelvű gyermekek szignifikánsan jobb eredménye ($p < .001$), és nem az életkornak.

Összegzésként megállapítható, hogy az összes beszédészlelést és beszédprodukciót vizsgáló próbában (a rövid távú verbális emlékezet kivételével) a kétnyelvű gyermekek szignifikánsan magasabb átlagértékeket értek el, mely eredmény magyarázatában lényeges szerepet játszik a kétnyelvűségi helyzet, a régióból fakadó sajátosság mint meghatározó tényező. Mindezek fényében mondjuk, hogy a kétnyelvűség körülményei pozitív hatással van-

nak az óvodás gyermek kognitív képességeinek alakulására, beszédészlelési és beszédprodukciós folyamataira. Ez olyan kétnyelvűségi helyzetre vonatkozik, ahol a magyar domináns kétnyelvű óvodások családjukban anyanyelven (magyarul) beszélhetnek családtagjaikkal (mindkét szülővel), illetve a másodnyelv elsajátítása és gyakorlása intézményhez (óvodához) és barátokhoz, ismerősökhöz kötött, így lehetőség és feltétel teremtődött az anyanyelv megalapozására, a másodnyelv mintegy ráépül az első nyelvre és mindkettő fejlődik tovább. Ebben az esetben nem áll fenn a kevertnyelvűség veszélye, a gyermekek a szülők ösztönzésére hatékonyan és gyorsan elsajátíthatják a másodnyelvet, aminek igen pozitív hatása van egy harmadik vagy több nyelv kialakulására és fejlődésére.

Mindezek alapján javasolható, hogy az idegen nyelvek „intenzív" oktatása az elemi osztályokban elkezdődjön, sőt kezdetét veheti már az óvodai oktatásban is. Kissé sarkítva azt mondhatjuk, hogy soha nincs elég korán egy új nyelv tanulásának elkezdése. És miért ne kezdenénk el az idegen nyelvek tanulását nagyon korán, ha nincsenek negatív adatok a korai nyelvelsajátítással kapcsolatosan? Ellenkezőleg: egy új nyelv nem megterhelést, kognitív terhet jelent a gyermek számára, hanem például FRANCIS (1999) meglátása szerint egy következő nyelv új grammatikai struktúrák megtanulását jelenti, ami magasabb rendű kognitív folyamatokat implikál, s így elősegítheti az értelmi fejlődést, hatékonyabb kontroll folyamatokat, reprezentációs képességeket, kognitív és nyelvi flexibilitást (BOCHNER 1996) metalingvisztikai tudatosságot (BIALYSTOK 1986) vonhat maga után.

Irodalom

BEN-ZEEV, S. 1977. Mechanisms by which childhood bilingualism affects understanding and cognitive structures. In P. A. HORNBY (ed.). *Bilingualism*. Academic Press, New York.

BIALYSTOK, E. 1986. Factors in the growth of linguistic awareness. *Child Development* 57: 498–510.

BIALYSTOK, E. 1999. Cognitive complexity and attentional control in the bilingual mind. *Child Development* 70: 636–644.

BIALYSTOK, E. MARTIN, M. M.–VISWANATHAN, M. 2005. Bilingualism across the lifetime: the rise and fall of inhibitory control. *International Journal of Bilingualism* 9: 103–119.

BOCHNER, S. 1996. The learning strategies of bilingual versus monolingual students. *British Journal of Educational Psychology* 66: 83–93.

BOSCH, L.–N. SEBASTIÁN-GALLÉS 1997. Native-language recognition abilities in four-month-old infants from monolingual and bilingual environments. *Cognition* 65: 33–69.

BOSCH, L.–N. SEBASTIÁN-GALLÉS 2001. Evidence of early language discrimination abilities in infants from bilingual environments. *Infancy* 2: 29–49.

COSTA, A–SANTESTEBAN, M. 2004. Lexical access in bilingual speech production: Evidence from language switching in highly proficient bilinguals and L2 learners. *Journal of Memory and Language* 50: 491–511.

DELL, GARRY 1986. A spreading-activation theory of retrieval in sentence production. *Language and Speech 25.* :11–25.

FRANCIS, N. 1999. Maturational constrains in language one and language two: A second look at the research on critical periods. *Bilingual Research Journal*, 23, 4, 319–346.

FRYE, D., ZELAZO, P. D.–PALFAI, T. 1995. Theory of mind and rule-based reasoning. *Cognitive Development* 10: 483–524.

GARRETT, M. F. 1989. A feldolgozási szintek a mondatprodukcióban. In. Pléh Csba (szerk.): *A beszédmegértés és beszédprodukció pszichológiája. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Tankönyvkiadó, 275– 323.

GENESEE, F., NICOLADIS, E.–PARADIS, J. 1995. Language differentiation in early bilingual development. *Journal of Child Language* 22: 611–631.

GERSTARD, C. L., HONG, Y. J.–DIAMOND, A. 1994. The relationship between cognition and action: performance of children 3, 5–7 years old on Stroop-like day-night test. *Cognition* 53: 129–153.

GOPNIK–A. N. MELTZOFF 1997. *Words, thoughts, and theories.* Cambridge, Mass.: Bradford, MIT Press.

GÓSY MÁRIA 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris, Budapest, 71– 189.

GÖNCZ LAJOS 2001. Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben. *MNy*, 67–84.

GROSJEAN, F. 1997. Another view of bilingualism. In R. J. HARRIS (Ed.), *Cognitive processing in bilinguals* (pp. 51–62). Amsterdam, Elsevier Science Publishers.

HUSZÁR ÁGNES 2005. *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében*. Budapest, Tina Könyvkiadó, 35–79.

KOVÁCS, Á. M.–TÉGLÁS, E. 2005. Az aszimmetria logikája: a központi feldolgozó és a nyelvváltás kapcsolata kétnyelvűeknél. In J. Gervain, K Kovács, Lukács, Á, and M. Racsmány (szerk.) *Az ezerarcú ember.* Akadémiai Kiadó: Budapest.

KOVÁCS, Á. M. 2002. *Developmental interactions between language, theory of mind and executive functions at bilingual preschoolers.* MA thesis, Babes–Bolyai University.

KOVÁCS, Á. M. 2007. Beyond language: childhood bilingualism enhances high-level cognitive functions. In: I. KECSKÉS–L. ALBERTAZZI (szerk.): *Bi- and Multi-lingualism and Cognition.* The Netherlands, Springer Science.

LEVELT, WILLEM J. M. 1983. Monitoring and self-repair in speech. *Cognition 14*. 41–114

MACNAMARA, J. 1967. The bilingual's performance: A psychological overview. *Journal of Social Issues* 23: 58–77.

NAZZI, T., BERTONCINI, J.–MEHLER, J. 1998. Language Discrimination by Newborns: Towards an understanding of the role of rhythm. *J Exp Psychol Hum Percept Perform*. 24: 756–766.

NORMAN, D. A.– SHALLICE, T. 1986. Attention to action: Willed and automatic control of behavior. In R. J. Davidson, G. E. Schwartz, and D. Shapiro (szerk.), *Consciousness and self regulation: Advances in Research And Theory*. Vol. 4. New York: Plenum Press.

PETITTO, L. A., KATERELOS, M., LEVY, B. G., GAUNA, K., TETREAULT, K. – FERRARO, V. 200.1 Bilingual signed and spoken language acquisition from birth: implications for the mechanisms underlying early bilingual language acquisition. *Journal of Child Language* 28: 453–496.

PLÉH CSABA 1980. *A pszicholingvisztika horizontja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

RAMUS, F. MARC D. HAUSER, M. D. MILLER, C.DYLAN MORRIS, D. – MEHLER, J. 2000. Language Discrimination by Human Newborns and by Cotton-Top Tamarin Monkeys. *Science* 288: 349–351.

SELIGER, H. 1996. Primary language attrition in the context of bilingualism. In W.C. Ritchie and T. K. Bhatia (szerk.) *Handbook of second language acquisition*. San Diego, CA: Academic Press.

TÉGLÁS, E. 2003. Fejlődéslélektani adalékok a központi feldolgozó elméleteihez. *Erdélyi Pszichológiai Szemle*, 4. (1).

WIMMER, H.– PERNER, J. 1983. Beliefs about beliefs: representation and the containing function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition* 13: 103–128.

Balázs Géza
(Budapest)

Memoversek a kumulatív kulturális evolúció szolgálatában

Az emlékezet művelődéstörténete[1]

Emlékezés, evolúció. Egy régi arab tanmese a fejben őrzött tudás fontosságára figyelmeztet. A fiatal matematikus négy egyetemi év után tudásban gazdagodva hazaindult. Útközben rablók támadták meg, és elvették a tarisznyáját, amelyben feljegyzéseit tartotta. Kénytelen volt visszatérni az egyetemre, ahol újabb négy évet kellett eltöltenie, de most már semmit nem bízott az írásra, mindent fejben őrzött meg (HORVÁTH 1984: 162).

De mi is az emlékezet neurológiai alapja? „Az emlékezet felidézése valószínűleg nem más, mint a neuronok tér- és időbeli tüzelési szekvenciájának előállítása – mégpedig olyan szekvenciáé, amely az emléknyom rögzülésekor lefutott –, de lenyesegetve róla a felesleges sallangokat. A felidézett tér- és időbeli mintázat olyasmi lehet, mint egy stadion eredményjelző táblája, amely megannyi kis be- és kikapcsoló lámpájával valamilyen alakzatot mutat" (CALVIN 1997: 127). Már a régi korok emberei is rájöttek arra, hogy az emlékezet bizonyos módszerekkel fejleszthető. CSERMELY PÉTER (2005: 93) a hálózatok kutatása közben arra a feltételezésre jut, hogy a szinkronicitás (egybeesés) örömöt jelent az embernek, ezért bizonyos zenék (tegyük hozzá: és egyéb ritmikai eszközök, mint azt hamarosan látni fogjuk) segítik az emléknyomok megőrzését, vagyis a tanulást (és a későbbi emlékezést).

Minden kor, minden kultúra, minden társadalom vagy társadalmi csoport számára fontos az emlékezet, ezért a gondolatok felidézésére, megőrzésére kitalál vagy felhasznál eljárásokat. A memorizálás tehát antropológiai eljárás, s mivel a gondolat megőrzése (ha nem is kizárólagosan, de) alapvetően verbális úton történik, az ezzel foglalkozó etnikai-kulturális-szemiotikai kutatásokat az antropológiai nyelvészet, a mentális kutatásokat a pszicholingvisztika vagy a kognitív nyelvészet körébe sorolhatjuk.

Az emberi kultúra alapföltétele a hagyomány, másként az, hogy a korábbi emberek, korok fölhalmozott ismeretanyagát a szüntelen újrakezdés elkerüléseként fölelevenítheszük, fölhasználhassuk. Ezt a csak emberre jel-

[1] Péntek János tanár úrnak szemiotikusi, etnolingvisztikai, nyelvpolitikai ajánlással

lemző (antropológiai) jelenséget nevezték el kumulatív kulturális evolúciónak (vö. pl. TOMASELLO 2002: 45–56., idézet: 47), amely az utánzásos tanuláson és (talán) a felnőttek által szervezett aktív tanításon alapszik: „Általánosságban elmondható tehát, hogy az emberi kulturális hagyományokat a csimpánzok kulturális hagyományaitól – vagy attól a néhány más kultúrától, amelyet egyes emlősfajoknál megfigyeltek – leginkább az különbözeti meg, hogy az emberi hagyományok az idők folyamán felhalmozzák a módosításokat, vagy másként fogalmazva: »kulturális történetre« tekintenek vissza. Azért halmozzák fel a módosításokat, azért rendelkeznek történettel, mert a mögöttük meghúzódó kulturális tanulási folyamatok különösen hatékonyak."

A dolog természetesen nem ilyen egyszerű, hiszen az ember felejt is, sőt vannak vélemények, amelyek szerint a felejtés az egyik legnagyszerűbb emberi találmány (amennyiben az embert érő folyamatos stresszre, frusztrációra vagy esetleg sokkra gondolunk), a rövid távú felejtés föltétlenül hasznos, és alapja lehet a megbocsátásnak, újrakezdésnek. A múlt, a hagyományok elfelejtése, a történelmi felejtés, ebből következően a történelmi emlékezet hiánya azonban folyamatos tragédiákhoz vezethet.

Erre igen korán rájött az emberiség, s talán ezért dolgoztak ki a különféle kultúrák, társadalmak az emlékezet-megőrzésre változatos technológiákat. Az emlékezet-megőrzés első technikái nyilvánvalóan nem verbális (természetes vagy mesterséges) jelek lehettek. Ezek között a legfejlettebbek a tudomány, a vallás, a művészet kezdeményének tekinthető őskori barlangrajzok. A beszéd kialakulásával a tárgyi jelekhez verbális üzenetek is kötődhettek, majd a puszta verbális megnyilatkozások is átvették a hagyományfelidézés, emlékezetőrzés szerepét. Ehhez különösen a nyelvi rítusok, nyelvi szokásszerű cselekedetek (SZENDREY ÁKOS remek műszavával: a mondott rítusok) járultak hozzá. Az írásbeliség megjelenésével MCLUHAN szerint elkezdődött a felejtés világa. Az írás-olvasás technológiája arra sarkallta az embert, hogy nem kell mindent megjegyezni, memóriánkat segítik az írások, csak meg kell találni, fel kell olvasni azokat. Visszaszorult, de nem szűnt meg a szóbeli emlékezet. A memorizálásnak napjainkig csökkenő, de meg nem szűnő szerepe van. A modern társadalomban a különféle memoriterek (szóbeli emlékezeti megőrzésre szánt szövegek) szervezett átadása, tudása visszaszorult a gyermeknevelés (anyanyelvoktatás), az oktatás (különösen idegennyelv-oktatás), egyes közéleti megnyilatkozások (szónoklat, szavalat), a színház területére; a nem szervezett, tehát például továbbélő folklór vagy mai folklór (posztfolklór) jelenségeket most nem számítva.

A memoriter szorosan összekapcsolódik az iskolával. Ennek pszicholingvisztikai alapja van: „Az emlékezés legintenzívebb fejlődése az iskoláskor idejére esik. A gyermek szándékosan akar megjegyezni valamit, céltudatosan próbál az emlékezetébe vésni dolgokat. A fejlődés éppen az, hogy a bevésés igénye szándékossá válik" (GÓSY 2005: 62.).

Akármennyire is hangoztatják egyes pedagógiai irányzatok, hogy nem szabad a gyermekek fejét memoriterekkel terhelni, egyre inkább látható a memoriterek hiányának a kára, amely összefüggést mutat a beszédjelenségek zavaraival, az információs tengerben való elbizonytalanodással, s ezek következményeként egy csomó lelki és társas problémával.

A gondolkodás ugyanis az emlékezet anyagából építkezik, s fordítva is igaz: az emlékezetet a gondolkodás is alakítja (HORVÁTH 1984: 164).

Emlékezéstörténet. Tehát az emberiség az emlékezési technikák, gondolkodási módok gazdag választékát alakította ki. A legrégebbi ilyen emlékezetjel például a csomójel: a legtávolabbi kultúrákban (mexikói indiánok, dél-amerikai, ausztráliai bennszülöttek) kötelekre kötött csomókkal emlékeztették magukat feladataikra. Közvetlen leszármazása ennek az az információs technológiák elterjedése előtti, emlékezetből általunk is fölidézhető korszak, amikor csomót kötöttünk a zsebkendőnkre. A (zsebkendőre kötött) csomó, a rovás, illetve manapság az emléktárgyak a közvetetett, tárgyi emlékezés legegyszerűbb példái. A tárgyakkal való kommunikáció legfelsőbb (ismert) fokára a perui indián (inka) birodalom jutott el. Ez volt ugyanis az egyetlen magasabb civilizáció, amelynek nem volt írásbelisége. (A másik nagy közép-amerikai civilizációnak, a majáknak volt írásuk.) Az inkák csomókkal (kipu) mindent számokra vonatkoztatva őriztek meg: nemcsak mennyiségeket, de rövid mondatok segítségével beszédeket is. Sejthető, hogy a felidézés csak úgy lehetett pontos, ha ezeket tanították, rendszeresen ismételték. Mindenesetre az emlékezet-megőrzésnek ez az útja nem vezethetett tovább, ahogy az inka birodalomé sem. (Más kérdés, hogy írásbeliséggel rendelkező népek útja is megrekedhetett, számos ókori és középkori példa mutatja ezt; például a már emlegetett majáké is.)

A tárgyi jelekkel és írással való emlékezés mellett folyamatos a szóbeli memória szerepe is. Sőt bátran állíthatjuk, hogy aligha képzelhető el emberi társadalom e nélkül. A szóbeli memória folyamatos karbantartására, erősítésére alakította ki az emberiség a „megszervezett szájhagyományt", a „szervezett emlékeztet". Voltaképpen ebben a funkcióban született meg a művészet és azon belül a költészet, amely a mnemotechnika (emlékezést meg-

könnyítő eljárás) egyik fő eszközévé vált. A memóriaművészet, a tényekre, szövegekre való emlékezés az antik retorikában válik tudományos kérdéssé.

Ciceró szerint az emlékezési művészet isteni eredetű (Kasztor és Pollux, a két görög istenfiú ajándéka, s közvetlenül a művészi teljesítmény alábecsüléséből fakad) és ezt Szimónidész (Kr. e. 557–468) fedezte föl (ADAMIK 2004: 106): „Történt ugyanis, hogy Szimónidész a thesszalai Krannonban a gazdag Szkopasz házában lakomázott, és ott előadta azt a dalát, amelyet a ház ura rendelt tőle előre kialkudott honoráriumért. Miután a költő befejezte dalát, a háziúr az ígért pénznek csak a felét volt hajlandó kifizetni, s ezt azzal indokolta meg, hogy a versnek fele Kasztor és Pollux dicséretét szolgálta, következésképpen a honorárium másik felét adják meg az istenek. Nem sokkal ezután, mesélik, Szimónidészhez egy hírnök érkezett azzal az üzenettel, hogy menjen ki, mert a ház előtt két ifjú feltétlenül beszélni akar vele. Szimónidész tüstént fölállt, kiment, de kint senkit sem talált. Amíg kívül volt, a ház, amelyben Szkopasz és vendégei lakmároztak, leomlott, és halálra zúzta a lakomázókat. A holttestek a súlyos falaktól oly mértékben deformálódtak, hogy az áldozatokat a temetéskor hozzátartozóik nem tudták azonosítani. Ekkor Szimónidész segített az azonosításban, mert emlékezett arra, melyik vendég melyik asztalnál ült.” S ebből következik a retorikai és mnemotechnikai szabály: „Ezen eseménytől figyelmeztetve ébredt rá arra, hogy legfőképpen a sorrend az, ami az emlékezést segíti”.

Ars memoriae. Az emlékezés művészete tehát a retorikában, s különösen a (retorikai, majd egyéb) oktatásban fejlődött ki és él napjainkig. Írásom témája a tanulásban, a didaktikában napjainkig megjelenő, az alkalmazott költészethez, egyszersmind az élő, mai folklórhoz (szájhagyományhoz) sorolható memovers (esetleg mnemovers), avagy további megnevezésekkel: emlékezet- vagy tanuláskönnyítő vers, verses emlékeztető, tréfás szabály, rigmus stb. Az irodalom és a folklór, valamint a pedagógia határán mozgó versezetek a korai magyar tankönyvirodalomban bukkantak fel. Korai fölismerés, hogy a ritmus és a rím segíti az emlékezetbe vésést, az ismeretek fölidézését. Ezért a korábbi iskolarendszerekben a memorizálás gyakori módja volt az ismeretek versbe szedése. Nemzedékek sora nevelődött az egyszerű és leginkább együgyű versezeteken. Néprajzkutatók a megmondhatói, hogy még igen idős emberek is viszonylag könnyen tudtak gyermekkorukban tanult vallásos szövegeket, történelmi eseményeket, városneveket, sőt grammatikai eseteket (!) fölelevéniteni ilyen emlékezetkönnyítő „versek”, rigmusok segítségével. A memoversek a gyakorlati pedagógiai hagyo-

mányból erednek. Folklór jellemzőjük, hogy szerzőiket többnyire nem ismerjük (egykori tanítómesterek, tanárok), megtanulandó jellegükből adódóan a szóbeliségben terjednek, és természetesen változatokban élnek. A változatképződésből fakadóan sok a rontott (sokszor már az eredeti didaktikai célnak sem megfelelő) szöveg. Nyelvi jellemzőjük rendszerint a retorikai (mnemotechnikai) hagyományból, tapasztalatból eredő szemléltetés (valamilyen képekhez kötés), a sorrend és a ritmusosság. A memoversek keletkezésükkor szerzői művek. Nyilvánvalóan ma is nagyon sokan naponta teszik próbára memóriájukat, s a megjegyezendő dolgokat valamihez „kötik". Én is így járok el, amikor a Széchenyi fürdőben az öltőszekrény számát mindig egy budapesti buszjárathoz kapcsolom, vagy amikor „képeket", esetleg fogalmi kereteket rendelek például az indukció–dedukció vagy a sztalagmit–sztalaktit megkülönböztetéséhez. Ezeket a fogalmakat mindig csak egy kis „megállás", a képek, fogalmi keretek előhívása után tudom pontosan használni.

A memoversek szép tárházai a csíziók, a katekizmusok, a tankönyvek. Az első magyar iskolai tankönyv, a *Hármas kis-tűkör* (melly a Magyar Királyi Birodalomnak az az Magyar országnak és a hozzá kapcsoltt egyébb részeinek I. Földleírását, II. Mostani polgári állapotját s III. A magyar nemzet régi és újabb történetét a tanuló ifjak számára híven ábrázolja, 1848). Csak néhány példa a legkorábbi magyar didaktikus memoriterekből:

Egészségi szabályok:
Mossa magát reggel – kiki vízzel, úgy de hideggel,
'S nyujtózzék frissen – hajait fésülje diszesen
Járjon sétálva, fogait tisztitsa vakarva
Kik ezt igy mivelik – testek tagjait erősitik.

Vármegyék:
Ha fordulsz Pest, Pilis és Solt vármegyére,
Itt akadsz Pest-Buda, Vácz és Szent-Endrére,
Margit-, Nyulak-, 's Csepel hires szigetére;
Hol épült Rácz-Keve Árpád emlékére.

Erdélyi fejedelmek és vajdák:

Zápolya vólt első Izabell' annyával,
Kit Báthory István követett sorjával,

Majd Báthory Kristóf , Báthory Zsigmonddal,
És Báthory András, a' Mihály vajdával.
Székely Mózsest, sorban Bocskay követte,
Ezt Rákóczy Zsigmond, de csak elkezdette,
Báthory Gábornak mert önként engedte,
Ki Várad utcáját vérével festette.
Bethlen Gábor magát vitézül forgatta.
Ezt az igazgatást Katalinnal hagyta,
De Bethlen Istvánnak az ország átadta,
Majd Rákóczy Györgynek ismét ajánlotta…

Rímbe szedett szövegek találhatók a katekizmusokban, például:

K. (kérdés): Kik voltanak Jézus tizenkét tanitványi?
F. (felelet): *Péter volt az első, kit követett András,*
Jakab, János, Filep, Bertalan, és Tamás
Máté, Jakab, Simon, Taddeus, és Júdás,
Így nevezi őket renddel a' Szent Irás.

A különféle szakmai tankönyvekben is felbukkant a rímes oktatás. Például a *Bánya- és kohóbalesetek elhárítása* című oktatófüzetben ilyen versezetek találhatók[2]:

Hagyd abba a rablást,
ha a fedü szakad.
Jobb, ha fa marad bent,
mint társad vagy magad.

Lomha Csala csatlós hébe-hóba
csillén utazgatott a siklóba.
Egyszer jött egy végzetes pillanat
s Csala csatlós csille alatt maradt.

[2] A könyvre KONTSEK TAMÁS (Piliscsév) hívta fel a figyelmemet, s küldött belőle fénymásolatot.

A memoversek gyűjtése és rendszerezése. Mivel sem a folklorisztikában, sem pedig a nyelvészetben nem történt meg e didaktikus kisműfaj egyes darabjainak az összegyűjtése, 2000-ben a *Tetten ért szavak* című rádióműsorban, az Édes Anyanyelvünk című folyóiratban felhívást tettem közzé ilyen szövegek beküldésére. A felhívás eredményeként 57 levél érkezett, többségében 1–2, néhány levélben tucatnyi szöveggel. Csak ketten értették félre a felhívást, és saját maguk által költött verseket küldtek. A legérdekesebb szövegeket bemutattam a *Tetten ért szavak* című rádióműsorban[3]. Az anyag javát a Függelék tartalmazza.

Gyűjteményünk a következő tantárgyakból (tárgykörökből) tartalmaz verseket: irodalom (klasszikus filológia), nyelvtan, hittan, matematika, fizika, latin, német, orosz, környezetismeret (földrajz), élővilág (biológia), énekzene, kémia, egyebek (egyéb iskolához, tanuláshoz kapcsolódó rigmusok). Megfigyelhető, hogy a gyűjtés időszakában (2000) már erőteljesen csökkenni látszott a latin versek száma, a legnagyobb számban orosz verseket küldtek be. Egyéb nyelv tanulásával kapcsolatban nem érkezett anyag (föltűnő az angol hiánya).

A memoversek között a következő csoportokat lehet elkülöníteni:

(1) Szóteremtés (új, didaktikus szavak kitalálása ragokból, névkezdetekből): *ápjuszeno, Kliometerthál.*

(2) Értelmes szavakba/mondatokba kódolt nyelvtani paradigma: *nem, nem tanulom meg* (orosz végződések), *kakukk, ide tojj le!* (orosz nőnemű főnevek); illetve a Függelékben nem található, de saját nyelvtani tanulmányaimból származó példák: *autó* (mély hangrendű magánhangzók), *fehérítőmű* (magas hangrendű magánhangzók).

(3) Betű–szám logikai megfeleltetések: különösen a Ludolf-féle szám megjegyzésére 12 (!) tizedesig (matematika); de ilyennek tarthatjuk a helyesírás ún. „hatszótagos” szabályát is.

(4) Rím, ritmus: talán a leggyakoribb módszer az, hogy a tankönyvírók, tanárok „versbe szedik” a megtanulnivalót. Közismert tapasztalati tény, hogy a rím, ritmus segíti a memorizálást. Pl. „*Coulomb mondta méla búval / Q egyenlő C-szer U-val*” (fizika).

---

[3] Magyar Rádió, Kossuth adó: *Tetten ért szavak*, 2000. január 31. Pályázat iskolai emlékezetkönnyítő rigmusokra!, Uo.: 2000. márc. 27. Az emlékezetkönnyítő versekre kiírt pályázat eredményhirdetése. Vendégünk: Voigt Vilmos néprajzkutató.

(5) Énekelhetőség: a rímen és ritmusok túlmenően egy tétel „megzenésítése”, eléneklése is memóriasegítő. Több forrásból is érkezett a matematikában a Pitagorasz-, a fizikában az Arkhimédész-törvénynek a *Három bokor saláta…* kezdetű népdalra való átirata, de más megtanulandó szövegek zeneművekre történő átköltése (egyfajta travesztia) is előbukkan. A jelenség a hangutánzásra, a hangutánzó mondatra emlékeztet.

(6) Csoportosítás: a didaktika alapvető módszere a csoportosítás, vagyis bizonyos szavakat, tényeket egy csoportba gyűjteni. A fogalmi logika alapján összegyűjtött szavakból gyakorlatilag népetimológiás (értelmesítés) módszerrel lehet szöveget létrehozni. Pl. *Gömbölyű golyóval lövik a gólyát a folyóban* (ly-os szavak, nyelvtan).

(7) Tréfás mondóka, didaktikus vers. Végezetül a tananyag egyszerű elmondására, memorizálása sok esetben egyszerű verset, mondókát találnak ki.

Az összegyűjtött anyagból következtetni lehet a memoversek alkalmiságára és történetiségére is. Nyilvánvalóan vannak széles körben elterjedt és régebben keletkezett versek, valamint alkalmiak, sőt talán egyszeriek is. A beküldött anyag mintha arról is tudósítana, hogy ezek a versek egy korábbi, legalább 30–40–50 évvel ezelőtti didaxis maradványai. Vagyis olyan tanároktól származnak, akik az 1950-es, 1960-as, esetleg 1970-es években tanítottak, s így iskoláikat jórészt még a második világháború előtt végezték. Az anyag tanulmányozása azt sejteti, hogy ez a fajta memovershagyomány egy korábbi korszak maradványa, s ma már csak egyes pedagógusok hagyományában él; az iskolarendszer gyakorlatilag túlhaladt rajta. Hogy ez helyes-e, vagy éppenséggel baj, nem célunk meghatározni. Közismert, hogy a korábbi iskolarendszer sokkal jobban épített a memoriterekre, a fejben való tanulásra, mint a mai. Volt egy időszak, amelyet különösen memoriter-ellenesnek tarthatunk. Ennek következménye, hatása már érződik a szövegértési és egyéb kommunikációs zavarokban, s ma ismét erősödnek azok a hangok, amelyek a tudás memoriterekben való rögzítését nagyon fontosnak tartják. Ahogy már említettük, a memória (emlékezet) és a gondolkodás között kapcsolat van (vö. pl. ADAMIKNÉ 2006: 197., HORVÁTH 1984: 164). Ebből következik, hogy memoriterekre, akár először fölöslegesnek tűnő „fejben tárolt” ismeretekre és ezt segítő mnemotechnikai eszközökre mindenkinek, minden korban szüksége van. A letűnt pedagógiai didaxis tehát nem föltétlenül lesajnálandó, leírandó.

Irodalom

ADAMIK TAMÁS 2004 *Az ókori retorika*. In: ADAMIK TAMÁS–A. JÁSZÓ ANNA–ACZÉL PETRA: *Retorika*. Osiris, Budapest, 17–124.

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2006 *Az olvasás múltja és jelene*. Trezor Kiadó, Budapest, 2006.

Bánya- és kohóbalesetek elhárítása. A bányász és kohász biztonságának kiskátéja. A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium és a Magyar Bánya és Kohóvállalatok Egyesületének kiadása. h. n., é. n. [1933]

CALVIN, WILLIAM H. 1997 *A gondolkodó agy*. Az intelligencia fejlődéstörténete. Kulturtrade, Budapest.

CSERMELY PÉTER 2005 *A rejtett hálózatok ereje*. Vince Kiadó, Budapest.

GÓSY MÁRIA 2005 *Pszicholingvisztika*. Osiris, Budapest.

Hármas kis-tűkör, melly a Magyar Királyi Birodalomnak az az Magyar országnak és a hozzá kapcsoltt egyébb részeinek I. Földleírását, II. Mostani polgári állapotját s III. A magyar nemzet régi és újabb történetét a tanuló ifjak számára híven ábrázolja, Trattner és Károlyi tulajdona, Pesten, 1848.

HORVÁTH GYÖRGY 1984 *A tartalmas gondolkodás*. Tankönyvkiadó, Budapest.

LUKÁCSY ANDRÁS 1981 *Kiment a ház az ablakon.* Költészet és játék. Gondolat, Budapest.

TOMASELLO, MICHAEL 2002 *Gondolkodás és kultúra.* Osiris, Budapest.

Függelék

Függelékünk csak mutatványt tartalmaz a teljes anyagból.

Irodalom, klasszikus filológia
A múzsák nevének megjegyzéséhez
Kliometerthál
Euterpokál
(és Uránia)
(Gergely István, Budapest)

A beküldött rontott szöveget Lukácsy András (1981: 153) alapján rekonstruáltuk: Klió, Melpomené, Terpszikhoré, Thalia, Euterpé, Erato, Polühimnia, Kalliopé, Urania nevéből van összevonva a két szó.

Nyelvtan – Az ly tanítására
Gömbölyű golyóval lövik a gólyát a folyóban
(Szabó Péterné, Kiskőrös)

Béklyó, golyhó, csobolyó,
kályha, pulyka, hógolyó,
kölyök, esztergályos selypít,
a keselyűt se felejtsd itt,
sólyom, sulyom, gombolyag,
gömbölyödik a hólyag,
toklyó, vályú, petrezselyem,
sulyok, süllyed, bolyhos, selyem,
gabalyodik, mályva, golyva,
idetartozik a polyva,
végére maradt a dölyf,
Hüvelyk Matyi és az ölyv.
(Zimányi Lászlóné, Encs)

Ige és igekötő, két régi jó barátnő
El hát őket te se válaszd,
Csak ha egymás után állnak,
Vagy ha közbe más szó lép.
Akkor válaszd te is szét!
(Andrásné Kabdebó Éva, Székelyudvarhely)

Ábécé
a b c d e f g h
Fáy András éljen soká
i j k l m n
Köszönöm Kelemen!
(Petrovits László, Vác)

Matematika
Pitagorasz-tétel
Á-szor á az á kettő kisangyalom
B-szer bé az bé kettő kisangyalom
A kettőnek összege Pitagorasz tétele, kisangyalom.
(Bányai Ferencné, Zalaszentiván)

A-szor a a négyzeten, kisangyalom,
b-szer b a négyzeten, kisangyalom,
a kettő együtt Pitagorász tétele, kisangyalom
Molnár Gáborné, Érd-Tusculanum

(Dr. Sándor Mihályné, Szentendre, Györke Margit, Tatabánya, dr. Szepesy Ildikó, Békéscsaba)

Az eredeti szöveg, dallam:

Három bokor saláta, kisangyalom
Három kislány kapálta, kisangyalom,
Nem kell nékem saláta,
Csak az, aki kapálta, kisangyalom.

A Ludolf-féle számot (pí) segít megtanulni 13 tizedesjegyig a következő szósor (mondat) (a szavak betűszáma adja meg a pí értékét)

a) *Bír-e, érez-e ember nyugalmat, ha lelkét bánat, bús érzés*
3 1 4 1 5 9 2 6 5 3 5
zaklatja szüntelen?
8 9
(Demcsik László, Miskolc)

b) *Bíz-e, érez-e ember nyugalmat, ha lelkét nehéz bús emlék zaklatja szüntelen?*
(Galánfi Ede, Pápa)

c) *Nem a régi s durva közelítés az betűik száma így kijön*
(Varga István, Debrecen)

d) *Ezt a szót a pível írhatnánk le.*
(Markó Mikós, Sárvár)

Fizika
Énekelhető Archimédész törvénye
Archimédesz, az öreg, kisangyalom,
Egy tócsába beleesett, kisangyalom,
Amint mászott kifelé,
Ezt a törvényt észlelé, kisangyalom.

Minden vízbe mártott test, kisangyalom
A súlyából (Önsúlyából) annyit veszt, kisangyalom,
Amennyi az általa
kiszorított víz súlya, kisangyalom.

(Balogh Ferencné, Sárospatak – a *Három bokor sajáta, kisangyalom…* kezdetű népdal dallamára)

Coulomb mondta méla búval
Q egyenlő C-szer U-val
(Dr. Héjjas István, Budapest)

A Hoffmann-féle körkemence ellipszis forma épület,
Vannak benne kicsit kis kamrák, melyek tulajdonképpen nincsenek,
Az ellenáram elve alapján, megy be a tégla, jön ki a füstgáz,
A leghidegebb meleget a hideg tégla kapja meg,
A leghidegebb meleget a hideg tégla kapja meg…
(Gergely Péter, Szekszárd – A *Bob herceg* belépőjének – *Londonban, hej, van számos utca…* – dallamára)

Orosz
Rímek az orosz főnévragozásra
hímnem: *Nem, nem tanulom meg* (Ø, Ø, a, u, om, e)
nőnem: *Apu, ide szólj be* (a, u, i, e, oj, e)
(Kiss Ágnes, Budapest)

Az orosz birtokviszony szórendjére
Elöl van a talicska
Utána a gazdája
(Balog Lajos, Kiskunhalas)

Nőnemű melléknév: *Ajaujuojojojoj*!! (indián csatakiáltás)
Nőnemű főnév: *Kakukk, ide tojj le!*
(Balog Lajos, Kiskunhalas)

Természetismeret
A 30 napos hónapok megjegyzésére a hónap első szótagjának összeolvasásából keletkezett szó
ápjuszeno
(Galánfi Ede, Pápa)

A gyilkos galóca felismeréséhez
Bocskor, gallér, fehér lemez
Az én táplálékom nem ez!
(Varga Krisztina, Üllő)

Ének-zene
Zongoralecke anyaga a skálák sorrendjének felmondása

keresztes dúr skála
Cérna Géza Diót Árul És Ha Fizetnek Citerál / Érte Híven Fizetik Cisz
Cérna Géza Diót Árul. Ezért Helypénzt Fizet!

keresztes moll skála
Ádám Éva Hálót Figyel Cipszer Gipszel Diszben Állsz

bés dúr skála
Cérna Feri Banánt Eszik Asztal Deszkán Gesztenyét Csen / Bőven Eszik, Cesz

bés moll skála
Ádám Dénes Géza Cérnát Fűz Bé Eszter Ás
(Magyar Monika, Budapest, Puskás T. Lili, Budapest, Embey-Isztin Gabriella, Vác)

Bors Irma tanárnő verse a félhangok megjegyzésére
Mi fán terem a ti do?
(do re mi fa so la ti do)
(Borza Antalné, Budapest)

Kémia
Éjjel az omnibusz tetején
Utazott Kekulé és álmodott.
Ott is a benzol szerkezetén
a hat szén helyzetén gondolkodott.
S miközben hat kis majom
egymás farkát kergette,
felkiáltott Kekulé meglepetve:
Íme a benzol mit kerestem
és végre megleltem: a gyűrűjét!
(Ordas Jánosné, Szolnok)

Bálint Emese
(Olaszország)

A kétnyelvű közösségek nyelvhasználatának dinamikus ábrázolása és összehasonlítása

Az itt közölt írás része a Péntek János irányításával megírt doktori értekezésemnek (2005), melynek címe: A kétnyelvűség és a nyelvi változás összefüggései szórványkörnyezetben. Szociolingvisztikai kutatások Alsókarácsonfalván és Buzásbocsárdon. A két Fehér megyei település (román nevükön Crăciunelul de Jos, illetve Bucerdea Grânoasă) kétnyelvű lakosainak körében végzett kutatás során a kiválasztott beszélők társadalmi kapcsolathálóinak és személyes kapcsolatainak minőségét elemeztem, ezen keresztül pedig a kódválasztási mechanizmusokat vizsgáltam, majd olyan közösségi nyelvhasználati modelleket írtam le, amelyek belehelyezhetők a két közösség társadalmi kontextusába. Ez a módszer lehetővé tette a mikro- és a makroszint, a mindennapi nyelvi viselkedés és a tágabb értelemben vett gazdasági, politikai és intézményes háttér összekapcsolását.[1]

A magyar nyelvterületre kiterjesztett szociolingvisztikai kutatásokban az erdélyi nyelvészek aktívan részt vettek. A feldolgozott témák között fontos szerepe van a kétnyelvűség elméletének, a nyelvi kontaktusok vizsgálatának, a nyelvvesztésnek, a regionális normák vizsgálatának, ezen kívül jelentősek a kisebbségi közösségek identitását, az identitás változását, a nyelvnek és más tényezőknek az identitásban játszott szerepét vizsgáló felmérések.[2] Számos példát találhatunk a kontaktológiai alapkutatásokra, amelyek

[1] A hagyományos szociolingvisztikai értelmezési keretek közül a makrotársadalmi azt vizsgálja, miként befolyásolják a társadalmi struktúrák az egyén kódválasztását, a mikroszintű, interakció-központú értelmezések azt hangsúlyozzák, hogy az egyén interakcióbeli viselkedése az, ami a társadalmi struktúrákat kialakítja és fenntartja. A szakirodalom tanulságai szerint az egyének társadalmi kapcsolatai és nyelvhasználati preferenciája közötti összefüggésben írható le legkönnyebben a társadalmi struktúra és egyéni interakciók kapcsolata: a tágabb környezet meghatározza a beszélők kódválasztását, az egyének viszont interakcióik során hozzájárulhatnak ezeknek a struktúráknak az alakításához és fenntartásához. Ezért a társadalmi aktorok mindennapi viselkedése, a csoportszinten mérhető viselkedésminták, valamint a nagyobb léptékkel mérhető intézményes keretek közötti összefüggéseket tartom az egyik legfontosabb szempontnak, nem pedig ezek különválasztását.

[2] Mindezek szerzőnkénti felsorolását összegezte PÉNTEK JÁNOS (2002): *Örökség és kihívás*.

fontos adalékok a nyelvi jelenségek megértéséhez. Hiányzik azonban egy olyan *társadalmi* keret, amelyben ezt a gazdag adathalmazt és a változatos szempontú elemzéseket egységesíteni lehetne. A monografikus jellegű kutatások nehezen hasoníthatók össze egymással, és az egységes leírások célja nem az analógiák keresése, hanem a társadalmi és nyelvi különbségek összehasonlítható adatokként való kódolása, amelyek az alkalmazott nyelvészet területén, illetve a nyelvi tervezésben játszhatnának szerepet. A következőkben bemutatott módszer ehhez nyújthat támpontot. A kapcsolatháló szempontjából történő megközelítés, a dinamikusan ábrázolt kétnyelvűség és az összehasonlító módszer segítségével azokra a mögöttes társadalmi tényezőkre vethetünk fényt, amelyek a hagyományos attitűdelemzések esetében nem feltétlenül kerülnek előtérbe, továbbá ezen keresztül magyarázhatjuk a nyelvi attitűdök időbeli változásának okait is.

Ha egy nyelvészeti vizsgálatban csak azt a folyamatot elemezzük, amelynek során egy közösség nyelvhasználati szinten átvált egyik nyelvről a másikra, egy klasszikus sémát kapunk, miszerint az egykor egynyelvű közösség rövidebb vagy akár hosszabb időre is kétnyelvűvé válik. Ezt a kétnyelvűségi szituációt tekintik általában az eredeti nyelv kihalásához vezető út egyik állomásának. Ha továbbra is ragaszkodunk ehhez a sémához, azt kell vizsgálnunk, hogy mi történik azzal a nyelvvel, amelynek társadalmi szerepe háttérbe szorul – és amely nem ritka esetben ki is hal – a nyelvcsere következtében. Beszélhetünk a beszélők korával összefüggő ciklikus változásokról, a lezárult vagy visszafordítható nyelvcseréről, a nyelvek újjáélesztéséről, a nyelvi kontaktusok eredményeként a pidzsinizálódásról vagy kreolizálódásról, de ekkor is csak azt vizsgáljuk, hogy mi történik egyik vagy másik nyelvvel, és mindössze egy adott nyelvi helyzet statikus képét kapjuk.

Egyik hátránya ennek az ilyen típusú elemzésnek, hogy használatával nem juthatunk összehasonlítható adatokhoz. Mivel a balansz kétnyelvűség csak nagyon ritka esetekben fordul elő, és nem léteznek kizárólagos esetek, a kétnyelvűségben tapasztalható nyelvi vagy attitűdbeli jelenségeket nagyon nehéz egyértelműen kategorizálni. A nyelvcsere folyamatában leírható nyelvi állapotok tiszta eseteit a valóságban nem találjuk meg, és ezek sok esetben csak egyszerűsített címkék, melyek használata csupán azt teszi lehetővé, hogy a kétnyelvű beszélőket a nyelvcsere kiinduló vagy végső pontjához

---

Az erdélyi magyar nyelvtudomány a század- és ezredfordulón. In: TÁNCZOS VILMOS és TŐKÉS GYÖNGYVÉR (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*, I. kötet. Kolozsvár, Scientia Kiadó.

helyezzük közelebb. Mivel a kétnyelvű beszélők nyelvhasználata függ a nyelvi környezettől, viszont ugyanúgy befolyásolhatja a személyes attitűd is, olyan elemzési kategóriákat kell keresnünk, amelyek objektíven mérhetők és egymással összehasonlíthatók.

A statikus elemzési minta másik hátránya az, hogy nem látható előre, hogy a vizsgált kontaktushelyzetben hogyan alakul a két nyelvnek az egymáshoz viszonyított helyzete, illetve azt sem tudhatjuk, hogy milyen típusú nyelvi helyzet létrejötte a legvalószínűbb a jövőben. Ugyanígy nem magyarázható ezzel a modellel, hogy a nyelvcsere miért valószínűbb bizonyos nyelvi csoportok esetében, míg hasonló társadalmi paraméterekkel jellemezhető közösségekben nem, vagy miért zajlik le a nyelvcsere gyorsabban az egyik közösségben, mint a másikban. Célom az alábbiakban bemutatni, hogy a rendszerezett adatgyűjtés és a megfelelő elemzési keret kiválasztásával a különböző típusú közösségekben gyűjtött adatokat összehasonlíthatóvá tehetjük, amelynek nyomán az alkalmazott nyelvészeti feladatok is könnyebben megfogalmazhatók.

A társadalmi kapcsolathálók és a kódválasztás összefüggéseinek elemzését eddig elsősorban az angolszász szakirodalomban használták a bevándorló kisebbségek kódválasztásának vizsgálatára.[3] Kutatásomban ezt ültetem át az őshonos kisebbségek nyelvi viselkedésének elemzésére.[4] A megközelítés abban különbözik a hagyományos attitűdvizsgálatoktól, hogy a beszélőknek a nyelvekhez való viszonyát a személyes kapcsolatok minősége és a mechanizmusok működése alapján vizsgálja. A kétnyelvűségben élők számára a kapcsolathálók, az egyéni kódválasztási stratégiák, illetve a beszélők nyelvi kompetenciája erősen meghatározzák az egyes nyelvek társadalmi értékét, és a közösségi normák szabályozzák a kódválasztás és kódváltás lehetséges mintáit.

---

[3] Többek között LI WEI (1994): *Three Generations, Two Languages, One Family. Language Choice and Language Shift in a Chinese Community in Britain.* Multilingual Matters LTD; JAMES MILROY és LESLEY MILROY (1978): Belfast: Change and Variation in an Urban Vernacular. In: TRUDGILL (szerk.): *Sociolinguistic Patterns in British English*. London, Arnold; CHRISTINE RASCHKA, LI WEI, SHERMANN LEE (2002): Bilingual development and social networks of British-born Chinese children. *Int'l. J. Soc. Lang.* 153: 9–25; REYNOLDS, MIKE (2002): Punjabi/Urdu in Sheffield: Language Maintenance and Loss and Development of a Mixed Code. In: PAUL GUBBINS ÉS MIKE HOLT (szerk.): *Beyond Boundaries. Language and Identity in Contemporary Europe.* Multilingual Matters.

[4] Lásd még SUSAN GAL (1979): Language Shift: Social Determinants of Linguistics Change in Bilingual Austria. New York, Academic Press.

1. A kapcsolatháló fogalmának alkalmazása a szociolingvisztikában

A nyelvi variánsok és a nyelvi változások elemzésének egyik leghatékonyabb vizsgálati kereteként tartják számon a kapcsolatháló-elemzést, amelyet az elmúlt húsz év szociolingvisztikai kutatásaiban a beszédközösségek meghatározásakor a társadalmi osztály alternatívájaként vezették be. A korábbi kvantitatív kutatásokban eleve benne foglaltatott az a feltételezés, hogy a beszélők nyelvi viselkedését társadalmi státuszuk határozza meg. A beszélőket tehát társadalmi és gazdasági ismérvek alapján sorolták bizonyos csoportokba. Egységes szempontrendszer hiányában nem volt közmegegyezés abban a tekintetben, hogy milyen jellemzőket kell figyelembe venni a társadalmi státusz meghatározásában. Általában a jövedelem, a foglalkozás, az iskolázottsági szint, a lakóhely és az életforma voltak azok a faktorok, amelyek ezekben a felmérésekben szerepeltek, és ezeket a társadalmi megítélés szerint osztályozták (egy vállalati vezető magasabb társadalmi osztályba került, mint a titkárnője, vagy az egyetemi végzettségű beosztott a középfokú végzettségűvel szemben került magasabb társadalmi osztályba). Ha a különféle jellemzők kombinációja mellé numerikus értéket rendelünk, a társadalmak tagjait rétegekbe sorolhatjuk, ennek alapján meghatározhatunk három fő kategóriát, felső- és középréteget, valamint egy alsó társadalmi osztályt, amelyek később akár tovább is bonthatók. A kutatók egyetértenek abban, hogy nagy mennyiségű adat rendszerezésekor ez a hármas felosztás bizonyos szempontból tükrözheti a társadalmi valóságot, de a beszélő szempontjából ezek a csoportok nem feltétlenül fontosak, amikor csoportidentitását kell meghatároznia.[5]

A probléma áthidalásaként Milroy javasolta a kisebb léptékű kategóriák bevezetését, amelyek konkrétan meghatározhatók. Egyik lehetséges elemzési egységként fogható fel a beszélők társadalmi kapcsolathálója, amely elsősorban az egyének különféle minőségű összetartozására épülnek. A társadalmi hálóvizsgálat a beszélő identitása mellett megvizsgálja a vele rendszeresen kapcsolatban álló személyek identitását is, és feltételezi, hogy dialektikus kapcsolat van a beszélő nyelvi viselkedése és társas viszonyai között. Ezt azt jelenti, hogy kettős kapcsolatot kell vizsgálni: egyrészt, ahogyan a társas kapcsolatok alakítják a nyelvhasználati szokásokat, másrészt, ahogyan a nyelvhasználati szokások befolyásolják az egyének társas viszonyainak alakulását. Ezért a beszélők ad hoc kategorizálása helyett ez a megközelítés

---

[5] LESLEY MILROY (1980): *Language and Social Networks*. Oxford, Basil Blackwell.

a beszélők pontosan megfigyelhető viselkedését tekinti kiindulási pontnak, és azt vizsgálja, hogy a beszélők hogyan alakítják ki társadalmi identitásukat az interakciókon keresztül.[6] A szociolingvisztikában használt társadalmi kapcsolatháló fogalmi meghatározásakor általában az egyén által fenntartott formális és informális kötődésekre helyezik a hangsúlyt.[7] A MILROY szerzőpáros az észak-írországi Belfast munkásnegyedeiben végzett kutatásokat[8], és a szakirodalomban az ő munkájuk mutatta ki a nyelvi jelenségek és a kapcsolatháló minősége közötti összefüggéseket. Az ilyen hálók legtöbbször a rokonsági kapcsolatokból erednek, meghatározzák, hogy milyen elhelyezkedési lehetőségei és más erőforrásai lesznek egy egyénnek. A rokonsági és a vallási vonalak mentén szerveződnek a legfontosabb kapcsolatok. És mivel a háló képes normatív mechanizmusként működni, feltételezésük szerint a nyelvi normákat is éppúgy szabályozza, mint a társadalmiakat. Az eredmények pedig azt mutatták, hogy a munkásközösségeket a sűrű (több ember osztozik ugyanazon a társadalmi kontaktuson) és sokszoros hálók (az emberek egyidejűleg sokféleképpen kapcsolódnak egymáshoz) jellemezték. Ennek megfelelően szignifikáns korreláció fedezhető fel a hálósűrűség és a helyi vernakuláris normák (bizonyos mássalhangzó-változatok) között, azaz minél nagyobb a hálóerősség, annál többször fordulnak elő azok a változatok, amelyeket a belfasti vernakulárissal azonosítottak. Ez a példa szemlélteti azt a társadalmi mechanizmust is, amely során egy nyelv alacsony státusú változatai a legitim nyelvi normák ellen hatnak, ezzel használóik az egymással való szolidaritásukat mutatják ki, és valamilyen csoportidentitást is demonstrálnak.

A szociolingvisztika egy másik területén, a kétnyelvűség-vizsgálatokban a kódválasztás kapcsán bizonyult hasznos eszköznek a kapcsolathálók elemzése, ezzel pedig megtörtént egyfajta elmozdulás a mikroszint irányába: a tágabban értelmezett társadalmi faktoroktól (presztízs, szolidaritás) sikerült eljutni a finomabban értelmezhető nyelvhasználati kérdésekig, amelyben nagy szerepe van többek között a beszélők nemének, életkorának, valamint

---

[6] K. WOOLARD (1985): Language Variation and Cultural Hegemony: Towards an Integration of Linguistic and Sociolingusitic Theory. *American Ethnologist* 12 (4): 738–48.

[7] MILROY 1980; SASKIA STOESSEL (2002): Investigating the role of social networks in language maintenance and shift. *International Journal of the Sociology of Language* 153: 93–131.

[8] MILROY és MILROY 1978.

közösségi pozíciójának. A kétnyelvűség magyar vonatkozásában is fontos SUSAN GAL kutatása[9], amelyben elsők között alkalmazta a szociolingvisztikában a kapcsolatháló-elemzést, amikor a felsőőri magyar-német kétnyelvű beszélők társadalmi hátterét vizsgálta. Feltételezése az volt, hogy a két nyelv, a magyar és a német a falusi és a városi szimbolikus értékrendszer ellentétét világítja meg, és a magyar nyelvhasználat azon beszélők nyelvi stratégiájában van hangsúlyosabban jelen, akik többnyire a paraszti életformához kötődnek, míg a német használata a hagyománytól való eltávolodásra és a városi kötődésekre jellemző. GAL következtetései valóban kimutatják, hogy pozitív megfelelés van egyrészt a magyar nyelv preferálása és az erős paraszti kapcsolatok között, másrészt a városi kapcsolatok és a német nyelv gyakoribb használata között. Az elmúlt nyolcvan évben Felsőőr 600 körüli lélekszámú faluból 5000 lakosú kisvárossá növekedett, a helyi kétnyelvű népesség az össznépességnek körülbelül az egynegyedére csökkent, s nagy részük még az utóbbi időig is parasztgazda maradt. A társadalmi esély és a státus nyelvévé a német vált és a kétnyelvű közösségben a fiatal nők voltak azok, akik a legnagyobb hajlandóságot mutatták a társadalmi változásokban való részvételre. A magyar nyelv a paraszti státust szimbolizálta, és nagy valószínűséggel használták olyan kétnyelvű beszélők, akiknek személyes kapcsolati hálójában sok paraszti kapcsolat volt. Az erős paraszti hálóhoz tartozó fiatal férfiak között még mindig sokkal többet használják a magyart, mint az ugyanilyen helyzetben lévő fiatal nők.

Egy másik fontos monográfiában LI WEI részletesen tárgyalja egy Nagy-Britanniában letelepedett kínai közösség szociolingvisztikai mutatóit és a Tyneside-i kétnyelvű beszélők kódválasztási stratégiáit.[10] Három generáció eltérő kétnyelvűségét vizsgálva bemutat egy koherens modellt, amely összefüggéseket mutat a tágabb értelemben vett társadalmi nyelvhasználat és az egyéni stratégiák között. A kutatási eredmények azt mutatták, hogy a társadalmi háló egyéb társadalmi tényezőkkel összekapcsolódva sokkal nagyobb mértékben határozza meg a nyelvi viselkedés modelljeit, mint egyéb változók.

A kapcsolathálók vizsgálatai során egyre újabb elemzési technikákat használtak, így a módszertani változatosság igen nagy: gyakorlatilag a matematikai gráfoktól és szociogramoktól a kifinomultabb mátrix-algebrai

---

[9] SUSAN GAL 1979.

[10] LI 1994.

módszerekig többfajta mérést használnak még ma is. A módszer kritikusai azonban arra mutattak rá, hogy az ilyen elemzésekben éppen a háló tartalma minimalizálódik, amely által elvész a személyek közötti kapcsolat jelentése. A teljes háló elemzése helyett ezért az egocentrikus hálókat kezdték el vizsgálni. Ennek alapja az a társadalmi szemlélet is, mely elfogadta, hogy a hálóban számtalan személy kötődik valamilyen módon egymáshoz, ellenben azt hangsúlyozta, hogy a hálók mégiscsak egyéneken keresztül csoportosíthatók, és az egyénnek bizonyos cél érdekében módjában áll bármikor aktiválni teljes kapcsolathálójának egyes részeit.

Ezzel együtt jár az a módszertani finomítás is, amely egyszerűbbé teheti a vizsgálatot: egyrészt limitálja az erős kötődések (akikkel az ego közvetlen és rendszeres kapcsolatban áll) számát körülbelül 20-ra, másrészt pedig ez az elv bevezeti a különböző célból aktiválható különféle típusú kötődések fogalmát.[11] Kis közösségek nyelvészeti szempontú kutatásában azt a fajta hálóelemzést tudjuk leginkább alkalmazni, amely az aktív és passzív kötődéseket ábrázolja, mivel ezekkel fizikai feltételeket (gyakori társadalmi interakciót) és szimbolikus értékeket is ábrázolni tudunk (így például a kisebbségi nyelvhasználat etnikai csoporton belüli morális támogatását[12]). Másik előnye, hogy az elemzés alapjául kiválasztott nyelvi viselkedések könnyen megfigyelhetők és osztályozhatók, legelső lépésként pedig az egyén identitásának az interakciókon keresztül megnyilvánuló alakulását vizsgálják.

---

[11] RASCHKA et al. 2002; MÉREI FERENC (1996): *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest: Osiris.

[12] A kétnyelvű beszélőközösségekben a belülről jövő etnikai támogatást sokszor a nyelvmegtartás legalapvetőbb feltételének tartják. Kétségtelen, hogy a nyelvcsere viszonylatában azok a beszélők, akik saját etnikai csoportjuk körében élnek, és kizárólag az L1 nyelvet használják, nem is fogják az L2-t megtanulni, hiszen mindennapi tevékenységük során nincs rá szükségük. Azok viszont, akik nem a saját etnikai közösségükben élnek, feltételezhetően előbb-utóbb áttérnek az L2 használatára, egyszerűen azért, mert a környezetük részéről érkező társadalmi elvárásoknak való megfelelni akarás ezt eredményezi. Amit azonban fontosnak tartanak a szerzők megemlíteni az, hogy a kódválasztás okai nem egészen tisztázottak, hiszen mindenfajta nyelvi preferencia mögött társadalmi faktorok sokaságát lehet felfedezni. Ezeknek a kombinációja adja azt a skálát, amely az L1 kizárólagos használatától az L2 kizárólagos használatáig terjed. A beszélők mindegyike a két véglet között elhelyezhető, egyedi nyelvhasználata azonban beleilleszthető egy olyan sémába, amely általánosabb és más etnikai csoportokra is alkalmazható. Azonban hangsúlyoznunk kell egyrészt azt, hogy nem szabad eleve kétségtelen következtetésként elfogadni azt, hogy ezekben az egyedi szituációkban vizsgált személyek az általunk felállított minta szerint fognak bármilyen esetben nyelvet választani. Azok is áttérhetnek az L2 kizárólagos használatára, akiknek saját etnikai csoportjuk erős támogatást biztosít, viszont egyes vizsgálatokban olyan példát is láthattunk a nyelvmegtartásra, ahol például az L1 maradt a beszélő számára a társadalmilag domináns nyelv (STOESSEL 2002).

Számukat tekintve a kapcsolathálók végtelenek, ami azt jelenti, hogy a társadalomban igen távoli személyek állhatnak egymással valamiféle kapcsolatban. A kutatás szempontjából azonban nem lenne praktikus, ha egy adott személy összes kötődését vizsgálnánk, ezért általában harminc-ötven személyre szűkítik le a vizsgálatot, akik valamilyen minőségükben az egohoz kapcsolódnak. Ezek lesznek azok a személyek, akikkel az ego közvetlen és rendszeres kapcsolatot tart fenn. Ezeket az elsődleges aktív kapcsolatokat tovább bonthatjuk kölcsönösségen alapuló (*exchange ties*), valamint interaktív (*interactive ties*) kötődésekre.[13] Az elsőbe tartoznak az olyan személyekkel fenntartott kapcsolatok, amelyekben a kölcsönösség a meghatározó tényező: nemcsak a rutinszerű kapcsolatot feltételezi, hanem a segítségnyújtást, a tanácsadást, és a morális támaszt is. Ezen túl a kapcsolat jellege elméletileg lehetővé teszi a kritikát, valamint az ego életvitelébe való közvetlen beleszólást akkor is, ha ez valójában nem is történik meg. Hagyományosan főként a családtagok, rokonok és barátok tartoznak ebbe a kategóriába. Másrészről az interaktív hálók olyan személyekből állnak, akikkel az ego rendszeresen és talán hosszú ideig tart fenn kapcsolatot, de kölcsönösségről és személyes jellegről ebben az esetben nem beszélhetünk. Hatásuk az ego társadalmi viselkedésére még így is fontos lehet, akkor is, ha az indirekt és nem rendszeres. Ilyen kapcsolatra lenne példa az eladó-vásárló viszonya. A kapcsolatok erőssége szempontjából a kölcsönösségen alapuló kötődések az erősek, és ez igaz formai és tartalmi jellemzőiket egyaránt, míg az interaktív kötődéseket általában lazának szokták minősíteni.

A két bemutatott típus mellett meg kell említenünk egy harmadikat is. Ez a típus a passzív (*passive ties*) kötődéseket tartalmazza, és elsősorban a rendszeres kontaktusok hiánya jellemzi, ám érzelmi szempontból ugyanolyan fontosak az ego számára, mint a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok. Ezek a kapcsolatok leginkább a migrációban figyelhetők meg, és a hátrahagyott közösségek felől az ego irányába érkező etnikai támogatottság egyik alapvető kritériumaként tekinthetők. Fontos kapcsolatoknak tartják ezeket is, hiszen elemzésük magyarázhatja például az ego pszichológiai és társadalmi irányultságát.

---

[13] Li 1994.

2. A kapcsolatháló és nyelvhasználat összefüggéseinek dinamikus ábrázolása

A következő részben azt mutatom be, hogy a kapcsolathálók, az egyéni kódválasztási stratégiák, illetve a beszélők nyelvi kompetenciájának összefüggéseit hogyan lehet dinamikusan ábrázolni. Ezzel nem csupán azt mutatom be, hogy az időbeli változások ábrázolhatók, hanem azt is, hogy a kapcsolatháló elemzésével olyan adatokhoz juthatunk, aminek alapján a különböző nyelvi viselkedések összehasonlíthatók lesznek. A vizsgálatot három közösség kétnyelvű fiataljainak nyelvhasználati szokásai alapján végzem, és bemutatom, hogyan azonosíthatók azok a társadalmi hatások és egyéni attitűdök, amelyeknek hatására kialakulnak egy-egy generáció jellegzetes nyelvhasználati szokásai.

CHRISTINE RASHKA, LI WEI és SHERMAN LEE (2002) a Nagy-Britanniában született, kínai bevándorló szülők gyerekeinek nyelvi szocializációját vizsgálják. Ez a generáció (többségében még iskoláskorú) nyelvhasználata a helyszínek szerint változik, anyanyelvüket gyakran a családi színtérre korlátozzák.[14]

A szerzők – több szociolingvisztikai kutatással összhangban – azt hangsúlyozzák, hogy az Angliában élő kínai közösségben gyorsan lezajlik a nyelvcsere. Ezt három generáció nyelvhasználatának vázolásával lehet bemutatni: ha lineárisan ábrázoljuk a közösség nyelvhasználatát, akkor két ellentétes pólust találunk. Egyik az egynyelvű kínai nyelvhasználat, másik pedig egy olyan kétnyelvűség, amelyben már az angol a domináns. A két pólus között elhelyezhetőek a kétnyelvűség különböző fázisai. Ez a nyelvi állapot specifikusan három generációhoz és az általuk fenntartott társadalmi kapcsolatokhoz köthető. A nagyszülők megtartották az erős etnikai (kínai) kapcsolataikat, míg a szülők generációját már az etnikailag kevert kontaktusok jellemzik, amelyekben azonban dominánsak a kínaiakkal fenntartott kapcsolatok. A gyerekek generációjában kifejlődtek ugyan az etnikailag kevert kapcsolatok, de ők inkább a saját korosztályuk felé orientálódnak és az általuk használt nyelv többnyire az angol. Vagyis angolul beszélnek a kínai kö-

[14] A szociolingvisztika, a gyereknyelv, valamint a nyelvi kontaktusvizsgálatok határvidékén található kutatási területen születtek olyan elemzések, amelyek a fiatalok anyanyelvének (L1) változását írják le egy dominánsan idegen nyelvű (L2) közegben. Angliában ilyen kutatásokat többek között a kínai közösségekben végeztek, ahol a bevándorló szülők és nagyszülők által használt nyelv a lingua franca szerepét tölti be a közösségen belül, és ezzel szemben áll egy többnyire homogén idegen nyelvű környezet.

zösségből jövőkkel is. A folyamatnak ez a pontja azonban instabil, mivel többféle nyelvi norma is hat rá. Ezeket a hatásokat a kapcsolatok modellálásával érthetjük meg.

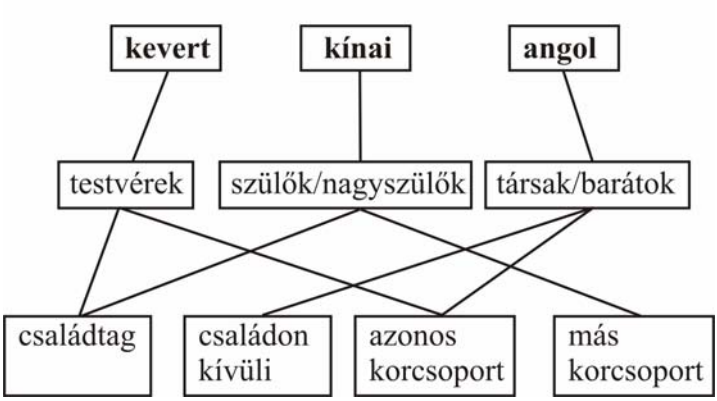

1. ábra. Kínai-angol kétnyelvű fiatalok nyelvhasználata és kapcsolati hálója. Forrás: Raschka et al. 2002:19.

A fenti ábrán látható, hogy a dominánsan angol nyelvű környezetben felnövő fiatalok nyelvhasználatában intergenerációs normaváltás történt, aminek egyik következménye az, hogy a családon belüli egynyelvű nyelvhasználatot felváltja egy másfajta nyelvhasználat, amely specifikusan az interakcióban részt vevő személyek korához köthető. Az iskoláskorú gyerekek elsődlegesen kínai környezetben szocializálódnak, azonban kivétel nélkül kétnyelvűek, az esetleges angol egynyelvűvé válásuk viszont megjósolható a nyelvhasználati szokásaikból, amely a kapcsolathálójuk miatt kialakult nyelvhasználati szokásaikhoz köthető. Családon belül a szülőkkel és nagyszülőkkel nagyrészt kínaiul beszélnek, a testvéreikkel viszont már kevert kódot használnak. A családon kívüli kortárs csoport tagjaival kizárólag a többség nyelvén, azaz angolul beszélnek. Ha ezt az intergenerációs normakülönbséget dinamikájában szemléljük, akkor valószínű, hogy a családon kívüli norma lesz jellemző a családon belül is, és egy generáció múlva a családon belül is a kevert kód vagy kizárólag az angol használata lesz jellemző.[15]

[15] A felmérésben természetesen megjelennek olyan fiatalok is, akik családon belül is kevert kódot használnak. Számuk azonban nem szignifikáns, viszont mindenképpen figyelnünk kell erre a rejtett tendenciára is. A későbbiekben a saját kutatásomra alkalmazva felrajzolom a

Egy másik kutatás eredményei azt látszanak igazolni, hogy a fent vázolt helyzet nem kizárólag makrokörnyezeti tényezőknek tulajdonítható. Szintén egy angliai kisebbségben, ezúttal egy punjabi közösségben vizsgálták a kétnyelvűség lehetséges kifejletét. MIKE REYNOLDS (2002) megfigyelése az, hogy a közösségi nyelvcsere már érezhetően elkezdődött, a gyerekek a családban a punjabit használják, míg saját korosztályuk családon kívüli tagjaival leginkább csak angolul beszélnek. Mindezek ellenére valószínűsíthető, hogy a nyelvcsere folyamata inkább lassú lesz, mivel a családban megfigyelhető nyelvi viselkedést nem befolyásolja a beszélők otthonán kívül ható nyelvi norma, és mert a generációk tagjai között sok a szoros kapcsolódás. A verbális megnyilatkozásokat vizsgálva ugyanarra a következtetésre jut, ugyanis az idősebb beszélők a fiatalokkal egyező mértékben folyamodnak kódváltáshoz, ez a gyakorlat egyfajta kevert kód kialakítását eredményezte. Eddigi kontaktológiai vizsgálatok során ezt a kevert kódot eddig azért nem tudták azonosítani, mert a hangsúlyt a két nyelv szétválasztására helyezték. SUZANNE ROMAINE tizenöt évvel korábbi kutatásával egybevetve a mai eredmények stabil variabilitást mutatnak.

Más típusú kétnyelvűségi állapotot tár fel egy erdélyi felmérés, melyet Fodor Dórával és Vremir Mártával közösen végeztünk 2001 és 2003 között. A tordai iskolások körében végzett kutatás eredménye a következőkkel foglalható össze: az angliai kínaiak nyelvhasználati modelljével ellentétben, viszont hasonlóan a punjabi–angol kétnyelvűséghez, a családon belül használt kommunikációs minta eltér a domináns környezeti normától (lásd alább, 2. ábra).

Azonban az eddigi két esettől különbözik abban, hogy nem láthatunk intergenerációs normakülönbséget, hiszen mindhárom generációval történő kommunikáció nyelve a magyar. Az előfeltevéseknek megfelelően a nagyszülők generációjával használt kommunikációs kód dominánsan magyar (94,3%). Ugyanebbe a logikába illeszkedik a generációk szerinti kódválasztási stratégia alakulása: szülő-gyerek közti kommunikációban nő a román nyelvű kód preferálása, és a testvérek közötti kommunikációban éri el a legnagyobb arányt a román nyelv részleges használata. Azt azonban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy ez az arány mindkét esetben 10 százalék körüli, ezért rejtőzködő dinamikaként kell tekinteni.

---

rejtett tendenciákat is, amelyek a nyelvhasználat jövőbeli alakulásának egyik lehetséges (és az adott körülmények között a valószínű) irányát jelzik.

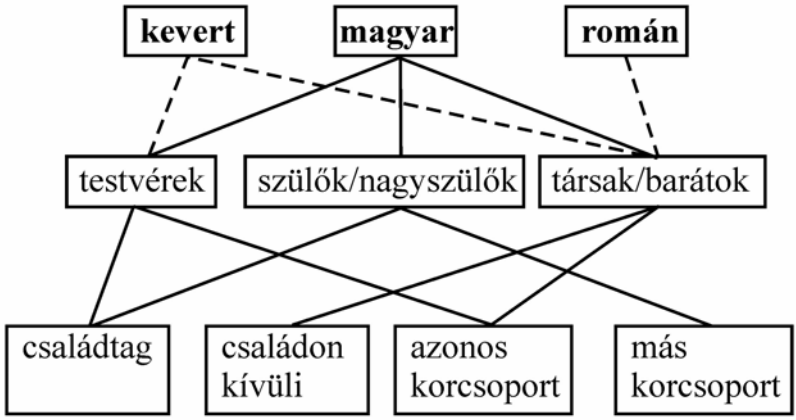

2. ábra. Magyar-román kétnyelvű tordai fiatalok nyelvhasználata és kapcsolati hálója

A családon kívüli kortárs csoporttal használt nyelv hatása nem annyira erős, mint az 1. ábrán látható esetben, viszont tagadhatatlan, hogy egy szubdomináns dinamikában (az ábrán szaggatott vonal jelzi) a kortárs csoportok – családon belül és azon kívül – hatása már megjelenik. A jelenlegi gyengébb hatás okai között nagyon sok faktort felsorolhatunk, én most csak kettőre reflektálnék. Korábbi kutatások megállapították, hogy a család és általában az etnikai közösség támogató hatása kedvezően hat a kétnyelvűség fenntartására. A családban a nagyszülőkkel rendszeresen tartott rendszeres kapcsolatok, sok esetben a nagyszülőkkel való együttélés biztosítják a magyar nyelv használatának a támogatását. A szülők egy dominánsan magyar nyelvű környezetben eltanult kommunikációs mintát örökítenek át a családjukba is, a megváltozott környezet és társadalmi struktúra (példaként említhető Torda ipari várossá való felduzzasztása és a két etnikum arányainak megváltoztatása a 70-es, 80-as években) azonban következményekkel jár a gyerekeik új nyelvhasználati szokásainak kialakulásában. A bilingvis környezetben nevelkedő gyerek kétnyelvű nyelvi fejlődésére nem csupán a szülő-gyerek és nem csupán a gyerekkel történő közvetlen kommunikáció van hatással. A családot illetően nem hanyagolható el a testvérek száma, nyelvi életrajza, egy- vagy kétnyelvűsége, valamint az egymással történő kommunikatív viselkedésük leírása sem. Kétnyelvű környezetben élő családokra gyakran jellemző, hogy a fiatalabb gyerekek kétnyelvűsége eltérhet az idősebb testvérekétől, előfordulhat az is, hogy a nagyobbak mindkét nyelven

képesek kommunikálni, a kisebbek már csak passzív kétnyelvűeknek, esetleg egynyelvűeknek számítanak.

A magánjellegű nyelvi kapcsolatok közül ki kell emelnünk a barátokkal használt nyelvet, amelyre egyéb kisebbségi helyzetekhez hasonlóan sokkal inkább hat a többség nyelve. Nem domináns ugyan, de nem is lehet elhanyagolni azt a tendenciát, mely szerint a megkérdezett fiatalok 23%-a román nyelvű interakciót részesít előnyben. Mindezek a rejtett tendenciák megjelennek a fenti ábrán, a szaggatott vonal jelzi a kétnyelvűségi állapot egyik lehetséges fejlődési irányát.

Visszatérve azonban a domináns nyelvhasználatra: feltételezhetően az iskola kohéziós ereje hat a baráti kapcsolatok alakulásában: a számok igazolhatóak, ha azt feltételezzük, hogy adatközlőink barátai többségében nem az otthonuk közvetlen környezetéből kerülnek ki, hanem nagy valószínűséggel az iskolatársak alkotnak baráti közösségeket. Az elemzéseink azt mutatják, hogy barátaikkal a többségi román környezetben élők is nagyobb arányban beszélnek magyarul, mint románul vagy mindkét nyelven. A nyelvi performanciát vizsgálva viszont azt láttuk, hogy a román környezetben élők sem tudnak jobban románul, mint magyarul. A legtöbb esetben világosan látható, hogy a két nyelvet egyformán jól beszélik. Az iskolai nyelvhasználatban azonban egy másik tendenciát is megfigyelhetünk: sokkal nagyobb arányban használják a kevert kódot, mint barátaikkal általában.[16]

Egy harmadik típusú kétnyelvűségi állapotot és annak lehetséges kimenetét a buzásbocsárdi adatgyűjtéseim alapján vázoltam. Buzásbocsárdon magyar nyelvű óvoda és magyar tannyelvű elemi osztályok működnek, a szülők ötödik osztálytól általában a román iskolába íratják a gyerekeket, gimnázium a közeli Balázsfalván működik, itt azonban nincsenek magyar osztályok. Magyar tannyelvű gimnázium a távolabb található Nagyenyeden van, ide azonban kevés buzásbocsárdi család gyereke jár, mivel a napi ingázás nem oldható meg, a családok pedig nem vállalják a bentlakásos iskoláztatást. Adatközlőim közül néhányan a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban érettségiztek. A faluban közösségi szinten normatív a kétnyelvűség, egyéni szinten azonban nagyon tágan kell értelmeznünk ezt a fogalmat, hi-

[16] A diákok 49,8%-a mindkét nyelven folytat társalgást az iskolai szünetekben (ezzel szemben a szemben a barátaikkal csak a megkérdezettek 25%-a), továbbá 42,5% kizárólag magyarul, míg 7,7% kizárólag románul beszél iskolatársaival.

szen a legtöbb esetben a jelenség tökéletlen vagy instabil formáival találkozhatunk.

A megkérdezett iskoláskorúak válaszai alapján a következő nyelvhasználati ábra rajzolható fel:

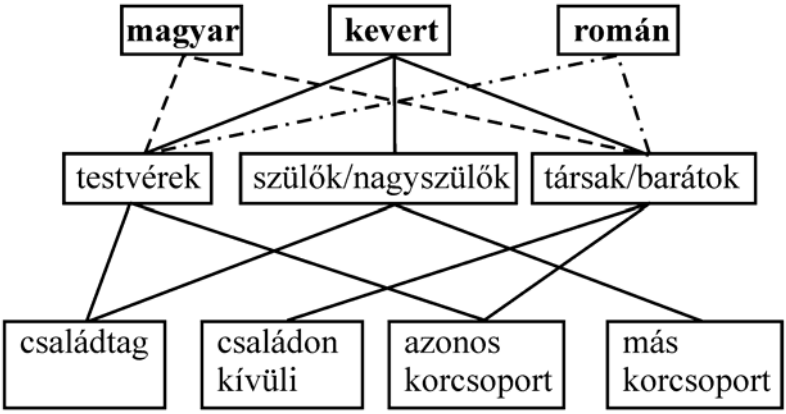

3. ábra: Magyar-román kétnyelvű buzásbocsárdi fiatalok nyelvhasználata és kapcsolati hálója

A nyelvcsere nyilvánvalóan lassabban, azaz több generáción keresztül zajlik ebben a közösségben is. Az aktuális kétnyelvűségi állapotot a folytonos vonal jelzi, a kétfajta szaggatott vonal a két rejtett tendenciát. Az előző két esetben tapasztalhattuk azt, hogy a kisebbségi és a többségi nyelv színterek szerinti használata valószínűleg megváltozik egy vagy két generáció múlva, vagyis a kevert kód helyét a barátokkal és testvérekkel való interakció során átveszi a román nyelv, így könnyebben befolyásolhatja majd a családon belül használt kód megváltozását. Ezt a tendenciát a piros vonal jelzi, és hasonlít arra, amit a tordai iskolások kétnyelvűségében észlelhettünk. A nyelvi revitalizáció szempontjából azonban sokkal fontosabb rejtett dinamikát sikerült megragadni: azok a fiatalok, akik a református gyülekezet tagjai, életük bizonyos szakaszában gyakrabban választják konverzációs kódként a magyar nyelvet. Ez az időszak a konfirmációra való felkészítés két évig tartó szakasza, és a magyar nyelv használatához tipikusan kötődik az egyházi színtér. A templomi oktatás Buzásbocsárdon magyarul zajlik, és ugyanúgy a majdani konfirmáció is (ezzel szemben Alsókarácsonfalván a katekizmus román fordítását használják a konfirmációi felkészülés egész időszaka alatt).

A résztvevő megfigyelés, valamint a kérdőívek feldolgozása is azt az eredményt mutatja, hogy 13–14 éves koruk körül a fiatalok gyakrabban használják a magyar nyelvet barátaikkal és testvéreikkel, mint a náluk egy-két évvel fiatalabbak vagy idősebbek. Saját bevallásuk szerint is javul a magyar nyelvtudásuk ebben a két évben. Az iskolai nyelvhasználat azonban dominánsan befolyásolja a későbbi kódválasztást, hiszen magyar iskola vagy magyar osztályok hiányában különböző iskolákban szétszórva román nyelven tanulnak, baráti körük pedig elsődlegesen román egynyelvű társaikból áll. A társadalmi kapcsolatháló vizsgálatának talán legfontosabb tanulsága, hogy a kapcsolatháló meghatározza az egyének nyelvi viselkedését, és a nyelvi viselkedés tovább alakítja a kapcsolathálót. A különböző hálókhoz tartozva a beszélőnek hozzáférése van más nyelvekhez vagy nyelvváltozatokhoz, és ezek használata során társadalmi kapcsolathálóját kibővítheti, alakíthatja.

A beszélőközösség egészére nézve ugyanúgy vázolhatunk egy intergenerációs tendenciát, amelyben a nyelvi kapcsolatok magyar jellege a legidősebb beszélők generációjának irányából és a legfiatalabbaké felé csökken. Ez a jelenség összefüggésben áll a beszélők korával: az idősebbek akkor is fenntartanak magyar kapcsolatokat, ha alkalmuk van román személyekkel is kapcsolatot teremteni (esetleg a beszélőközösségen kívül is), míg a legfiatalabbak kapcsolatrendszerében fordul elő a legtöbb román kortárs személlyel tartott kapcsolat.

Egy párhuzamos összefüggésre is fel kell hívnunk a figyelmet, hiszen a kapcsolathálókban jelentkező intergenerációs különbségek megfelelnek annak a mintának, amit a közösségek bilingvizmusa kapcsán a nyelvcsere folyamatáról tapasztaltunk: a legidősebbek magyar-román kétnyelvűségét felváltja a legfiatalabbak román egynyelvűsége. A dominánsan román-magyar kétnyelvű vagy az egynyelvű román kódválasztás azokra a személyekre jellemző, akiknek erős román-alapú vagy többségében román egynyelvű személyekkel fenntartott kapcsolatrendszerük van. Az utóbbi esetben a román nyelvnek nagy fontosságot és értéket tulajdonítanak. Azt is általános szabályként tekinthetjük, hogy a dominánsan román nyelvet használók legtöbbször saját korosztályukba tartozó személyekkel alakítanak ki valamiféle kapcsolatot, míg a magyart preferálók inkább más korosztályokkal.

A bemutatott módszer leginkább a nyelvhasználati stratégiákat vizsgáló elemzésekkel együtt használható. A kapcsolatháló bevonása a nyelvészeti vizsgálatokba olyan elemzési támpontokat nyújt, amelyek egyaránt használ-

hatók egynyelvű közösségek nyelvjárási vagy fonetikai változatainak ábrázolásához, valamint kétnyelvű beszélőközösségek nyelvcseréjének vizsgálatához is. A nagyléptékű elvont elemzési kategóriák helyett (mint például a társadalmi osztály vagy társadalmi dominanciaviszonyok) az egyéni nyelvhasználatot részesíti előnyben, és a vizsgált személyek által fenntartott társadalmi kapcsolatok elemzésével lehet ábrázolni a mindennapi nyelvi interakciókat meghatározó társadalmi tényezőket. Ennek alapján a következő három szempontokra lehet nagyobb hangsúlyt fektetni: vizsgálni lehet azt a folyamatot, amelynek során a nyelvet az idősebb generációk a fiatalok felé közvetítik, továbbá a családon belüli és azon kívüli nyelvhasználatot, illetve a nyelvválasztási stratégiákhoz kapcsolható identitásképző elemeket.

Bartha Csilla
(Budapest)

Nyelvi attitűdök és a nyelvcsere – Hat magyarországi kisebbségi közösség nyelvi attitűdjeinek összehasonlító elemzése*

1. Bevezetés

A kommunikatív formák, a társadalom szerkezetéről alkotott elképzelések, a nyelv(ek)hez, változatokhoz, stílusokhoz fűződő és a csoportra jellemző értékek és attitűdök, a beszélés mintái, a valóság szegmentálásának kategóriái, a hiedelmek, a társadalmi viselkedésre vonatkozó elvárások egy *közösség közös kulturális tudásának* részei (vö. HYMES 1974). Azokban a közösségekben, amelyekben egynél több nyelv változatait beszélik, mindez az egyes nyelvek használatára vonatkozó normák, szokások, elvárások tudásával is kiegészül. Fontos azonban megjegyezni, hogy a szociolingvisztikai csoportnormák nem eredendően létező statikus képződmények, amelyek a nyelvhasználóknak mint „előre programozott szociolingvisztikai automatáknak" (vö. CAMERON 1997: 65) a nyelvi viselkedését irányítják. A beszélők nem egyszerűen reprodukálják a normákat, hanem a nyelvi formákhoz, változatokhoz, stílusokhoz vagy nyelvekhez társadalmi jelentéseket rendelnek, s e jelentések értelmezésével és újraértelmezésével maguk alakítják őket. Vagy amint KATHRYN WOOLARD fogalmaz: „A közös társadalmi értékek, vagy talán helyesebben, értékelések a legfontosabb kapcsot jelentik a makroszociológiai változások és a között, ahogyan az emberek beszélnek. A nyelvelsajátítás, a nyelvválasztás és a kódváltás interakciós mintái, valamint a nyelvcsere vagy az időben történő nyelvi változások gyakran éppen adott nyelvváltozatokhoz kötődő bizonyos értékektől függnek. Az értékelések, amelyeknek a legnagyobb hatásuk van a tényleges nyelvhasználatra, nem szükségképpen tudatos ideológiai viták formájában jelenítődnek meg, sokkal inkább automatikus társításokként, melyek kívül esnek a cselekvők [értsd nyelvhasználók] közvetlen észlelésén" (WOOLARD 1989: 88).

*A tanulmány alapját jelentő kutatást az NKFP 5/126/2001 számú projektum, valamint a European Commission, Sixth Framework Programme Priority 7, SSA, DILING Poject (Contract no.: 029124) tette lehetővé.

Mindezek a viszonyulások a nyelvi attitűd, valamint a nyelvideológia fogalmaival ragadhatók meg a legteljesebben.

1.1. Attitűdök és nyelvideológiák

Az **attitűd** szociálpszichológiai fogalma viszonylag régóta szerepel a különféle társadalomtudományi területek kitüntetett vizsgálati kérdései között. Az attitűdök nyelvészeti megközelítése a 60-as évek elején válik fontos kérdéssé elsőként a nyelv-szociálpszichológiában, azután a szociolingvisztikában, az antropológiai nyelvészetben, majd a diskurzuselemzésben. Ezeken a területeken belül is számos, egymást támogató, olykor ellentmondó elméleti és eltérő módszertani megközelítésekkel találkozunk. Jól ismert fogalmak az attitűdkutatásokban klasszikusnak számító, elsőként LAMBERT és munkatársai 1960-as vizsgálatában alkalmazott *matched guise* (ügynökmódszer; LAMBERT és mtsai 1960; 1967), az integratív és instrumentális motiváció kategóriái (vö. GARDNER és LAMBERT 1972), LABOV (1972) nyelvi bizonytalanságfogalma, s ezzel együtt a stigmatizált, nem-sztenderd változatokat beszélőknél gyakrabban megjelenő hiperkorrekció, vagy a nyílt és rejtett presztízs kategóriái és a hozzájuk tartozó eltérő nyelvhasználati gyakorlatok. Az utóbbi évtizedekben a nyelvi attitűdök szisztematikus kvantitatív vizsgálata a szociolingvisztika egy külön területeként (folklinguistics) is jelen van (PRESTON 1999; 2002; NIEDZIELSKI és PRESTON 2000).

Ugyancsak közismert HOWARD GILES beszédalkalmazkodási modellje (*Interpersonal Speech Accommodation Theory* [SAT]); GILES 1973), ahol is a kezdetben főként a beszéd különböző társadalmi elrendezésekhez kötött változatosságát kognitív és érzelmi tényezőkkel magyarázó akkommodáció-elmélet az elmúlt három évtized alatt rendkívül sokat alakult, kiterjesztve körét először az interetnikus kapcsolatok vizsgálatára, majd pedig egyéb interakciós és diskurzusstratégiákra, a szélesebb társadalmi és ideológiai kontextusokra, a nyelvcsere egyéni és közösségi vonatkozásaira, amelyet a *kommunikációs alkalmazkodás elméletének* neveznek (CAT, vö. GILES, MULAC, BRADAC és JOHNSON 1987).

A nem kvantitatív irányultságú megközelítésekben, főként a modern antropológiai nyelvészetben az elmúlt tizenöt évben egyre inkább központi helyet foglal el a kutatásban a **nyelvideológia** fogalma, amely más elméleti keretben, gyökeresen eltérő módszertannal, szélesebb kontextusba ágyazva vizsgálja azokat a kérdéseket, amelyeket az előbb említett nyelv-szociálpszichológiai és szociolingvisztikai irányzatok attitűdvizsgálatokban jelení-

tenek meg (vö. GAL 1993; WOOLARD és SCHIEFFELIN 1994; SCHIEFFELIN és mtsai 1998). Nem ritka az sem, sőt sok szempontból indokolt is, hogy ezt a két fogalmat, bár kutatásuk más módszereket igényel, a szociolingvisták egy része szinonimaként kezeli. E mögött az a felismerés áll, miszerint a nyelvi attitűdök/ideológiák

1. összetett, a társadalmi valóság (történeti, társadalmi, politikai, ideológiai, gazdasági stb. elrendezések) részben szubjektív értékelési folyamatában jönnek létre;
2. dialogikusak és reflexívek: egyrészt konkrét nyelvhasználati formák, nyelvváltozatok, nyelvek, nyelvhasználati módok, nyelvi változások, beszélők, beszélői csoportok, egész közösségek értékelését jelentik;
3. másrészt az egyén által megválasztott nyelvhasználati formákban és a nyelvi gyakorlatokban mindenkor jelen vannak;
4. egyéni és közösségi változatosságot mutatnak;
5. változnak.

Ma már konszenzus van a tekintetben, hogy a kisebbségi közösségekben zajló nyelvi-társadalmi folyamatokban, a nyelvmegőrzés-nyelvcsere lefolyásában az attitűdöknek, ideológiáknak konstruktív szerepe van, így vizsgálatuk is régóta megkerülhetetlen. **A nyelvcsere folyamata meghatározható úgy is, mint a beszélők saját nyelvükhöz fűződő érzelmi, intellektuális és funkcionális kötődésének gyengülése adott történelmi, társadalmi, politikai és ideológiai stb. okok következtében.** A nyelvcserét kutató attitűdvizsgálatokban a szociolingvisták ugyanakkor gyakran megfeledkeznek arról, hogy a nyelvhasználók e nyelvi kötődései sohasem általában vannak jelen, hanem egy viszonyrendszerben, ahol saját területi-társadalmi változataikat próbálják elhelyezni ugyanazon nyelv és egy kontaktusnyelv más változataihoz képest. Ebből egy többszörös önstigmatizáció adódik, mely együttesen gyorsíthatja a saját nyelv feladásának folyamatát: a területi változatok negatív megítélése, valamint a kisebbségi nyelv alacsony presztízse egyaránt a nyelvcserének kedvez[1]. PÉNTEK JÁNOS (1993; 2001;

[1] A 14. Élőnyelvi Konferencián (Bük, 2006. október 9–11.) Borbély Anna vezetésével e hipotézisek középpontba állításával szerveztünk kerekasztalt a tanulmányban bemutatandó kutatás nyelvi attitűdökre vonatkozó eredményeiből.

2002) mindennek a saját nyelv feladásával való összefüggésére már a kilencvenes évek elején s azóta is több munkájában felhívta a figyelmet[2].

A következőkben egy 2001 és 2004 között zajlott magyarországi összehasonlító nyelvcserevizsgálat néhány eredménye segítségével azt kívánom illusztrálni, hogy a nyelvjárások, a helyi változatok iránti attitűdök meggyengülése elsődleges szerepet játszik egy-egy kisebbségi közösség életében zajló, nyelvcserében végződő nyelvi változásokban. Egy adott, körülhatárolható kisebbségi közösség számára a nyelvcsere gyakran egyet jelent a nyelvváltozat-cserével. Vagyis: e kisebbségi nyelvek veszélyeztetettsége azonos nyelvjárásaik veszélyeztetettségével.

2. Az NKFP-kutatásról

2001 és 2004 között az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke és az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya kutatóinak vezetésével, egyben más intézmények szakembereinek bevonásával *A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei* címmel végzett országos szociolingvisztikai-kétnyelvűségi alapozású, ám egyidejűleg több más terület eredményeit is felhasználó vizsgálatot. Azonos elméleti meggondolások és módszertani elvek alapján egyszerre kívánta feltérképezni a hat magyarországi nyelvi kisebbségben (*beás, horvát, német, romani, román, szerb, szlovák*) zajló nyelvi és társadalmi változásokat, egyszersmind megvizsgálni a kisebbség-többség egymáshoz való viszonyának e folyamatra gyakorolt hatásait. Mindezt (a) az érintkező nyelvek funkcionális munkamegosztása; (b) a beszédpartnertől, helyzettől, témától, formalitástól függő nyelvválasztási minták életkori, iskolázottsági csoportok, nemek és vallási felekezetek közötti eloszlása; (c) az adatközlők szubjektív nyelvi önértékelése; (d) a saját, valamint a többségi nyelv (nyelvváltozatok) és beszélőik iránti attitűdök; (e) az adatközlők bevallott nyelvtudása (implicit módon az egyének verbális repertoárjának szerkezete) mentén tudtuk mérni.

A nyelvcsere mérhetőségére vonatkozó empirikus kutatásaink másik igen fontos területe volt a társadalmi érintkezési formák, a kétnyelvűség, a kisebbségi és többségi *attitűdök, előítéletek szerepének vizsgálata* a szóban forgó közösségekben.

---

[2] „...a magyar anyanyelvűek többnyire anyanyelvüknek csak valamely alárendelt változatát ismerik, a román nyelvnek pedig gyakran a köznyelvi standard változatát. Ez az egyensúlyhiány is a nyelvváltás, a nyelvcsere irányába hat" (PÉNTEK 1993: 484).

Vizsgálati mintánk minden közösség esetében értelmezett minta volt. Az adatközlőket három tényező, az életkor, a nem és az iskolázottság alapján választottuk ki (70 fő közösségenként, összesen 490 adatközlő). A megkérdezett személyek a gyűjtés helyszínén (faluban) született, ott élő német/román/szlovák stb. felnőttek. Bár az adott kisebbségi nyelvek helyi változatán lefolytatott terepmunkánk során törekedtünk a szociolingvisztikai kutatásokból jól ismert kumulatív elv érvényesítésére, a megismételhetőség, valamint az egyes közösségekben nyert adatok összemérhetősége érdekében elsődleges módszerünk mégis a terepmunkás által szóban kikérdezett, magnetofonra rögzített kérdőíves adatfelvétel volt, melyet minden esetben követett egy beszélgetés. (A kutatásról lásd még BARTHA 2006; BORBÉLY 2006; BARTHA és BORBÉLY 2006; ERB 2006.)

2.1. A területi változatok megítélése

NKFP-kutatásunk egyik fontos új eleme, hogy nemcsak a mögöttes elméleti meggondolásokban volt irányadó, hanem a kutatás módszertanában és gyakorlatában is explicitté tettük, miszerint 1) a kisebbségi beszélők verbális repertoárjában mind a saját nyelvnek, mind pedig a magyarnak több változata van jelen (az ezekhez való hozzáférés mértékében lehetnek az egyes nemzedékek között jelentős különbségek); 2) hogy a nyelvcsere értelmezési tartományaként érdemes lokális közösségeket választani; 3) így nemcsak belátható, hanem empirikusan is igazolható, hogy a nyelvcsere, egy közösség kétnyelvű nyelvi repertoárjának átrendeződése nem vizsgálható osztatlanul, két „nyelv" mint olyan érintkezésével, hanem csak a helyi nyelvjárási és köznyelvi változatok funkcionális és strukturális változásai alapján szemlélhető.

Noha a változatok pontos körülhatárolása nyelvészeti szempontból korántsem problémamentes feladat, hiszen a valóságban ezek soha nem diszkréten vannak jelen, mégis, az egyes beszélők alapnyelve a vernakulárisoktól a sztenderd változatokig tartó kontinuumon, a két pólus között valahol elhelyezhető. Minthogy a társadalmilag elismert sztenderd változatok leginkább a mindenkori közép-, illetve felső középrétegek, mintaadó csoportok nyelvhasználatához kötődnek, a társadalmilag kevésbé preferált csoportok vernakuláris változatait pedig, a sztenderdtől eltérő nyelvi formáik alapján, megbélyegzik, a fenti kontinuum elsősorban nem (vagy csak részben) a ténylegesen meglévő nyelvi különbségek alapján rajzolódik ki: sokkal inkább azokra a mögöttes értékekre utal, amelyeket a társadalom különböző csoportjaihoz

köt (vö. WOLFRAM és SCHILLING-ESTES 1998: 16). A normatív beállítottságú társadalmakban, főként Európában és Észak-Amerikában, ahol az iskolai oktatást s ezen keresztül az emberek mindennapi nyelvideológiáit is az erős előíró szemlélet jellemzi, a nem-sztenderd nyelvi közegből származóknak, azért, hogy nyelvhasználatuk bizonyos jegyei alapján ne bélyegezzék őket mások „műveletlennek", külön erőfeszítéseket kell tenniük e hátrányok leküzdésére, miközben azoknak, akik nyelve közel áll a normatív változatokhoz, nem kell számolniuk mindezzel.

Noha e domináns ideológiák egyaránt érintik a többségi és a kisebbségi nyelvek nyelvjárási beszélőit, nem elhanyagolható különbség van a szerint, hogy a nyelvjárások azonos sztenderd nyelvi környezetben avagy más államnyelvi környezetben tűnnek-e el. Miközben az első esetben a nyelvideológiákkal szorosan összefüggő etnicitás és a nemzeti identitás erősítheti egymást, addig a második esetben a kettő között konfliktusos viszony van. Így tehát a helyi kisebbségi nyelvjárások negatív megítélése, valamint a kisebbségi nyelv többségihez viszonyított alacsony presztízse egymás hatását sokszorosan felerősítve segítheti a nyelvcserét.

2.1.1. A kisebbségi nyelv változatai iránti attitűdök

A vizsgálat egésze azt mutatja, hogy nyelvcsere zajlik az összes vizsgált kisebbségi csoportban. A kisebbségi nyelvek funkcionális visszaszorulásával a magyar nyelv egyre nagyobb térnyerése áll szemben a legtöbb nyelvhasználati színtéren. A folyamat intenzitásában és kiváltó okaiban érzékelhető különbség. A jelen tanulmányban a 142 kérdést tartalmazó kérdőívből azokat az összehasonlító eredményeket mutatom be, amelyek egyrészt a saját nyelven belüli változatok, másrészt a kisebbségi és a többségi (magyar) nyelv iránti attitűdök közösségenkénti megoszlását szemléltetik.

A 61. kérdés az adatközlők **nyelvi preferenciáit** tudakolta. Az *1. ábra* a kisebbségi nyelvet választók sorrendjében mutatja a közösségeket. Legtöbben a mezőtúri romani közösségben nyilatkoztak úgy, hogy legszívesebben – ahogy ők mondták – a lovári nyelvet használják. Több, mint háromszor annyian, mint ahányan Tarjánban részesítik előnyben a németet. Ez a sorrend egy kivételtől eltekintve voltaképpen megegyezik a használati gyakoriságot tudakoló kérdés válaszainak eloszlásával (*2. ábra*).

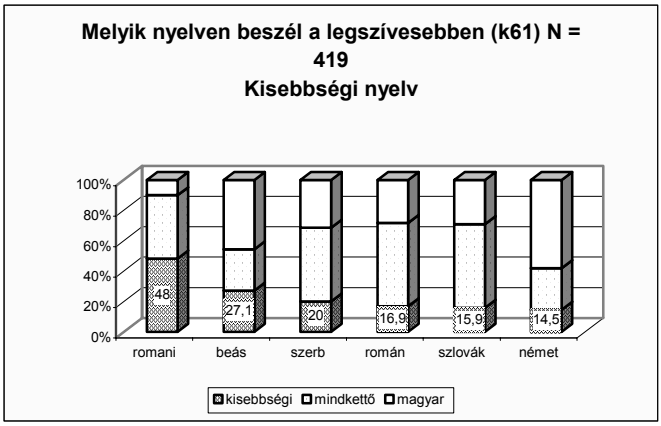

1. ábra

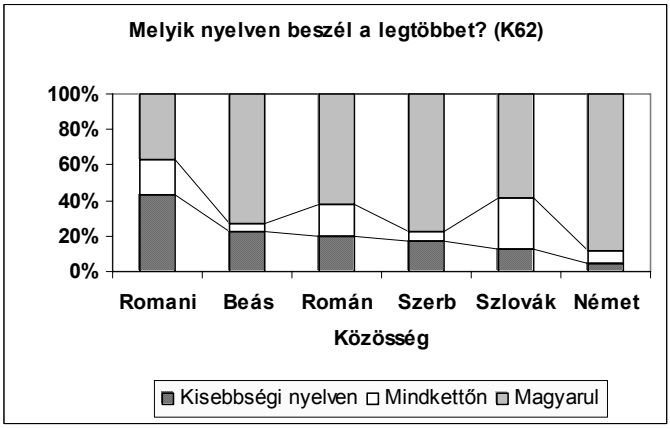

2. ábra

A mindkét nyelvet szívesen választók sorrendje mást mutat. A szlovák, román és a szerb adatközlők nagyjából fele mindkét nyelv használatához azonos módon viszonyul. A németek esetében kétszer annyi azoknak az aránya, akik mindkét nyelvhez hasonlóan viszonyulnak, de ez az egyetlen közösség, ahol kisebbségi nyelvet önállóan vagy a magyarral együtt választók együttesen sem érik el az 50%-ot (*3. ábra*).

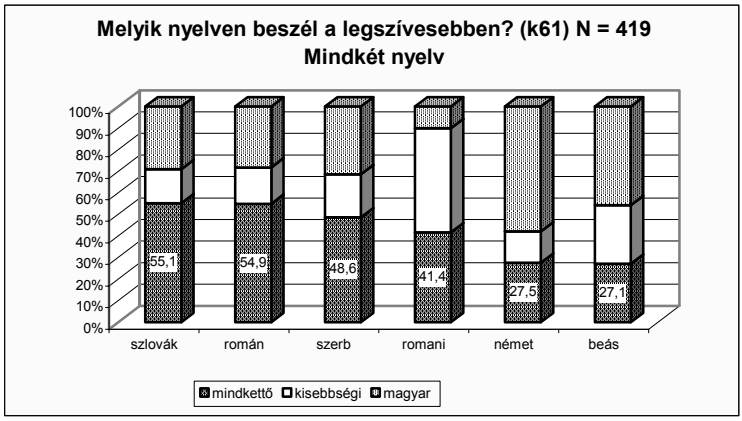

3. ábra

A kérdőív következő kérdései a saját helyi változat és az anyaországi sztenderd/irodalmi változat viszonyában tudakolták a beszélők beállítódását. A kérdőív kérdéseinek szövegezésekor igen körültekintően kellett eljárnunk: 1) közérthető formában, a lehetőségekhez mérten alkalmazkodva a helyi kategóriákhoz kellett megfogalmaznunk az egyes kérdéseket. A sztenderd versus nyelvjárási változat helyett pl. ezért szerepel a településnév és az anyaország/nyelvország. 2) Ez utóbbi a romani és a beás esetében különös problémát jelentett. A beásnál, noha ez a beszélők egy jó részében nem tudatosul, a románnal állítottuk párba a helyi változatot. A romani közösségben a romani helyett a helyi használatban elterjedt „cigány nyelvet" használtuk, s a „cigány nyelv"/lovari mezőtúri változatával a budapestit állítottuk szembe.

Minthogy a romani és a beás esetében az iskola által közvetített sztenderd, kodifikált, irodalmi – nem sztenderd szembenállásnak nincs olyan tartalma, mint a vizsgált négy nemzetiségi közösség esetében, a nyelven belüli változatok megítélésének vizsgálatában ezeket az eltéréseket mindenképpen figyelembe kell vennünk. Talán ez is magyarázza a romani és a beás esetében a szépségre és a szeretetre vonatkozó kérdéseknél a jóval magasabb értékeket (*4. ábra*).

A saját változathoz való kötődés mértéke a szépség és a szeretet kérdéseinél szinte azonos sorrendet, ám eltérő arányokat mutat. Az **érzelmi kötődés** tekintetében a saját kisebbségi változathoz való viszonyulás minden csoportban erősebb, mint a **változatok „esztétikai" megítélése** (*4. és 5. ábra*). A szlovákok és a románok jóval magasabbra értékelik ebben a vonatkozásban a romániai románt és a Szlovákiában használt szlovákot. A néme-

tek, akik ugyan a legalacsonyabb arányban használják, saját változatukat magasabbra értékelik a németországi irodalmi változatnál (*5. ábra*).

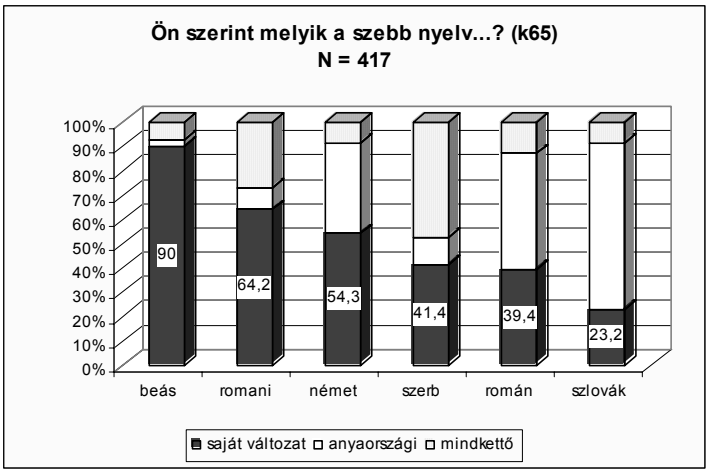

4. ábra

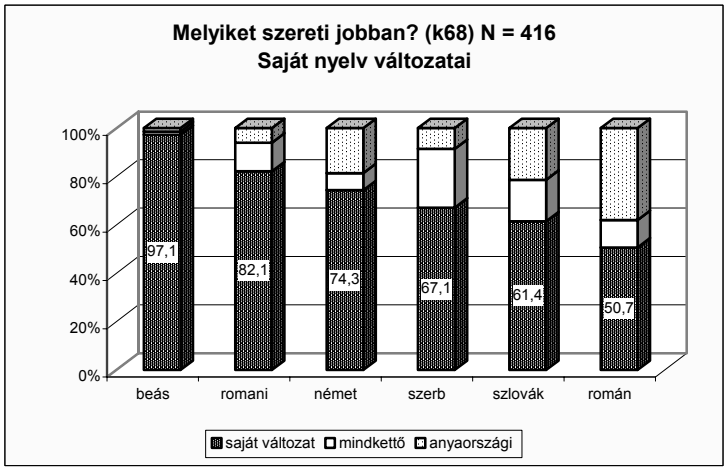

5. ábra

Nehézség tekintetében az eredmények jól jelzik, hogy a saját helyi változatot, mivel a közösség vizsgált tagjai vernakuláris változatként sajátították el, családi szocializáció során, lényegesen könnyebbnek ítélik, mint az anyaországi/irodalmi változatot (*6. ábra*). A román és a szerb közösségnél rendkívül alacsonyak ezek az értékek; a németek közel 33%-a ezt tartja nehe-

zebbnek. A romani és a beás esetében a mindkét változat választásának magasabb értékei a fent jelzett bizonytalanságot mutatják.

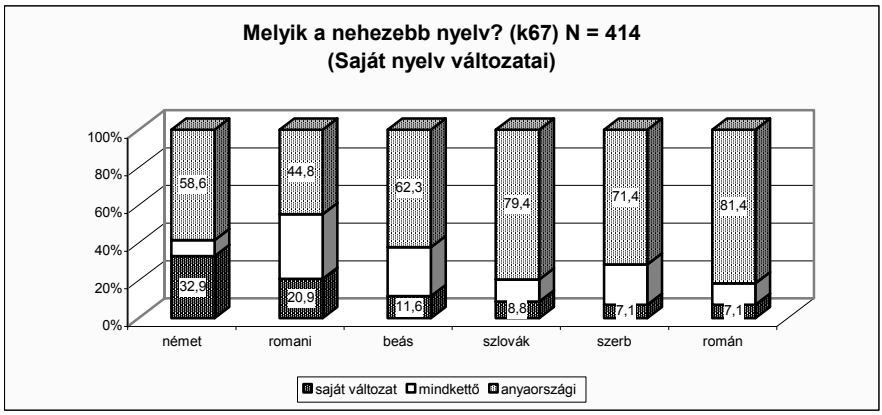

6. ábra

A **saját változat hasznosságának** megítélésében a német és a szlovák helyet cserélt. A nemzeti kisebbségi csoportokban a beszélők a német helyi változatát is hasznosabbnak ítélik, mint a szerbek, románok és szlovákok saját változataikat (*7. ábra*). Az azonban figyelemreméltó, s hipotéziseinkkel összhangban áll, hogy az érzelmi beállítódás magas értékeihez képest a saját változat nyelvi piaci értékét jóval alacsonyabbnak érzékelik, mint az anyaországi változatot. A német esetében hatszoros, a románoknál két és félszeres, a szerbeknél és szlovákoknál több, mint másfélszeres ez a különbség.

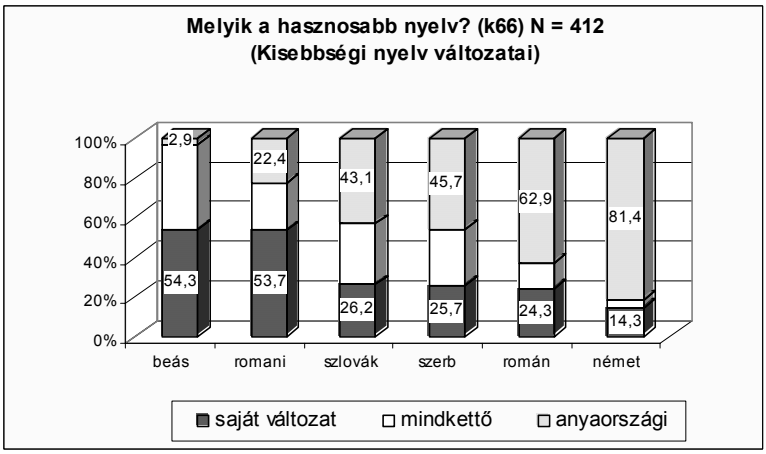

7. ábra

A nehézségre és a hasznosságra vonatkozó eredmények megerősítik, hogy a kisebbségi nyelveket mellőző, illetve jobb esetben azok sztenderd változatait közvetítő oktatási és nyelvpolitikai gyakorlat következtében rendkívül nagy szakadék keletkezik az otthon és az iskola nyelve között, ami a saját kisebbségi (nyelvjárási) változatok elértéktelenedéséhez, a nyelvcsere ütemének felgyorsulásához vezet.

2.2. A kisebbségi és a többségi nyelv presztízse

Mi a helyzet a kisebbségi nyelv és a magyar nyelv viszonyában? A kérdőívben hasonló tartalmú attitűdkérdések formájában vizsgáltuk a két érintkező nyelvvel kapcsolatos beállítódást. Az itt kapott eredmények már közvetlenebbül utalnak a nyelvcsere folyamatára. Még ha a nyelvi attitűdöket vizsgáló részekben az adatközlők nagy többsége a kisebbségi nyelvek iránti pozitívabb beállítódásról vallott, a vizsgálat egésze azt mutatja, hogy a magyar nyelv presztízse igen magas azoknak a – főként idősebb – beszélőknek a körében is, akik folyékonyan nem beszélik.

A nyelvcsere folyamata szempontjából különösen fontos, hogy a magyar nyelv mindenütt az iskolázottság, a felfelé való társadalmi mobilitás egyértelmű szimbólumaként van jelen. A fiatalabb nemzedék magyar nyelvhasználatához rendelt pozitív értékek mindenkor összekapcsolódnak az iskolázottsággal. Kontextusmentesen az anyanyelvhez, valamint a kisebbségi nyelv fejlesztéséhez a megkérdezettek többsége minden csoportban általában igen pozitívan viszonyult.

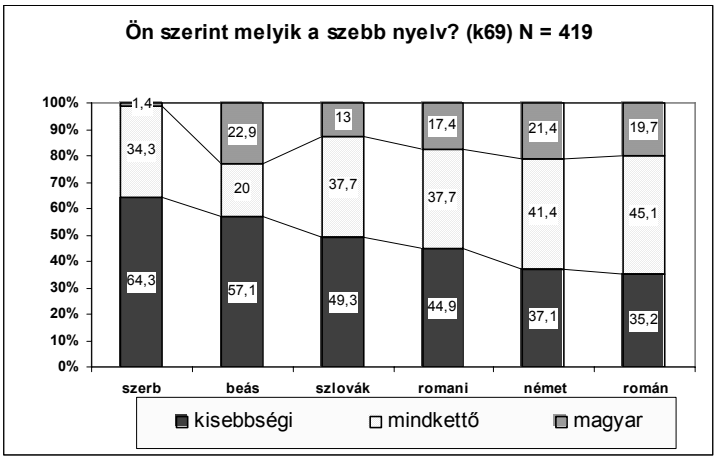

8. ábra

Látszik azonban az is, hogy nem elhanyagolható a mindkét nyelvhez pozitívan viszonyulók aránya. A szlovákok, németek és románok között többen vannak, akik mindkét nyelvet választották (*8. és 9. ábra*). A beások esetében azonos ez az arány.

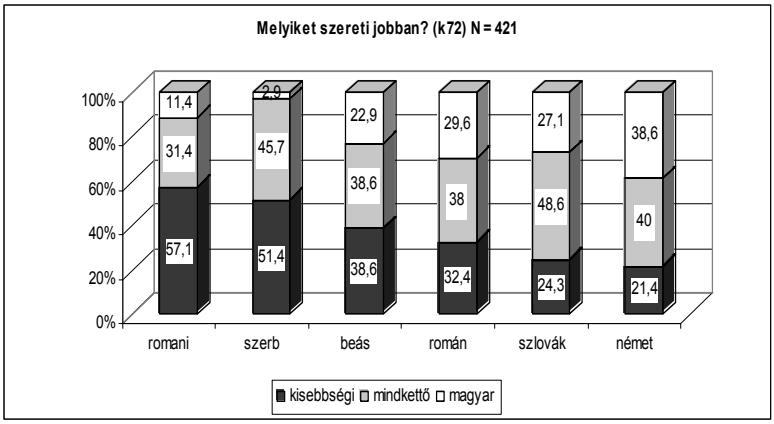

9. ábra

A **nyelv instrumentális**, illetőleg **szimbolikus piaci értéke** tekintetében már nagyobb eltérések mutatkoznak. A magyar nyelvet, illetve a két nyelvet együtt öt közösség magasabbra értékeli, mint a sajátot (*10. ábra)*. Amint várható volt, a leglátványosabb eltérés ettől a németek és a német nyelv esetében jelentkezett.

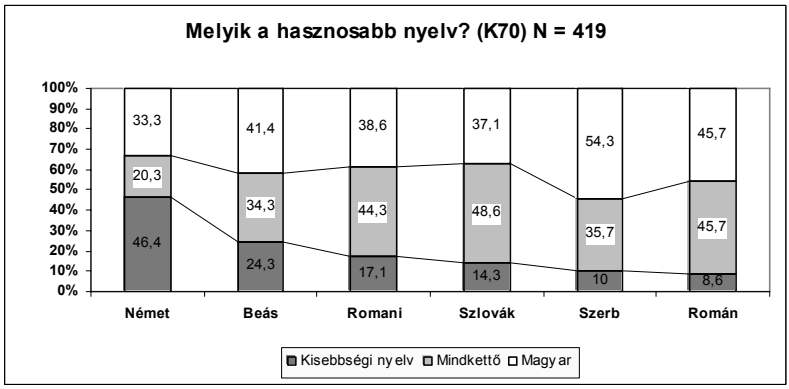

10. ábra

Kilépve a magyarországi kontextusból, az előzőektől gyökeresen eltérő eredményeket kaptunk (*11. ábra*). Ebből arra is következtethetünk, hogy ennél a kérdésnél a megkérdezettek már nem a helyi nyelvjárási változatra, hanem az adott nyelvek sztenderdjeire, továbbá nem saját helyzetükre asszociáltak. Ezek az arányok ugyanis kevés kapcsolatot mutatnak a csoportok nyelvválasztási gyakorlatával. Az eredmények azt mutatják, hogy a nyelveket **nemzetközileg** minden közösség magasabbra értékeli, mint lokálisan. A beás és a romani értékei ebben a kontextusban nehezen értelmezhetők.

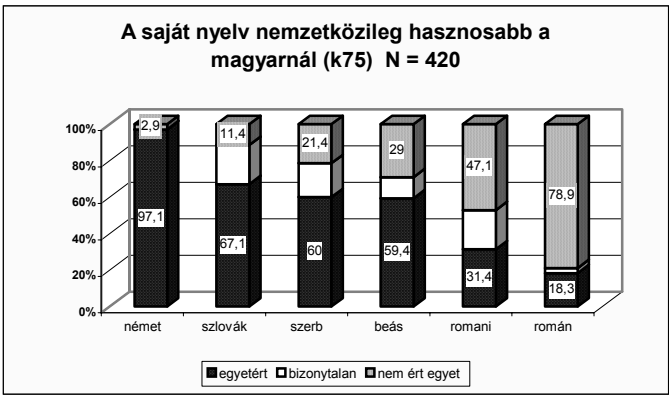

11. ábra

A **kisebbségi nyelv és a magyar nehézsége** tekintetében az eredmények (*12. ábra*) összhangban állnak a **nyelvtudásra** vonatkozó eredményekkel (*13. ábra*), melyek szerint

1. A magyar nyelv tudásához rendelt értékek jóval meghaladják a kisebbségi nyelvekéit;
2. Mivel a kisebbségi nyelvek használatának elsődleges közege a család és a szűkebb közösség, jellemzője a szóbeliség, az olvasási kézség sokkal alacsonyabb a kisebbségi nyelven, mint a beszéd esetében;
3. A beszélők a helyi nyelvjárásban kompetensebbnek ítélik meg magukat, mint az irodalmi változatban.

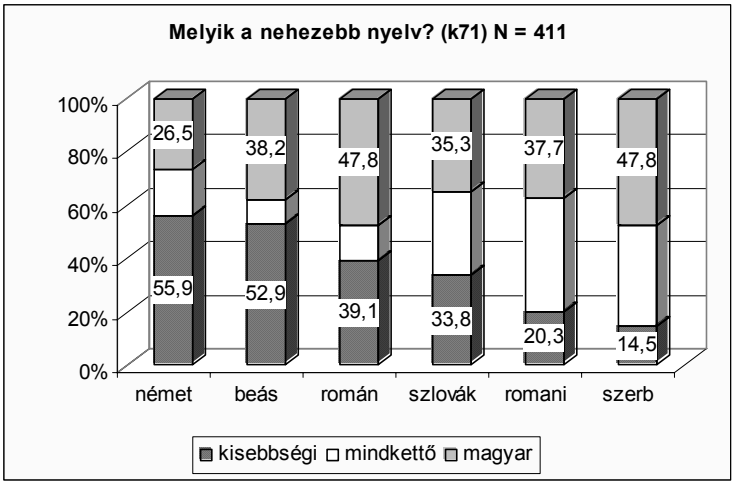

12. ábra

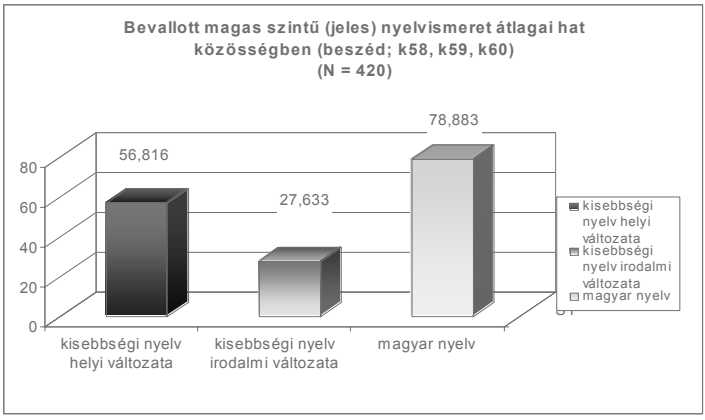

13. ábra

Az adatközlőknek nemcsak saját nyelvtudásukat kellett megítélniük. Arra is kíváncsiak voltunk, hogyan érzékelik a közösségben zajló nyelvi változásokat, különösen ami a fiatalok és az idősek nyelvhasználata közötti különbségeket illeti (*14. ábra*). A helyi közösségekben az idősek kisebbségi-nyelv-tudását egyértelműen magasabbra értékelték, mint a fiatalokét.

14. ábra

Az életkor és a kisebbségi nyelv funkcionális visszaszorulásának összefüggését ugyancsak érzékelik az adatközlők (*15. ábra*).

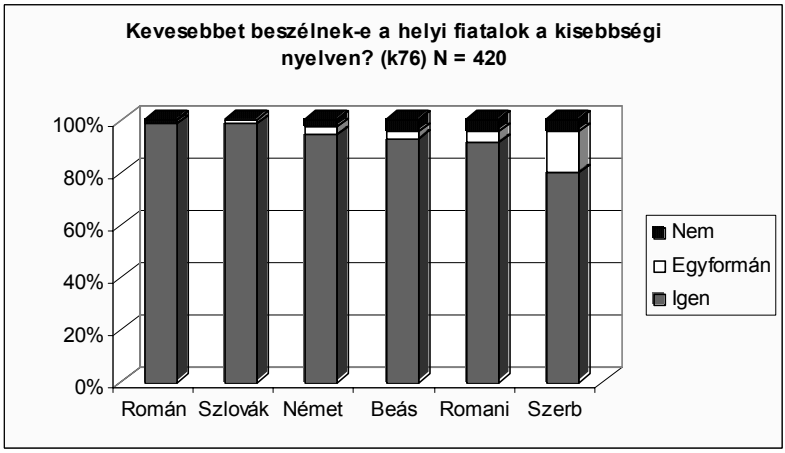

15. ábra

A fokozatos nyelvcsere egyértelmű jele, ha az életkor növekedésével pozitív összefüggést mutat a kisebbségi nyelv használatának mennyisége, a nyelvtudás mértéke és a nyelv iránti attitűdök (vö. BARTHA 1999; BORBÉLY 2001). Ugyancsak ezt támasztja alá, ha az iskolai végzettség emelkedésével csökken a kisebbségi nyelv használatának mennyisége, a nyelvtudás foka, ezzel párhuzamosan nő a magyaré. Bár számos szempont és változó árnyalja

mindezt közösségenként, e séma voltaképpen mind a hat közösségre általánosítható.

A vizsgált mintában a szerb és a romani közösség látszik a leginkább nyelvmegtartónak, ugyanakkor mindegyik közösségben fellelhetők különböző erősségű egyéni és közösségi törekvések a nyelv megtartására. A nyelvcsere visszafordításának/lassításának fő faktora, a család nyelvátörökítő szerep minden közösségben rendkívüli módon gyengül.

3. Záró gondolatok

Bár a vizsgált magyarországi kisebbségek társadalmi, kulturális, gazdasági és nyelvi vonásaikat illetően is változatos elrendezéseket mutatnak, mégis egységesek abban a tekintetben, hogy tagjaik hosszú idő óta kisebbségi helyzetben, egyenlőtlen hatalmi elrendeződésben élnek, s az általuk beszélt kisebbségi nyelv nem élvez azonos státuszt az államnyelvvel, a magyarral; használati színterei is mindenütt jelentős mértékben korlátozódtak s a gyakorlatban jobbára azok ma is (pl. hivatalok, közéleti nyelvhasználat, oktatás, munkahely stb.).

A nyelvi attitűdök, ideológiák vizsgálatának tehát rendkívül fontos nyelvtervezési, nyelvpolitikai vonatkozásai is vannak. A nyelvileg megjelenített társadalmi hátrányok, a diszkrimináció leküzdése, a nyelvi másság elfogadtatása a társadalom egészét érintő feladat, mégis, leginkább az oktatás az a színtér, ahol a legsürgetőbb változásokra van szükség.

Mivel a nyelvi formákhoz, változatokhoz, stílusokhoz vagy nyelvekhez társadalmi jelentések kötődnek, akár egész sorsokat is meghatározó következményei lehetnek e jelentések teljes körű átértelmezésének, ha az iskola, a tanár differenciálatlanul képességhiányként, deficitként, nem pedig különbségként kezeli és megbélyegzi a regionális, társadalmi, gazdasági, kulturális, szocializációs különbözőségből adódó rendszerszerű nyelvi-nyelvhasználati eltéréseket.

Az oktatásnak – ideális esetben – voltaképpen mindenki számára lehetőséget kellene biztosítania azokkal a hegemonisztikus, asszimilatív törekvésekkel szemben, melyeknek burkolt céljuk, hogy meggátolják a kevésbé preferált nyelvek és nyelvváltozatok „beszivárgását" a társadalom intézményrendszerébe. A valóságban azonban a magyar iskolák nem kis részében az esély- és jogegyenlőség még mindig csak mint kívánalom áll szemben a kulturális és nyelvi sokszínűséget elutasító magatartással.

Irodalom

BARTHA CSILLA 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

BARTHA CSILLA 2006. Nyelv, identitás és kisebbségek. A nemzeti identitás fogalmának értelmezései egy országos kutatás tükrében. In: Tóth Ágnes és Vékás János szerk., *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek.* Budapest, Friedrich Ebert Stiftung. 57–84.

BARTHA CSILLA és BORBÉLY ANNA 2006. Dimensions of linguistic otherness: prospects of minority language maintenance in Hungary. (Megjelenőben: Language Policy 2006.3.; online változat: http://www.springerlink.com/content/1573-1863/?Content+Status =Accepted)

BORBÉLY ANNA 2001. *Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében.* Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán.

BORBÉLY ANNA 2006. Nyelvválasztási szokások a 21. század elején hat magyarországi kisebbségi közösségben. In: TÓTH ÁGNES és VÉKÁS JÁNOS szerk., *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek.* Budapest, Friedrich Ebert Stiftung. 85–101.

CAMERON, DEBORAH 1990 [1997]. Demythologizing sociolinguistics. In: Nikolas Coupland and Jaworski, Adam szerk., *Sociolinguistics: A reader and coursebook*. New York, Palgrave. 55–67.

ERB, MARIA 2006. „...wail's lem es so procht hot .../... mert így hozta az élet..." – A nyelvcsere és a nyelvmegtartás dimenziói a magyarországi németeknél a tarjáni németek példáján. In: TÓTH ÁGNES és VÉKÁS JÁNOS szerk., *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek.* Budapest, Friedrich Ebert Stiftung. 103–136.

GAL, SUSAN 1993. Diversity and contestation in linguistic ideologies: German speakers in Hungary. *Language in Society* 22: 337–359.

GAL, SUSAN 2006. Minorities, migration and multilingualism: Language ideologies in Europe. In: PATRICK STEVENSON & MAR-MOLINARO, CLARE szerk., *Language Ideologies, Practices and Policies: Language and the Future of Europe.* London, Palgrave. 13–27.

HYMES, DELL 1974. Foundations in Sociolinguistics. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

KATHRYN A WOOLARD és BAMBI B SCHIEFFELIN 1994. Language Ideology. In: *Annual Review of Anthropology*. 23: 55–82.

LAMBERT, WALLACE E., HODGSON, ROBERT. C., GARDNER, ROBERT C. és FILLENBAUM, SAMUEL 1960. Evaluational Reactions to Spoken Languages. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology* 1: 44–51.

LAMBERT, WALLACE. E. *et al.* 1967. A Social Psychology of Bilingualism. In: *Journal of Social Issues.* 23: 91–108.

LABOV, WILLIAM 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

NIEDZIELSKI, NANCY A. és DENNIS R. PRESTON 2000. *Folk linguistics*. Berlin, Mouton de Gruyter.

PÉNTEK JÁNOS 1993. Magyar nyelvi gondok Romániában. *Nyr* 117: 482–485.

PÉNTEK JÁNOS 2001. Aszimmetria-tényezők a közösségi kétnyelvűségben. In: PÉNTEK JÁNOS*, A nyelv ritkuló légköre*. Kolozsvár, Komp-Press Korunk Baráti Társaság 170–180.

PÉNTEK JÁNOS 2002. Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelés. In: HOFFMANN ISTVÁN, JUHÁSZ DEZSŐ és PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvészet.* Debrecen–Jyvaskyla. 311–316.

PRESTON, DENNIS R. 2002. Language with an Attitude. In: J. K. CHAMBERS, PETER TRUDGILL és NATALIE SCHILLING-EASTES szerk., *The Handbook of Language Variation and Change.* Oxford, Blackwell Publishing Ltd. 40–66.

PRESTON, DENNIS R. szerk. 1999. *Handbook of Perceptual Dialectology*. Philadelphia, J Benjamins.

SCHIEFFELIN, BAMBI B., KATHRYN A. WOOLARD és PAUL V. KROSKRITY szerk. 1998. *Language Ideologies: Practice and Theory.* New York & Oxford, Oxford University Press.

WOLFRAM, WALT és SCHILLING-ESTES, NATALIE 1998. *American English.* Oxford, Blackwell.

WOOLARD, KATHRYN A. 1989. *Double talk: Bilingualism and the politics of ethnicity in Catalonia*. Stanford, CA, Stanford University Press.

Békési Imre
(Szeged)

Egy mondat versmondat-léte

Az itteni vagy hozzá hasonló indíttatású elemzések szükséges voltát – egy József Attila-idézet kapcsán – 2003 májusában a kolozsvári magyar szakos hallgatóknak is felvetettem. Ez akkor és ott valóban csak felvetés volt, hiszen József Attila alább idézendő versmondatában inkább csak a megoldandó rejtvényt láttam (legfeljebb a megoldás egyik lehetséges irányát); s ígéretet tettem – nemcsak a hallgatóknak, hanem PÉNTEK JÁNOSnak is, aki érdeklődésével megtisztelte előadásomat – egy kidolgozottabb s ellenőrizhetőbb magyarázatra. Ezt küldöm most itt Kolozsvárra, az ünnepelt köszöntésére.

A) A kérdéses mondat a *Magad emésztő…* kezdetű költemény kétmondatos részletének második mondata:

1. *S hallottam, emlit*
   az a szó isteneket,
   kik nem hajolnak ezután neked.
2. Pedig
   ***te** nem szolgálsz többé nekik.*

A *„Pedig / **te** nem szolgálsz többé nekik.”* mondat természetesen attól is ’versmondat’, hogy ez egy vers műfajú szöveg mondata; ennél azonban fontosabb jegye a – műfajban viszonylag ritka – hangsúlyjelölés. Itt ugyanis a költő a mindennapi kommunikációban szokásosabb megoldás, azaz a hangsúlyos tagadás helyett (*Pedig te **nem** szolgálsz többé nekik.*) a névmási alanyra helyezte a hangsúlyt: *Pedig / **te** nem szolgálsz többé nekik.* Az első pillantásra látható, hogy ez a hangsúly- (és értelem-) különbség a *Pedig* kötőszó elkülönített, előre kiemelt helyzetével függ össze. De vajon miért alkot külön sort a mondatból előre hozott *Pedig*?

A lehetséges válaszok egyaránt a műfajjal, azaz a mondat versmondat létével hozhatók összefüggésbe, mindenekelőtt a versmondat r í m e l é s ével. Már a páros rímek is felhívják magukra a figyelmet: *átszüremlik – emlit, isteneket – neked.* Ebben a rímkörnyezetben (közvetlen előzményben: *mint üvegen át – madara dalát, annyi az ének – magány üvegének*) természetes lesz, hogy külön sorba írva a *Pedig* rímhívó szerepet kap:

Pedig
… nekik.

Ez a megoldás a versszak (s a vers egészének) rímszerkezetében is fontos eszköz, hiszen a *nekik* nem csupán a *Pedig*-re, hanem az előző versszakot záró *átszüremlik* szóalak végére is válaszol: *átszüremlik – Pedig – nekik*. Sőt ha az *emlit* szó rövid *i*-jét nem akarjuk köznyelvi időtartam szerint megnyújtani, hanem az írott betű szerint ejtjük, akkor a rímelő szekvencia még hosszabb: átszür*emlik – emlit – Pedig – nekik*.

De mire jó a *Pedig* rímhívó szerepe? Közelebbről nézve rájövünk, hogy ez a szerep itt különösen fontos. A ***te*** névmás (amelynek főhangsúlyos voltát maga a költő jelölte meg) a *Pedig* kiemelése folytán kerül a sor elejére, s így van esélye arra, hogy főhangsúly essék rá:

Pedig
***te** nem szolgálsz többé nekik.*

És milyen következménnyel jár az, hogy a mondat főhangsúlya az alanyi szerepű ***te*** névmásra esik? Mindenekelőtt azzal, hogy a *Pedig* kötőszó nem megengedést modellál. A *Pedig* kötőszó itt azt jelzi, hogy a vele kezdődő kijelentés már nem tartozik a *hallottam* ige tartományához, hanem azzal – mint szembeállított „szubvilág" – szemben áll. Azt a „faktuális" szubvilágot, amelyet a *Pedig* kötőszó szembeállít a *hallottam* szubvilággal, a mindennapi nyelv a *valójában* ('a valóságban') határozószóval reprezentálja:

*S **hallottam**, emlit* [**Valójában**] *Pedig* ['az az igazság, hogy']
az a szó isteneket,
kik nem hajolnak ezután neked. ***te** nem szolgálsz többé nekik.*

Ha az idézett részlet szerkezete valóban így, azaz szembeállító ellentétként épül fel, miért nem jelenik meg explicit módon a *valójában*? Általános válaszunk erre az, hogy ez a mondat versmondat, azaz nemcsak értelemszerkezeti, hanem versszerkezeti szabályok is érvényesülnek benne. De – megelőzve a későbbi, „korpusznyelvészeti" bizonyítást – azt is mondhatjuk, hogy a szembeállító *pedig* környezetében (előtte vagy utána) igencsak ott található az explicit *valójában*. Addig azonban nem tekinthetünk ki újabb területre, amíg az eddig vizsgált idézetünk megengedő értelmezésének lehetőségét ki nem zárjuk.

Ha nem a fentebb fölvázolt módon, azaz nem szembeállító ellentétként értelmeznénk a *Pedig*-gel reprezentált ellentétet, akkor a két szövegmondat között az ellentétnek a megengedő fajtáját kellene feltételeznünk A megengedés azonban olyan markáns értelemszerkezet, amely a jelen esetben

nem érvényesíthető. Egyrészt ekkor a tagadószón lenne a főhangsúly (*te **nem** szolgálsz többé nekik*), másrészt olyan „általános tudást" implikálna, amely nem illik a vers gondolatmenetébe (azaz: ha valaki nem hajol az isteneknek, akkor annak az istenek hajolnak).

[az istenek] *nem hajolnak ezután neked*,
Pedig [kellene, hogy hajoljanak, hiszen
ha valaki nem hajol az isteneknek,
akkor annak az istenek hajolnak,
s tény, hogy] *te **nem** szolgálsz többé nekik*.

Az itt felvázolt megengedő értelmezés nemcsak tartalmilag nem illik bele a vizsgált részlet gondolatmenetébe, hanem szerkezetileg sem. Amit *hallott* emlékképként idéz fel a költő, az a (feltehetőleg Babits Mihály szavaira utaló) *emlit* ige tartományához tartozik. Amit mindezzel a *Pedig* szembeállít, az már a – József Attila szerinti – valóság.

B) A *pedig* kötőszó kettős: egyszerű/szembeállító/kapcsolatos (kontrasztív), valamint megengedő (koncesszív) szerepe

Ez a kettős szerep minden grammatikában régtől fogva ismert, s ezen ismertség körébe a kötőszó referenciális és szerkezetalkotó szerepei egyaránt beletartoznak. Így – DORFMÜLLER-KARPUSA (1983: 108) és BÁNRÉTI (1983) kutatásai óta – elfogadott megállapítás, hogy az utótag élén álló *pedig/obwohl* az utótag 'kis premissza'-szerepét s – az ezzel járó – megengedést modellálja (BÉKÉSI 1993: 28–9; 2004).

a) A szembeállító *pedig*

Ha a *pedig* nem az utótag élén, hanem azon belül helyezkedik el, akkor – az *azonban, viszont* mintájára – szembeállítja a szerkezet előtagjával (annak valamely komponensével vagy egészével) azt az utótagi elemet, amely után áll.

Az eset *nyáron* történt, *ősszel* pedig…, A *társamat* megdicsérték, *engem* pedig…, *Én* felálltam, *ő* pedig…

Az efféle, esetleges példák elemzése, legalábbis ma, nem sok rejtett tanulságot ígér; egyes szófajokat, különösen a különféle modális szerepeket is hordozó határozószókat azonban érdemes vizsgálat tárgyává tenni. Közéjük tartozik a *valójában* 'igazában', 'tulajdonképpen' jelentésű határozószó is (ÉKsz.), amely gyakorisága révén – itteni, bizonyító szerepén túl – igen alkalmas az ellentétes felszíni szerkezetek részletezőbb vizsgálatára.[1]

[1] Korábban nem elérhető, rendkívül gazdag, digitálisan feldolgozott anyagot tartalmaz a

A részletezőbb elemzés lehetőségét mindenekelőtt az e l ő t a g felépítésében találjuk: mekkora s miféle komplexitású szegmentumok azok, amelyekkel a *pedig* (*azonban, viszont*) a *valójában* határozószót szembeállítja. Az alábbi példákban különféle komplexitású szegmentumok szolgálnak a *valójában* előtagjául, így például lexéma (*színleg*), szintagma (*szentek tartott*), mondat (*aki azt hiszi*) stb., s ezek megengedő szerepű transzformációja – miként majd látni fogjuk – különbözik egymástól.

(1) „Balassi például protestáns szellemben nevelkedett, majd *színleg* katolizált, ***valójában pedig*** a felekezet fölötti vallásosság hívéül szegődött" (Horváth Iván)

(2) „Nem győztem meg, nem csaptam be magam, hogy édesapának valóban ez volt a kívánsága, hogy édesanya egy kislány, aki *azt hiszi*, én vagyok az ő gondjára bízva, ***valójában pedig*** nekem kell róla gondoskodnom." (Németh László)

(3) „… Igor egész menekülése alatt az Ének csak jelzi, hogy *Isten mutatja* az utat Igornak – ***valójában pedig*** a föld, víz és levegő állatai és jelenségei sietnek a menekülő herceg segítségére." (Képes Géza)

(4) „Olyan arcot csináltam, *mint akinek mindez alig fontos.* ***Valójában pedig*** ugyanoly szokatlan gyönyörűséget okoztak szavai, mint cigarettái, meg likőrje zamatja ajkaimon." (Tersánszky J. Jenő)

(5) [La Fontaine] *…a felületes megfigyelő szemében kéregető és hízelgő udvaronc is, életmódjában ezt a szerepet játssza,* – mert nem szereti a kényelmetlenséget. *S úgy játssza, hogy még a látszatért sem hoz áldozatot.* ***Valójában pedig*** önmagához szigorú művész, egyike kora legnagyobb lázadóinak." (Radnóti Miklós)

(6) [Déry] „Dadaista kísérleteiben provokatív gesztussal mutat rá a *szentnek tartott*, ***valójában pedig*** már értelmét vesztett polgári élet abszurditására." (R. Kocsis Rózsa)

(7) „Ügyelni kell a szándékosság látszatának kerülésére, a [hízelgő] megnyilatkozásnak véletlenszerűnek kell lennie, mintha a másik váltotta volna ki belőle a *spontánnak tűnő*, ***valójában pedig*** jó előre elkészített bókot." (Csepeli György)

A szembeállító ellentét utótagjának szerkezetében mindössze egyetlen jelenségre figyelhetünk fel, igaz viszont, hogy ez valóban figyelemre méltó

Magyar Irodalmi és Köznyelvi Nagyszótár korpusza/Magyar Történeti Korpusz – az MTA Nyelvtudományi Intézet kutatóinak jóvoltából (http://www.nytud.hu/hhc/). Itt szövegkörnyezetével együtt a *jóvoltából* határozószónak 1444 esetét vizsgálhatjuk.

jelenség. A fent idézett 7 példában – s ez a szám lehetne korlátlan is – az a közös jegy, hogy a *pedig* kötőszó szerepét lényegében átveheti a határozószó. (A „lényegében" azt jelenti, hogy ha csak egyéb, pl. ritmikai vagy – pl. versben – rímelési szabályok miatt nem kell-e megtartani a *pedig* kötőszót.)

(1)a. … *színleg* katolizált, *valójában* a felekezet fölötti vallásosság hívéül szegődött.

(2)a. … *azt hiszi*, én vagyok az ő gondjára bízva, *valójában* nekem kell róla gondoskodnom.

(3)a. ...az Ének csak jelzi, hogy *Isten mutatja* az utat Igornak – *valójában* a föld, víz és levegő állatai és jelenségei sietnek a menekülő herceg segítségére.

(4)a. ... Olyan arcot csináltam, *mint akinek mindez alig fontos. Valójában* ugyanoly szokatlan gyönyörűséget okoztak szavai, mint cigarettái…

(5)a. … *úgy játssza, hogy még a látszatért sem hoz áldozatot. Valójában* önmagához szigorú művész…

(6)a. … a *szentnek tartott*, *valójában* már értelmét vesztett polgári élet abszurditása.

(7)a. … *spontánnak tűnő*, *valójában* jó előre elkészített bók.

A példákból egyértelműen közös tanulságából ugyancsak természetesen adódik a kérdés. Ha a *valójában pedig* szókapcsolatból a szerkezet romlása nélkül elhagyható a *pedig,* nem hagyható-e el ugyanígy a *valójában*? A válasz: részben igen, részben viszont nem.

Az elhagyott határozószónak a 'valójában' referenciáját átveheti ugyan a *pedig,* de ennek két következménye is lenne. Ha az ellentétes mondat utótagjából elhagynánk a *valójában*-t, akkor vele együtt el kellene hagynunk az előtag azon komponensét is, amellyel a *valójában* szemben áll, így az (1) példából a *színleg* határozószót:

(1)b. Balassi például protestáns szellemben nevelkedett, majd [*színleg*] katolizált, [*valójában*] *pedig* a felekezet fölötti vallásosság hívéül szegődött

b) A m e g e n g e d ő *pedig*

Másik következménye is lenne azonban a *valójában* elhagyásának. A *pedig* kötőszó az elhagyott határozószónak nemcsak a referenciáját venné át, hanem tagmondat-éli helyzetét s a helyzettel járó szerepét is. Ez a szerep pedig a kis premissza szerepe, amely a *pedig* (*de, mégis, mégse*) kötőszóknak a m e g e n g e d é s modellálását írja elő:

(1)c. Balassi például protestáns szellemben nevelkedett, majd katolizált, *pedig* a felekezet fölötti vallásosság hívéül szegődött.

Az utótag „kis premissza” szerepe azt jelenti, hogy – a deduktív következtetés lépéseként – egy feltételes múltban álló implicit „konklúzió” tartozik hozzá:

(1)d. … majd katolizált, *pedig* [nem kellett/lehetett volna, nem lett volna szabad katolizálnia, hiszen] a felekezet fölötti vallásosság hívéül szegődött.

(2)b. … *azt hiszi*, én vagyok az ő gondjára bízva, *pedig* [nem jól tudja, hiszen] nekem kell róla gondoskodnom.

(3)b. … az Ének csak jelzi, hogy *Isten mutatja* az utat Igornak – *pedig* [nem Isten mutatja az utat Igornak, hiszen] a föld, víz és levegő állatai és jelenségei sietnek a menekülő herceg segítségére.

(4)b. Olyan arcot csináltam, *mint akinek mindez alig fontos. Pedig* [nem kellett/szabadott volna olyan arcot csinálnom, hiszen] ugyanoly szokatlan gyönyörűséget okoztak szavai, mint cigarettái…

(5)b. … *úgy játssza, hogy még a látszatért sem hoz áldozatot. Pedig* [nem kellett volna úgy játszania, hiszen] önmagához szigorú művész…

A *valójában* határozószót elvileg a következő két példából, a (6)b.-ből és a (7)b.-ből is elhagyhatnánk, de ezekben – utótag éli helyzete ellenére – sem modellál megengedést a *pedig*. E két példa előtagjában ugyanis a *valójában* előtagjának s z ó s z e r k e z e t ad formát, s ez a forma túlságosan sűrített ahhoz, hogy kívánná vagy lehetővé tenné a felbontást. A *pedig* átveszi ugyan a *valójában* referenciáját, de a szintagmának megengedő szerepet nem ad.

(6)b. … a *szentnek tartott*, *pedig* [*, annak fölöslegesen tartott, hiszen] már értelmét vesztett polgári élet abszurditása,

(7)b. … *spontánnak tűnő*, *pedig* [*, annak aligha tűnő, hiszen] jó előre elkészített bók.

Az (1)b.–(5)b. példákban – a *valójában* határozószó törlésével – a szembeállításból mi hoztuk létre a megengedő viszonyt. A viszonyfajta effféle átalakíthatóságának megerősítéséül lássunk néhány olyan példát is, ahol a szerzők a *pedig valójában* szókapcsolatot eleve ebben a sorrendben alkalmazták.[2] Az alábbi példák (b) mellékjelű változataiba beírjuk a nyelvi kifejtés nélküli, implicit konklúziót, hogy lássuk: a ***pedig valójában*** szókapcsolat

[2] Az 1. lábjegyzetben hivatkozott helyen a *pedig valójában* szókapcsolatra 15 adatot találunk, s néhány továbbit a *jóllehet/noha/bár valójában* szókapcsolatokra is.

egy leegyszerűsítő formát reprezentál. Az eredeti változatban a konklúzió implicit.

(8) „A drámai harc kisszerű intrikává törpül. ***Pedig valójában*** nem kevesebbről lenne szó, mint az Ember győzelméről." (Siklós Olga)

Ha explicitté tesszük a rejtett konklúziót, akkor a *pedig* a konklúzió, a *valójában* határozószó viszont a kis premissza szerepét reprezentálja.[3]

(8)b. (q) [*Pedig* nem volna szabad kisszerű intrikává törpülnie, hisz] (p) *valójában* nem kevesebbről lenne szó, mint az ember győzelméről.

(9) „Egyszerűnek látszik a felelet erre a kérdésre, ***pedig valójában*** tele van kétértelműséggel és bonyolultsággal." (Várady Szabolcs)

(9)b. (q) [*Pedig* nem kellene egyszerűnek látszania, hisz] (p) *valójában* tele van kétértelműséggel és bonyolultsággal.

(10) „…egybefonódik itt egyetlen gyönyörű fonatba mindaz, amit (…) mindig csak ellentmondónak, széthúzónak ismertünk, ***pedig valójában*** nem ellenségek soha." (Szentkuthy Miklós)

(10)b. (q) [*Pedig* nem kellett volna ilyennek ismernünk, hisz] (p) *valójában* nem ellenségek soha.

C) Kérdésünkre – hogy ti. megengedő, vagy pedig szembeállító ellentétet képvisel-e a költeményben tagmondatából kétszeresen is élre kiemelt *pedig* – a korpusznyelvészeti vizsgálat két tanulsággal is szolgált. Az egyik a kötőszó s o r r e n d i helyével függ össze. A példák sora meggyőzően mutatta, hogy az utótag élén a *pedig* az ellentét megengedő fajtáját hivatott képviselni. E példák azonban a mindennapi életből vett (vagy azt imitáló) köznyelvi megnyilatkozásokból származnak. Ezekben a beszélő – a félreértés megelőzése érdekében – a szerkezetalkotó elemeket nemigen hagyja el; ezért e példákban nem indokolt, hogy a mondat értelmezésben az utótag élén álló *pedig* elé implicit argumentumot (egy határozószó jelenlétét pl. egy *valójában*-t) képzeljünk.

Más lehet a válasz, ha a fenti kérdés egy versmondattal kapcsolatban hangzik el. Természetesen a vers mondatai sem függetlenek a szavaik sorrendi helyzetével járó szemantikai-grammatikai szabályoktól, de ezek helyenként alárendelődhetnek a hangzásszerkezet, azaz a szótagszám, a lejtésemelkedés, valamint a rímszerkezet szabályainak. Ebben az alárendelődésben magától értetődő jelenség egyes mondatalkotó elemeknek, így például a *pedig* kötőszó előtti *valójában* határozószónak a kihullása, amely persze – a

[3] A (q) a konklúzió, a (p) a kis premissza szimbóluma.

vers értelemszerkezetének jóvoltából – implicit módon továbbra is jelen van. Mindezek értelmében a József Attila-idézet kérdéses mondatának javasolt – szembeállító szerkezeti – értelmezése:

S hallottam, ***emlit*** [**Valójában**] *Pedig [*'az az igazság, hogy']
az a szó isteneket,
kik nem hajolnak ezután neked. ***te*** *nem szolgálsz többé nekik.*

Irodalom

BÁNRÉTI ZOLTÁN 1983 *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról.* NytudÉrt. 117. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BÉKÉSI IMRE 1993 *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése.* JGYTF Kiadó, Szeged.

BÉKÉSI IMRE 2004 A theoretical-empirical analysis of restriction and concession. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 14.1. 3–17.

DORFMÜLLER-KARPUSA, KÄTHI 1982 Konnektive Ausdrücke und konnektive Relationen, in: FRITSCHE (Hg.): *Konnektivausdrücke – Konnektiveinheiten.* Grundelemente der semantischen Struktur von Texten I. Papiere zur Textlinguistik 30. Helmut Buske Verlag, Hamburg.

Bencze Lóránt
(Budapest)

„A múlt azonban nem csupán mítosz”[1]
Antropológiai nyelvészeti pillanatfelvételek a magyar nyelvről[2]

„A domb alatt már nem hallatszottak olyan erősen az ágyúk. Valahol magasan, az ég szürke párái fölött gépek brummogtak. Az egyik szekéren egy tízévesforma sovány gyerek szakértelemmel mondta: nehézbombázók. Csengő, tiszta hangja elszakadt a szavaktól, amiket mondott, és emlékeket ébresztett bennem. Pacsirta…! Lepke…! Jegenye…! A magam gyermekhangját hallottam, amikor apámmal ültem a vadászkocsin, és a két szürke szorgalmasan futott velünk keresztül az őszön Nagyapámék felé, és én mondtam csengő lelkesedéssel mindent, amit láttam. Pacsirta! Lepke! Jegenye! És a szavak mellett ott éreztem számban a borízű alma ízét, ami Nagyapámék kertjében termett … Istenem, gondoltam, milyen nagyot változtak a szavak azóta, milyen nagyot! S mi minden kellett történjék ezen a földön, hogy a pacsirta nehézbombázóvá változott a gyermekek szájában…!” (WASS ALBERT: *Ember az országút szélén*. Mentor, Marosvásárhely, 200l: 80).

Ha nem tudós ember kérdezné tőlem, mi az antropológiai nyelvészet, és hol kezdődik az antropológiai nyelvész, ezzel az idézettel válaszolnék röviden. Ha tudós ember kérdezné, talán még inkább, mert a 21. század elejére a pacsirta nemcsak hogy „nehézbombázóvá változott a gyermekek szájában”, hanem – egy ősrégi szállóige és Balogh Edgár tévényilatkozata nyomán – valaha volt az örök hazudozó krétai és a buta tót, mára létrejött a hazudozó, hazugságimádó és buta magyar.

A nyelv azonban makacs tákolmány, nehezen ad utat a hazugságnak és a butaságnak, de előbb vagy utóbb mégis megadja magát. Makacs, mert az ember nyelv formálta lény. A nyelven keresztül látja a világot. Világa jórészt

---

[1] PÉNTEK 2005. 14.

[2] Az alábbi tanulmány megállapításait Péntek János erőszakolta ki belőlem, amikor meghívott Kolozsvárra, hogy antropológiai nyelvészetet tanítsak doktorátusra készülő hallgatóknak. Ha helytállóak megállapításaim, akkor az az ő érdeme, ha elfogadhatatlanok, az az én tévedésem.

nyelv alkotta valóságként olyan, amilyen[3]. A nyelv szerepet játszik a társadalmi szokások és társadalmi szerveződések létrehozásában és fenntartásában. A nyelv kulturális forrás, a beszéd pedig kulturális szokás. Egy nép kultúráját nem értjük meg a nyelve nélkül. A nyelv kalauz is a társadalmi életben. Eligazít a kulturális rendszerben. A nyelv kört húz körénk, és ezért a nyelvtanulás átlépés másik körbe, de az átlépéssel többé-kevésbé átvisszük a saját körünket is! Nehéz eltávolodni az anyanyelvtől, amelyik tehát habitus és kulturális non est disputandum. Tizenöt éves középiskolai osztálytársamat a szülei 1956-ban Németországba vitték. Német gimnáziumba járt, német érettségit szerzett, német egyetemre járt, német feleséget vett magának, gyerekei anyanyelve német, a családban csak németül beszélnek egymással, mégis – több mint fél évszázad múltán – a felesége így szólt hozzám: „Peter spricht immer Deutsch, denkt jedoch Ungarisch".

A magyar nyelv általában véve meglehetősen konzervatív, transzparens és (areálisan és kulturálisan) európai nyelv volt a legutóbbi időkig. A nyelv azonban, mint már utaltam rá, nyelvi és kulturális habitusként létezik, és változatokban létezik. PÉNTEK JÁNOS – szociológiai kutatásokra támaszkodva – közvetve utalt a jelenlegi magyar nyelv főbb változataira: 1. nyugati, konzervatív polgári (főleg Ausztria), 2. keleti, tradicionális, premodern (Erdély és Kárpátalja), 3. polgárosuló, közép-európai (Szlovákia, délszláv térség), 4. prakticista, individualista (Magyar Köztársaság) (Péntek 2005: 13). Az erdélyi nyelvet még jellemzi az érzelmi telítettség és képszerűség, a Magyar Köztársaságban beszélt nyelvet pedig a „gügyögő" stílus – mint az alacsony IQ és a silány EQ kompenzálási kísérlete – továbbá a társalgási sablonok divatja, a szólamzáró szótagok hangsúlyozása és „felkapó" dallama, amelyet elsősorban a szinkronfilmek közvetítenek[4].

Az amerikai shakers szekta kihalt, mert kizárta a szexuális úton történő szaporodást (HOEBEL 1949/1966: 31). Hasonlóan minden nyelvnek és kultúrának van ön- és fajfenntartó irányulása. A nyelv és a kultúra meghatározza az élet értelmét, és fönntartja a motivációt az élet folytatására. Az 1830-as évektől kezdődő egykézés száz év alatt csaknem teljesen kicserélte az Ormánság lakosságát és kultúráját, és erre a sorsa jut majd a mai Európa nagy

---

[3] Vö. BOAS, SAPIR és WHORF alapján FOLEY 2004: 24–25

[4] Uo. 14. Lásd még korábban a „felsikló" hanglejtésforma létrejöttének magyarázatát a hanglejtésképzés módozatai alapján SZENDE TAMÁSnál (BOLLA KÁLMÁN (szerk.): Fonetika 77. Vizsgálatok a hangtan köréből. Budapest 1977. Ugyanez: Magyar Fonetikai Füzetek 1, 1978.

része, benne a Magyar Köztársasággal. A természet ugyanis nem tűr vákuumot. A (magyar) nyelv egy új változatában azonban fennmaradhat. Ilyen a már említett, a korábbi 'magyarhoz már csak itt-ott hasonlító', egyfajta 'pidgin magyar' kialakulását előrevetítő, prakticista, individualista, gügyögő stb. nyelvváltozat a Magyar Köztársaságban.

Mindezekkel szemben néhány olyan – netán magától értetődőnek tűnő – jelenségre hívom föl a figyelmet, amelyek a „tartósabb nyelvi hagyományt, nyelvi értékeket és nyelvi tartalékokat jelentenek", és amelyek egyfajta kulturális immunrendszer részei (vö. PÉNTEK 2005. 14). Elsődlegesen ezek a tényezők felelősek – és nem önmagában az úgynevezett politikai kettészakítottság vagy a politikai kulturálatlanság hamis vádja – a Magyar Köztársaság kulturális és politikai kettészakítottságáért, illetve ezek a tartósabb nyelvi hagyományt őrző nyelvváltozatok állnak a hagyományosabb értékrendű társadalmi réteg mögött, szemben a már jellemzett 'pidgin magyar' és újabb értékrendű társadalmi réteg nyelvváltozatával.[5]

A magyar szavak német megfelelőjével mutatom be, hogy milyen világlátást (Weltanschauung) engedélyez, illetve nyújt a magyar nyelv. Világlátásunkban olyan összefüggésekhez vagyunk kötve, amelyek teljesen hiányzanak más nyelvekből. Az első példasor a magyar nyelv viszonylagos transzparenciáját van hivatva bemutatni:

ért = *(er/sie) versteht (etwas)*
***ért**elem* = der Verstand, der Sinn
***ért**elmes* = intelligent, vernünftig
***ért**elmi* = intellektuell
***ért**elmiség* = die Intelligenz
ért**elme**tlen = sinnlos
***ért**elmez* = auslegen, deuten, interpretieren
értetlen = unverständlich
***ért**ekezés* = die Abhandlung, die Dissertation, die Besprechung
***ért**ekezlet* = die Konferenz
***ért**esít* = (er/sie) verständigt, benachrichtigt
***ért**esülni* = über etwas erfahren, hören

[5] A két réteg a Magyar Köztársaság társadalmában fele-fele arányban osztozik. Vö. BENCZE L.–GÖBEL O.–OSER, F. K.–REICH, K. H.–ROSTÁS R.–SCHENKER, D.–SZABÓ P.: *Final Activity Report on Project JUNPJO48698 to the Swiss National Foundation for Scientific Research*, Unpublished report, Switzerland 1999.

A második példasor a melléknév fokozása. Úgy tűnik, hogy tipikusan európai kulturális fejlemény a melléknévfokozás egyszerű lehetősége. Nem európai nyelvek ezt nem vagy meglehetősen bonyolultan tudják kifejezni.

schön – schöner – schönste – allerschönste Ø

szép – sze**bb** – legsze**bb** – legeslegsze**bb** – legeslegeslegsze**bb**

A melléknévfokozás a korlátlan fejlődés eszméjének a lecsapódása: „Én jobb vagyok, mint te … gazdagabb … okosabb … stb.” A korlátlan fejlődés gazdasági és társadalmi eszméje átvétel a keresztény teológiából. Az Isten Krisztusban emberré lett, az ember pedig általa hozzájutott a megistenülés lehetőségéhez. Az ember végcélja Isten, ez pedig korlátlan lelki (nem gazdasági!) feladat és lehetőség, hiszen Isten végtelen, tehát mindig csak közelíthetünk feléje, de soha el nem érjük. Ez az eszme – illetve ennek az eszmének az átvitele és alkalmazása a gazdasági, tudományos és technikai világfragmentumban – vezetett oda, hogy az európai (majd amerikai) gondolkodás a világ összes kultúráját leigázta technikai-gazdasági fejlettségével, és ebből adódóan hol fegyverrel, hol a jóléti társadalom, hol meg a demokrácia, egyenlőség stb. ígéretével igyekszik uralni. Ennek a korlátlan fejlődésnek a gazdasági-technikai változata hozta a környezet – itt-ott már – teljes elpusztítását, majd pedig a ’fenntartható fejlődés’ mítoszát.

A magyarban köztudomású, de más nyelvekben, például a németben lehetetlen, hogy nem csak a melléknevek, hanem a főnevek is fokozhatók:

ember – emberebb – legemberebb

Mensch – *Menscher – *Menschest

*pápá**bb** a pápánál* = päpstlicher als der Papst sein

magyar – magyarabb – legmagyarabb

A magyar időfogalom indoeurópaitól eltérő volta tükröződik az igeidőrendszerben. Az európai gondolkodásmódban az idő hármas alaposztatú: múlt, jelen, jövő. Ebből adódnak az alapigeidők: praesens, praeteritum (imperfectum), futurum. Ezzel szemben a magyar igeidők teljesen más osztásúak[6]:

[6] PETER SHERWOOD nyomán (szóbeli értesülés alapján).

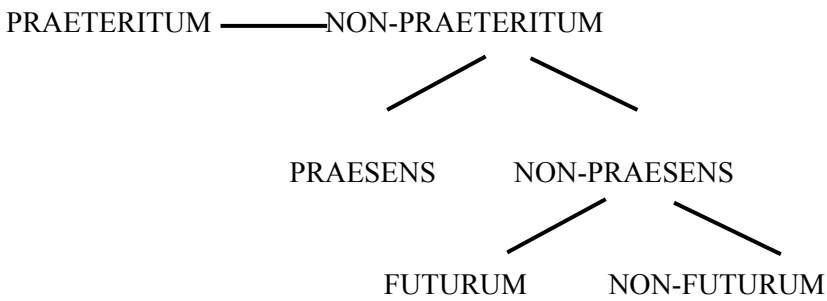

A *non*-alakok jelentése ’időtlen’:

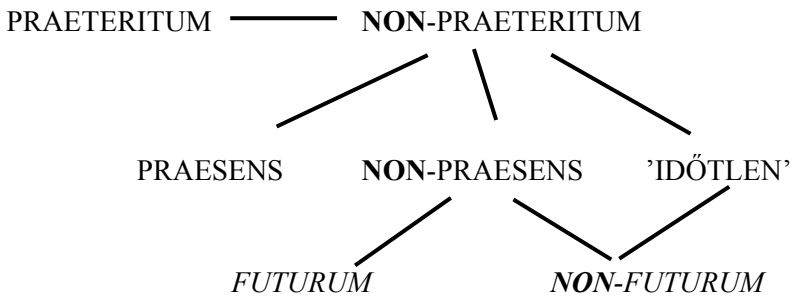

Az ’időtlen’ lehet ismétlődő cselekvés (*A Föld a Nap körül forog*), ideiglenesen tartós-huzamos (*Jancsi katonáskodik* – múltban, jelenben, jövőben, de nem örökké), folyamatos (*Mit csinálnak? – Teniszeznek.*).

A középkorban – meglehetős sikerrel – kísérelték meg a latin igeidők felállítását a magyar irodalmi nyelvben, de ez nem ment át a köznyelvbe. A 14. századtól dokumentálható, hogy a magyar újfajta jövőt kezdett kialakítani, feltehetően indoeurópai (areális és kulturális) hatásra és mintára:

menni fog = er/sie/es wird gehen

fog = nehmen, halten, greifen → werden (segédige)

A *fog* segédigének meg kellett küzdenie egy csomó riválisával (*kezd, akar, készül, menendő vagyok/leszek* stb.). Amikor KALMÁR GYÖRGY 1770-ben húsz magyar jövő időt sorol föl, nemcsak ezeknek az alakoknak a ’körmérkőzésére’ utal, hanem rávilágít a nyelvben a forma és a funkció különbségére. Ugyanazt a funkciót betölthetik más-más nyelvi jelek, és a nyelv mintegy kitermeli magából mindazt az alakot, új oppozíciót, amelyre a nyelvet beszélőknek a társadalmi, kulturális és gazdasági változásokban szükségük van, illetve ha a régebbi rendszer szétesik, mert megszűnt a mögötte

álló, őt kitermelő kultúra, társadalom, gazdaság (KALMÁR 1770. Id. BENCZE 1983: 257–258).

A küzdelemből mára a *majd* (= *dann, später, bald*) határozószó került ki győztesen:

írok majd

**schreibe*+st PERS. SING. *dann*

Ich werde schreiben.

Az igekötők a felsorolt igeidőket, sőt az igék jelentését keresztül-kasul módosítják.

Nagy valószínűséggel a magyar igeidőrendszer lehet az oka, hogy ami Svájcban vagy Németországban egy órát vesz igénybe, Magyarországon legalább egy hét vagy egy hónap. Ezt a nyelvi-kulturális különbséget Brüszszelnek figyelembe kellene vennie, különben sok milliárd EU támogatástól fog elesni a Magyar Köztársaság[7].

A magyar nyelvtani egyeztetés is sajátos gondolkodásmódot, pontosabban nyelvi ökonómiát tükröz:

öt férfi
*fünf Mann
fünf Männer

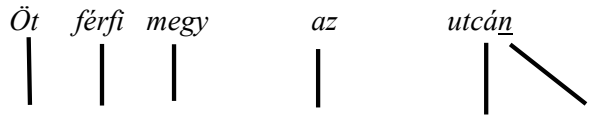

*Fünf Man geht (sic!) (der/die/das) Strasse (hin)auf (entlang)
Fünf Männer gehen in der Strasse.

A magyar úgy gondolkodik, hogy az ötös szám fogalma a többes számot már magába fogalja, tehát fölösleges még a főnéven vagy az igén is jelölni. Hasonlóképpen egynek tekintjük mindazt, ami párban létezik:

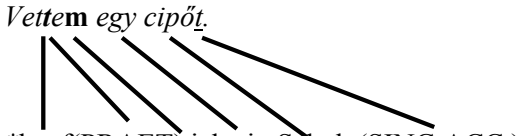

*kauf(PRAET) ich ein Schuh (SING.ACC.)
Ich habe ein paar Schuhe gekauft.

---

[7] Többször tanúja voltam, hogy magyar tudósok és intézmények sok millió forintot vesztettek vagy majdnem elvesztettek ezen az időkezelésbeli különbségen, amikor elnyert nyugat-európai pályázatukat megvalósították.

*Vett**te**m két cipőt.*

*kauf(PRAET) ich zwei Schuh (SING.ACC.)
Ich habe zwei paar Schuhe gekauft.

félkarú	* halbarmig = einarmig
féllábú	*halbbeinig = einbeinig
félszemű	*halbäugig = einäugig
feleség	*Halbheit = Gattin, Ehefrau[8]

A főnévnek sincs esetrendszere úgy, ahogy az indoeurópai nyelvekben, mert akkor (ANTAL LÁSZLÓ nyomán) a magyar főnévnek legalább 714 vagy annál több esete van. Ez pedig megtanulhatatlan volna. Többek között ebben rejlik a minden alapot nélkülöző babona, hogy a magyar nehezen megtanulható nyelv. A magyar könnyedén tanulható idegen nyelvként, ha tekintettel vagyunk arra, hogy más a rendszere, és ha a saját rendszerében nézzük, rendkívül egyszerű:

látom (egy szó!) *sehe**ich**(ihn/sie/es) = ich sehe es

*könyve**m**ben *Buch**ich/mein**in* = in meinem Buch

*könyv*ü**nk***ben* (egy szó!) **Buch**ich/mein* + PLURAL*k* in = in unserem Buch

A magyarban köztudomásúan nincs nyelvtani nem, akárcsak a hopi indián nyelvben – szex mégiscsak adódik valahogy, hiszen – bár az ógörögben háromféle szeretet volt (*erosz, philia, agapé*) – a magyar is kétfélét ismer:

szeretet = (Nächsten)liebe, (Mutter)liebe, (Freiheits)liebe, (Liebe überhaupt)

szerelem = Verliebtheit (Liebe zwischen Mann und Frau)

Egy keletnémet újságírónő Árpád-házi Szent Erzsébetről könyvet írt *Die grosse Liebende* címmel. A könyvet magyarra is lefordították *A szeretet nagy szentje = Die grosse Heilige der Liebe* címmel, mert a szó szerinti fordítás így hangzott volna: **A nagy szerető – Die grosse Liebhaberin*.

Ha megnézzük *szeretet* szavunk etimológiáját és szócsaládját, igen el kell csodálkoznunk. A szótő a *szer* főnév:

---

[8] Vö. még: *egészség* *Ganzheit = Gesundheit; *ház* = Haus, *házas* = verheiratet, *haza* = nach Hause, heim, das Vaterland (!).

szer – Mittel, Utensil, Chemikal/ien/, Ordnung stb.

szer*tár* – Sammlung, Kabinett

szer*tartás* – Zeremonie, Ritus

szer*telen* – enorm, exzentrisch (*telen* fosztóképző)

szer*et – lieben* (*t* denomiális verbumképző)

szer*etet* – Liebe (általában; */e/t* deverbális nomenképző)

szer*elem* – Liebe (férfi-nő között; *elem* denominális nomenképző)

de (!):

szer*el* – montieren, installieren usw. (*l* = denominális verbumképző)

szer*szám* – Werkzeug, Gerät (*szám* = Zahl, Anzahl, Ziffer, Nummer), vagyis *Utensil+Zahl=Werkzeug* (!)

szer*ez* – verschaffen, erfahren, /Musik/ komponieren (*z* = denominális verbumképző)

szer*zet* – Mönchsorden, Kreatur, Beute (*t* = deverbális nomenképző)

szerzetes – Mönch (*s*= denominális nomenképző)

szer*ző* – Verfasser, Urheber (*ő* = deverbális nomenképző, eredetileg melléknévi igenévképző)

szer*ződik* – einen Vertrag schließen

szer*ződés* – Vertrag, Abkommen

szer*zemény* – Erwerb, Komposition

szer*keszt* – zusammenstellen, editieren

szer*kezet* – Aufbau, Struktur

szer*v* – Organ, Behörde

szer*vez* – organisieren

szer*vezet* – Organismus, Organisation

szer*te* – (rings)umher, überall, zerstreut (*t* = lokativusképző, *e*=lativusképző)

szer*int* – nach, laut, gemäß (*n* és *t* = határozószó-képzők)

szer*ény* **–** bescheiden, genügsam (nyelvújításkori)

szer*ep* – Rolle (nyelvújításkori)

szer*epel* – auftreten

*fű****szer*** = Gewürz

*gyógy****szer*** = *Arzneimittel*

és így tovább.

Miféle világlátásuk (Weltanschauung) van a magyaroknak, ha mindezek összetartoznak?

Közismert, hogyan ámult el MARTIN HEIDEGGER a magyar *gondolkodni* ige etimológiáján:

gond –Sorge

gond*ol* – denken (*l* = denominális verbumképző)

Ez vajon azt jelenti, hogy a magyarok csak akkor gondolkodnak, ha bajban vannak?

Érdemes még rámutatnunk néhány más szavunkra mint művelődéstörténeti csodabogárra:

áld – segnen, loben, preisen

áld*ás* – Segen, Segnen

áld*oz* – opfern, wenden

áld*ozik*– kommunizieren

áld*ozat* – Opfer

áld*ozás* – Kommunion

áld*omás* – Trinkspruch, Gelage, Kauftrunk

vasár*nap*=Sonntag

vásár= Messe, Markt, Handel, Kauf, Geschäft

nap = Tag

A magyar teljesen profán világlátású az ünnep elnevezésében (*vásárnap*), ellentétben a szakrális szemléletű orosszal: vasárnap = воскресéнье – feltámadás. Hasonlóan gyakorlatias szemléletű a magyar *húsvét* = *Fleisch nehmen, azaz Ostern. Mintegy azt láttatja, de jó hogy vége van a böjtnek, végre ehetünk újra húst. A vallásosnak ez a pragmatikus megközelítése lehet az oka annak a toleranciának, amelyik a magyar kultúrát jellemezte a múltban. Pilgrim passaui püspök VII. Benedek pápához levelet írt Kr. u. 974-ben (Taksony és Géza fejedelem idejében): „Mert maguk a magyarok, ámbár egy részük még a pogányság bilincsében van, a mindenható Isten kegyelmének munkája által senkinek alattvalóik közül nem tiltják a megkeresztelkedést, sem a papokat nem gátolják, hogy bárhová menjenek. Hanem oly egyetértők a pogányok a keresztényekkel, és oly barátságosan vannak egymással, hogy beteljesedni látszik Izaiás próféta jövendölése: A farkas és a bárány együtt legel, az oroszlán szénát eszik.” Majd ennek a népnek szent királya mai szemmel vizsgálva oktalan toleranciára oktatja fiát: ... *az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő...* Ugyanakkor a *különb-különb nyelv és szokás...* az idegeneket *a pöffeszkedéstől elrettenti.* (Szent István király *Intelmei*ből. Kurcz Ágnes ford.). Ez a tolerancia élt tovább a protestáns Beth-

len Gábor és a katolikus II. Rákóczi Ferenc türelmi rendeleteiben egészen a Deák Ferenc-féle nemzetiségi törvényig. A török hódoltság, a Habsburg-uralom, és főként a 20. századi nemzeti és nemzetközi szocialista intolerancia és agresszió jócskán megtépázta ezt a hagyományt, de ennek részletezése már a jövő nyelvészeinek feladata.

Ugyanakkor a szent és a profán kultúra – szintén pragmatikusan – szelíden egymásba is fonódott a nyelvben:

id, így, üd = heilig
igyház, egyház = Kirche
idnap, ünnep = Feiertag
üde = frisch
üdítő = erfrischend, labender Trunk
üdülés = Urlaub
üdv = Heil
üdvözítő = Heiland, Erlöser
üdvözöl = (be)grüssen
üdvözül = selig werden

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a nyelv nem autonóm rendszer. Nem tanulmányozható sem a nyelvtan, sem a jelentéstan a kultúra, a társadalom és a nyelvet beszélők mindennapjainak ismerete és a belőlük és a nyelv összhatásából fakadó világlátás (Weltanschauung) ismerete nélkül. A jelenben az adott jelentés mindig a múlt bevitele, újraszerkesztése a jelen viszonyokba (FOLEY 2004: 15). Ami az egyik nyelvben irreleváns, az a másikban fontos. Ezért eltérő nyelvenként – többek között – a szinonimarendszer, a metaforaalkotás, a színrendszer, sőt még az nemzetközi divatszavak, illetve idegen szavak jelentése is[9]. Ha ezekre tekintettel lennénk, minden bizonnyal kevesebb konfliktus terhelné mind a társadalmat, mind a bel- és külpolitikát. Más népek, 'idegenek', társadalmi rétegek, szakmák nyelvben megnyilvánuló szemléletéből nem lehetne sem rasszizmusra, sem xenofóbiára stb. következtetni, sem felhasználni ezeket a jelenségeket politikai, gazdasági, pénzügyi célokra. Ugyanakkor elősegítené a globalizáció folyamatának jótékony hatását, a világ népei közti közös kódkészlet fokozatos bővülését és terjedését, „a kultúraközi kommunikációhoz szükséges kódpluralitás kompetenciájának" a

[9] Gyanítom, hogy a románban például nagyon más az *autonómia* jelentése, mint a magyarban. L. még BENCZE LÓRÁNT: *Genocídium – asszimiláció – integráció – koegzisztencia – interkulturalitás*. Egy nép vagy népcsoport és nyelvének, kultúrájának lehetséges sorsa. XVI. MANYE Kongresszus. Gödöllő, 2006. április 10–12. Megjelenés alatt.

kialakulását (NÖTH 2001: 239–240). Égetően szükség volna tehát „a kulturális értékek folyamatos és akadálytalan cseréjére”, és ebben az „ilyen jellegű oktatási, képzési programok megszervezésére” is (PÉNTEK 2005: 21–22).

Irodalom

FOLEY, WILLIAM 2004 A.: *Anthropological Linguistics*. Blackwell, Oxford.

HOEBEL, E. ADAMSON 1949/1966 *Anthropology. The Study of Man*. 3rd ed. McGraw-Hill Book Company, New York.

KALMÁR GYÖRGY: Prodromus idiomatis scythico-mogorico-chuno (seu Hunno) Avarici sive adparatus criticus ad linguam Hungaricam … Posonii, MDCCLXX. Id. BENCZE LÓRÁNT: O Tempora, O Mores! (On Time and Tense in Text), *Annales Univ. Scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*. XIV. (1983): 257–258.

NÖTH, WINFRIED 2001 Towards a semiotics of the cultural other. In: *The American Journal of Semiotics*. 17/2. Summer.

PÉNTEK JÁNOS 2005 A külső régiók esélyei az új évszázad magyar nyelvi kommunikációjában. In: PÉNTEK JÁNOS és BENŐ ATTILA (szerk.) *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár.

Benkes Zsuzsa–Petőfi S. János
(Budapest)

Versek több jelösszetevőjének együttes megváltoztatására irányuló komplex [=ko] kreatív gyakorlatok

1. Bevezetés

Vannak kompozíciók, amelyekben szerzőik többé-kevésbé ugyanazt a tartalmat fejezik ki különböző formai és nyelvi-szemantikai változatokban. Ilyen kompozíció Weöres Sándor itt bemutatott műve is.

Dal három alakban

I.
Szél jár a kertben, senki más.
Az üresség huhog.
Magasban felhő-vonulás,
a mélyben lég-habok.

Palánkon macska ugrik át,
aztán nincs ennyi sem,
az éjet s minden csillagát
talán csak képzelem.

II.
Szellő jár a kertben, senki más.
Szerte üresség huhog.
Magasságban felhő-vonulás
és a mélyben lég-habok.

Kerítésen macska ugrik át,
aztán nincsen ennyi sem,
éjszakámat s minden csillagát
meglehet, csak képzelem

III.
Szél kószál a kertben, senki más.
A selymes űr suhog.
Magasban felhő-tódulás,
mélyben lég-habok.

Gally-sövényen macska ugrik át,
aztán nincs ennyi sem,
éjünket s minden csillagát
tán csak képzelem.
Weöres Sándor

Ennek a technikának és a szövegek megformáltságában játszott szerepének mélyebb megértéséhez különféle gyakorlatok segíthetik a tanulókat, kutatókat. Ezekkel a gyakorlatokkal foglalkozunk írásunkban.

2. A szöveg mint komplex jel megformáltságának összetettsége

Egy komplex jel megformáltságának összetettsége jelkomponenseinek és a köztük lévő relációknak az összetettségétől függ: minél összetettebbek az egyes jelkomponensek, annál összetettebb relációjuk is.

Az összetettség megvilágításához alkalmas eszköz olyan gyakorlatok végzése, amelyek több jelkomponens együttes elmozdítása következményeinek elemzésére szolgálnak.

Ha egy komplex jelet leegyszerűsítve jelösszetevői egymástól kölcsönösen függő együttesével, a **Ve•Fo•Se•Re** konfigurációval jelölünk (amelyben a „•” kapcsolóelem a kölcsönös függés szimbóluma), úgyszintén leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy egy komplex jel megváltoztatni szándékozott megformáltságának komplexitása az eredeti állapotából kimozdított jelösszetevők számának növelésével fokozatosan nő.

Valamennyi komplex jelként felfogott szöveg – szemiotikai (jeltani) szempontból nézve – a jelösszetevők szerves egységeként létezik. Ez a szerves egység természetesen másképpen jelentkezik a jelölőben (a **S**zignifikán**s**ban [=**Ss**], amelynek elemzéséhez elsősorban szintaktikai és formai szövegtani ismeretekre van szükségünk); másképpen a jelöltben (a **S**zignifikátu**m**ban [=**Sm**], amelynek elemzéséhez elsősorban jelentéstani ismeretekre és világismeretre van szükségünk); és máképpen a jelölő-jelölt kapcsolatban (a szignifikáns-szignifikátum párban [={**Ss**, **Sm**}],

amelynek elemzéséhez e két ismerethalmazt együtt, egymástól kölcsönös függésben kell tudnunk alkalmazni.

A jelölőben [=**Ss**] – azaz a [**Ve**/**VeIm**]•**Fo** jelösszetevő-együttesben – a **Ve** (a vehikulum, a komplex jel fizikai teste) és a **Fo** (a formáció, elsősorban e fizikai test nyelvi-formai felépítése) közötti kapcsolat bizonyos értelemben materiális, ugyanis nagymértékben ehhez a fizikai testhez kötött, ha nem is tekinthető a szöveg kizárólagos belső tulajdonságának, mert feltárása és leírása függ a befogadó/interpretátor erre a célra alkalmazott elméletétől. Más szóval egy Ve reprezentációja közvetett módon ugyan, de materiálisan reprezentálja a hozzárendelhető Fo-t is.

A jelöltben [=**Sm**] – azaz a **Se**•[**ReIm**/**Re**] jelösszetevő-együttesben – a **Se** (a sensus, a komplex jel nyelvi-jelentéstani összetevője) és a **Re** (a relátum, az Se-hez rendelhető világdarab) közötti kapcsolat nem materiális, elsősorban nem a komplex jel fizikai testéhez kötött, hanem tükröző-tükrözött jellegű. Feltárása és leírása a mindenkori befogadó (nyelvi és szövegtani) jelentéstani ismereteitől, világismeretétől és e két ismerethalmazt egymással összekapcsolni tudó képességétől függ. Más szóval egy **Se** reprezentáció nem ad egyértelmű támpontot egy hozzárendelhető **Re** reprezentáció megalkotásához.

A jelölő-jelölt kapcsolatban [={**Ss**, **Sm**}] – azaz az **Ss**•**Sm** jelösszetevő-párban – az **Ss** és az **Sm** közötti kapcsolat két okból is alapvetően nem materiális; egyrészt azért nem, mert egy Se (nyelvi-jelentéstani jelösszetevő) hozzárendelése egy Ss-hez (egy jelölőhöz) a mindenkori befogadónak/interpretátornak elsősorban nem szintaktikai/ formai, hanem nyelvi-jelentéstani ismereteitől függ, másrészt azért nem, mert egy Re hozzárendelése egy Se-hez megfelelő világismeretet is feltételez, beleértve a világismeretekbe az azok lehetséges nyelvi kifejezésre juttatására vonatkozó ismeretekre is. Más szóval egy **Ss** reprezentációja (ha egyáltalán) csak minimális (és két okból sem materiális) támpontot ad egy hozzárendelhető **Sm** megválasztásához.

Bár a jelösszetevők konfigurációját az előzőkben a befogadás perspektívájából tárgyaltuk, következtetéseink értelemszerűen érvényesek az alkotásra vonatkozóan is.

Ha több jelösszetevő megváltoztatásának valamennyi lehetséges esetét számba kívánjuk venni, el kell készítenünk a **Ve**, **Fo**, **Se**, **Re** jelösszetevők két-, három- és négyelemű kombinációinak teljes listáját, amelynek eredményeként a következő kombinációkat kapjuk. Ezeknek a kombinációknak egy átalakítandó adott **Ve** vehikulumhoz hozzárendelt listáját – és a hozzárendelések egyesített folyamatábráját – a 2.1 táblázat mutatja.

2.1. táblázat. A komplex gyakorlatok végrehajtásának egyesített folyamatábrája és a jelösszetevő-kombinációk globális típusai

*Egy adott **Ve** vehikulumon végrehajtható komplex gyakorlatok lehetséges globális típusai létrehozásának egyesített ábrája:*

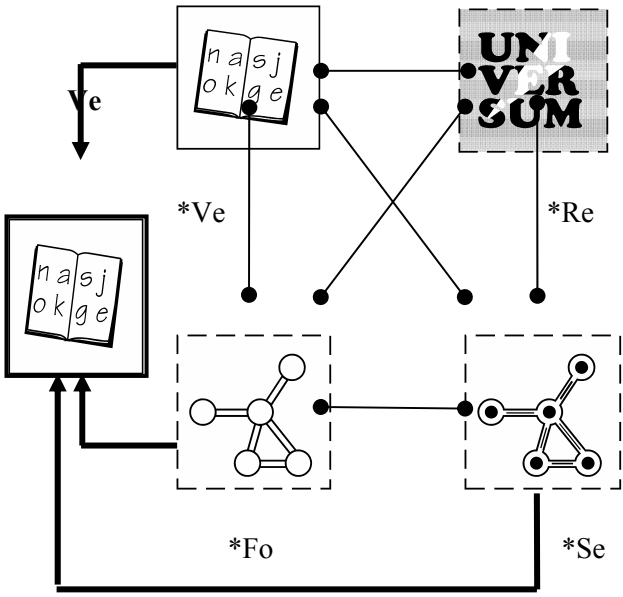

A komplex gyakorlatok jelösszetevő-kombinációinak globális típusai

Egy adott Ve vehikulumhoz a következő megváltoztatott (itt csillag-kitevővel jelölt) jelösszetevők kombinációi rendelhetők hozzá:

*(a1): Ve ⇐ *Ve • *Fo*
*(a2): Ve ⇐ *Ve • *Se*
*(a3): Ve ⇐ *Ve • *Re*
*(a4): Ve ⇐ *Fo • *Se*
*(a5): Ve ⇐ *Fo • *Re*
*(a6): Ve ⇐ *Se • *Re*
*(b1): Ve ⇐ *Ve • *Fo • *Se*
*(b2): Ve ⇐ *Ve • *Fo • *Re*
*(b3): Ve ⇐ *Ve • *Se • *Re*
*(b4): Ve ⇐ *Fo • *Se • *Re*
*(c): Ve ⇐ *Ve • *Fo • *Se • *Re*

A 2.1. táblázat az egyes gyakorlatokban átalakított jelösszetevő-kombinációk globális típusait sorolja fel. Az átalakítások verbális szövegeken végrehajtható főbb fajtáit a 2.2. táblázat foglalja össze.

A vehikulumra és a nyelvi formációra vonatkozó átalakítások – e két jelösszetevő egymástól való nagymértékű nyelvi-tartalmi függetlensége miatt – egymásra való tekintet nélkül végrehajthatók. Az egyik kimozdulásával csak minimális mértékben mozdul ki a másik.

Nem így a sensusra és a relátumra vonatkozóak. A táblázat 3. és 4. oszlopában felsorolt átalakításfajták e két oszlopra való szétválasztását inkább technikai, mint nyelvi-tartalmi szempontokból hajtottuk végre. Egy olyan szétválasztást, amelyet koncepciónk kidolgozásakor mi magunk is többször újragondoltunk, s ez a folyamat minden bizonnyal még most sem tekinthető lezártnak. A két jelösszetevőre irányuló feladatfajtáknak ez az egyértelműen szét nem választhatósága azonban nincs kihatással a gyakorlatok eredményeinek érvényességére.

2.2.táblázat. A jelösszetevők verbális szövegekkel kapcsolatban végrehajtható átalakításainak főbb fajtái

Adott szöveg átalakítása	**(1):** Ve ⇐ ***Ve**	**(2):** *Ve • ⇐ ***Fo**	**(3):** *Fo • ⇐ ***Se**	**(4):** *Se • ⇐ ***Re**
AZ ADOTT SZÖVEG Ve és Fo JELÖSSZETEVŐIRE VONATKOZÓ TIPOLÓGIAI MINŐSÍTÉS **Ve: .....** **Fo: .....**	***V.1** Hagyományos vizuális megjelenési formájú szöveggé. ***V.2** A SOROK LINEÁRIS EGYMÁSUTÁNJÁT MEGTARTÓ, NEM HAGYOMÁNYOS VIZUÁLIS MEGJELENÉSI FORMÁJÚ SZÖVEGGÉ. ***V.3** A sorok lineáris egymásutánját nem megtartó nem hagyományos vizuális megjelenési formá-	***F.1.1** Központozással (pontokkal, felkiáltójelekkel, kérdőjelekkel stb.) több szövegmondatra tagolt szöveggé. ***F.1.2** (a) Nem központozással, hanem vagy csupán nagybetűs szövegmondatkezdéssel, *vagy* (b) szövegmondatok végén a szokottnál nagyobb szóközökkel *vagy* (c) valamiféle szimbólumok segítségével több szövegmondatra tagolt szöveggé;	***S.1** Az eredet szöveg bizonyos szavait, szókapcsolatait más szavakkal, szókapcsolatokkal helyettesítő szöveggé. ***S.2** Az eredet szöveg bizonyos hasonlatait (költői képeit) más hasonlatokkal (költői képekkel) helyettesítő szöveggé. ***S.3** A ‚lírai én' (elsősorban nyelvi toldalékokban manifesztálódó) eredeti	***R.1** Verssorokban, illetőleg szövegmondatokban kifejezésre jutó világdarabok 'bemutatása' sorrendjét megváltoztató szöveggé. ***R.2** Versszakokban, illetőleg szövegmondattömbökben kifejezésre jutó világdarabok 'bemutatása' sorrendjét megváltoztató szöveggé. ***R.3** (a) A címet *és/vagy* (b) a szövegbefe-

	jú szöveggé. ***V.4** Modern értelemben vett képverssé.	***F.1.3** Egyetlen (belső tagolással rendelkező) hosszú szövegmondatból álló szöveggé. ***F.1.4** Sem központozással, sem a megszokottnál nagyobb szövegmondatvégi szóközökkel (sem valamiféle szimbólumok segítségével) több szövegmondatra nem tagolt szöveggé. ***F.2.1** Az eredeti mondatösszetevősorrendű szövegmondatokat meghagyó szöveggé. ***F.2.2** Megváltoztatott mondatösszetevősorrendű szövegmondatokból álló szöveggé.	szövegbeli kommunikatív szerepét más kommunikatív szereppel helyettesítő szöveggé. ***S.4** A szövegben utalt állapotok, történések, cselekmények (elsősorban igei toldalékokban kifejezésre jutó) idejét megváltoztató szöveggé.	jezést megváltoztató szöveggé. ***R.4** Világdarabokat hiányosan, illetőleg csupán jelzésszerűen bemutató szöveggé.

Lássunk itt kaleidoszkópgyakorlatokat az (a2) és (b2) jelzésű kombinációkra, és kreatív-produktívat az (a4) jelzésűre, tetszőlegesen párosítva az érintett jelösszetevőket megformáltságuk átalakításának lehetséges fajtáival, azokat a 2.2 *táblázat* alapján megválasztva. E táblázat alkalmazásakor annak baloldali oszlopában az éppen adott átalakítandó szöveg **Ve** és **Fo** jelösszetevőire vonatkozó tipológiai jellemzését kell megadnunk, mert ettől függően választhatjuk meg a végrehajtható (és az adott esetben végrehajtandó) átalakítások fajtáit.

Ami magukat az átalakításokat illeti, azokat technikailag kétféle módon hajthatjuk végre. Az egyik mód abban áll, hogy – mellőzve a közbenső lépé-

sek egymásra épülő eredményeinek bemutatását – az átalakítássornak csupán a végeredményét reprezentáljuk; a másik abban, hogy reprezentáljuk a közbenső lépések eredményeit is. Minthogy ez utóbbi – a gyakorlatokban résztvevőknek is – világosabban mutatja az átalakítások szerkezetét, itt tárgyalt gyakorlatainkban ezt a megoldást választjuk. (A gyakorlatfajták leírásában az (a), (b) stb. tagolás az átalakításfajták egymást követő sorának jelzésére szolgál.)

3. Kaleidoszkópgyakorlatok több jelösszetevő együttes megváltoztatása következményeinek elemzéséhez

3.1. Ve•Se:

Hagyományos vizuális megjelenési formájú szövegek átalakítása **(a)** olyan más hagyományos megjelenési formájú szövegekké, **(b)** amelyekben az eredeti szöveg bizonyos szavait/szókapcsolatait más szavak/szókapcsolatok helyettesítik.

E gyakorlat végrehajtásához lásd a **Ve←***Ve•*Se hozzárendelés folyamatábráját, a **T_{30}Ve**-vel jelzett szöveget, a 3.1.1. helyettesítőelem- és a 3.1.2. **T_{30}Ve←***Ve•*Se hozzárendelés-táblázatot.

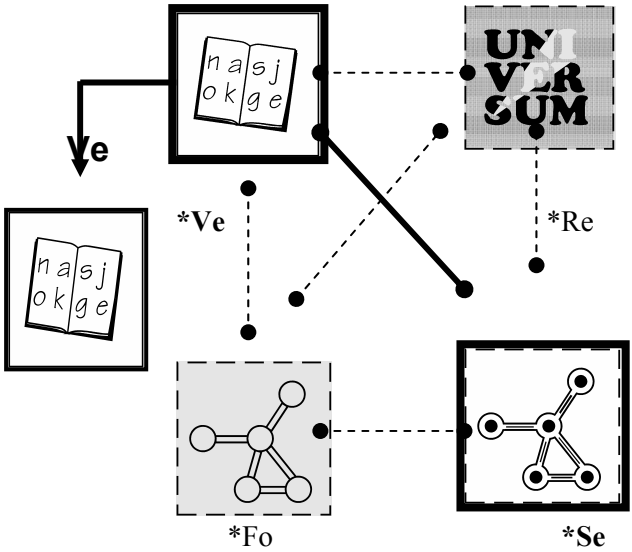

*A **Ve←*Ve•*Se** hozzárendelés folyamatábrája*

Átalakítandó szövegnek válasszuk József Attila *Rejtelmek* című művét, amely hagyományos nyelvi megformáltságú akusztikai és tipográfiai kötött vers (vehikulumát jelöljük $\mathbf{T_{30}Ve}$-vel). Változtassuk meg ennek a versnek a megformáltságát úgy, ahogy azt a 3.1.2 (a $\boldsymbol{T_{30}Ve}\leftarrow{}^{*}Ve\bullet{}^{*}Se$ hozzárendelés) táblázat mutatja, helyettesítő elemekként a 3.1.1 táblázatban felsorolt elemeket használva, s elemezzük ezeknek a változtatásoknak a szöveg jelentésében megnyilvánuló következményeit.

$\mathbf{T_{30}VE}$

Rejtelmek

Rejtelmek ha zengenek,
őrt állok, mint mesékbe'.
Bebujtattál engemet
talpig nehéz hűségbe.

Szól a szellő, szól a víz,
elpirulsz, ha megérted.
Szól a szem és szól a szív,
folyamodnak teérted.

Én is írom énekem:
ha már szeretlek téged,
tedd könnyűvé énnekem
ezt a nehéz hűséget.

3.1.1. táblázat. Helyettesítő elemek a $\boldsymbol{T_{30}Ve}$-hez

rejtelmek	*talpig*	*szól /a szellő*	*szól /a víz*	*folyamodnak*	*én*	*írom*	*énnekem*
Énekek	nagyon	zúg	zúg	esedeznek	most	zengem	kedvesen
Emlékek	örök	súg	súg	könyörögnek	ma	mondom	szívesen

*3.1.2. **T_{30}Ve←*Ve•*Se**-hozzárendelés táblázat*

ADOTT SZÖVEG ÁTALAKÍTÁSA	**(1):** Ve ⇐ ***Ve**	**(2):** ***Ve** • ⇐*Fo	**(3):** *Fo • ⇐ ***Se**	**(4):** ***Se** • ⇐ *Re
T_{30}Ve A T_{30} jelű szöveg átalakítása **AZ ADOTT SZÖVEG Ve és Fo JELÖSSZETEVŐIRE VONATKOZÓ TIPOLÓGIAI MINŐSÍTÉSE** **Ve:** Versszaktagolású hagyományos vizuális megjelenési formájú szöveg. **Fo: N**agybetűs mondatkezdéssel és központozással szövegmondatokra tagolt szöveg	**⇐ *V.1** (Az eredeti versszaktagolást megtartó más) hagyományos vizuális megjelenési formájú szöveggé.	*Az eredeti nyelvi-Fo változatlan marad, azaz *Fo = Fo*	**⇐ *S.1** Az eredet szöveg bizonyos szavait, szókapcsolatait más szavakkal, szókapcsolatokkal helyettesítő szöveggé.	*Az eredeti Re csak közvetett módon változik, annyiban, amennyiben 'együtt mozdul' az eredeti Se 'elmozdulásával'.*

A fentiekben leírtak szerint átalakított **T_{30}Ve**-hez egy lehetséges első átalakítás eredményeként lásd a **T_{30}[*Ve]**-t, a második átalakítás két egymástól különböző eredményeként pedig a **T_{30}[*Ve•*Se]**/1-et és a **T_{30}[*Ve • *Se]**/2-t. (Minthogy a cím megváltoztatása nem szerepel az átalakítási feladatok között, a továbbiakban csak az átalakított törzsszöveget reprezentáljuk.)

T_{30}[*VE]

Rejtelmek ha zengenek, őrt állok, mint mesékbe'.
Bebujtattál engemet talpig nehéz hűségbe.

Szól a szellő, szól a víz, elpirulsz, ha megérted.
Szól a szem és szól a szív, folyamodnak teérted.

Én is írom énekem: ha már szeretlek téged,
tedd könnyűvé énnekem ezt a nehéz hűséget.

T_{30}[*Ve • *Se]/1	**T_{30}[*Ve • *Se]**/2
Énekek *ha zengenek, őrt állok, mint mesékbe'.* *Bebujtattál engemet* nagyon *nehéz hűségbe.*	Emlékek *ha zengenek, őrt állok, mint mesékbe'.* *Bebujtattál engemet* örök *nehéz hűségbe.*
Zúg *a szellő,* zúg *a víz, elpirulsz, ha megérted,* *Szól a szem és szól szív,* esedeznek *teérted.*	Súg *a szellő,* súg *a víz, elpirulsz, ha megérted,* *Szól a szem és szól szív,* könyörögnek *teérted.*
Most *is* zengem *énekem: ha már szeretlek téged,* *tedd könnyűvé* kedvesen *ezt a nehéz hűséget.*	Ma *is* mondom *énekem: ha már szeretlek téged,* *tedd könnyűvé* szívesen *ezt a nehéz hűséget.*

Megjegyzések az átalakított változatokhoz:

– a **T_{30}[*Ve]** a **T_{30}Ve**-hez képest nem hoz érdemleges változást a szöveg jelentésében; a változás csupán annyi, hogy a szöveg akusztikus megjelenítésében lecsökken a két (fél)sor közti szünet időtartama.

A **T_{30}[*Ve•*Se]**/1 és a **T_{30}[*Ve • *Se]**/2 ezzel szemben jelentős mértékben elszegényítik a **T_{30}Ve**-hez az eredeti szövegben rendelhető sensust: elszegényítik, ami a lexikai jelentést illeti, megszüntetik az utolsó versszakban az „énekem"-re felelő „énnekem" által létrejövő poétikai jelentéstöbbletet és megszüntetik a törzsszöveg szerves kapcsolatát a vers címével.

*

Feladatok adott versek **Ve** és **Se** *jelösszetevője együttes megváltoztatása* következményeinek elemzéséhez.

A megadott szövegek **(a)** eredeti hagyományos vizuális megjelenési formáját *alakítsák át* más hagyományos vizuális megjelenési formává; **(b)** az átalakított vizuális megjelenési formában *helyettesítsék* az eredeti szöveg bizonyos szavait, szókap-

csolatait más szavakkal, szókapcsolatokkal, és *fejtsék ki, hogy* a változtatásoknak milyen következményeit vélik felfedezni a szöveg jelentésében.

*

3.2. Fo•Se•Re

Szövegmondatokra központozással tagolt szövegek áttagolása **(a)** szövegmondatokra másfajta központozás alkalmazásával tagolt olyan szövegekké, **(b)** amelyekben bizonyos eredeti szavakat, szókapcsolatokat más szavak, szókapcsolatok helyettesítenek, és **(c)** a verssorokban, illetőleg szövegmondatokban kifejezésre jutó világdarabok ’bemutatásának’ a sorrendje is eltér az eredetiétől.

E gyakorlat végrehajtásához lásd a ***T←*Fo•*Se•*Re*** hozzárendelés folyamatábráját, a **T_{33}Ve** szimbólummal jelzett vehikulumú szöveget, a 3.2.1. helyetesítőelem- és a 3.2.2. ***T_{33}Ve←*Fo•*Se•*Re*** hozzárendelés-táblázatot.

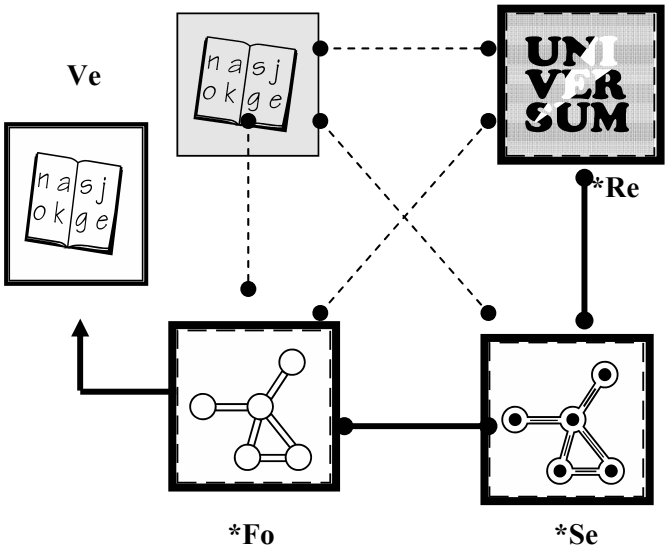

*A **T←*Fo•*Se•*Re** hozzárendelés folyamatábrája*

Átalakítandó szövegnek válasszuk Áprily Lajos *Bibliásan* című művét, amely hagyományos nyelvi megformáltságú tipográfiai és akusztikai kötött vers (vehikulumát jelöljük **T_{33}Ve**-vel). Ezt a központozással tagolt nyelvi formai felépítésű verset (a) alakítsuk át olyan másfajta nyelvi-formai felépítésű verssé, (b) amelynek jelentéstani felépítésében bizonyos szavakat, szó-

kapcsolatokat mások helyettesítenek és **(c)** a verssorokban vagy szövegmondatokban kifejezésre jutó világdarabok 'bemutatásának' a sorrendje eltér az eredetiétől. Mindezt – az utolsó versszakot valamennyi műveletnél érintetlenül hagyva – úgy, ahogy azt a ***T_{33}Ve←****Fo•**Se•**Re* táblázat mutatja, s elemezzük ezeknek a változásoknak a szöveg jelentésében megnyilvánuló következményeit. (A továbbiakban itt is csak a törzsszöveget reprezentáljuk.)

T_{33}Ve

A kígyó felsiklott a sziklán,
eltűnt, a rom rejtette el.
A kígyó felsiklott a sziklán
és nem maradt utána jel.

A pisztráng megvillant a habban,
hullt lepke küzdött a habon.
A pisztráng megvillant a habban,
és nem maradt utána nyom.

A sólyom átnyilalt a kéken
és néha villant, mint a hal.
A sólyom átnyilalt a kéken
s mögötte nem maradt vonal.

Én nem vagyok se hal, se kígyó,
az eget úszva nem szelem.
Én nem vagyok se hal, se sólyom –
és nem marad jelem.

*3.2.1 táblázat. Helyettesítő elemek a **T_{33}Ve**-hez*

felsiklott	*rejtette*	*megvillant*	*küzdött*	*átnyilalt*	*villant*	*maradt*
felcsúszott	takarta	megcsillant	rángott	átsurrant	rezzent	támadt

*3.2.2. T_{33}Ve←*Fo•*Se•*Re-hozzárendelés táblázat.*

ADOTT SZÖVEG ÁTALAKÍTÁSA	**(1):** Ve ⇐ ***Ve**	**(2):** *Ve • ⇐ ***Fo**	**(3):** *Fo • ⇐ ***Se**	**(4):** *Se • ⇐ ***Re**
T_{33} Ve A **T_{33}** szöveg átalakítása **AZ ADOTT SZÖVEG Ve és Fo JELÖSSZETEVŐIRE VONATKOZÓ TIPOLÓGIAI MINŐSÍTÉS** **Ve:** Szabályos versszakokra tagolt, hagyományos nyelvi megformáltságú szöveg. **Fo:** Szövegmondatokra központozással, tagolt szöveg.	*Az eredeti Ve változatlan marad, azaz *Ve = Ve*	**⇐ *F.1.1 +*F.2.1** Más központozással (pontokkal, felkiáltójelekkel, kérdőjelekkel stb.) tagolt *** a szövegmondat-összetevők sorrendjét meghagyó szöveggé.	**⇐ *S.1** Az eredet szöveg bizonyos szavait, szókapcsolatait más szavakkal, szókapcsolatokkal helyettesítő szöveggé.	**⇐ *R.1** Verssorokban, illetőleg szövegmondatokban kifejezésre jutó világdarabok 'bemutatása' sorrendjét megváltoztató szöveggé.

A fentiekben leírtak szerint átalakított **T_{33}Ve**-hez lásd először a **T_{33}[*Fo]**-t, majd a **T_{33}[*Fo•*Se]**-t, végül a **T_{33}[*Fo•*Se•*Re]**-t.

T_{33}[*Fo]

A kígyó felsiklott a sziklán.
Eltűnt, a rom rejtette el!
A kígyó felsiklott a sziklán –
és nem maradt utána jel!

A pisztráng megvillant a habban.
Hullt lepke küzdött a habon!
A pisztráng megvillant a habban –
és nem maradt utána nyom!

T_{33}[*Fo•*Se]

A kígyó felkúszott a sziklán.
Eltűnt, a rom takarta el!
A kígyó felkúszott a sziklán –
és nem támadt utána jel!

A pisztráng megcsillant a habban.
Hullt lepke rángott a habon!
A pisztráng megcsillant a habban –
és nem támadt utána nyom!

A sólyom átnyilalt a kéken.
És néha villant, mint a hal!
A sólyom átnyilalt a kéken –
s mögötte nem maradt vonal!

Én nem vagyok se hal, se kígyó.
Az eget úszva nem szelem!
Én nem vagyok se hal, se sólyom –
és nem marad jelem?

A sólyom átsurrant a kéken.
És néha rezzent, mint a hal!
A sólyom átsurrant a kéken –
s mögötte nem támadt vonal!

Én nem vagyok se hal, se kígyó.
Az eget úszva nem szelem!
Én nem vagyok se hal, se sólyom –
és nem marad jelem?

T_{33}[*Fo•*Se•*Re]

A kígyó felkúszott a sziklán –
és nem támadt utána jel!
A kígyó felkúszott a sziklán.
Eltűnt, a rom takarta el!

A pisztráng megcsillant a habban.
és nem támadt utána nyom!
A pisztráng megcsillant a habban.
Hullt lepke rángott a habon!

A sólyom átsurrant a kéken –
s mögötte nem támadt vonal!
A sólyom átsurrant a kéken –
És néha rezzent, mint a hal!

Én nem vagyok se hal, se kígyó.
Az eget úszva nem szelem!
Én nem vagyok se hal, se sólyom –
és nem marad jelem?

Megjegyzések az átalakított változatokhoz:

– A **T_{33}[*Fo]** a **T_{33}Ve** által jelentős mértékben meghatározott nyelvi formációtól csak annyiban különbözik, hogy megszólaltatása az eredeti vehikulum megszólaltatásától kismértékben eltérő, más prozódiát igényel. Ennek azonban csekély kihatása van a szöveg jelentésére.

– A **T_{33}[*Fo•*Se]** azonban már jelentősen különbözik az eredeti vehikulumhoz rendelhető nyelvi-jelentéstani felépítéstől. Ennek egyik – de ahogy láttuk nem döntő oka – az eredeti vehikulum nyelvi-formai felépítésének a megváltoztatása. A nyelvi-jelentéstani felépítésnek, mint tudjuk, szintaktikai/formai szempontból a nyelvi-formai felépítés a hordozója, minthogy azonban az csupán minimálisan mértékben változott, a nyelvi-jelentéstani felépítésre vonatkozó kihatása is minimális. A **T_{33}[*Fo•*Se]** eredetitől való lényeges eltérésének valódi oka a szócserék, minthogy, tekintettel az eredeti szótagszám (és hangsúly) megőrzésére, javasolt helyettesítő elemek (lásd a 3.2.2. táblázatot) messze esnek attól, hogy azokat az adott ko-textusban a helyettesített elemekkel közel szinonimnak lehetne tekinteni. (Ennek következtében például a sólyomra vonatkozó versszak már-már csaknem képavar!)

– A **T_{33}[*Fo•*Se•*Re]** létrehozása érdekében végrehajtott sorpárcserék nem okoznak jelentős változást a szöveg több lépcsőben átalakított megformáltságához hozzárendelhető jelentésben, s megmarad a versszakok párhuzamos felépítése is.

Az a tény, hogy a negyedik versszakban nem hajtottunk végre egyetlen átalakítást sem, lényegesen hozzájárult a vers globális formai és jelentéstani megformáltságának megőrzéséhez.

*

Feladatok adott versek **Fo, Se** és **Re** *jelösszetevője együttes megváltoztatása* következményeinek elemzéséhez

Az adott szövegmondatokra központozással tagolt, szövegeket (a vizuális megjelenési forma érintetlenül hagyása mellett), *alakítsák át:* **(a)** olyan szövegmondatokra más központozás alkalmazásával *tagolt* szövegekké, **(b)** amelyekben bizonyos eredeti szavakat, szókapcsolatokat más szavak, szókapcsolatok *helyettesítenek*, **(c)** továbbá a verssorokban, illetőleg szövegmondatokban kifejezésre jutó világdarabok 'bemutatásának' a sorrendje is *eltér* az eredetiétől; és *fejtsék ki, hogy* a változtatásoknak milyen következményeit vélik felfedezni a szöveg jelentésében.

*

4. A Fo és Se jelösszetevőkre együttesen vonatkozó létrehozó típusú kreatív-produktív gyakorlat

A komplex kaleidoszkópgyakorlatoktól eltérően, amelyek (a) az átalakítandó jelösszetevőkre vonatkozó feladatokat egymástól elkülönítve sorolják fel és (b) a feladatok a ***Ve*** irányából induló egymás utáni lépésekben is végrehajthatóak (sőt: a könnyebb áttekinthetőség érdekében úgy célszerű végrehajtani azokat), a kreatív-produktív gyakorlatok feladatai (a) az eredeti szöveg átalakításait csak egyidejűleg adhatják meg, és (b) a megoldást a ***Se***-ből *k*iinduló lépésekben célszerű végrehajtani. Ezeket a tényeket szem előtt tartva lássunk itt példát egy komplex kreatív-produktív gyakorlatra.

A gyakorlat céljára válasszuk Weöres Sándor *Elkallódni megkerülni* kezdetű művét (vehikulumához lásd a **T_{34}Ve**-t).

T_{34}Ve

elkallódni megkerülni
ez volt teljes életem
jó volt tengerparton ülni
habok játszottak velem

ez volt teljes életem
elkallódni megkerülni
habok játszottak velem
jó volt tengerparton ülni

habok játszottak velem
jó volt tengerparton ülni
elkallódni megkerülni
ez volt teljes életem

jó volt tengerparton ülni
habok játszottak velem
ez volt teljes életem
elkallódni megkerülni

Minthogy e vers négy versszaka ugyanazon sorok egymástól különböző elrendezéseiből áll, az egyszerűség kedvéért elegendőnek tartottuk, hogy

gyakorlatot csupán az első versszakkal végeztettünk. A gyakorlatvégzők kezébe a **T** jelzésű szöveget adtuk

T *megkerülni* [... 1 ...]
[... 2 ...] *életem volt ez*
[... 3 ...] *ülni jó volt*
velem habok [... 4 ...]

A feladatot az alábbi módon fogalmaztuk meg:

A négy sor, amelyet kézhez kaptatok, egy eredeti vers első versszakának többszörösen átalakított változata: (a) a versszak minden sorában töröltünk egy-egy szót ,és (b) valamennyi sorban megváltoztattuk a sorok összetevőinek sorrendjét.

(a) A versszak sorainak 8+7+8+7 szótagszámát figyelembe véve töltsétek ki a számokkal jelzett helyeket a szövegkörnyezetbe általatok illőnek tartott szavakkal/kifejezésekkel, és

(b) változtassátok meg az egyes sorok összetevőinek sorrendjét (ha lehet rímelő sorokat létrehozva), úgy, hogy egy számotokra elfogadható szöveget kapjatok, valamint

(c) adjatok címet az általatok létrehozott szövegnek.

A gyakorlatot 12 tanuló végezte el. Az **(a)** feladatra vonatkozó megoldásaik a következők (lásd a 4.1. táblázatot).

*4.1. táblázat. A tanulók által választott helyettesítő elemek a **T** jelzésű szöveghez*

	[…1…]	[…2…]	[…3…]	[…4…]
1. tanuló	és elveszni	az én	ott a parton	játszottak
2. tanuló	tengereket	az én	ott a hajón	cikáztak
3. tanuló	a világot	egész	hajótaton	futottak
4. tanuló	földet vízen	egész	hajók tatján	ezre volt
5. tanuló	földrészeket	az én	a kajütben	nevettek
6. tanuló	a nagy földet	eddig	gyors hajókban	játszottak
7. tanuló	a világot	az én	hullámokon	száguldtak
8. tanuló	a világot	vágyam	hullámszárnyon	álmodtak
9. tanuló	szép hazánkat	egész	kősziklákon	jöttek !
10. tanuló	bonyodalmat !!	régen	kinn a stégen	játszottak
11. tanuló	az utcáról	az én	kinn a téren	jöttek !
12. tanuló	világunkat	akkor	ábrándokban	játszottak

Az **(a)** feladat megoldása eredményeként kapott szövegekhez lásd a **T**/1(a) – **T**12(a) jelzésű versszakokat, amelyekben a tanulók által behelyettesített elemeket álló betűkkel szedtük. A tanulók tekintettel voltak a szótagszámokra, és az adott nyelvi struktúrától csak három ízben tértek el – ezeket a helyeket a táblázatban felkiáltó jel jelzi. (Megjegyezzük, hogy bizonyos versszakok szövegét elfogadhatóságuk érdekében gondosan megválasztott prozódiával kell olvasni.) Tartalmilag – valószínűleg a „habok" kifejezés hatására – csaknem minden tanuló t e n g e r vonatkozású szavakkal egészítette ki a kapott szöveget.

T/1(a)
megkerülni és elveszni
az én *életem volt ez*
ott a parton *ülni jó volt*
velem habok játszottak

T/2(a)
megkerülni tengereket
az én *életem volt ez*
ott a hajón *ülni jó volt*
velem habok cikáztak

T/3(a)
megkerülni a világot
egész *életem volt ez*
hajótaton *ülni jó volt*
velem habok futottak

T/4(a)
megkerülni földet vízen
egész *életem volt ez*
hajók tatján *ülni jó volt*
velem habok ezre volt

T/5(a)
megkerülni földrészeket
egész *életem volt ez*
a kajütben *ülni jó volt*
velem habok nevettek

T/6(a)
megkerülni a nagy földet
eddig *életem volt ez*
gyors hajókban *ülni jó volt*
velem habok játszottak

T/7(a)
megkerülni a világot
az én *életem volt ez*
hullámokon *ülni jó volt*
velem habok száguldtak

T/8(a)
megkerülni a világot
vágyam *életem volt ez*
hullámszárnyon *ülni jó volt*
velem habok álmodtak

T/9(a)
megkerülni szép hazánkat
egész *életem volt ez*

T/10(a)
el*kerülni* bonyodalmat
régen *életem volt ez*

kősziklákon *ülni jó volt*
én*velem habok* jöttek

kinn a stégen *ülni jó volt*
velem habok játszottak

T/11(a)
megkerülni az utcáról
az én *életem volt ez*
kinn a téren *ülni jó volt*
én*velem habok* jöttek

T/12(a)
megkerülni világunkat
akkor *életem volt ez*
ábrándokban *ülni jó volt*
velem habok játszottak

A **(b)** feladat megoldásának eredményeihez lásd a **T**/1(b) – **T**/12(b) jelzésű versszakokat, amelyekben már nem jelöltük melyek az eredeti, és melyek a tanulók által behelyettesített elemek. A megoldásokban közös, hogy minden tanuló rátalált a versszak rímszerkezetére.

T/1(b)
elveszni és megkerülni
ez volt az én életem
jó volt ott a parton ülni
habok játszottak velem

T/2(b)
tengereket megkerülni
ez volt az én életem
jó volt ott a hajón ülni
habok cikáztak velem

T/3(b)
A világot megkerülni
ez volt egész életem
jó volt hajótaton ülni
habok futottak velem

T/4(b)
földet vízen megkerülni
ez volt egész életem
hajók tatján jó volt ülni
habok ezre volt velem

T/5(b)
földrészeket megkerülni
ez volt az én életem
jó volt a kajütben ülni
habok nevettek velem

T/6(b)
a nagy földet megkerülni
ez volt eddig életem
gyors hajókban jó volt ülni
habok játszottak velem

T/7(b)
A világot megkerülni
ez volt az én életem
jó volt hullámokon ülni
habok száguldtak velem

T/8(b)
a világot megkerülni
ez volt vágyam életem
hullámszárnyon jó volt ülni
habok álmodtak velem

T/9(b)
Szép hazánkat megkerülni
ez volt egész életem
jó volt kősziklákon ülni
habok jöttek énvelem

T/10(b)
bonyodalmat elkerülni
ez volt régen életem
jó volt kinn a stégen ülni
habok játszottak velem

T/11(b)
Az utcáról megkerülni
ez volt az én életem
jó volt kinn a téren ülni
habok jöttek énvelem

T/12(b)
világunkat megkerülni
ez volt akkor életem
jó volt ábrándokban ülni
habok játszottak velem

A (c) feladat megoldásának eredményeit (a címeket) az 4.2. táblázat foglalja össze.

4.2. táblázat. A tanulók által javasolt címek

1. tanuló	Szerettem az óceánt	2. tanuló	Tengerész-dal
3. tanuló	A Föld körül	4. tanuló	-----
5. tanuló	Az öreg tengerész	6. tanuló	Nyugalomban
7. tanuló	Hajósélet	8. tanuló	Képzeletben
9. tanuló	Utazás	10. tanuló	-----
11. tanuló	-----	12. tanuló	Ábrándok

5. Egy szöveg adott megformáltságától való eltávolodásnak lehetőségeiről és fokozatairól

Az előző fejezetekben több alkalommal is hangsúlyoztuk, hogy ha egy komplex jel bármelyik összetevőjét kimozdítjuk eredeti állapotából, kisebb-nagyobb mértékben vele mozdul a többi is. E fejezet gyakorlataiban szándékosan mozgattunk két, illetőleg három jelösszetevőt, vizsgálva, hogy milyen változásokat észlelhetünk ennek a több jelösszetevőt érintő mozgatásnak a következményeként.

Arra a kérdésre, hogy az eredeti szövegmegformáltság több jelösszetevőt érintő megváltoztatásának, az eredeti szövegmegformáltságtól való eltávolodásnak vannak-e korlátai, és ha vannak, milyen szövegvehikulumok esetében vannak, és melyek ezek a korlátok, válasz csak az ennek tisztázására irányuló további kutatástól várható.

Összpontosítsuk most figyelmünket ez alfejezet címében jelzett másik témára, az ’eltávolodás fokozatainak’ a tárgyalására. Válasszuk példának itt is József Attila *Rejtelmek* című versét. A hozzárendelt globális tipológiai minősítés alapján a **T_{30}Ve**-től egy lehetséges **T_{30}[*Ve•*Fo• *Se•*Re]**-hez a következő műveletek elvégzése útján távolodhatunk el (lásd az 5.1 ***T_{30}Ve*** ⇐ **Ve•*Fo•*Se•*Re*-hozzárendelés táblázatot).

5.1. ***T_{30}Ve*** ⇐ **Ve•*Fo•*Se•*Re-hozzárendelés táblázat*

ADOTT SZÖVEG ÁTALAKÍTÁSA	**(1):** Ve ⇐ ***Ve**	**(2):** *Ve • ⇐***Fo**	**(3):** *Fo • ⇐ ***Se**	**(4):** *Se • ⇐ ***Re**
T_{30}Ve A T_{30} jelű szöveg átalakítása **AZ ADOTT SZÖVEG Ve és Fo JELÖSSZETEVŐIRE VONATKOZÓ TIPOLÓGIAI MINŐSÍTÉSE** **Ve: V**ersszaktagolású hagyományos vizuális megjelenési formájú szöveg. **Fo:** Nagybetűs mondatkezdéssel és központozással szövegmondatokra tagolt szöveg	**⇐ *V.1** (Az eredeti versszak tagolást megtartó más) hagyományos vizuális megjelenési formájú szöveggé.	**⇐*F.1.2** (a)+***F.2.2** Nem központozással, hanem csupán nagybetűs szövegmondat-kezdéssel több szövegmondatra tagolt + megváltoztatott mondatösszetevő-sorrendű szövegmondatokból álló szöveggé.	**⇐ *S.1** Az eredet szöveg bizonyos szavait, szókapcsolatait más szavakkal, szóka**p**csolatokkal helyettesítő szöveggé.	**⇐ *R.2** Versszakokban, illetőleg szövegmondattömbökben kifejezésre jutó világdarabok bemutatása sorrendjét megváltoztató szöveggé.

Az eredetitől való eltávolodás lépései:

(1) Ve ⇐ *V.1	(2) *V.1 ⇐ *F.1.2 (a)+*F.2.2
T_{30}[*Ve] Rejtelmek ha zengenek, őrt állok, mint mesékbe'. Bebujtattál engemet talpig nehéz hűségbe. Szól a szellő, szól a víz, elpirulsz, ha megérted. Szól a szem és szól a szív, folyamodnak teérted. Én is írom énekem: ha már szeretlek téged, tedd könnyűvé énnekem ezt a nehéz hűséget.	**T_{30}[*Ve•*Fo]** Ha zengenek rejtelmek állok őrt mint mesékbe' Engemet bebujtattál talpig nehéz hűségbe A szellő szól szól a víz elpirulsz, ha megérted A szem szól és szól a szív folyamodnak teérted Irom én is énekem ha már szeretlek téged könnyűvé tedd énnekem ezt a nehéz hűséget
(3) *F.1.2 (a)+*F.2.2 ⇐ *S.1	**(4) *S.1 ⇐ *R.2**
T_{30}[*Ve•*Fo•*Se•] Ha susognak rejtelmek várlak én mint mesékbe' Engemet bebujtattál igen nehéz hűségbe A hajnal szól szól a dél feljajjdulsz ha megérted Szemem szól és szól a szív, könyörögnek teérted Irom én is versemet ha így szeretlek téged édessé tedd énnekem ezt a nehéz hűséget	**T_{30}[*Ve•*Fo•*Se•*Re]** A hajnal szól szól a dél feljajjdulsz ha megérted Szemem szól és szól a szív, könyörögnek teérted Ha susognak rejtelmek várlak én mint mesékbe' Engemet bebujtattál igen nehéz hűségbe Irom én is versemet ha így szeretlek téged édessé tedd énnekem ezt a nehéz hűséget

Megjegyzések az átalakított változatokhoz:

– A **T_{30}[*Ve]** a **T_{30}Ve**-hez képest nem mutat jelentős változást; a változás inkább vizuális, mint akusztikus, megszólaltatása azonban az eredeti vehikulum megszólaltatásától csak kismértékben eltérő, s mint olyan, csekély kihatása van a szöveg jelentésére.

– A **T_{30}[*Ve•*Fo] *Fo** összetevője azonban lényegesen különbözik az eredeti **T_{30}Ve**-hez rendelhető nyelvi-formai felépítéstől, amennyiben a központozás megszüntetése nagymértékben kitágítja az olvasatok lehetőségét, tág teret adva az értelmezés sokféleségének.

– A **T_{30}[*Ve•*Fo•*Se] *Se** összetevője igen nagymértékben különbözik az eredeti vehikulumhoz rendelhető nyelvi-jelentéstani felépítéstől. Ennek egyik oka az eredeti vehikulum nyelvi formai felépítésének a megváltoztatása, mert mint tudjuk, a nyelvi jelentéstani felépítésnek, szintaktikai/formai szempontból a nyelvi-formai felépítés a hordozója. Másik oka a szócserék, minthogy, tekintettel az eredeti szótagszám (és hangsúly) megőrzésére, a javasolt helyettesítő elemek (lásd az 5.2 helyettesítőelemtáblázatot) messze esnek attól, hogy azokat az adott ko-textusban a helyettesített elemekkel közel szinonimnak lehetne tekinteni.

*5.2. Helyettesítő elemek a **T_{30}Ve**-hez*

zengenek	*őrt állok*	*talpig nehéz*	*szellő*	*víz*	*elpirulsz*
susognak	várlak én	igen nehéz	hajnal	dél	feljajdulsz
a szem	*folyamodnak*	*énekem*	*már*	*könnyűvé*	
szemem	könyörögnek	versemet	így	édessé	

– A **T_{33}[*Fo•*Se•*Re]** létrehozása érdekében végrehajtott sorpárcserék nem okoznak további jelentős változást a szöveg több lépcsőben átalakított megformáltságához hozzárendelhető jelentésben, s megőrzik a versszakok párhuzamos felépítését is.

6. Zárómegjegyzés

Az itt közölt szöveg Benkes–Petőfi (megjelenés alatt) 7. fejezetének rövidített és enyhén átdolgozott változata.

Irodalom

PETŐFI S. JÁNOS – BENKES ZSUZSA 1992. *Elkallódni megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben*. Veszprém, Országos Továbbképző, Taneszközfejlesztő és Értékesítő Vállalat.

BENKES ZSUZSA – NAGY L. JÁNOS – PETŐFI S. JÁNOS 1996. *Szövegtani kaleidoszkóp 1. Antológia.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

BENKES ZSUZSA – PETŐFI S. JÁNOS 1996. *Szövegtani kaleidoszkóp 2. Bevezetés a szövegmegformáltság elemzésébe.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

BENKES ZSUZSA – PETŐFI S. JÁNOS. *A vízjel nem tűnik el olyan könnyen, Versek megformáltságának megközelítése kreatív gyakorlatokkal*. Budapest, Tinta Könyvkiadó (megj. alatt)

PETŐFI S. JÁNOS – BENKES ZSUZSA 1998. *A szöveg megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*. Budapest, Iskolakultúra.

PETŐFI S. JÁNOS 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe.* Budapest, Akadémiai Kiadó

Benő Attila
(Kolozsvár)

Köznyelvi magyar szavak jelentésbővülése az erdélyi magyar nyelvváltozatban

1. Erdélyi nyelvészek évtizedek óta vizsgálják az erdélyi nyelvváltozat regionális és a kétnyelvűségi helyzetből fakadó sajátosságait. Újabban a határtalanítás program keretében történtek kutatások az erdélyi magyar nyelvváltozat lexikológia sajátosságairól.

A *határtalanítás* LANSTYÁK ISTVÁN értelmezésében azokra a nyelvészeti (leginkább lexikológia, lexikográfiai és korpusznyelvészeti) munkálatokra vonatkozik, amelyeknek célja az, hogy az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban elterjedtségük megfelelő mértékben jelenjenek meg a magyar nyelv határon túli változatai, azaz a „magyar" nyelvet vagy annak valamely részrendszerét bemutató kiadványok (értelmező szótárak, idegen szavak szótárai, helyesírási szótárak és a helyesírás-ellenőrző számítógépes programok, szinonimaszótárak, névszótárak, csoportnyelvi szótárak, kétnyelvű szótárak, nyelvtanok, helyesírási, nyelvhelyességi, stilisztikai kézikönyvek stb.) a magyarországi magyar nyelvváltozatokon kívül magába foglalja a határon túli magyar beszélőközösségek által beszélt nyelvváltozatokat is. A *határtalanítás* terminus az eddigiekben több publikáció címében is megjelenítődött (KOLLÁTH 2005; SZOTÁK 2005; LANSTYÁK 2005, 2006B), nyomtatásban olvasható a külső régióbeli kutatóműhelyek ezzel kapcsolatos állásfoglalása (PÉNTEK 2004), és a 2006-os debreceni Hungarológia Kongresszuson külön szimpózium témája volt.

A magyarországi szótárak határtalanítása a Magyar Tudományos Akadémia határon túli kutatóállomásainak feladatait ellátó nyelvi irodák, kutatóhelyek kiemelt közös kutatási programja. A nyelvi irodák az MTA anyagi támogatásával jöttek létre 2001-ben az erdélyi Kolozsváron és Sepsiszentgyörgyön Péntek János vezetésével (*Szabó T. Attila Nyelvi Intézet*), a felvidéki Dunaszerdahelyen Szabómihály Gizella vezetésével (*Gramma Nyelvi Iroda*), a kárpátaljai Beregszászban Csernicskó István irányításával (*Hodinka Antal Intézet*), a vajdasági Magyarkanizsán Papp György vezetésével (*Magyar Nyelvi Korpusz*). Horvátországban, a Muravidéken (Szlové-

nia) és az Őrvidéken (Burgenland, Ausztria) Kolláth Anna, Szoták Szilvia, illetve Žagar-Szentesi Orsolyának kapcsolódott be az összehangolt lexikológiai kutatásba. A határtalanítási program lexikográfiai vonatkozásában eddig három szótárba javasoltak a kutatóhálózat munkatársai külső régiókból származó szavakat, szókapcsolatokat, alakváltozatokat, jelentéseket, vonzatokat: az Osiris *Helyesírás szótári* részébe (LACZKÓ–MÁRTONFI 2004), a TOLCSVAI NAGY GÁBOR által szerkesztett Osiris *Idegen szavak szótárá*ba (TOLCSVAI 2006), valamint a EŐRY Vilma vezetésével készült *Értelmező szótár*+ (EŐRY 2007). A határtalanítás program egyik fontos előzménye, és ilyen tekintetben úttörő munkának számít az *Értelmező kéziszótár* második kiadása (ÉKSz[2]), amely az első olyan szótárnak számít, amely a határon túli nyelvváltozatokból jelentős számban közöl lexikai elemeket.

Megjegyzendő, hogy a határtalanítás programja tágabban is értelmezhető és értelmezendő, amennyiben nemcsak a lexikográfiai és korpusznyelvészeti munkákban kívánjuk megjeleníteni a külső régiókban használt nyelvváltozatokat, hanem a magyar nyelv rendszerének leírásában, és így szövegtani, mondattani és pragmatikai vonatkozások föltárása is a program részét képezheti. Ilyen módon a kisebbségi kontextusban használt nyelvváltozatok nem vélt idegenszerűségükben vizsgálandók, hanem a nyelvváltozatokra általában jellemző természetes és szükségszerű különbözőségükben, másságukban.

2. Írásomban a vázolt, határon túli régiókra irányuló kutatások alapján az erdélyi magyar nyelvváltozat jelentésrendszerét ért román hatást elemzem, különös tekintettel a jelentésgyarapodás módjaira, hiszen a kisebbségi magyar nyelvváltozatok szókincsének egyik jellegzetessége ebben a közvetett államnyelvi hatásban ragadható meg. A közvetlen és közvetett román eredetű kölcsönelemek szemantikai integrációja sokféle módon és változatban történik (BENŐ 2004). Ez alkalommal az elterjedtebb és a köznyelvben is használatos idegen szók erdélyi módosulásait vizsgálom.

A kérdéskört a jelentésmódosulások forrása és módja alapján kívánom ismertetni az alábbiakban. A jelentésmódosulások forrását elemezve arra kívánok választ találni, hogy milyen nyelvből vagy nyelvváltozatból származnak az új jelentések. A jelentésbővülés módját elemezve az eredeti és a származékjelentés viszonya alapján osztályozom a szemantikai folyamatokat.

2.1. A jelentésmódosulás forrása

Az erdélyi köznyelvben megjelenő, köznyelvi szavakhoz társuló új jelentések a többségi nyelv szemantikai rendszeréből, illetve az erdélyi regionális köznyelvi változatból származnak.

2.1.1. Az erdélyi nyelvváltozatban és a közmagyarban egyaránt használatos szó jelentésbeli különbsége a legtöbbször a román nyelv hatásával indokolható. A román nyelvből származó jelentés új szemantikai tartalommal bővítheti a szó jelentésszerkezetét. Így például a *diploma* 'iskolai bizonyítvány' jelentéssel gyarapodott, a *bába* bizalmas stílusértékben 'öregasszony' jelentésben is elterjedt a román *diplomă* és *babă* hasonló hangalakú szavak jelentés-besugárzásának köszönhetően. A románban ugyanis a *diplomă* szó alapjelentése 'szakmai felkészültséget igazoló okirat', a *babă* lexémának pedig 'idős asszony' a legelterjedtebb jelentése (DEX, 1998).

2.1.2. A fentebb idézett adatok is jelzik, de számos más adat is tanúsítja, hogy rendszerint az átadó nyelvi hasonló hangalakú szó leggyakoribb jelentése, vagyis az alapjelentése kerül kölcsönzésre és meghonosodásra. Így lett román hatás eredményeként a *blokk* 'lakótelepi panelház, tömbház' jelentésű, a *gimnázium* pedig 'az általános iskola felső tagozata (V–VIII. osztály)' értelmű.[1]

2.1.3. Egy adott lexikai alapjelentésében megegyezhet a többségi nyelvi hasonló hangalakú szó alapjelentésével, és ilyenkor a szemantikai különbség valamelyik származékjelentésből származhat. Így például a *peron* a magyar köznyelvben 'vasúti vágányok mellett kiépített útszerű sáv' jelentésű (BAKOS 1989), az erdélyi nyelvváltozatban 'kocsiállás (autóbusz-pályaudvaron)' denotatív értékben is elterjedt, akárcsak a vajdasági és a horvátországi magyar nyelvváltozatban.

2.1.4. Némely szó több jelentéssel is gyarapodik a szemantikai interferencia következményeként, azaz több forrásnyelvi származékjelentés hatása kimutatható. Jól szemlélteti ezt a jelenséget a *katedra* szó erdélyi jelentésbővülése. Az erdélyi magyar köznyelvben ugyanis a 'egyetemi, főiskolai tanszék', illetve 'tanári állás' értelemben is használatos.[2]

2.1.5. Nemcsak a többségi nyelvből származhatnak a magyar köznyelvben kevésbé ismert jelentések, hanem a helyi regionális nyelvváltozatokból

---

[1] A felvidéki és a vajdasági magyar nyelvhasználatban is elterjedt a *blokk*-nak ez a jelentése.

[2] A felvidéki, a muravidéki és az őrvidéki magyar nyelvhasználatban is elterjedt a *katedra* szó 'tanszék' jelentése.

is. Népnyelvi hatás eredményeként az erdélyi magyar köznyelvben a *tészta* ’sütemény’ jelentésű, a *csutak* pedig ’tuskó’ értelemben használatos, a *szivar* pedig ’cigaretta’ denotatív értékű, amint ez az *Értelmező kéziszótár* második kiadásában is adatolt (PUSZTAI 2003).

2.2. A jelentésmódosulás módja

2.2.1. Jelentésbővülésnek minősíthetjük az olyan jelentés-gyarapodást, amelyben a közmagyar jelentés a kétnyelvű nyelvváltozatban úgy gazdagodik, hogy újabb jelentés tapad hozzá, és ezzel elvontabbá válik a szó összjelentése. A *szektor* szó jelentésének erdélyi használata jól szemlélteti ezt a jelenséget. A *szekto*r legismertebb jelentéseit a következőképpen határozza meg az *Idegen szavak és kifejezések szótára*: „1. Közg. a gazdaságnak a tulajdonviszonyok alapján elkülönülő egyik ága pl. állami szektor/munkaterület, hatáskör, 2. lakótelep, középület elkülönülő része, 3. politikai közigazgatási övezet.” Az erdélyi köznyelvben általánosabb jelentésben ’körzet’ értelemben használatos.

Vannak olyan erdélyi regionális köznyelvi szavak, amelyek már eleve általánosabb jelentésűek, mint a köznyelvben. Ilyen például a *paszta* szó. A közmagyarban ’tisztító, fényesítő kenőcs’, az erdélyi nyelvváltozatban pedig ’krém’ jelentésű, és olyan összetételekben is jelentkezik, mint *fogpaszta, cipőpaszta*.

Ugyanígy a *diploma* szó egyaránt jelöl az erdélyi magyarban ’elismerő oklevel’-et és ’iskolai bizonyítvány’-t. A *kosztüm* szó nemcsak ’ugyanabból az anyagból készült rövid kabátból és szoknyából álló női öltözék’-et (ÉKSz[2]) jelöl, hanem általában mindenféle ’öltöny’-t.

Ugyanaz a hangalak nemcsak újabb jelentéssel bővülhet a köznyelvi változatához viszonyítva, hanem szófaji tekintetben is különbözhet. A *komplex* a magyar köznyelvben leginkább melléknévként használatos ’bonyolultan összetett’, ’interdiszciplináris módszer, szemlélet’ értelemben. Az erdélyi nem sztenderd nyelvváltozatokban több, főnévi értékű jelentésben is lejegyezték: 1. ’Olyan (kül. diákszállókból álló) épületcsoport, ahol étkezde és más közellátási intézmény is van’. 2. ’Többféle üzletből álló kereskedelmi egység’. 3. ’Több műhelyt magában foglaló szolgáltató egység’, amint az az *Értelmező kéziszótár*ban is megjelenik.[3]

---

[3] A magyar köznyelvben a *komplex* melléknév főnévi párja a *komplexum*.

A jelentéstágulás nemcsak a román eredetű szavak jelentésbesugárzásával magyarázható, hanem regionális, nyelvjárási jelenség hatásaként is. A *kap* ige például az erdélyi magyarban 'talál, észrevesz, meglel valakit, valamit' jelentésben elterjedt.

2.2.2. Nem ritka az olyan jelentésbeli különbség, amely a mellérendelő fogalmi jelentések érintkezéseként írható le. Az *Idegen szavak és kifejezések szótára* szerint a *lektor* szó 'a hazaiaknak idegen nyelvet, külföldieknek hazai nyelvet oktató egyetemi vagy főiskolai előadó' (BAKOS 1989: 491). Az erdélyi köznyelvben azonban a szónak 'egyetemi adjunktus' jelentése is van a román *lector* hatásának eredményeként.[4] Ugyanígy az *olimpia* nemcsak 'nemzetközi sportverseny', hanem 'tantárgyverseny' jelentésben is elterjedt, akárcsak a többi külső régióbeli magyar nyelvváltozatban.

2.2.3. Jelentésszűkülésre gondolunk a *kód* szó erdélyi használatában, mivel a közmagyar jelentéshez viszonyítva egy annak alárendelt fogalmi jelentést nevez meg 'postai irányítószám'. De ha figyelembe vesszük, hogy az erdélyi köznyelvben a közmagyarban használt alapjelentés is ismert és elterjedt, akkor a jelenséget úgy értékelhetjük, hogy az erdélyi magyar nyelvváltozatban a szó jelentése egy szűkebb jelentéskategóriával gyarapodott. Ugyanez érvényes a *formál* szó 'számot tárcsáz' szó jelentésére, amely az erdélyi beszélt nyelvben gyakran előfordul. A jelenséget azért sem lehet egyértelműen jelentésszűkülésnek minősíteni, mert a közmagyar jelentés 'vmit meghatározott alakban létrehoz' szintén használatos, és legalább annyira gyakori lehet, mind az előbbi, szűkebb jelentés. Ezért ebben az esetben az történt, hogy a szó jelentésszerkezete újabb jelentéssel gyarapodott az erdélyi nyelvváltozatban.

Egyértelmű jelentésszűkülésre csak egy adatunk van. A közmagyarban 'valamilyen városrész' is jelentő *negyed* az erdélyi beszélt nyelvváltozatban 'lakótelep' jelentésű: pl. *Melyik negyedben lakik a barátod?,* azaz: *Melyik lakótelepen?*

2.2.4. A származékjelentések elterjedtségében, gyakoriságában és stílusértékében is van különbség a közmagyar és a kétnyelvű, kisebbségi nyelvváltozatok tekintetében. Ami a közmagyarban ritkább, kevésbé elterjedt vagy régies, az a kisebbségi regionális köznyelvben általános ismert és használt lehet. A *szirup* szót például az *Idegen szavak és kifejezések szótára* ritkának tekinti, miközben az erdélyi, a felvidéki, a vajdasági és a kárpátaljai

[4] Felvidéken a *lektor* 'állandó szakelőadó' jelentésben is elterjedt.

nyelvváltozatban köznyelvi értékű. Ugyanígy a *líceum* nem régies az erdélyi köznyelvben, hanem általánosan elterjedt, és jóval gyakrabban használt, mint a *középiskola* vagy a *gimnázium*. Az Értelmező *kéziszótár* szerint a *porció* szót régies vagy népies stílusértékűnek tekinti, miközben az erdélyi beszélt nyelvben általánosan elterjedtnek mondható.

2.2.5. Olykor a magyar köznyelvi jelentés és a nyelvváltozatban elterjedt jelentés között nincs semmiféle logikai kapcsolat. A *patron* szó ismert jelentései: 1. töltény, 2. töltényhüvely, 3. betét szodavíz házi előállítására, 4. minta, séma, sablon. Az erdélyi magyar nem sztenderd változatokban 'főnök, tulajdonos' jelentésben használt. Ilyenkor a köznyelvi és a kisebbségi, kétnyelvű nyelvváltozat eleme különböző etimonra utal. A magyar köznyelvi jelentés német eredetű, az erdélyi jelentés pedig román közvetítéssel a latin, illetve francia etimonra utal (l. *patrónus*)

Egy másik példa a közmagyarban és valamelyik kétnyelvű magyar nyelvváltozatban használt, hasonló hangalakú, de különböző etimonú szavakra. A köznyelvi *licenc* (ker.) 'szabadalmazott v. védjegyzett gyártmányok v. eljárások gyártási ill. használati joga' értelemben fordul elő, az erdélyi diáknyelvben 'egyetemi záróvizsga' jelentésű. Mindkét szó eredete a latinra megy vissza, csakhogy a köznyelvi változat német közvetítésű elem, a erdélyi változat pedig román közvetítésű (r. *licență*).

Ennek a jelenségnek ellentéte az az eset, amikor a sztenderd és kisebbségi köznyelvi változatban használatos szó végső soron ugyanarra az etimonra megy vissza, de jelentésben – és némileg hangalakban is – eltér. A köznyelvi *apartman* '(fényűzően berendezett) nagy lakás, lakosztály' értelmű az erdélyi *apartament* pedig 'lakrész', amely közvetlenül a románból származik, jóllehet a románban is francia eredetű (fr. *appartement* > r. *apartament*).

Ritka az olyan eset, amikor a közmagyar és az erdélyi kisebbségi magyar nyelvváltozatban ugyanannak a szónak teljesen eltérő jelentése van, és így félreértéshez vezethet. Az eddigiekben csak két olyan adatot találtam, ahol a magyarországi köznyelvi szó és az azonos hangalakú erdélyi szó között olyan nagyfokú jelentéskülönbség van, hogy kommunikációs zavarhoz vezethet: a *blattol* ismert jelentése: 'ismeretlen zenedarabot kottából első látásra eljátszik'. Erdélyben aki *blattol* 'érvényes menetjegy nélkül utazik, potyázik (vonaton)'. Ugyanígy a *kontesztál* nem 'tanúsít, bizonyít' értelmű az erdélyi hivatali nyelvhasználatban, hanem 'követelést vagy más ügyletet megtámad, megfellebbez' jelentésű.

3. Mindezek az adatok azt jelzik, hogy a kétnyelvű, kisebbségi nyelvváltozatokban az államnyelvi hatás nemcsak közvetlenül jelentkezik, olyan módon, hogy funkcionálisan indokolt és fölöslegesnek gondolt, idegen elemekkel bővül az adott régió nyelvváltozata, hanem köznyelvi magyar szavak denotatív értékét is bővítheti, új jelentésekkel vagy jelentéselemekkel módosítva az általánosan elterjedt és ismert szavak jelentésszerkezetét.

Irodalom

BAKOS FERENC (szerk.) 1989. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BENŐ ATTILA 2004. *A kölcsönszó jelentésvilága.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

DEX: *Dicționarul explicativ al limbii române*. Academia Română. 1998. Bucureşti, Univers Enciclopedic.

KOLLÁTH ANNA 2005. Fejezetek a kisebbségi magyar nyelv összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás: előzmények és eredmények – szándék és megvalósulás. *Magyar Tudomány* 50, 156–163.

LACZKÓ KRISZTINA–MÁRTONFI ATTILA 2004. *Helyesírás*. Budapest, Osiris.

LANSTYÁK ISTVÁN 2005. Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása után, 3. kiadása előtt). In: MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍY MARIANN (szerk.) *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum Kiadó, 179–186.

LANSTYÁK ISTVÁN 2006a *Nyelvből nyelvbe.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.

LANSTYÁK ISTVÁN 2006b. A nyelvi változatosság mint szótártani probléma. Adalékok a határtalanítás módszertanához. In: LANSTYÁK 2006a, 57–104.

PÉNTEK JÁNOS 2004. A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. *Magyar Tudomány* 49, 724–726.

PUSZTAI FERENC (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 2. átdolgozott kiadás.

SZOTÁK SZILVIA 2005. Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás; őrvidéki szavak magyarországi szótárakban. In: KEMÉNYFI RÓBERT (szerk.) *Osztrák források – magyar kutatók.* Debrecen–Bécs, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke – Collegium Hungaricum.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.) 2006. *Idegen szavak szótára*. Budapest, Osiris Kiadó.

Beregszászi Anikó és Csernicskó István
(Beregszász)

Kisebbségi lét – sorsverés vagy általános probléma?

1. Egyedi vagy általános?

Amikor a kisebbségekről esik szó, alapvetően két szélsőséges megközelítésmóddal találkozhatunk. Az egyik (ami általában magukra a kisebbségi politikusokra, értelmiségiekre jellemző) gyakran úgy tekint saját közössége nemzetiségi, nyelvi és egyéb problémáira mint valami egyedi, csak rá jellemző sorsverésre. A másik szemléletmódot (mely főként az államok és nemzetközi szervezetek sajátja) ezzel szemben az jellemzi, hogy a kisebbségeket egyformán kezeli, függetlenül azok társadalmi, gazdasági, politikai stb. helyzetétől, s ebből fakadó igényeiktől, lehetőségeiktől.

Mindkét álláspontnak megvannak a maga előnyei és hátrányai. Az alábbiakban néhány olyan példát szeretnénk bemutatni, melyek azt igazolják, hogy bizonyos szintű általánosítás éppúgy indokolt a kisebbségi kérdés kezelésében, mint ahogyan némi egyedítésnek is megvannak az előnyei.

2. Nem mind egyforma, ami messziről annak látszik

Az 1991-ben független állammá vált Ukrajnában a 2001. évi népszámlálási adatok szerint 130 nemzetiség képviselői élnek (http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/; ILYTO szerk. 2003: 73). Az Ukrajna által 2003-ban ratifikált Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának hatálya az erről szóló törvény alapján mindössze 13 kisebbségi nyelvre terjed ki: belarusz, bolgár, gagauz, görög, zsidó, krími tatár, moldáv, német, lengyel, orosz, román, szlovák és magyar (l. BEREGSZÁSZI–CSERNICSKÓ 2004). A törvény szerint a Karta Ukrajna által vállalt rendelkezései valamennyi nyelvre egyformán alkalmazandók. Ha azonban a nevezett 13 nyelv és a nyelveket éltető kisebbségi közösségek demográfiai jellemzőit figyelembe vesszük, kiderül, hogy nem könnyű egy kalap alá venni őket.

Az 1. táblázatból (l. a 154–155. lapon) láthatjuk például, hogy a törvény azonosan kezeli a 37,5 milliós oroszokat a 6 ezer fős szlovák közösséggel; az 1. ábra pedig arra mutat rá, hogy egyforma elbírálás alá esnek az oroszok, krími tatárok, magyarok és románok, akiknél 90%-nál magasabb a nemzetiség és anyanyelv egybeesése, illetve a belaruszok, lengyelek, zsidók, görögök és németek, akik körében ez az arány kevesebb, mint 20%.

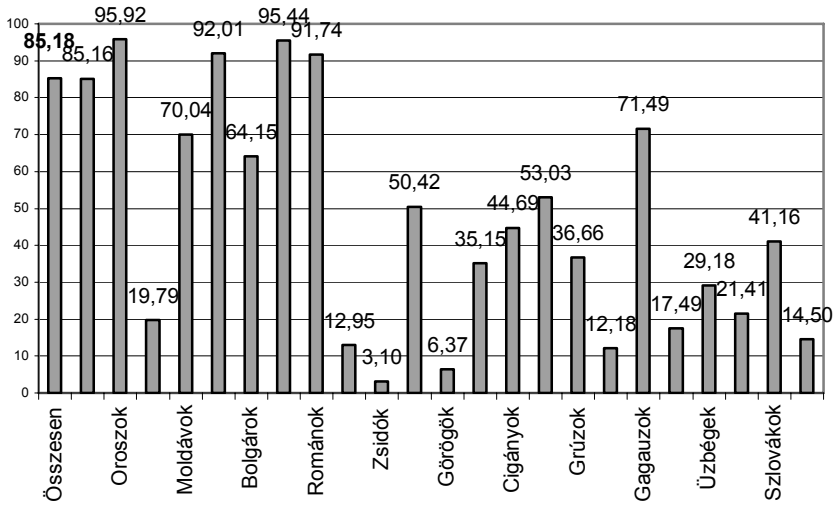

1. ábra. A nemzetiség és anyanyelv egybeesése Ukrajna különböző nemzetiségeinél (a 2001. évi népszámlálás adatai alapján)[1]

Az egyes kisebbségi közösségek közötti eltérésekre mutatnak rá az alábbiak is. A 2001. évi népszámlálás adatai alapján országosan az ukránok mellett 12 nemzetiség aránya éri el az 1,15%-ot[2] (1. táblázat). Ha közigazgatási egységenként elemezzük a demográfiai mutatókat, kiderül, hogy az ukránok és az oroszok az ország valamennyi régiójában elérik ezt az arányt. Rajtuk kívül további 17 nemzetiség éri el egy vagy több közigazgatási egységen belül az 1,15%-os arányt. Belaruszok három nyugati megyét (Ternopil, Ivano-Frankivszk, Kárpátalja) kivéve mindenütt élnek. 12 adminisztratív egységben érik el az 1,15%-os határt a zsidók, 10-ben a lengyelek, 9-ben a moldávok, 4-ben a bolgárok, 3-ban a krími tatárok, 2-ben a románok, 1-ben a gagauzok, a görögök, a németek, a magyarok és a szlovákok. A zsidók 82%-a, a lengyelek 81%-a, a moldávok 88%-a, a bolgárok 91%-a, a krími tatárok 99,6%-a, a románok 97%-a, a gagauzok 87%-a, a görögök

[1] Forrás: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/01/03.pdf.

[2] Az 1,15% (pontosabban kerekítve az 1,2%) az a minimális arány, amely esetén az egyes adminisztratív egységeken belül külön feltüntetik az adott nemzetiség jelenlétét.

1. táblázat.[3] *Ukrajna lakosságának nemzetiségi és anyanyelvi összetétele a 2001. évi*

	Összesen		**Nemzetisége és anyanyelve azonos**	
	Szám	**%**	**Szám**	**%**
Ukránok	37541693	77,82	31970728	85,16
Oroszok	8334141	17,28	7993832	95,92
Beloruszok	275763	0,57	54573	19,79
Moldávok	258619	0,54	181124	70,04
Krími tatárok	248193	0,51	228373	92,01
Bolgárok	204574	0,42	131237	64,15
Magyarok	156566	0,32	149431	95,44
Románok	150989	0,31	138522	91,74
Lengyelek	144130	0,3	18660	12,95
Zsidók	103591	0,21	3213	3,1
Örmények	99894	0,21	50363	50,42
Görögök	91548	0,19	5829	6,37
Tatárok	73304	0,15	25770	35,15
Cigányok	47587	0,1	21266	44,69
Azerbajdzsánok	45176	0,09	23958	53,03
Grúzok	34199	0,07	12539	36,66
Németek	33302	0,07	4056	12,18
Gagauzok	31923	0,07	22822	71,49
Koreaiak	12711	0,03	2223	17,49
Üzbégek	12353	0,03	3604	29,18
Csuvasok	10593	0,02	2268	21,41
Szlovákok	6397	0,01	2633	41,16
Egyéb	323656	0,67	46933	14,5
ÖSSZESEN	48240902	100	41093957	85,18

[3] Félkövér betűvel azon nemzetiségeket jelöltük a táblázatban, melyek nyelvére a Karta rendelkezései vonatkoznak. Az adatok forrása: http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/01/01.pdf és http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/01/03.pdf.

népszámlálás adatai alapján

Nem azonos. Ebből anyanyelve:					
Ukrán		Orosz		Egyéb	
Szám	%	Szám	%	Szám	%
0	0	5544729	14,77	26236	0,07
328152	3,94	0	0	12157	0,15
48202	17,48	172251	62,46	737	0,27
27775	10,74	45607	17,63	4113	1,59
184	0,07	15208	6,13	4428	1,78
10277	5,02	62067	30,34	993	0,49
5367	3,43	1513	0,97	255	0,16
9367	6,2	2297	1,52	803	0,53
102268	70,96	22495	15,61	707	0,49
13924	13,44	85964	82,98	490	0,47
5798	5,8	43105	43,15	628	0,63
4359	4,76	80992	88,47	368	0,4
3310	4,52	43060	58,74	1164	1,59
10039	21,1	6378	13,4	9904	20,81
3224	7,14	16968	37,56	1026	2,27
2818	8,24	18589	54,36	253	0,74
7360	22,1	21549	64,71	337	1,01
1102	3,45	7232	22,65	767	2,4
700	5,51	9662	76,01	126	0,99
1818	14,72	5996	48,54	935	7,57
564	5,32	7636	72,09	125	1,18
2665	41,66	335	5,24	764	11,94
17467	5,4	66205	20,46	193051	59,65
606740	1,26	6279838	13,02	260367	0,54

85%-a, a németek 11%-a, magyarok 97%-a és a szlovákok 88%-a él azon közigazgatási egységeken belül, ahol arányuk eléri az 1,5%-os küszöböt.

3. Különböző, mégis hasonló

A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén című kutatási program azonos szempontok szerint elemezte a Magyarországgal szomszédos országokban élő magyar kisebbségek szociolingvisztikai helyzetét (a kutatásból készülő könyvsorozat folyamatosan jelenik meg, l. CSERNICSKÓ 1998, GÖNCZ 1999, LANSTYÁK 2000). Az összehasonlító vizsgálat számos eltérésre világított rá a kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzetében, jogi státusában, politikai érdekérvényesítő lehetőségeiben, intézményrendszerének kiépítettségében stb. Ehhez hasonlóan több eltérésre lehet figyelmes az is, aki összeveti a *Hungarian Language Contact Outside Hungary* című összefoglaló kötet tanulmányait (FENYVESI szerk. 2005). Ám a különbségek mellett jóval több hasonlóságot, sőt: egyezést is találhatunk a határon túli magyar kisebbségek helyzetében.

A kisebbségi nyelvek használata rendszerint bizonyos beszédhelyzetekre korlátozódik. Az olyan kétnyelvű közösségek esetében, mint amilyet a határon túli magyarok is alkotnak, közös jellemző például, hogy tagjainak nem egy, hanem több nyelv áll rendelkezésére. Így „a kétnyelvű beszélők egy-egy szituációban nemcsak anyanyelvük különböző változatai közül választhatnak, hanem anyanyelvük és egy másik nyelv között is. Kommunikatív kompetenciájuk így nemcsak arra terjed ki, hogy egy adott beszédhelyzetben anyanyelvük melyik változatát kell használniuk, hanem arra is, hogy egy adott beszédhelyzetben melyik nyelvüket kell / lehet / érdemes használniuk” (SÁNDOR 2001: 98). A kisebbségi magyarok esetében ez azt jelenti, hogy a mindennapi kommunikációs helyzeteikben elvileg több nyelv (a magyar és a többségi) és azok változatai közül választhatnak. Vannak helyzetek, amikor a magyart, máskor a többségi nyelvet használják, és előfordulnak olyan szituációk is, amikor vegyesen használják anyanyelvüket és a többség nyelvét. Ám ez nem azt jelenti, hogy mindenki kénye, kedve vagy hangulata szerint válogathat az általa ismert nyelvek között. A látszólagos rendetlenségben jól meghatározható szabályszerűségek vannak, „szabályok” határozzák meg, hol melyik nyelvet lehet használni (l. GAL 1991, BARTHA 1999, BORBÉLY 2001).

Ha megvizsgáljuk a 2. és 3. ábrát, láthatjuk, hogy szinte szabályosan, hasonló módon oszlik meg a magyar és a többségi nyelv használata négy, egymástól jelentősen eltérő gazdasági, politikai, nyelvi helyzetben lévő országban élő őshonos magyar kisebbség beszélői körében. Valamennyi adat-

közlőnk arra a kérdésre válaszolt, hogy milyen nyelvet vagy nyelveket használ az adott szituációban.

A 2. ábrán azt tüntettük fel, hogy a megkérdezettek hány százaléka használja a magyar nyelvet a megadott helyzetekben. A templomban és a családban szinte mindenki magyarul beszél, de a lakásból kilépve egyre kevesebben használják a magyart.

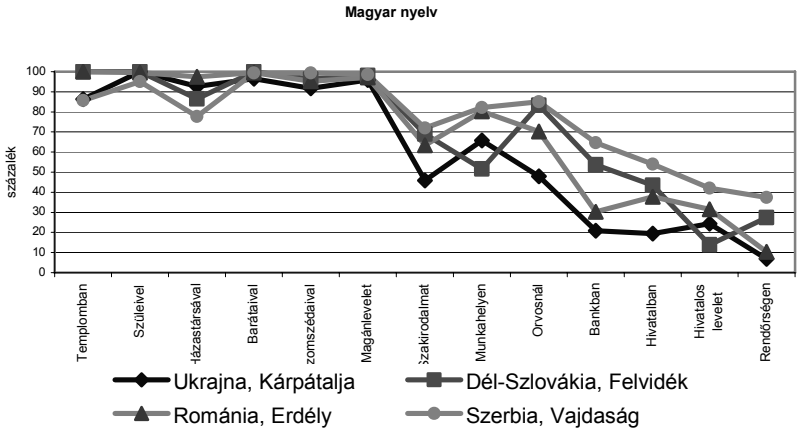

2. ábra. A magyar nyelvet (is) használók aránya négy ország magyar lakossága körében (N=612)

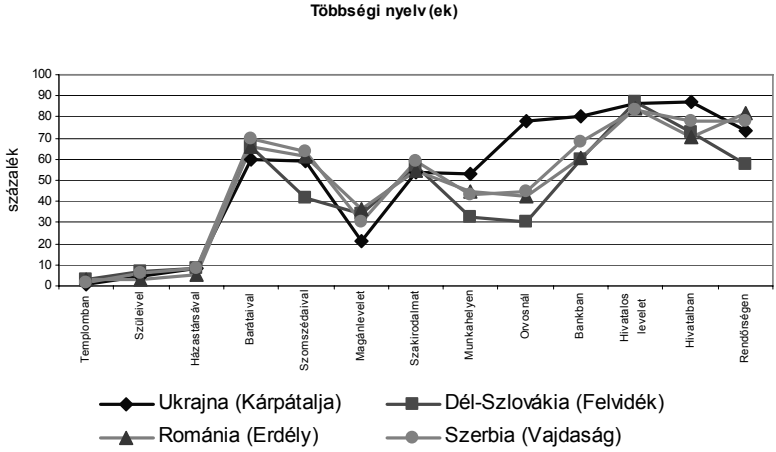

3. ábra. A többségi nyelvet (is) használók aránya négy ország magyar lakossága körében (N = 612)

Nézzük meg a 3. ábrát is, ahol a többségi nyelv(ek) használatát mutatjuk be! A családban mindenütt alacsony, a nyilvános helyzetekben magas az államnyelv használati aránya.

Ha egymás mellett szemléljük a 2. és a 3. ábrát, észrevehetjük, hogy valamennyi régióban azonos színtereken csökken a magyar nyelv használati aránya, és ezzel párhuzamosan emelkedik a többségi nyelvé. Azt is megfigyelhetjük, hogy minél távolabb kerülünk a privát szférától és közeledünk a formális színterek felé, úgy emelkedik az államnyelv használatát jelző görbe és esik a magyar nyelvet jelölő.[4]

4. Van-e tanulság?

Aki a kisebbségekkel, a kisebbségi nyelvek helyzetével foglalkozik, legyen az politikus, emberi jogi aktivista, érdeklődő értelmiségi vagy tudományos kutató, mindvégig szem előtt kell tartania, hogy a kisebbségi közösségeket emberek alkotják, nyelveiket személyek beszélik és éltetik. Ha tenni akarunk valami értük, akkor csak úgy járhatunk el helyesen, ha önmérsékletet tanúsítunk az időnként kétségkívül hasznos és szükséges általánosítások terén, és megpróbálunk tájékozódni az adott kisebbség jellemzőiről, igényeiről és lehetőségeiről, más hasonló közösségekhez viszonyított helyzetéről. A legtöbb kisebbségi nyelv és közösség (így például a határon túli magyarok) vonatkozásában már megvannak és a rendelkezésünkre állnak az ehhez szükséges, tudományos alapossággal készült elemzések. Csak rajtunk múlik, élünk-e ezekkel.

Irodalom

BARTHA CSILLA 1999. A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICSKÓ ISTVÁN 2004. ...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. Ungvár, PoliPrint.

BORBÉLY ANNA 2001. Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya.

[4] Egyéb, a nyelvi kontaktusok mértéke és következménye terén jelentkező hasonlóságokról olvashatunk például KONTRA 2001-ben.

CSERNICSKÓ ISTVÁN 1998. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Budapest, Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.

FENYVESI ANNA szerk. 2005. Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.

GAL, SUSAN 1991. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? Regio 1991: 66–76.

GÖNCZ LAJOS 1999. A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Budapest–Újvidék, Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.

ILTYO, I. (Ільтьо І. В.) eds. 2003. Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень). Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики.

KONTRA MIKLÓS 2001. Hungarian verbal puzzles and the intensity of language contact. Journal of Sociolinguistics 5/2: 163–179.

LANSTYÁK ISTVÁN 2000. A magyar nyelv Szlovákiában. Budapest–Pozsony, Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó– MTA Kisebbségkutató Műhely.

SÁNDOR KLÁRA 2001. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., Nyelv, nyelvi jogok, oktatás, 83–110. Szeged: JGYF Kiadó.

Bodó Csanád
(Budapest)

A moldvai magyar nyelvjárások román kölcsönszórétegének területisége*

A moldvai magyar nyelvjárásokat érő román szókészleti hatás kérdésével már számos vizsgálat foglalkozott, de csak néhány elemzés kezelte központi témaként e hatás területi vonatkozásait. Dolgozatom a moldvai magyar nyelvű települések román eredetű szókészleti elemeinek arányát hasonlítja össze egymással A moldvai csángó nyelvjárás atlasza (a továbbiakban MCsNyA.) alapján. Az elemzés fő kérdése úgy fogalmazható meg, hogy lehetséges-e az egyes közösségek szókészletének esetleges különbségeit egyetlen szempontra, a környezetnyelvvel fennálló intenzív érintkezés időtartamára redukálva értelmezni (MÁRTON 1972; a szempont jelentőségéről lásd THOMASON–KAUFMAN 1988; KONTRA 2001). E szempontnak megfelelően minél régebben települt át Moldvába egy-egy falu magyar lakossága, szókészletében annál nagyobb arányú a román eredetű elemek előfordulása. (A Moldvába való kitelepülés és a román nyelvű közösségekkel való intenzív érintkezés kialakulása közötti összefüggést itt nem részletezem, csak röviden megemlítem, hogy a továbbiakban a moldvai kitelepülést tekintem a kontaktus feltételének.)

A következőkben először áttekintem azokat a vizsgálatokat, amelyek egyes moldvai magyar nyelvjárások román nyelvi rétegének összehasonlítására vállalkoztak. Ezután ismertetem saját elemzésem módszereit és a felhasznált korpusz jellemzőit. Ez utóbbira azért van szükség, mert a vizsgálatba bevonom a MCsNyA. eddig kiadatlan III. kötetének adatait is. Itt térek ki röviden a kölcsönszók általam alkalmazott és elsősorban LANSTYÁK (2006) osztályozására támaszkodó tipológiájára is. A dolgozat 3. fejezetében mutatom be a kategorizáció eredményeit táblázatos és térképes formában egyaránt. A térképes ábrázolás jelentősége az utolsó fejezetben mutatkozik meg, amelyben a dolgozat eredményeiből levont következtetéseket veszem sorba.

*A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségéért köszönetet mondok ERIŞ ELVIRÁnak, VARGHA FRUZSINA SÁRÁnak és VORNICU FLORENTINÁnak. A felhasznált adatbázis kialakítását részben az NKFP 5/056/2004. számú pályázata tette lehetővé.

Itt vetem fel azt a lehetőséget, hogy a román szókészleti hatás területi különbségei a nyelvi érintkezés időtartamának kritériuma mellett vagy helyett areális szempontból is értelmezhetőek.

1. A román kölcsönszóréteg területiségének korábbi vizsgálatai. Elsőként MÁRTON GYULA vállalkozott arra, hogy a moldvai magyar nyelvű települések három nagyobb nyelvjárástípusában hasonlítsa össze a román kölcsönszók gyakoriságát (MÁRTON 1972: 38 kk.). Elemzéséhez meglehetősen heterogén beszélt nyelvi anyagot használt fel. A déli csángó nyelvjárásokat két település, Bogdánfalva és Trunk képviselte az anyagban, a feldolgozott népmesék és anekdoták anyagát FARAGÓ JÓZSEF szöveggyűjteményéből választotta ki (FARAGÓ, é. n.). A székely eredetű moldvai nyelvjárások anyagához részben FARAGÓ szöveggyűjteményét használta fel (a lészpedi anyag innen származott), részben HEGEDŰS LAJOS gajcsánai és lábniki gyűjtését (HEGEDŰS 1952). Az utóbbi korpusz adatközlői Magyarországra áttelepült moldvai beszélők voltak, MÁRTON a velük folytatott beszélgetésekben és a tőlük felvett folklórszövegekben vizsgálta meg a román kölcsönszókat. Más forrásból származtak azok a szövegek, amelyek az északi csángó nyelvjárásokat képviselték a vizsgálatban, de MÁRTONnak ebből a nyelvjárásból csak két rövidebb szöveg elemzésére volt lehetősége. Az így létrejött anyagban előforduló román kölcsönszók gyakoriságának nyelvjárási megoszlását az 1. ábra mutatja be.

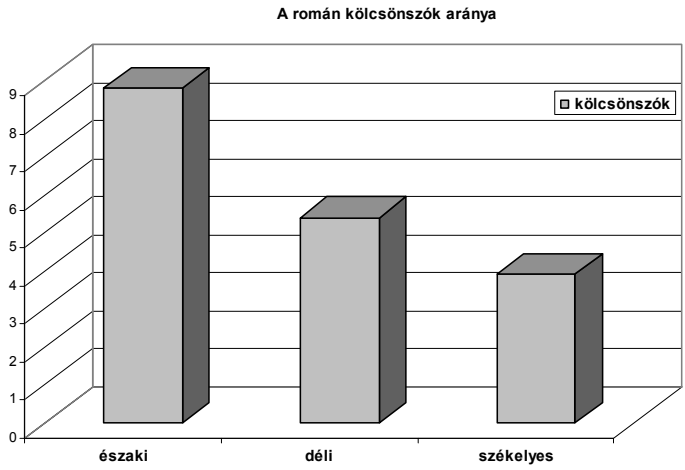

1. ábra. Román főnévi, melléknévi és igei kölcsönszók a moldvai magyar nyelvjárásokban

A három fő moldvai nyelvjárásban a kölcsönszóhasználat jelentős gyakorisági különbségeket mutatott, az összes vizsgált szófajban együttesen az északi csángóban 8,81 százalék, a déli csángóban 5,43 százalék, a székely eredetű nyelvjárásokban pedig 3,87 százalék volt a román kölcsönszók előfordulási gyakorisága (N = 16 401 szó a teljes mintában) (vö. MÁRTON 1972: 38–39).

PÉNTEK JÁNOS vetette fel elsőként azt a gondolatot, hogy a román nyelv szókészleti hatását nyelvatlaszaink anyagában is érdemes megvizsgálnunk (PÉNTEK 1992). PÉNTEK az 1. ábrán szemléltetetthez hasonló eredményre jutott, mikor A romániai magyar nyelvjárások atlasza moldvai adatait hasonlította össze egymással. Az atlasz négy moldvai kutatópontján a két csángó (egy északi és egy déli), valamint a két székely eredetű moldvai település nyelvjárásának román kölcsönszórétege az előbbi vizsgálathoz hasonlóan nagyobb mértékű eltérést mutatott egymáshoz képest (i. m. 162).

MÁRTON GYULA szövegvizsgálata mellett újabban két elemzés is foglalkozott moldvai beszélt nyelvi szövegek román eredetű szókészletének gyakorisági elemzésével. Az egyik vizsgálat nem tért ki területi kérdésekre, és adatait összesítve mutatta be (BENŐ 2004), a másik pedig csak két település nyelvhasználatát vetette össze egymással (BODÓ–ERIŞ 2004). Ez az utóbbi azonban vizsgálatunk szempontjából azért lehet jelentős, mert e két településen – Nagypatakon és Gyoszényban – az általunk készített szövegfelvételek mellett a MCsNyA. adatait is elemezte. Így lehetőségünk nyílik arra, hogy az adatok összehasonlítása révén az itt feldolgozandó atlaszadatokból nyert eredményeket viszonyítsuk a beszélt nyelvi szövegekhez. Más szóval, bizonyos korlátok között megítélhetjük a MCsNyA. kölcsönszóállományának aránya és a beszélt nyelv kölcsönszó-használati gyakorisága közötti hasonlóságot vagy különbséget (e korlátok az atlaszadatok viszonylag kis számából, valamint abból adódnak, hogy az atlaszgyűjtés során csak egy-két adatközlőt kérdeztek meg falvanként).

A román kölcsönszók nagypataki és gyoszényi arányait az említett kétféle kontextusban, az atlaszadatokban és a beszélt nyelvi szövegekben (interjúkban) a 2. ábra szemlélteti. Az ábra BODÓ–ERIŞ (i. m.) adatainak felhasználásával készült.

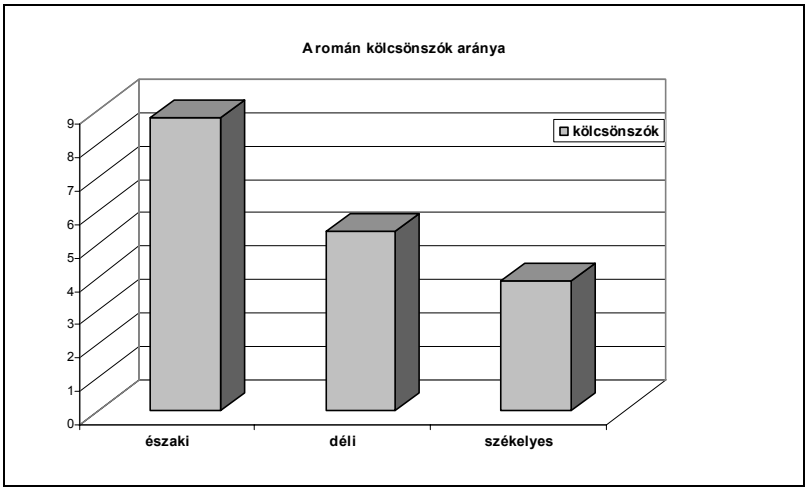

2. ábra. A román kölcsönszók százalékos aránya Gyoszényban és Nagypatakon kétféle kontextusban

Az ábrán látható megoszlás mindkét település esetében hasonló: az atlaszadatok között jóval nagyobb a román kölcsönszók aránya, mint az interjúkban megfigyelt gyakoriságuk. A MCsNyA. adatai között Nagypatakon 17,6 százalékos, Gyoszényban 20,6 százalékos arányban voltak jelen román kölcsönszók (BODÓ–ERIŞ 2004: 82). Az interjúkban a kölcsönszók előfordulásának gyakorisága Nagypatakon 5,4 százalék (N = 1431), míg Gyoszényban 7,9 százalék (N = 909) volt (i. m. 88–89). Ez a különbség sokféle tényezőből adódhat, de a kölcsönszók atlaszbeli arányának nagyobb mutatóit legfőképp az befolyásolhatta, hogy a vizsgált fogalomkörök szókészlete jelentősen eltér azoknak az interjúszövegeknek a szóhasználatától, amelyeknek központi témája a nyelvhasználat és a nyelvvel, kétnyelvűséggel kapcsolatos attittűdök, vélekedések, szándékok stb. felmérése volt. Míg az atlasz által vizsgált lexikai elemek között számos olyan volt, amely gyakoriságát tekintve igen kis valószínűséggel fordul elő nem szaknyelvi regiszterekben (főként a népi kismesterségek alárendelt fogalmai tartoznak ide), addig a szövegfelvételekben az ilyen típusú szókészleti elemek egyáltalán nem vagy csak elenyésző mértékben jelentek meg. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az itt összehasonlított korpuszok nem szinkrón nyelvi állapotból származnak. Az atlaszadatok felvétele óta eltelt évtizedekben a román nyelvi hatás intenzitása éppenséggel jelentősen megnőtt a moldvai régióban (vö. BODÓ 2006), az interjúkban előforduló kölcsönszó-gyakorisági megoszlás tehát már valószínűleg tükrözi ezt a változást.

A MCsNyA. adatait a kölcsönszók arányainak vizsgálatához BODÓ–ERIŞ (2004) elemzése mellett VORNICU FLORENTINA is felhasználta (VORNICU 2005). Elemzése közvetlen előzménye az itt bemutatandó vizsgálatnak, mivel Vornicu a MCsNyA. román kölcsönszavainak településenként kimutatott arányait hasonlította össze az atlasz I. kötetének adatai alapján (a dolgozat eredményeit bemutató térképet a http://geolingua.elte.hu/maps/mcsnya/mcsnya_hu.html cím alatt helyeztük el a Geolingvisztikai Műhely honlapján). Ez az elemzés amellett, hogy csak az atlasz egyetlen kötetét használta fel, módszereit tekintve is eltér a jelen vizsgálattól. (Ezekre a különbségekre a következő fejezetben térek ki.)

VORNICU (2005) megállapította, hogy a román kölcsönszók településenként kimutatott aránya főként területi szempontból értelmezhető, azaz a moldvai magyar nyelvjárások három nagyobb csoportja – az északi csángó, a déli csángó és a moldvai székely – nem alkot egymástól élesen elkülönülő, egységes tömböt e szókészleti megoszlásnak megfelelően.

2. Módszerek. A román kölcsönszók területi megoszlásának elemzéséhez a MCsNyA. már megjelent két kötete mellett a III. kötet anyagát is felhasználtam. Az utóbbi kötet kézirata hosszú időn át lappangott, és csak néhány éve került elő (a kötet történetéről l. TÁNCZOS 2004). A kéziratot 2005-ben vettük át Péntek Jánostól, hogy a MCsNyA. első két kötetének általunk informatizált anyagához hasonlóan a III. kötet adatait is számítógépre vigyük (a feladat teljesítését a dolgozat eleji jegyzetben már említett Geolingvisztika című NKFP-pályázat tette lehetővé). Az azóta már befejeződött munkálatokról más helyen részletesen beszámoltunk (BODÓ–VARGHA, megj. e.), itt csak arról szükséges említést tenni, hogy az atlasz III. kötete – a már megjelent anyaggal ellentétben – nagyobbrészt nem hangtani és lexikai, hanem alaktani és kisebb részben mondattani térképlapokat tartalmaz. Ez a román kölcsönszói réteg vizsgálata szempontjából azt jelenti, hogy – mint a következőkben kifejtem – a kötet adatait csak korlátozottan használhattam fel az elemzésben.

A MCsNyA. magyar nyelvi anyagot bemutató 43 kutatópontjának az atlaszban előforduló szóállományát aszerint csoportosítottam, hogy az adatok román kölcsönszónak minősíthetőek-e. E munka során a következő általános kérdések vetődtek fel: 1. érdemes-e minden térképlapot bevonni az elemzésbe? 2. Hogyan kezeljük egy-egy térképlapon az azonos kutatóponthoz rendelt adatokat, ha azok egymás alakváltozatai? 3. Mit tekinthetünk román

kölcsönszónak? 4. Milyen kategorizációt lehet alkalmazni minősítésükben? E kérdések sorrendjében fejtem ki az adatok feldolgozása alatt alkalmazott eljárásaim indokait.

A feldolgozás során nem vontam be az elemzésbe minden térképlap adatait. A térképlapok kiválasztásának szempontjai a következők voltak: olyan térképlapokat nem vontam be az elemzésbe, amelyek egy már elemzett térképen is bemutatott lexéma alaktani jelenségeiről szóltak. Más szóval, kihagytam az elemzésből azokat a térképeket, amelyek egy elemzésbe bevont lexéma további alaktani változatait (paradigmáját és képzett alakjait) veszik sorra. Ilyen térképlapok az atlasz első két kötetében még nem fordulnak elő, azok anyagát ennek megfelelően teljes körűen feldolgoztam, de a III. kötetben már nagy számban vannak jelen olyan térképek, amelyek vagy az első kötetek egy-egy szókészleti egységének toldalékolt alakjait mutatják be, vagy éppen a III. kötetben előforduló valamely térképlap lexémájának további alakjait. Például számos térképlap az *ír* ige paradigmájával foglalkozik, de van egy *írás* címszót viselő térkép is, amely morfológiai térképlapként csak az *ír* tő *-ás* képzővel alkotott származékszavait adja közre. Ezek közül éppen a három atlaszkötetben legelőször előforduló *írás* térképlapját minősítettem, a többit kihagytam az elemzésből. Eltérő megoldást alkalmaztam azonban akkor, ha egy-egy térképlap csak román kölcsönszókat tartalmazott (ezeknek többnyire már a címszavát is román eredetű nyelvjárási szóból alakították ki az atlasz szerkesztői). Ezekben az esetekben a térkép adatait bevontam az elemzésbe, mivel egyes kutatópontokon a megfelelő adat hiánya feltehetőleg arra utal, hogy a helyi nyelvjárásban a vizsgált jelentést nem román kölcsönszó hordozza. A kimutatás szempontjából éppen ez a hiány változtatja meg a kölcsönszóknak a teljes szóállományhoz képest meghatározandó arányait: szemben a jelentést román eredetű szóval kifejező nyelvjárásokkal, az itt fellépő adathiány igen nagy valószínűséggel létező, de nem kölcsönszói adatra utal. Ettől eltérően az alaktani térképlapokon nem fordult elő adathiány, azaz a szerkesztők nem térképezték a vizsgált jelenség esetleges román kölcsönszóval kifejezett alakjait.

Nem csupán egyes térképlapokat hagytam ki a feldolgozásból, de az elemzésbe bevont térképek esetében sem minősítettem minden egyes adatot. Mivel a vizsgálat szókészleti megoszlásra vonatkozott, nem vettem figyelembe az egyes lexémák alakváltozatait. A térképlapokból készített kimutatásban tehát nem szerepel minden olyan adat, amely egy-egy kutatóponthoz tartozik, hanem csak a lexikai szempontból különböző adatok vagy adatcso-

portok (VORNICU FLORENTINA korábban említett dolgozatában nem alkalmazta ezt a korlátozást). A MCsNyA. szerkesztői az adatok közzététele során jelölték az alakváltozatok és a lexikai változatok közötti különbséget, és ezt a megoldást az atlasz informatizált változatában is megőriztük, azaz kereshető funkcióvá tettük. Ebből adódóan az adatok minősítését végezve támaszkodhattam az atlasz adatainak korábbi osztályozására.

A román kölcsönszók azonosításának kérdésében úgy jártam el, hogy kölcsönszónak minősítettem azokat az adatokat, amelyek MÁRTON GYULA monográfiája adattárában előfordultak (MÁRTON 1972). Néhány esetben azonban MÁRTON (1972) nem tüntetett fel olyan atlaszadatokat, amelyek egyértelműen kölcsönszavak, például hiányoznak adattárából a következők (a köznyelviesített kölcsönszó után zárójelben a térképlap számát adom meg, majd az átadó nyelv megfelelő lexémáját – ha másként nem jelölöm – a román értelmező szótár, a DEX. alapján):

cignál ~ ciknál 'bádogsíp' (246.) ‹ rom. *țignal* 'ua.' (DEX. *semnal* a.),

inkisz 'barna' (271.) ‹ rom. *închis* 'ua.',

kirka- ~ tyirka(*búza*) 'tarbúza' (327.) ‹ rom. *chircă* 'búzafajta' (DAR.) + *búza.*

Az adattárból hiányzó adatok mellett azonban a kölcsönszó fogalmának eltérő értelmezéséből adódóan is másként kezeltem az atlasz adatait, mint MÁRTON GYULA (1972). MÁRTON csak azokat a kölcsönszókat mutatja be monográfiájában, amelyek az általam *nyílt kölcsönszó*nak nevezett típusba tartoznak (BODÓ–ERIȘ 2004). A nyílt kölcsönszó – KONTRA MIKLÓS (1981: 14 kk.) és LANSTYÁK ISTVÁN (2006: 21–22) terminológiája szerint *direkt* vagy *közvetlen kölcsönszó* – fogalma olyan más nyelvből származó elemeket jelöl, amelyek az átadó nyelv hangalakjával azonos vagy ahhoz közelálló formában válnak az átvevő nyelvi rendszer részévé.

A nyílt kölcsönszók mellett – HAUGEN (1972) nyomán – érdemes elkülönítenünk a kölcsönszók másik főbb típusát is. Ezt a típust *rejtett kölcsönszó*nak nevezem (MÁRTON GYULA az ide tartozó jelenségeket egyáltalán nem vizsgálta monográfiájában). Rejtett – KONTRÁnál és LANSTYÁKnál *indirekt* vagy *közvetett* – kölcsönszónak azokat a szavakat tekinthetjük, amelyek nem hangalakjukban, hanem tükörfordítás vagy jelentéskölcsönzés formájában hordozzák magukban az átadó nyelv hatását.

A két típus között ennek megfelelően abban ragadhatjuk meg a fő különbséget, hogy míg a nyílt kölcsönszók esetében nyilvánvaló a környezetnyelvi hatás, mivel van olyan környezetnyelvi hangalak, amely megfeleltet-

hető az átvevő nyelvi lexéma hangalakjának (vagy a hangalak valamely elemének), addig a rejtett kölcsönszóknál a környezetnyelv hatása kevésbé feltűnő. Az utóbbi esetben ugyanis ez a hatás nem a hangalak, hanem főként a szójelentés szintjén jelentkezik.

Mint említettem, MÁRTON (1972) az utóbbi típus adatait nem mutatja be sem a szövegfelvételek elemzésében, sem az atlaszadatokból készített adattárában. A MCsNyA. térképlapjain azonban számos rejtett kölcsönszó fordul elő. Közülük sorolok fel néhányat (a magyar alaknak csak a román nyelvből átvett jelentését adva meg):

énekel 'kukorékol' (408.) ‹ rom. *a cânta* 1. 'énekel', 2. 'kukorékol',
rossz 'harapós' ‹kutya› (422.) ‹ rom. *rău* 1. 'rossz', 2. 'harapós' ‹kutya›,
szén 'parázs' (34.) ‹ rom. *jar* 1. 'szén', 2. 'parázs'.

A nyílt és a rejtett kölcsönszók két osztálya további típusokat foglal magába (erről részletesebben lásd BODÓ–ERIȘ 2004; vö. LANSTYÁK 2006). Ezek közül csak a hibrid kölcsönszó (hibrid kalk) kategóriája említendő meg. Ide tartozik minden olyan szó vagy állandósult szószerkezet, amely „az átadó nyelv valamely szavának, illetve állandósult szókapcsolatának hatására jött létre az átvevő nyelvben úgy, hogy az átadó nyelvi szó, illetve állandósult szókapcsolat elemeinek egy része átvétel útján részévé vált az új átvevő nyelvi szókészleti elemnek, más részük pedig átvevő nyelvi elemekkel helyettesítődött" (LANSTYÁK 2006: 40–41). Ezt a típust LANSTYÁK (2006) a két főbb osztály – nála a közvetlen és a közvetett kölcsönszó kategóriája – közti átmeneti csoportként határozza meg. Mivel ezeknek a kölcsönszóknak van olyan eleme, amely hangalakjában az átadó nyelv hatását hordozza, elemzésemben az ide tartozó lexémákat a nyílt kölcsönszók közé soroltam. Megjegyzendő azonban, hogy az általam elemzett anyagban csak néhány ilyen lexémát találtam (például a *rëzapó* 'dédapa' összetételt, melynek előtagja a román *răz-* 'déd-' morféma átvétele, utótagja a 'nagyapa' jelentésű *apó* tájszó, maga a szerkezet pedig a román *răzbunic* 'dédapa' mintáját követi).

Mivel az atlasz zárt korpuszában hasonlítottam össze egyes kölcsönszavak arányait, csak a nyílt és a rejtett kölcsönszó típusát különítettem el egymástól. Nem volt ugyanis értelme elkülöníteni például a hibrid kölcsönszókat, ugyanis igen csekély gyakorisággal fordultak elő az atlasz adatai között. Nem kezeltem külön kategóriaként a másodlagos kölcsönszókat sem, tehát például a fent már említett *kirkabúza* példányait éppúgy nyílt kölcsönszónak minősítettem, mint a morfológiailag tagolatlan átvételeket.

Az általam azonosított kölcsönszókat az atlasz informatizált változatában manuálisan annotáltam (felcímkéztem). A három atlaszkötet számítógépes változata a Bihalbocs geolingvisztikai szoftverrel jött létre; ez a szoftver tette lehetővé az összefoglaló kimutatások és a térképes ábrázolás automatizált elkészítését is. Összesen valamivel több mint 40 000 adat minősítését végeztem el (N = 40 285). Az elemzéshez felhasználtam a MCsNyA. I. kötetének VORNICU FLORENTINA által már felcímkézett térképlapjait. Minősítéseit ellenőriztem és kiegészítettem a rejtett kölcsönszók jelölésével.

3. Eredmények. A MCsNyA. három kötete adatainak felcímkézésével a táblázatban látható eredmények születtek. A kimutatásban a román kölcsönszók összesített arányának csökkenő sorrendjében sorolom fel a településeket. A táblázat külön oszlopában szerepelnek a nyílt és rejtett kölcsönszók, de az utóbbi típusba tartozó lexémák csekély aránya miatt mindkét oszlopban csak abszolút számokat adok meg. A rejtett kölcsönszók az atlasz teljes szóanyagának csak 1%-át alkotják, és ezzel összefüggésben egyetlen település kölcsönszóállományában sem haladják meg a 10 százalékot. Ezek az arányszámok – mint a táblázatban látható – egyben kis abszolút számokat is jelentenek, ennélfogva a kölcsönszók két fő típusának területi disztribúciójára vonatkozó elemzésre nem érdemes vállalkozni. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az atlaszban is vizsgált két település, Nagypatak és Gyoszény beszélt nyelvi szövegfelvételeinek elemzésében a rejtett kölcsönszók az itt megadott arányoknál nagyobb mértékben voltak jelen.) A táblázat utolsó két oszlopában adom meg a román kölcsönszók összesített, tehát a nyílt és rejtett kölcsönszók együttes számából származó mutatóit. Az abszolút számokat bemutató oszlopban a perjel előtt a településről közreadott összes lexéma és szószerkezet száma áll, utána a belőlük kölcsönszónak minősített elemek száma. Az utolsó oszlopban ennek a két számnak a százalékos arányát adom meg. Látható, hogy Balusestben és Kalugarényben az atlaszban szereplő összes lexéma több mint egynegyede román nyelvi átvétel, míg a moldvai települések többségében ez az arány 10–20 százalék között van, és csak egyetlen településen marad tíz százalék alatt. A 2. ábrán két település adatai alapján bemutatott megoszlás alapján azonban okkal feltételezhetjük az összes itt vizsgált falu nyelvjárásáról, hogy a beszélt nyelvben a román kölcsönszóhasználat gyakorisága jóval elmarad az itt megadott arányoktól.

A táblázatban megadott helynevekkel kapcsolatban röviden meg kell említeni, hogy néhány esetben eltérek az atlasz helynévhasználatától, de a

falunevek újabban standardizált változataitól is (l. PÉNTEK 2004). Ebben azt az elvet követem, hogy a helyi gyakorlathoz igyekszem igazítani a megnevezést, és például nem használom a *Faraoani* román helynév magyar megfelelőjeként a helyben szinte egyáltalán nem élő *Forrófalva* megnevezést a településen elterjedt *Kákova* helynév rovására, továbbá ugyancsak nem alkalmazom a román *Cireşoaia* településnév megfelelőjeként javasolt *Templomfalva* nevet az általánosan ismert és használt *Szalánc* helyett. Hasonlóképp a helyi használat elterjedtségével indokolható, hogy a népetimológiás *Diószén* helyett a *Gyoszény* helynevet használom a táblázatban.

A táblázatban feltüntetett települések sorrendjét kiinduló kérdésünkkel összhangban abból a szemszögből kell megvizsgálnunk, hogy az egyes településeket, illetőleg az általuk reprezentált nyelvjárást érő román nyelvi hatás intenzitása és a falvaknak a rangsorban elfoglalt helye között milyen kapcsolat van. A leghosszabb ideje román nyelvi környezetben élő moldvai nyelvjárás az északi csángó. Az ide tartozó települések (Balusest, Kelgyest, Szabófalva és Ploszkucény) neve a lista elején olvasható, de érdekes módon már a második helyen egy székely eredetű falu, Kalugarény szerepel. Ennél is meglepőbb, hogy az északi csángó nyelvjárás településeit a listán – ellentétben az 1. ábrán bemutatott megoszlással – nem a déli csángó falvak követik. Ugyan Szakatura neve közvetlenül a Ploszkucényé után következik, de Bogdánfalva, Trunk és Nagypatak csak a 19–21. helyet foglalja el a listán. Az eredményeket áttekintve látható, hogy több olyan település neve jelenik meg a román kölcsönszóréteget nagyobb arányban felmutató nyelvjárások listájának első harmadában, amely a román nyelvvel való érintkezés időtartama szempontjából a déli csángó falvak beszélőinél kevésbé hosszú ideje tartó kontaktusban állt a környezetnyelvvel (például a már említett Kalugarény, valamint az ugyancsak székely eredetű Gyidráska, Berzunc, Balanyásza, Gajdár, Esztufuj, Esztrugár).

A táblázatban megadott összesített arányokat térképes formában mutatja be a 3. ábra. A térképre vetített kördiagramok egy-egy település lexémáinak és szószerkezeteinek a MCsNyA. három kötetében szereplő teljes állományát jelképezik. A fekete körcikkek az állomány román kölcsönszavainak százalékos arányát szemléltetik (a térkép a nyílt és a rejtett kölcsönszók megoszlását az utóbbiak kis aránya miatt nem ábrázolja).

Román kölcsönszók a MCsNyA. kutatópontjainak adatai között (összesített arányuk csökkenő sorrendjében)

Település	Nyílt kölcsönszók	Rejtett kölcsönszók	Összes kölcsönszó	
	N	N	N	%
1. Balusest	244	12	916/256	27.9
2. Kalugarény	228	17	941/245	26.0
3. Kelgyest	200	16	911/216	23.7
4. Szabófalva	189	16	891/205	23.0
5. Ploszkucény	187	18	941/205	21.8
6. Szakatura	185	13	947/198	20.9
7. Gyidráska	171	11	933/182	19.5
8. Berzunc–Butukár	174	12	982/186	18.9
9. Gyoszény	166	13	951/179	18.8
10. Balanyásza	174	9	976/183	18.8
11. Gajdár	155	8	901/163	18.1
12. Lujzikalagor	156	10	927/166	17.9
13. Esztufuj	155	8	951/163	17.1
14. Esztrugár	151	9	949/160	16.9
15. Szászkút	150	9	961/159	16.6
16. Pakura	146	7	943/153	16.2
17. Dózsa-Újfalu	137	11	927/148	15.9
18. Csík	139	10	937/149	15.9
19. Bogdánfalva	134	10	921/144	15.6
20. Trunk	129	13	916/142	15.5
21. Nagypatak	125	12	890/137	15.4
22. Magyarfalu	134	12	956/146	15.3
23. Szerbek	137	9	959/146	15.2
24–25. Kákova	125	11	918/136	14.8
24–25. Külsőrekecsin	125	11	918/136	14.8
26. Tatros	127	14	954/141	14.8
27. Szoloncka	131	7	952/138	14.5
28. Gorzafalva	124	6	918/130	14.2
29. Klézse	121	8	911/129	14.2
30. Válészáka	126	9	965/135	14.0
31. Prálea	124	7	939/131	14.0
32. Ketris	120	7	926/127	13.7
33. Frumósza	120	7	934/127	13.6
34. Onest	123	3	940/126	13.4
35. Vizánta	124	9	1002/133	13.3
36. Lészped	114	7	929/121	13.0
37. Szalánc	114	5	932/119	12.8
38. Lábnik	109	8	918/117	12.8

39. Újfalu	112	3	919/115	12.5
40. Diószeg	107	4	956/111	11.6
41. Dormánfalva	95	6	943/101	10.7
42. Pusztina	98	2	938/100	10.7
43. Csügés	76	5	946/81	8.6

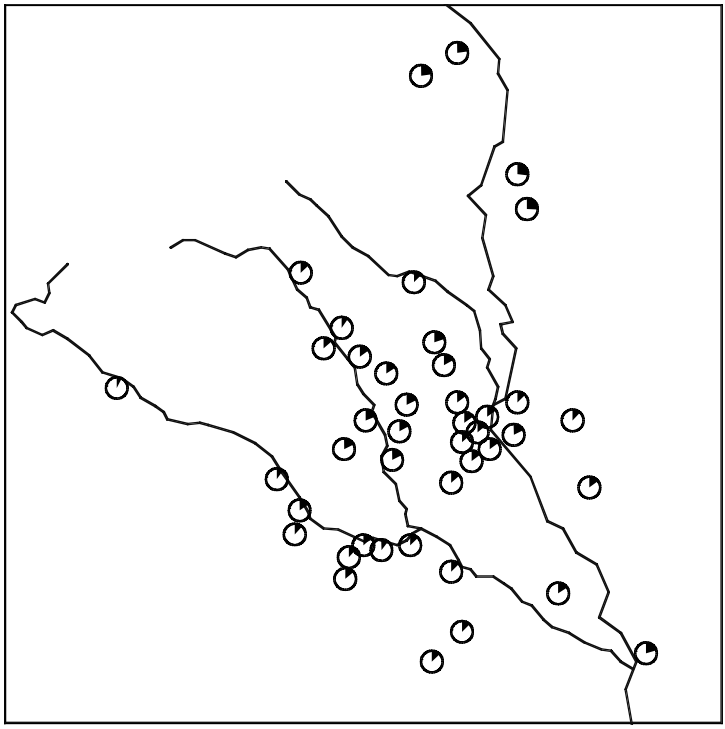

3. ábra. A román kölcsönszók aránya a MCsNyA. I–III. kötetében településenként

4. Következtetések. Az előzőekben ismertetett eredmények értelmezése jelentős nehézségekbe ütközik, ha a moldvai magyar nyelvjárások hagyományos osztályozását és a nyelvi érintkezés intenzitásának vele szorosan összefüggő szempontját követjük. Ehelyett arra teszek kísérletet, hogy az egyes nyelvjárások kölcsönszórétegének arányait területi alapon elemezzem, miközben utalok a területi megoszlás összefüggéseire a nyelvjárási tipológiával és a településtörténettel. A MCsNyA. anyagában jelen lévő román kölcsönszói réteg aránya alapján a helyi településeket négy területileg is meghatározható tömbbe sorolhatjuk. Ezek a következők:

1. északi falvak (Balusest, Kalugarény, Kelgyest, Szabófalva) – többségük a mezőségi eredetű északi csángó nyelvjárásba tartozik, hasonlóan az északról áttelepült Ploszkucény nyelvjárásához. Kalugarény azonban székely eredetű település, a nyelvére jellemző nagyarányú kölcsönszóhasználat összefüggésben állhat a környéki magyar nyelvjárások jellemzőivel.

2. A Tázló középső-alsó szakasza menti falvak (Gyidráska, Berzunc, Balanyásza, Gajdár, Esztufuj, Esztrugár) – mindegyik település nyelvjárása székely eredetű. A tömb falvaival azonos területen fekszik Szerbek és Szoloncka, de a többi településhez képest vizsgált szóállományukban kevesebb kölcsönszó van jelen.

3. A Bákótól délre fekvő Szeret menti falvak (Dózsa, Csík, Bogdánfalva, Trunk, Nagypatak, Kákova, Külsőrekecsin, Klézse, Ketris) tömbjében Szakatura kivételével jelen vannak a déli csángó nyelvjárást beszélő falvak, bár Gyoszény, ahol az atlasz tanúsága szerint a déli csángó és a székely nyelvjárások közötti átmeneti nyelvváltozatot beszélnek, a tömb más falvaihoz képest jóval nagyobb arányú kölcsönszóréteget mutat.

4. A Tatros alsó folyása menti falvak (Tatros, Válészáka, Onest, Szalánc, Újfalu, Diószeg, Dormánfalva). Ide sorolható a Tatros közelében egymást érő négy magyar–román kétnyelvű falu – Szőlőhegy, Újfalu, Szitás, Bahána – közül az utolsóval szomszédos Gorzafalva is, de a Tatros folyótól távolabb eső Prálea és Vizánta kölcsönszóaránya is hasonló ennek a tömbnek az adataihoz. Két település itt is kivételt alkot: a területi szempontból ide tartozó Pakura és a tömb falvaitól viszonylag távol fekvő Szászkút kölcsönszóállománya nagyobb arányú, mint a tömb más falvaié.

Nem tartozik egyik tömbbe sem Magyarfalu, Frumósza, Lészped, Lábnik, Pusztina és Csügés. Közülük Frumósza, Lészped és Pusztina olyan egymással is szorosabban érintkező nagyobb települések, amelyeket akár külön tömbként is azonosíthatunk a három település 10–13 százalékos kölcsönszóállománya alapján. A többi falu területileg egyik tömbhöz sem kapcsolódik szorosan, elhelyezkedésük alapján a moldvai régió periferikus települései.

További vizsgálatokra van szükség ahhoz, hogy ennek a négy-öt nagyobb területi egységnek a környezetnyelv hatására kialakult egyéb nyelvi jellemzőit is elemezzük, és esetlegesen rámutassunk arra, hogy a moldvai régióban az areális kapcsolatok más jelenségek esetében is jelentősebbek a moldvai kitelepüléssel létrejött nyelvi kontaktusok időtartamának tényezőjénél.

Irodalom

BENŐ ATTILA 2004. Kölcsönszóhasználat, kódváltás a moldvai kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban. In: KISS (szerk.) 2004: 23–36.

BODÓ CSANÁD 2006. A magyar nyelv használatának területisége Moldvában. Előadás a XIV. Élőnyelvi Konferencián. Bük, 2006. október 7–9.

BODÓ CSANÁD–ERIŞ ELVIRA 2004. A román kölcsönszók használata két moldvai beszélőközösségben. In: KISS (szerk.) 2004: 67–96.

BODÓ CSANÁD–VARGHA FRUZSINA SÁRA, megjelenés előtt. Régi nyelvatlaszok – új módszerek. *MNy*.

DAR. = BULGĂR, GHEORGHE és GHEORGHE CONSTANTINESCU-DOBRIDOR 2002. *Dicţionar de arhaisme şi regionalisme.* I–II. kötet Bucureşti: Editura Saeculum Vizual.

DEX.[2] = COTEANU, ION, LUIZA SECHE, MIRCEA SECHE, ION DĂNĂILĂ és NICOLETA TIUGAN (főszerk.) 1998. *Dicţionarul explicativ al limbii române*. 2. kiadás. Bucureşti: Univers Enciclopedic.

FARAGÓ JÓZSEF, é. n. *Moldvai csángó népmesék és anekdoták.* I–III. kötet. Kolozsvár. Kézirat.

HAUGEN, EINAR 1972. *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen.* Selected and introduced by Anwar S. Dil. Stanford, CA, Stanford University Press.

HEGEDŰS LAJOS 1952. *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Népnyelvi szövegek moldvai telepesektől.* Budapest, Közoktatásügyi Kiadóvállalat.

KISS JENŐ (szerk.) 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. MNyTK. 222. sz.

KONTRA MIKLÓS 1981. *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó„ orvosi nyelvünkre.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KONTRA MIKLÓS 2001. Hungarian verbal puzzles and the intensity of language contact. *Journal of Sociolinguistics* 5: 163–179.

LANSTYÁK ISTVÁN 2006. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony, Kalligram.

MÁRTON GYULA 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion.

MCsNyA. = GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA és SZABÓ T. ATTILA (szerk.) 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. I–II. kötet. (A kiadás előkészítői: Murádin László és Péntek János.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. MNyTK. 193. sz.

PÉNTEK JÁNOS 1992. Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In KONTRA MIKLÓS (szerk.), *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 159–164.

PÉNTEK JÁNOS 2004. A moldvai magyar nyelv szótára – elvek és problémák. In KISS (szerk.), 180–196.

TÁNCZOS VILMOS 2004. A moldvai csángók nyelvészeti kutatása (1945–2004). In KISS (szerk.), 208–285.

THOMASON, SARAH GREY–TERRENCE KAUFMAN 1988. *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics*. Berkeley, CA: University of California Press.

VORNICU FLORENTINA 2006. *A csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Budapest, KGRE BTK. Szakdolgozat.

M. Bodrogi Enikő
(Kolozsvár)

A kisebbségpolitika általános jellemzői a skandináv térségben[1]

Ahhoz, hogy a skandináviai, pontosabban a fennoskandiai (Finnországot is beleértve) nyelvi és kulturális kisebbségek mai helyzetét megértsük, szükséges annak az általános és történeti háttérnek az ismerete, amelyben mindez értelmezhetővé válik.

A nyugat-európai kisebbségpolitika történetéhez nyúlunk ezúttal, amelynek három nagy korszakát szokták megkülönböztetni, ezek pedig kronologikus kapcsolatban állnak a modernizáció megindulásával és kibontakozásával (ALLARDT 1988). Az alábbiakban tárgyalandó három periódus jól kimutatható Norvégia és Svédország történetében is.

1. A tolerancia időszaka

Már az 1800-as évekbeli nemzeti ébredést megelőzően különböző nyelveket beszélő népcsoportok éltek az egyes országok területén, jelentős nyelvi, nyelvjárási és kulturális változatosságot mutatva. A világi és egyházi uralkodók többnyire *elnézően viszonyultak a nyelvi és kulturális sokféleséghez.* Egy másik fontos aspektusa ennek az időszaknak, hogy az iparosodás kezdete előtt a mezőgazdaság jelentette a megélhetés legfőbb forrását számos kisebbség számára. Ezek minden gond nélkül el tudtak boldogulni anyanyelvükön, nem volt mindig feltétlenül szükséges elsajátítaniuk annak a királyságnak a többségi nyelvét, amelynek területén éltek. Mindennapi jelenségnek számított a két- és többnyelvűség, az a nyelv pedig, amelyet anyanyelve mellett beszélt valaki, lehetett egy másik kisebbségi nyelv is, nem csak a többségi. Általában elmondhatjuk, hogy a vidéki agrárnépesség magas fokú műveltséggel bírt (és itt nem a mai értelemben vett magas kultúrára kell gondolnunk), amelyet általában nem az iskolapadban sajátított el, hanem a fiatalok anyanyelvükön, saját beszélőközösségükben tették magukévá, szüle-

[1] A dolgozat egy nagyobb munka részét képezi, melynek címe *A skandináviai finnugor nyelvek helyzetének szociolingvisztikai szempontú vizsgálata.* A kézirat 2005-ben, az Arany János Közalapítvány támogatásával készült, a jelen dolgozat pedig friss adatokkal bővített.

ik, nagyszüleik, tágabb családjuk és a szomszédság felnőtt tagjainak irányításával (LINDGREN 2001: 242).

2. Egy nép – egy állam – egy nyelv

A XIX. század második felében, a nemzetállamok létrejöttével és az iparosodás megindulásával egyidőben egyre nagyobb hangsúlyt kapott a *nemzeti, kulturális és nyelvi homogenitás* eszménye. Az ideált nyilvánvalóan zavarta a kisebbségek jelenléte, emiatt a nacionalista kisebbségpolitika fő célkitűzésévé vált ezek beolvasztása abba a többségbe, amely jogos „tulajdonának" vélte a nemzetállamot. A társadalom iparosodásának korában az oktatás intézményét egyre céltudatosabban fejlesztették, és hamarosan a nyelvi és kulturális egységesítés eszközévé tették (HUSS – LINDGREN 2005. 248–49.) Az oktatásnak ilyen irányú kihasználása egészen a közelmúltig jellemző volt a skandináv térségre.

SKUTNABB-KANGAS több ízben is rámutatott arra, hogy az iskolai oktatásnak milyen kulcsfontosságú szerepe van a gyermek nyelvi és etnikai identitásának kialakításában. Egyik munkájában elgondolkodtató párhuzamot vont az európai gyarmatosítás korának misszionáriusi tevékenysége és a nyelvi asszimilációra való törekvés kifinomultabb eszközei között. A misszionáriusok ugyanis a megtérítendők anyanyelvére fordított Bibliával szándékozták elérni céljukat, míg a „megtérítendő" kisebbségi csoportok számára készült tankönyveket nem azok anyanyelvén írták, illetve írják. „És az új misszionáriusok (betelepült tanárok és szakemberek) sem ismerik a kisebbségek nyelvét. A fegyverek korszaka a tankönyv korszakának adta át a helyét, melynek következtében az iskolai oktatás hatalmas jelentőségre tett szert mindenütt a világon. Így a fizikai erőszak alkalmazása vagy a vele való fenyegetés helyébe a leigázás eszközeként a lélektani hadviselés, a büntetés helyébe a jutalmazás és a lelki ráhatás, a bunkósbot helyébe a mézesmadzag lépett. A hatalom kevésbé érzékelhetővé, kultúrába és struktúrába épültté vált, ezek a struktúrák pedig hatalmasabbak és áttekinthetetlenebbek lettek." (SKUTNABB-KANGAS 1997: 6.).

Ugyanaz a szerző egy későbbi előadásában „nyelvi genocídium"-ról (SKUTNABB-KANGAS 2004: 6) beszél az oktatásban, és helyénvalónak tartja ezt a kifejezést akkor is, ha sokak szerint túl „erős". Állítását azzal támasztja alá, hogy az ENSZ-nek a genocídium megelőzésére és büntetésére vonatkozó nemzetközi egyezményében (1948) ötféle meghatározását olvashatjuk ennek a terminusnak, és ebből kettő tökéletesen igaz a kisebbségi és őslakos-

sági oktatásra, még napjainkban is. Ezek a következők: „erőszakkal áthelyezni a gyermekeket egyik csoportból/közösségből a másikba”, illetve „súlyos testi vagy szellemi kárt okozni a csoport/közösség tagjainak”. Nézzük meg a továbbiakban, hogyan függ össze mindez a modernizációval.

Az oktatási intézmények mellett a tömegtájékoztatási eszközök fontossága is megnőtt, és a modernizáció több szempontból átalakította az emberek mindennapi nyelvi környezetét. Azokon a helyeken, ahol kibontakozott a társadalom modernizációja, a kisebbségeknek nem voltak nyelvi emberi jogaik, mi több, arra buzdították vagy éppen kényszerítették őket, hogy lemondjanak anyanyelvükről, emiatt annak használati köre jelentős mértékben leszűkült. Például a számik lakta kiterjedt vidékeken, Svédországban, Finnországban és Norvégiában sokan nyelvet cseréltek, és gyermekeiket is a többségi nyelvek beszélőivé nevelték (LINDGREN 2001: 243).

Ugyanilyen sorsuk volt Svédországban a torniovölgyieknek és Norvégiában a kvéneknek is. Céltudatos beolvasztási politika áldozataivá váltak, olyannyira, hogy szinte valamennyi hagyományos lakóterületükön nyelvet cseréltek, és a többségi svéd, illetve norvég nyelvet használták a mindennapi kommunikáció eszközeként is.

A többségi nemzetek kisebbségpolitikáját mintegy alátámasztani látszott az 1870-es években megszületett szociáldarwinista ideológia, amely szerint bizonyos népek (és nyelvek) a többieknél életképtelenebbek, primitívebbek, emiatt eleve pusztulásra ítéltek. Ez a gondolkodásmód még a XX. században, a két világháború közötti időszakban is meghatározta a többségek viszonyulását a kisebbségekhez. Legrosszabb helyzetben a számik voltak, mivel őket faji szempontból is lenézték, az európaiakétól szembetűnően eltérő arcvonásaik miatt mongol népnek tartották őket.

Lehtola széles körű kutatást végzett azzal kapcsolatban, hogy milyen kép alakult ki a számikról a két világháború közötti, Lappföldet ábrázoló irodalmi művekben (LEHTOLA 1997). Munkájában rámutat, hogy milyen formában nyilvánult meg a vizsgált időszakban a szociáldarwinista ideológia és a fajgyűlölet. Nyilvánvalóan ennek tulajdonítható, hogy a számit kihalóban levő nyelvnek tekintették, és épp erre hivatkozva elutasították beszélőinek azt az igényét, hogy földbirtokhoz jussanak. Az asszimilációs politika megalázó viszonyulásának tapasztalatát Nils-Aslak Valkeapää, a legismertebb számi költő az alábbi módon fogalmazta meg (a versrészlet finn nyelvű fordítását l. LINDGREN 2001: 243, a magyar változat saját fordításom – M. B. E.):

emmehän me ole edes olemassa	mi bizony még csak nem is létezünk
me olemme maanalaisia	földalattiak vagyunk
me olemme näkymättömiä	láthatatlanok
meidän lävitsemme voi kävellä	rajtunk át lehet járni
ja he nauroivat	és ők nevetnek
jos kerrot	ha azt mondod
että meidän *koti*[2]*, palkinen*	hogy a mi *házunk, rénszarvaslegelőnk*
että meilläkin on *oikeudet*	hogy nekünk is vannak *jogaink*
että mekin *olemme*	hogy mi is *vagyunk*
emmehän me oikeastaan ole olemassakaan	mi valójában nem is létezünk
ja sellaiset	és az olyanok
jotka eivät ole olemassa	akik nem léteznek
eivät voi vaatia	nem követelhetnek
mitään	semmit
eivät mitään	de semmit

A svéd és a norvég nacionalizmus és a szociáldarwinista ideológia mellett bizonyos finnországi köröknek (főleg) a két világháború közötti nacionalizmusa is hozzájárult a svédországi és a norvégiai kisebbségekkel való méltánytalan bánásmódhoz. Az akadémiai Karjala-Társaság ugyanis egy olyan Nagy-Finnország térképet adott ki, amelyen az Oroszországhoz tartozó Kelet-Karjala mellett Észak-Svédország és Észak-Norvégia is ott volt (LINDGREN 2001: 243). Ez természetesen nyugtalanságot váltott ki a két szomszédos államból.[3] Jóllehet a torniovölgyiek és a kvének számára idegen volt ez a fajta finn nemzeti érzés, közvetett módon áldozataivá váltak annak, és két nemzet nacionalizmusának kereszttüzébe kerültek. A külpolitikai bizalmatlanság célpontjai mindenekelőtt a kvének és a torniovölgyiek voltak, mivel a többségi nemzetek attól féltek, hogy krízishelyzetben az „idegen, megbízhatatlan elemek" nem ahhoz az országhoz lesznek majd lojálisak, amelynek a

[2] A kurzívval szedett szavak a vers eredeti változatában is így szerepelnek.

[3] Hasonló ez a helyzet ahhoz, ahogyan Nagy-Magyarország térképe mindmáig gyanakvást kelt a román vagy a szlovák államban a területén élő magyar kisebbséggel szemben, amelyben potenciális veszélyt látnak arra, hogy az anyaországhoz kíván csatlakozni lakóhelyével együtt. Ugyanakkor a „magyar veszélynek" a köztudatban való ébren tartásával a nacionalista körök másfelé irányítják a figyelmet bizonyos (például a gazdasági) problémákról.

területén élnek. Ez a rettegés egyre újabb, a kisebbségekre vonatkozó megszorításra ösztönözte a többségi nemzeteket.

Finnországban is igen erősen hatott a társadalom homogenitásának téveszméje. A finn nemzetiségű lakosság több mint hét és fél évszázados (1155–1917) harca önazonosságának elismertetéséért és törvényesítéséért szinte a közelmúltig elfeledtette azt a tényt, hogy a finn társadalomban más nyelvi-kulturális csoportok is léteznek. A hivatalos politika szintén azt a nézetet hangoztatta, hogy a finn társadalom nyelvileg homogén.

Egy 1950-es egyetemi tankönyvben például a következőket olvashatjuk: „Amikor egybevetjük a finnországi viszonyokat pl. Közép- és Dél-Európa országaival, ahol sok különféle faj keveredett nehezen megoldható problémákat okozva, akkor népünk faji egyneműségét jelentős erőnek kell tartanunk. E nép faji egysége értékes támasza államunk egységének és szilárdságának." (id. PENTIKÄINEN 1997: 19, a magyar változat saját fordításom – M. B. E.).

Visszatérve még néhány gondolat erejéig a XIX. századba: a nemzeti ébredés ideológiájának alapját az egy nép – egy állam – egy nyelv jelszava határozta meg. A nacionalizmus azonban Janus-arcú jelenség: azzal egyidőben, hogy bizonyos, korábban alávetett helyzetben levő népek, nyelvek és kultúrák státusának emelkedését hozta magával, a nemzetállamokban élő kisebbségeket céltudatos beolvasztási politikának vetette áldozatul. Amint már említettem, ennek a folyamatnak csak a kezdetét jelentette az 1800-as évek vége, az erőszakos asszimiláció legalábbis az 1960-as évekig tartott (LINDGREN 2000: 109).

A fennoskandiai szociolingvisztikai kutatások szerint a nacionalista asszimilációs politika akkor volt a leghatékonyabb, amikor azt a társadalom gyorsan fejlődő modernizációjával egyidőben gyakorolták. Ilyen körülmények között több, kisebbséghez tartozó személy és helyi beszélőközösség elhitte, hogy az új életmód megköveteli a kisebbségi kultúrától és nyelvtől való elszakadást. A kisebbségi kultúrát a régi életformával, a szegénységgel és a rendi társadalom értékkülönbségeivel azonosították, míg a modern jóléti állam felépítését a többségi kultúrával kapcsolták össze. Ez a mentalitás emancipációt látott a többségi beszélőközösségbe való beolvadásban, ugyanis a nemzeti kisebbségek asszimilációját a „primitív" kultúrák „felemelésének", a fejlettekkel való egyenrangúsításként kezelték. A többnyelvűséget hátrányként értelmezték, és eszményük az állam és polgárainak egynyelvűsége volt. Ilyen körülmények között a nemzeti államok nacionalizmusa és a

modernizáció első szakaszának a fejlődésbe vetett optimizmusa úgy fonódott össze, hogy hatására többen nyelvet és nemzeti identitást cseréltek.

Ebben az időszakban a beolvasztási politikát leghatározottabban a Lars Levi Laestadius vezette puritán mozgalom ellenezte, amelynek értékrendje erőteljesen konzervatív volt. Bár Laestadius anyanyelve a svéd volt, és második nyelvként számiul beszélt, finnül is olyan jól tudott, hogy azon prédikált és írt. Az általa használt finn nyelvből a pietizmus *lingua sacra*-ja lett, és az is maradt mindmáig a számik körében is. A hívő közösségek ily módon a nemzeti kisebbségek identitásmegőrző erődítményeivé váltak, s ezekben elfogadták, sőt, ápolták a többnyelvűséget. Ilyen összetartó erő a többnyire lutheránus kvének között nem létezett, az egyház pedig hosszú időn keresztül a kisebbségek norvégosításának hatékony eszközeként működött.

3. A kisebbségek nemzeti ébredése

LINDGREN arra a következtetésre jutott kutatásai során, hogy a skandináv régióban nemzeti ébredés fokozatos kibontakozását három fő tényező segítette elő (LINDGREN 2000: 112).

a. A nemzeti ébredés akkor kezdődött el a skandináv régióban, amikor a kisebbségek új módon kezdték értelmezni az északi demokrácia ideológiáját, éspedig úgy, hogy a kisebbségeknek is joguk van saját nyelvükhöz és kultúrájukhoz a többségiekkel egyenrangú állampolgárokként. A kisebbség-többség viszonyában továbbgondolták a demokrácia alapelvét, és ebben a megvilágításban az asszimilációs politika elnyomatásnak, jogsértésnek bizonyult, míg a valóságos demokrácia pluralizmust, többnyelvűséget és pozitív diszkriminációt követelt meg. Az utóbbira feltétlenül szükség volt annak érdekében, hogy jóvá lehessen tenni a nacionalista beolvasztási időszak negatív következményeit, és hogy a gyakorlatban valós lehetőséget biztosítsanak a pluralizmus megvalósítására. LINDGREN azt látja az északi kisebbségek emancipációjában sajátosnak az 1800-as évek nacionalizmusához viszonyítva, hogy az előbbi esetben nem a saját állam és az egynyelvűség megteremtése volt a legfőbb cél.

b. A modernizáció optimista korszaka akkor zárult le, amikor tudatosult az emberekben, hogy meggondolatlan, maximális haszonra törekvő tevékenységükkel tönkreteszik a természetet. Lassanként visszatértek azoknak a kulturális formáknak a tiszteletéhez, amelyekben az emberi tevékenység hozzáidomul a természethez, nem bontja meg annak egyensúlyát. Ennek a

mentalitásnak köszönhetően a másság, a többféleség elfogadása részévé vált az északi demokrácia értékrendjének.

c. A harmadik tényezőt, amely jótékonyan befolyásolta a kisebbségek nemzeti ébredését és támogatta a revitalizáció megindulását, azok az eredmények jelentik, amelyeket az 1960-as években értek el a nemzetközi kétnyelvűségi kutatások. Ezek minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a többnyelvűség nem hátrány, hanem igenis pozitívan befolyásolja a gyermek nyelvi fejlődését, és a kisebbségi gyermek számára mindennél fontosabb, hogy fejleszthesse saját anyanyelvét és pozitív identitását saját beszélőközösségének tagjaként. Azt is megfigyelték a kutatók, hogy a korai kétnyelvűség elősegíti más, idegen nyelvek elsajátítását és a metanyelvi tudatosság kialakulását. Az utóbbin azt a képességet értik, hogy az egyén képes megismerni a nyelvi jelenségeket, például azáltal, hogy összehasonlítja egymással a különböző nyelvek kifejezési formáit.

A kutatások során megfigyelték, hogy a kisebbségi nyelvek helyzete azokon a vidékeken a legjobb, ahol a modernizáció később kezdődött, a nemzeti ébredés pedig korábban. Úgy tűnik, a kettő közötti időszak sorsdöntő jelentőséggel bír. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a két fent említett tényező mellett mások is befolyásolták a kisebbségi nyelvek fennmaradását vagy eltűnését. Azoknak a kisebbségi nyelveknek legerősebb a státusuk, amelyeket a legfontosabb számi nyelvterületeken beszélik, azaz a norvégiai Belső-Finnmarkban, a finnországi Utsjokiban és Käsivarsiban, továbbá Svédországban Karesuvanto vidékén. Sokkal rosszabb a nyelvek helyzete a norvégiai partvidéken, a tengeri számik és a kvének lakóterületein valamint a számik legdélebbi területein, Közép-Skandináviában és Sodankyläben. A torniovölgyi nyelv legjobban az északi vidékeken őrződött meg.

Vannak olyan területek és helyi közösségek, ahol a revitalizáció akkor kezdődik, amikor már csak az idősek használják a kisebbségi nyelvet az egymás közötti kommunikáció eszközeként, míg más helyeken az emancipáció olyan nyelvet érint, amelyet egyrészt a családban beszélnek, másrészt valamennyi korosztály ezt használja a mindennapi társalgási helyzetekben.

A kisebbségek nemzeti ébredésének kezdetét Skandináviában a XX. század derekára teszik. Először a számik szűkebb köreiben jelentkezett az 1950-es években, nemzetközi viszonylatban is meglehetősen korán. A számik hosszabb ideje és nagyobb lélekszámban folytatják nyelv- és identitásmegőrző tevékenységüket, mint például a torniovölgyiek és a kvének, s ennek köszönhetően nekik jóval többet sikerült elérniük. Ehhez részben az is

hozzájárult, hogy külpolitikai okoknál fogva (amint erről szó volt az előző fejezetben is) a beolvasztási törekvés erősebb volt a kvénekkel és a torniovölgyiekkel, mint a számikkal szemben (LINDGREN 2000: 109–113, HUSS–LINDGREN 2005: 248–49).

A nemzeti ébredés mozgalma a nyelvek emancipációjának egy új szakaszát nyitotta meg, a kisebbségi nyelvek revitalizációját. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kisebbségi nyelveket kisebb-nagyobb mértékben nyilvánosan is használni kezdték, azaz a kisebbségek saját intézményeiben, a művelődési életben, a tömegtájékoztatásban, az óvodákban, iskolákban és a felsőoktatásban valamint a hivatalos ügyintézésben. Ugyanakkor egyre nagyobb hangsúlyt fektettek a kisebbségi nyelvek írott művelésére. Fontos lépés volt ebben a folyamatban a norvégiai és a finnországi számi nyelvtörvény kidolgozása és életbe léptetése 1992-ben, a nagyobb létszámban számik lakta területeken (SEURUJÄRVI-KARI 2005: 346).

Skandináviában a kisebbségi kérdés már az 1970-es években nyilvánosságot kapott, és a többségi nemzetek kénytelenek voltak tudomást venni róla. Ettől kezdve a kisebbségpolitika két pólus között ingadozott: kétségtelenül hatott még az a korábbi ideológia, amely a beolvasztási törekvéseket támogatta, másfelől az iparosodás utáni társadalom értékpluralitása jegyében újra kellett gondolni a korábbi meggyőződéseket. A mentalitásváltás természetesen hosszú lefolyású, de általában elmondhatjuk, hogy az 1950–60-as évekhez viszonyítva lassanként elfogadóbbá válik a kisebbségekhez való viszonyulás.

Térjünk vissza még egy kis időre valamely nyelv revitalizációjának kérdéséhez. A közéletben ezt olyan értelemben használják, hogy olyan területeken is használni kezdik az illető nyelvet, ahol korábban nem tették. Valójában azonban akkor beszélhetünk revitalizációról, amikor a kisebbségi nyelv ismét a család nyelvévé válik olyan vidékeken, ahol a nyelvi asszimiláció már megtörtént. Hozzátartozik még ehhez a folyamathoz, hogy azok az egyének, akik már részben vagy teljesen elveszítették saját nyelvüket, (újra) megtanulják, és használni kezdik azt, illetve az anyanyelvükön írástudatlanok nyelvtudásukat kibővítik az írott nyelvművelés irányában is. A nyelvi felélesztés eredményeként sok olyan család, falu és vidék van ma Fennoskandiában, ahol az idősebb nemzedék a fiatalokkal és a fiatal felnőttekkel a többségi nyelven beszél, a gyermekekkel viszont a kisebbségi nyelven. Olyan területek is vannak, ahol a fiatal középnemzedék egyáltalán nem tud a kisebbségi nyelven, a fiatalabbak azonban többé-kevésbé (meg)tanulták azt.

Különböző projektek születtek a nyelvi revitalizáció megvalósítására, és egyre bővül az ehhez kapcsolódó tevékenységek hatóköre.

Bár a revitalizáció igyekszik megfékezni, illetve megváltoztatni a nyelvi asszimiláció kibontakozásának irányát, az tovább folytatódik. A legnagyobb gondot az jelenti, hogy hihetetlenül nehéz szembeszállni ideológiai, politikai és attitűdbeli szinten azzal a mélyen gyökerező felfogással, amely csak a nemzet homogén kultúrájában képes gondolkodni, és helyette elfogadtatni a pluralitás eszméjét, másfelől mindezt tudatosan alkalmazni a mindennapi kommunikáció nyelvének megválasztása során.

A modernizáció nem kell, hogy automatikusan nyelvi asszimilációt jelentsen, hanem valamely nyelv társadalmi helyzete és a kisebbségek nyelvi emberi jogai döntő fontosságúak a nyelv fennmaradása vagy eltűnése szempontjából. Érdemesnek tartom ilyen tekintetben összehasonlítani egymással az északi kisebbségi nyelvek státusát a svéd és a finn finnországi helyzetével. Az iparosodás azzal egyidőben kezdődött Dél-Finnországban, hogy a finn az ország második hivatalos nyelvévé vált a sikeres emancipációs törekvéseknek köszönhetően. Ilyen körülmények között mind a finn, mind a svéd hivatalos nyelv volt a közéletben már a modernizáció kezdeti fázisában. Ezzel szemben az észak-skandináviai peremvidéken (finnül: *Pohjoiskalotti*) az asszimilációs politika már a XIX. század végén elkezdődött, és a késői modernizáció csak a XX. században érte el ezt a régiót, méghozzá a többségi nyelveken. A kisebbségek etnikai ébredése ehhez képest egy későbbi fejlemény. Úgy tűnik, nagyon sok függ attól, hogy valamely etnikai csoportnak biztosítottak-e nyelvi emberi jogai a társadalom modernizációjának kezdetén, vagy elég hamar ki tudja-e vívni azokat, miközben a modernizáció erőteljesen megváltoztatja a nyelvi környezetet. A finn nyelv XIX. századi emancipációja nélkül a modernizáció könnyen eredményezhette volna a finnek nyelvi beolvasztását (LINDGREN 2000: 115).

Amint már korábban is említettem, a számi nyelv Norvégia és Finnország bizonyos vidékein hivatalos nyelvi státust nyert. Ennek ellenére, főként Finnországban, ma is meglehetősen gyenge a helyzete a közélet fontos területein. Ahhoz, hogy a számik, a kvének és a torniovölgyiek saját nyelvükön modernizálódhassanak, úgy, ahogy a finnek és a svédek számára ez megadatott, arra lenne szükség, hogy nyelvüket a közélet kulcsfontosságú területein, lehetséges funkcióinak teljes körében használhassák. Az északi kisebbségi nyelvek emancipációja napjainkban javában folyik, de hogy milyen eredményhez fog vezetni, azt nehéz lenne megjósolnunk.

Tény, hogy a nyelvi tervezés legelhivatottabb munkásai Fennoskandiában is ugyanazt tartják szem előtt, amit Péntek János a Kárpát-medencei magyar kisebbségek anyanyelvének megőrzése és fejlesztése szempontjából elengedhetetlennek tart. „Ha egy nyelv jövőjét nem csupán valamely prófécia kinyilatkoztatásával latolgatjuk, hanem a folyamatok teljes ismeretében szándékunkban áll befolyásolni is, mindenekelőtt a nyelv beszélőire, beszélő közösségeire kell figyelemmel lennünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem a nyelvi emlékek reliktumszerű, muzeális mentésére vagy őrzésére kell tervet vagy stratégiát kidolgoznunk, hanem az élő nyelv megtartására a mindennapi használatban, lehetséges funkcióinak teljes körében." (PÉNTEK 2005:9).

Irodalom

ALLARDT, ERIK 1988. Yhteiskuntamuoto ja kansallisvaltio. In: ESKOLA, KATARINA és VAINIKKALA, ERKKI (szerk.) *Maailmankulttuurin äärellä.* Jyväskylän Yliopisto. 1–33.

HUSS, LEENA–LINDGREN, ANNA-RIITTA 2005. Monikielinen Skandinavia. In: JOHANSSON, MARJUT és PYYKKÖ, RIITTA. (szerk). *Monikielinen Eurooppa.* Helsinki: Gaudeamus, 246–280.

LEHTOLA, VELI-PEKKA 1997. *Rajamaan identiteetti. Lappalaisuuden rakentuminen 1920 ja 1930-luvun kirjallisuudessa.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.

LINDGREN, ANNA-RIITA 2000. Kielten emansipaatio ennen ja nyt. In: SULKALA, HELENA (szerk.) *Kieli- ja kulttuurikontaktit..* Oulu/Kajaani. 100–121.

LINDGREN, ANNA-RIITA 2001. *Oikeus omaan kieleen*. Virittäjä 2. 239–255.

PÉNTEK JÁNOS 2005. A külső régiók esélyei az új évszázad magyar nyelvi kommunikációjába. In: PÉNTEK JÁNOS, BENŐ ATTILA (szerk.) *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat.* Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, 9–23.

PENTIKÄINEN, JUHA 1997. Suomi kulttuurialueena. In: PENTIKÄINEN, JUHA–HILTUNEN, MARJA (szerk.) *Suomen kulttuurivähemmistöt.* Suomen Unesco-toimikunnan julkaisuja No 72. Helsinki. 11–26.

SEURUJÄRVI-KARI, IRJA 2005. Saamen kieli ja saamelaisten kielelliset oikeudet 2000-luvulla. In: JOHANSSON, MARJUT és PYYKKÖ, RIITTA. (szerk.) *Monikielinen Eurooppa.* Helsinki, Gaudeamus, 338–357.

SKUTNABB-KANGAS, TOVE 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány.

SKUTNABB-KANGAS, TOVE 2004. *Finno-Ugric Peoples in a Global Context: Human Rights of Speakers of Endangered Languages.* (kézirat, a Finnugor Népek 4. Világkongresszusán, 2004. aug. 15–19. között megtartott előadás)

Borbély Anna
(Budapest)

Román–magyar kétnyelvű család, iskola és egyház
A magyarországi románok méhkeréki közösségében 2003-ban végzett kérdőíves adatgyűjtés[1] néhány eredményéről

Péntek János tanár úrnak tisztelettel 65. születésnapjára

Bevezetés

„Câte limbi, atâția oameni”[2] – *Ahány nyelv, annyi ember* – vallják tömören a magyarországi románok közül sokan, mint ahogyan sok, egyéb nyelvet beszélő kétnyelvű is hasonlóképpen vélekedik. A kétnyelvűséghez kapcsolódó pozitív elvi értékítélet gyakorlati megvalósítása mégis igen nehéz. Az egyik legfőbb akadály, hogy a kétnyelvű közösségek felkészületlenek abban, hogy hogyan őrizzék meg saját nyelvüket akkor, amikor saját nyelvük mellé egy új, általában a környezetük nyelvét is meg kell tanulniuk. Az egynyelvű közösségek kétnyelvűvé válása kétségtelenül egy addig ismeretlen helyzet elé állítja a közösség tagjait. A megszokott hagyományok szerint a közösség egynyelvű volt, a kétnyelvűség éppen ezért számukra ez idáig ismeretlen, új nyelvi helyzet. Ennél fogva, akarva-akaratlanul tehát, egy újabb egynyelvűség felé hajlanak, immár a második nyelven, hiszen az egynyelvűség volt mindig is a közösség nyelvi hagyománya. Abban az esetben tehát, amikor egy közösség kommunikációjában két nyelv is használatossá kezd válni, felmerül a veszélye annak, hogy a kétnyelvűség a nyelvcsere kezdete, előszobája is lehet. Ugyanakkor az a kétnyelvűség, amely úgy működik, hogy az érintett két nyelv funkcionális megoszlása stabilizálódik, módja lehet a saját nyelv megőrzésének is. Ahhoz, hogy a kétnyelvűség ez utóbbi szerepet töltse be a közösségben, a kétnyelvűséget el kell fogadtatni a közösséggel, többek között úgy, hogy lefejtjük róla azokat a hozzáragasztott

---

[1] A kutatás a Magyarországi Románok Kutatóintézete – Institutul de Cercetări al Românilor din Ungaria (Gyula – Giula) megbízásából és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal támogatásával készült (vö. BERÉNYI és BORBÉLY 2003).

[2] Egyéb változatok: *Câte limbi cunoşti, atâția oameni eşti.* (Ahány nyelvet ismersz, annyi ember vagy.) *Câte limbi ştii, atâția oameni eşti.* (Ahány nyelvet tudsz, annyi ember vagy.)

tévhiteket, amelyek ellene szólnak. Továbbá meg kell keresni azokat a megoldásokat, amelyek elősegítik a két nyelv közötti kommunikációs feladatok felosztását, és ezt a felosztást stabilizálják. Amennyiben ez nem jön létre, a közösség életében végbemegy a nyelvcsere, a közösség a saját nyelvét egy másik nyelvre cseréli le (vö. pl. WEINREICH 1953; FISHMAN 1965, 1991, 2001; GAL 1979; KULICK 1992; TSITSIPIS 1998; BARTHA 1999, 2001, 2002; BORBÉLY 1995, 2000a, 2001). Az ezzel a nyelvi jelenséggel foglalkozó kutatásoknak a nyelvcsere jelenségének leírása és az elméleti következtetések levonása mellett a gyakorlati célja tehát az, hogy kiderítse, hogyan tanulható meg egy közösségben egy új nyelv úgy, hogy a közösség közben megőrizze a saját nyelvét is.

A nyelvcsere meghatározott időben végbemenő folyamat, így empirikus kutatása hatékonyan folyamatában, longitudinális módszerrel tűnik a legeredményesebbnek. Ennek feltétele, hogy a nyelvcsere folyamatát átélő közösségben az évek-évtizedek során többször végzünk adatgyűjtést. LABOV szerint az elsőként javasolt és leghatékonyabb módszer a nyelvi változás folyamatának tanulmányozására, ha megvizsgáljuk a látszólagos időben bekövetkezett változásokat, ami nem más, mint a nyelvi változók eloszlása (disztribúciója) életkoronként, életkori csoportonként. A látszólagos időből származó adatokat pedig összefüggésbe kell hozni a valóságos időből nyert adatokkal, csak így lehetséges a változás fejlődési szakaszainak meghatározása, s annak kiderítése, hogy valóban folyamatban lévő változásról van-e szó. Vagyis csak így dönthető el, hogy (1) a közösség beszéde változik-e az idő múlásával, vagy (2) az egyének beszéde változik-e életkoruk előrehaladtával, avagy (3) mindkét folyamat egyszerre zajlik-e? A látszólagosidővizsgálatok tehát egy bizonyos időpontban különböző életkorú személyektől származó adatokat vetnek össze. (LABOV 1994: 46) A két kutatás időbeli síkjai eltérnek egymástól. A valóságos időben végzett kutatások kapcsolatot teremtenek a jelen és a múlt között, a látszólagos időben végzett kutatások viszont csak megpróbálják létrehozni a kapcsolatot a jelen és a jövő között. A valóságos idő hatását kutató szakirodalom tanulmányozásakor, a nyelvi viselkedést célzó vizsgálatok között, száz évre visszamenőleg találunk néhányat, amelyek olyan adatok összehasonlításán alapszanak, amelyeket ugyanazon kutatási helyről, de két különböző időpontban gyűjtöttek össze (vö. például NORDBERG és SUNDGREN 1998; LABOV 1994: 43–72 összefoglalását).

A méhkeréki kutatás előzményei

Az eddigi kutatások szerint a honos magyarországi román közösség román–magyar nyelvcseréjének kialakulását és fejlődési szakaszait tekintve, a XXI. század elejére, a román–magyar nyelvcsere kezdeti szakaszába egy települést, Méhkeréket[3], a közbülső szakaszba hat magyarországi román települést, a befejező szakaszba pedig tizennégyet helyezhetünk el (vö. BORBÉLY 2000b). Pontos statisztikai mérések arra vonatkozólag nincsenek, hogy a települések a nyelvcsere egyes szakaszán belül milyen sorrendet alkotnak. Méhkerék az egyetlen magyarországi román település, ahol a románok a 2001-es népszámlálási adatok (vö. 1. táblázat) szerint is a település összlakosságát tekintve a legnagyobb számban és arányban élnek. A román nyelv megőrzése Méhkeréken a következő öt faktornak volt leginkább köszönhető. (1) A falu lakossága szinte teljes mértékben románokból állt, (2) a település földrajzilag viszonylag periférikus helyzetben volt (jelentősebb vasúti vagy közúti csomópont nem volt a közelben). (3) Ezek következtében a csoport jól fenn tudta tartani a saját maga kialakította zártságát. (4) A primőrkertészet, amely a közösség meggazdagodásához, ezzel együtt társadalmi tekintélyének növeléséhez is vezetett, és a fiatalok egy részének is megélhetést biztosított. (5) A település intézményeiben, az iskolában és az egyházakban fenntartották a román nyelvhasználatot. (vö. Borbély 2000b: 50)

1. táblázat. A román nemzetiségre és a román anyanyelvre vonatkozó népszámlálási adatok Méhkeréken 1960 és 2001 között (Forrás: KSH, 1990. évi népszámlálás 1993; Népszámlálás 2001, 4. Nemzetiségi kötődés 2002)

	Román nemzetiségűek		Román anyanyelvűek	
Év	Száma	Aránya százalékban	Száma	Aránya százalékban
1960	2325	**94,5**	2345	**95,3**
1970	–	–	2328	95,5
1980	2216	90,6	2213	90,5
1990	1821	80,6	1886	83,5
2001	1385	**59,8**	1572	**67,9**

[3] Méhkerék Békés megyében található település, román tájnyelvi elnevezése *Micăręt'*, sztenderd román elnevezése *Micherechi*. A magyar–román határtól három kilométerre fekszik. A közelében található magyarországi települések: Kötegyán, Sarkad, Sarkadkeresztúr, Újszalonta, illetve romániai települések: Nagyszalonta (Salonta), Illye (Ciumeghiu). A településről 2000-ben román nyelvű monográfia jelent meg (BERÉNYI 2000).

A méhkeréki közösséget először 1970-ben, gyermekként volt módomban megismerni (vö. BORBÉLY 2000b: 52). Azóta többször végeztem ebben a közösségben adatgyűjtést (1985, 1997), legutóbb 2003-ban. Megfigyeléseim szerint az 1970-es években a méhkeréki gyermekek még egymás között is csak románul beszéltek, az egész közösség tehát szinte kizárólag csak a saját nyelvét használta, vagyis román egynyelvű közösség volt[4]. A nyolcvanas évek közepén a közösség nyelve még mindig elsősorban a román volt. Az 1997-es terepmunka során több esetben tapasztaltam, hogy a közösség felnőtt tagjai figyelmeztetik a gyermekeket, hogy ne beszéljenek magyarul. A nyelvcsere jeleit mutatja továbbá, hogy a vegyes házasságokban felnövekedő gyermekek közül az idősebbek jól beszéltek románul, ugyanakkor a kisebbek kevésbé. A kilencvenes években a településre beházasodó, megnövekedett számú magyarok egyre kevésbé tanulták meg a román nyelvet, ami régebben még természetes volt. A kétnyelvűség megjelenésével együtt a köszönési és a névadási szokások is megváltoztak. A település nyelvcseréjét elindító faktorok elsősorban az újabb társadalmi változások voltak. A közösség zártsága erősen fellazult. Ennek eredményeként nem sok szülő tiltakozik a román családba beházasodni vágyó magyar fiatalok ellen. A vasúti és a közúti hálózat kiépülése hatással volt a földrajzi zártság megváltozására. A román nyelv megőrzésében igazán hatékony faktor maradt a családi kertészetek működése, a vallásos közösségek léte, valamint az iskola. (vö. BORBÉLY 2000b)

A legutóbbi, 2003-as kérdőíves adatgyűjtés célja volt feltárni a változásokat, valamint a közösségben azokat a jelenségeket, amelyek a román nyelv megőrzését elősegítő projektum kialakításához feltétlenül szükségesek. Ezekből kiindulva megtervezhető lehet egy olyan stratégia is, amely többek között a kétnyelvűséget, és ezzel együtt a közösség saját nyelvének megőrzését szolgálja majd (vö. BERÉNYI és BORBÉLY 2003).

Az adatgyűjtés módszerei

A 2003-as terepmunkához két kérdőív készült[5]: egy a felnőtteknek, egy pedig a helyi román iskola 7. és 8. osztályos tanulóinak (N=35). A felnőtt

---

[4] Ez nem jelenti azt, hogy a közösség egyes tagjai ne tudtak volna magyarul is. A közösség egészének mindennapjaihoz viszont akkor egységesen a román nyelv kapcsolódott.

[5] A gyermekeknek és a felnőtteknek készült kérdőívet három magyarországi román kutató, Berényi Mária, Borbély Anna, és Martyin Emília állította össze.

minta értelmezett minta volt, az adatközlők az életkor, a nem és az iskolázottság szerint lettek kiválasztva. A három életkori csoport a következő volt: 18–38 évesek, 39–58 évesek, 59–80 évesek. A 71 felnőtt adatközlőből 33-an voltak a férfiak és 38-an a nők. A három iskolázottsági csoport a következő volt: alapfokú, középfokú és felsőfokú végzettségűek.

A két kérdőív és az ezekre támaszkodó adatgyűjtés néhány pontban eltért egymástól. A felnőttek kérdőíve 161 kérdést tartalmazott, a gyermekek kérdőíve pedig 68 kérdést foglalt magában[6]. A méhkeréki nyelvjárás használata a felnőttek körében végzett adatgyűjtéskor fontos módszertani kérdés volt[7]. A gyermekeknek készült kérdőív sztenderd román nyelven készült, mivel ebben az esetben az adatgyűjtés nem szóban történt, mint a felnőttek esetében, hanem a gyermekek az iskolában kézbe kapták, és maguk töltötték ki.

A kérdőívek néhány kérdésköre: személyi adatok; romániai kapcsolatok; a román és a magyar nyelv használatára vonatkozó adatok[8]; a román és a magyar nyelv ismerete; a román és a magyar nyelvhez, a kétnyelvűséghez kapcsolódó attitűdök; az adatközlő kötődése a méhkeréki közösséghez, annak kultúrájához, szokásaihoz; vélemények a román és a magyar nyelv jövőbeli használatáról; a kisebbségi média és a román nyelvmegőrzés; a kisebbségi törvény és a román nyelvmegőrzés; a nemzeti szimbólumokhoz való viszonyulás.

---

[6] A felnőttekkel készült adatgyűjtést, a helyi román iskolában oktató két tanárnő készítette: Kozmáné Dúló Annamária és Kozmáné Boka Mária. A gyermekekkel az adatokat Kozmáné Dúló Annamária vette fel. Azért esett rájuk a választás, mivel mindketten a vizsgált közösség ismert és megbecsült tagjai, továbbá a felnőtteknek készült kérdőív a méhkeréki nyelvjárásban készült. A terepmunkásoknak anyanyelvi szinten kellett ismerniük ezt a nyelvjárást, hiszen ők olvasták fel a kérdéseket, és karikázták be a megadott kategóriák figyelembevételével a kapott válaszokat.

[7] Itt jegyezzük meg, hogy a kutatást figyelemmel kísérő román értelmiségiek egy-két tagja kifogásolta, hogy a kérdőív kérdései méhkeréki románul lettek megfogalmazva. Ez az attitűd is jól illusztrálja, hogy a saját közösségen belül sincs meg a nyelvjárásnak a megérdemelt megbecsülése (presztízse), szerintük egy tudományos vizsgálat nyelve csak a sztenderd román lehet. Véleményünk szerint viszont a sztenderd román használata egy olyan közösségben, ahol a sztenderd román a formális szituációkhoz köthető stílusváltozatot jelenti, megakadályozhatja annak az informális szituációnak a létrehozását, amely elengedhetetlen a bizalmasan feltett kérdésekre történő őszinte válaszadásra.

[8] Például: Milyen nyelven beszél (beszélt) otthon édesanyjával? Válaszkategóriák: (1) Mindig románul, (2) Általában románul, (3) Románul és magyarul, (4) Általában magyarul, (5) Mindig magyarul. A kérdőív egyes kérdései és válaszkategóriái megegyeznek a ”Nyelvi másság dimenziói” című kutatás (NKFP 5/126/2001) kérdőívével (vö. pl. BARTHA 2003, BORBÉLY 2006).

Néhány statisztikai eredmény bemutatása

A Méhkeréken kitöltött kérdőívek adatai egy számítógépes keretprogram segítségével lettek rögzítve. A számítógépen rögzített adatokat a MiniStat statisztikai programmal (lásd VARGHA, 2000) statisztikai feldolgozásnak vetettük alá[9]. Arra nincs lehetőség, hogy a kérdőívek minden kérdésére kapott válaszokat ismertessük, kiemelünk a kérdőívből a család, az iskola és az egyház nyelvhasználatára utaló néhány adatot. Ezek bemutatása és elemzése a következőképpen történik. A vizsgált válaszokat minden esetben százalékos arányban adjuk meg[10]. Az életkor és a nem hatását mutató statisztikai eredmények közül a ($p < 0,05$ és $p < 0,01$ szinten) szignifikáns eredményeket egy-egy ábrában foglaljuk össze.

1. Nyelvhasználat a családban

Az egyik legfontosabb kérdés a kérdőívben, hogy az adatközlő milyen nyelven beszél otthon az édesanyjával. Az adatok szerint míg a felnőttek mintájának 54%-a mindig románul beszél édesanyjával, addig a gyermekeknek csak a 9%-a. Figyelemre méltó, hogy a gyermekek 20%-a édesanyjával már mindig magyarul beszél. A felnőttek és a gyermekek közötti különbségek ebben a nyelvhasználati szituációban számottevőek. Ezek az adatok a román–magyar nyelvcsere folyamatát jól igazolják. Az otthonról hozott román nyelvtudás hiányát az iskola teljes mértékben nem tudja pótolni. A méhkeréki közösségben a kétnyelvűséget stabilizálni csak úgy lehet, ha a családi környezetben a román nyelv használata megmarad (lásd a felnőtt minta adatait), ami csak nagyon tudatosan, közösségi és egyéni nyelvmegőrzési stratégiával valósítható meg.

2. táblázat. Milyen nyelven beszél (beszélt) otthon édesanyjával?

Adatközlők	Mindig románul	Általában románul	Románul és magyarul	Általában magyarul	Mindig magyarul
Felnőttek	**54%**	16%	25%	4%	1%
Gyermekek	9%	23%	43%	6%	**20%**

Az édesanyjával többnyire vagy mindig románul beszélők százalékos életkori bontása jól igazolja, hogy hogyan szorul ki a családon belül a gyer-

[9] A statisztikai feldolgozást Vargha András végezte.

[10] Az egyszerűség kedvéért a százalékos értékeket egész számra kerekítettük, ezért olykor a válaszok összegeként nem jön ki pontosan a 100%.

mek–anya társalgásokból a román nyelv használata. Az 1. ábra a nyelvcsere folyamatát jól illusztrálja.

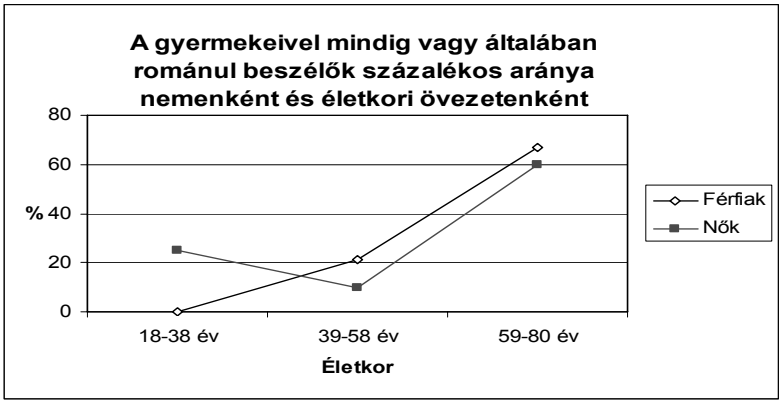

1. ábra

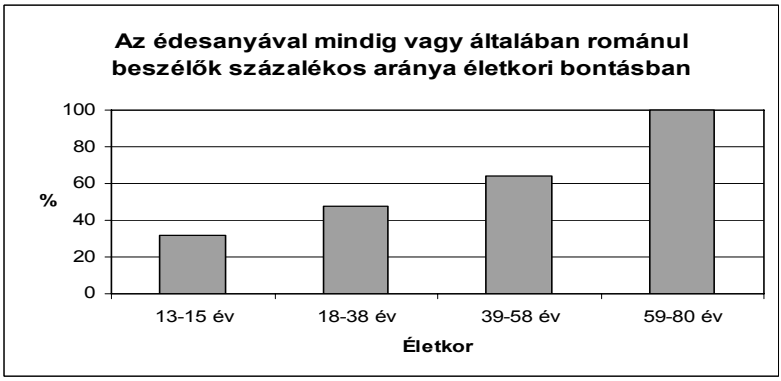

2. ábra

Itt említjük meg, hogy a szülő–gyermek reláció szemszögéből feltett kérdésre kapott válaszok egybeesnek a gyermek–szülő reláció válaszaival (vö. az 1. és a 2. ábrát). A gyermekeivel többnyire vagy mindig románul beszélők aránya a felnőtt mintában szignifikánsan eltérnek nemenként és életkoronként. Ezek az eltérések egyrészt azt mutatják, hogy az életkor növekedésével nő a román nyelv használata a szülő–gyermek társalgásokban, másrészt azt, hogy amíg a fiatal (18–38 éves) nőknél legalább minden 5. megkérdezett gyakran beszél gyermekével románul, addig a fiatal férfiak közül ez senkire sem érvényes (lásd a 2. ábrát). Amennyiben otthon a szülő–

gyermek kommunikációból kiszorul a román nyelv, joggal feltételezhetjük, hogy ez a nyelvcsere jövőbeli gyors lefolyását vonja maga után.

2. Generációs különbségek a nyelvhasználatban

A családon belüli generációs különbségek már a felnőttek mintájában is megmutatkoznak. Míg a felnőtt adatközlők 54 százaléka édesanyjával mindig románul beszél (2. táblázat), addig ugyanezen felnőtteknek már csak a 21%-a beszél testvérével mindig románul. Érdekes viszont, hogy a gyermekek mintájában megközelítőleg ugyanannyian beszélnek mindig magyarul édesanyjukkal (20%), mint testvérükkel (23%). Mindkét mintában a legtöbben (30% feletti arányban) egyformán gyakran beszélnek testvérükkel románul és magyarul. Ez azt igazolja, hogy a közösségben még komoly kommunikációs funkciót tölt be a román nyelv.

3. táblázat. Milyen nyelven beszél (beszélt) otthon testvérével?

Adatközlők	Mindig románul	Általában románul	Románul és magyarul	Általában magyarul	Mindig magyarul
Felnőttek	**21%**	27%	37%	10%	1%
Gyermekek	6%	11%	34%	17%	**23%**

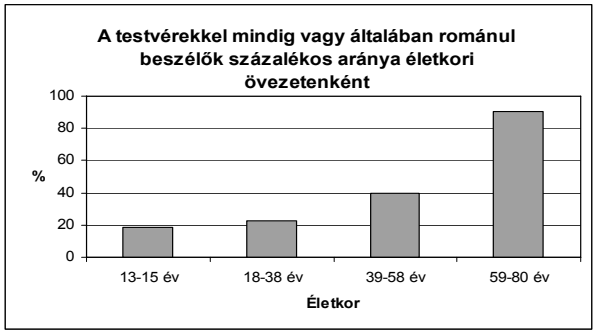

3. ábra

A 3. ábra is jól illusztrálja, hogy a családon belül a testvérek közötti társalgásokban hogyan szorul háttérbe a román nyelv. Az 1., a 2. és a 3. ábrát azért is kell kiemelnünk e vizsgálatban, mert a nemzetközi nyelvészeti kutatások eredményei szerint nyelvcsere esetén szokásosan a c s a l á d az a nyelvhasználati színtér, ahol leginkább megőrződik a saját nyelv. A magyarországi románok esetében – az eddigi kutatások szerint – ezt a szerepet valószínűleg nem a család, hanem az iskola és/vagy az egyház fogja betölteni. Ez

utóbbi intézmények is csak akkor, ha tudatosak maradnak a román nyelv használatában.

3. Nyelvhasználat az iskolában

A gyermekminta 77 százaléka szerint az iskolai órákon egyforma gyakorisággal fordul elő a román és a magyar nyelv használata. Az adatok alapján a méhkeréki iskola joggal mondhatja el magáról, hogy román–magyar kétnyelvű iskola[11]. Az iskolában megvalósuló kétnyelvűség a román nyelv megőrzésén túl egyéb előnyökkel is jár. Ellenkező esetben egyéb problémák is felmerülhetnek: „súlyos következményei vannak a tannyelv rossz megválasztásának vagy a tannyelvcserének. Abból, hogy a tanuló sem az anyanyelv, sem a második nyelv tudásában nem éri el a kívánt szintet, egy életre szóló nyelvi és szocializációs hátrány származhat" (PÉNTEK 2004: 13).

4. táblázat. Milyen nyelven beszélsz az iskolai órákon egész nap az iskolában?

Adatközlők	Mindig románul	Általában románul	Románul és magyarul	Általában magyarul	Mindig magyarul
Gyermekek	6%	11%	77%	6%	–

5. táblázat. Milyen nyelven beszélsz az iskolai órákon kívül a gyermekekkel az iskolában?

Adatközlők	Mindig románul	Általában románul	Románul és magyarul	Általában magyarul	Mindig magyarul
Gyermekek	6%	6%	49%	17%	23

A két iskolai beszédhelyzetet összehasonlítva (lásd 4. és 5. táblázat) nagyon jól kimutatható, hogy az iskolai órákon történő román nyelvhasználat nagyon nagy jelentőséggel bír. Ha az iskolában a román nyelv háttérbe fog szorulni, ez elősegíti majd a közösségen belüli román–magyar nyelvcsere folyamatának felgyorsulását. Az iskolai román nyelvhasználat fontossága mellett szól továbbá az is, ha összehasonlítjuk az otthoni, édesanyára vonatkozó adatokat (lásd 2. táblázat) az iskolai órákra vonatkozó adatokkal (lásd

[11] A magyarországi románoknak hat olyan általános iskolája van, amelyeknek elnevezésében a *román tannyelvű* meghatározás szerepel. Ezek a következő településeken találhatók: Battonya, Bedő, Elek, Gyula, Kétegyháza és Méhkerék. Ezen kívül a magyarországi románok hét olyan általános iskolával rendelkeznek, ahol román nyelvet tanítanak. Ezeket az iskolákat nyelvoktató iskoláknak nevezik, de elnevezésükben sem a *román*, sem a *nyelvoktató* szó nem szerepel. A következő településeken található ilyen iskola: Körösszegapáti, Körösszakál, Lökösháza, Magyarcsanád, Mezősas, Pusztaottlaka és Zsáka.

4. táblázat). Ezek az adatok azt mutatják, hogy a román nyelv használata a családban háttérbe szorul, tehát a gyermekek román nyelvtudása a közösségben egyre inkább az iskola hatékonyságától függ.

4. Nyelvhasználat a templomban

A felnőttek mintájában a megkérdezettek 78% ortodox, 11% baptista, 10% egyéb vallási közösséghez tartozik. Bár az eredmények szerint a minta 78%-a ortodox vallású, ennek ellenére csak a minta 65%-a imádkozik kizárólag román nyelven. A felnőttek adataihoz viszonyítva a gyermekek esetében ez az adat már csak 35%. A gyermekmintában is hasonló a vallási csoportok megoszlása, mint a felnőttek mintájában: 75% ortodox, 16% baptista, 9% egyéb vallású. A felnőttek és a gyermekek válaszaiból kitűnik, hogy Méhkeréken az egyház nyelve 2003-ban dominánsan a román nyelv. A család – iskola – templom nyelvhasználati színterek közül a templom az, ahol a leghangsúlyosabb a román nyelv használata.

6. táblázat. Milyen nyelven imádkozik (imádkozol)?

Adatközlők	Mindig románul	Általában románul	Románul és magyarul	Általában magyarul	Mindig magyarul	Nem imádkozik
Felnőttek	65%	12%	13%	–	–	10%
Gyermekek	35%	12%	32%	–	6%	15%

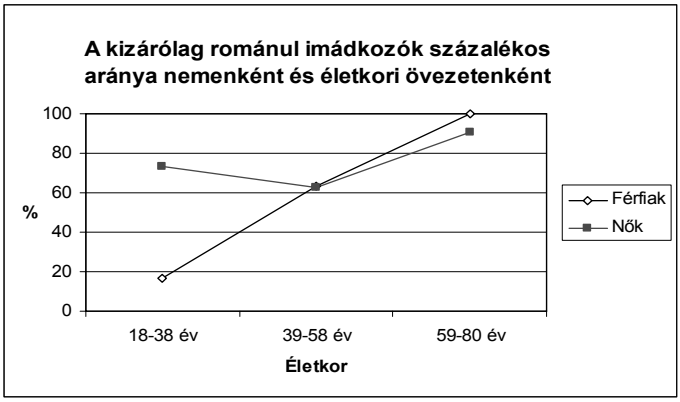

4. ábra

A 4. ábrán összefoglaltuk azokat a válaszokat, amelyek a kizárólag románul imádkozókra vonatkoznak. Ebből az derül ki, hogy az ima román nyelvének kiválasztásával a nők azok, akik jobban ragaszkodnak a tradíci-

ókhoz, mert a nők életkori csoportjait megvizsgálva nem változik határozottan életkoronként azon nők száma, akik románul imádkoznak (70–90%). Ezzel szemben a férfiakra az a jellemző, hogy az idősek 100%-ban csak románul imádkoznak, a fiatalok esetében viszont ez az arány még a 20%-ot sem éri el.

Összegzés

A 2003-ban gyűjtött méhkeréki adatok szerint a család – iskola – templom nyelvhasználati színterek közül a templom az, ahol a legdominánsabb a román nyelv használata. A két nyelv egyenlő arányú használata az iskolában valósul meg a leginkább, ezt követi a családi nyelvhasználat, itt elsősorban a gyermek–anya relációban. A magyar nyelv használata a gyermekek mintájában a velük egy generációba tartozókkal a leggyakoribb (testvérrel, iskolatárssal). A felnőtt és a gyermek minta közötti különbségek a három nyelvhasználati szintér szituációit tekintve az édesanyjával történő szituációban a legszembetűnőbbek. Mindhárom nyelvhasználati színtéren vizsgált román és magyar nyelvhasználat eredményezett szignifikáns különbségeket. Ez azt mutatja, hogy elsősorban az életkori csoportok szerint, másodsorban az életkor és a nem szerint kialakított csoportok között mutathatók ki éles különbségek. A különbségek pedig a közösségben zajló komoly változásokat mutatják. Ezek a változások a román–magyar nyelvcsere szimptómáit mutatják. Az adatközlők életkorának növekedésével egyenesen arányos a román nyelv használata, vagyis minél fiatalabb valaki, annál többet beszéli a magyar nyelvet. Az eredmények szerint a közösség román–magyar nyelvválasztása változik az idő múlásával, de az egyének román–magyar nyelvválasztása is változik az életkoruk előrehaladtával. Végezetül felvethető a kérdés: Románia 2007. január 1-jén történt Európai Uniós tagsága pozitívan befolyásolja-e a méhkerékiek román–magyar kétnyelvűségét és ezzel együtt a román nyelv megőrzését?

Irodalom

BARTHA CSILLA 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Beszélők és közösségek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

BARTHA CSILLA 2001. Kétnyelvűség, nyelvcsere: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei. In: CSERTI CSAPÓ TIBOR (szerk.): *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma* (Konferenciakötet), Pécs, 2001, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsé-

szettudományi Kar, Romológia Tanszék, Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6. Pécs, 15–34.

BARTHA CSILLA 2002. Nyelvhasználat, nyelvmegtartását, nyelvcsere amerikai magyar közösségben. In: KOVÁCS NÓRA és SZARKA LÁSZLÓ (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 111–136.

BARTHA CSILLA 2003. A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei – egy országos szociolingvisztikai-kétnyelvűségi vizsgálatról. In: HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA (szerk.): *Köszöntő Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 304–311.

BERÉNYI, MARIA (szerk.) 2000. *Micherechi. Pagini istorico-culturale*. Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Giula [Gyula].

BERÉNYI, MÁRIA és BORBÉLY ANNA (szerk.) 2003. *Jelentés Méhkerék kulturális és nyelvi állapotának komplex vizsgálatáról*. Szakértői tanulmány a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal számára, Magyarországi Románok Kutatóintézete – Institutul de Cercetări al Românilor din Ungaria, Gyula, Kézirat.

BORBÉLY ANNA 1995. A magyarországi románok nyelvhasználata a változások tükrében. In: *Regio*. Kisebbségi Szemle 6. évfolyam 3. szám, 34–43.

BORBÉLY ANNA 2000a. A nyelvmegőrzést és a nyelvcserét befolyásoló demográfiai és társadalmi faktorok. In: *Valóság* 2000. XLIII évfolyam 6. szám, 36–47.

BORBÉLY ANNA 2000b. A kisebbségi nyelv megőrzését elősegítő faktorok. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, Budapest, 45–53.

BORBÉLY ANNA 2001. *Nyelvcsere*. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, Budapest, 2001.

BORBÉLY ANNa 2006. Nyelvválasztási szokások a 21. század elején hat magyarországi kisebbségi közösségben. In: *Érték és Valóság*. A Fridrich Ebert Alapítvány budapesti képviseletének időszakos kiadványa. Hetedik füzet/2006. Fridrich Ebert Stiftung. 85–101.

FISHMAN, JOSHUA A. 1965. *Language maintenance and language shift: The American immigrant case within a general theoretical perspective.* Sociologus XVI.

FISHMAN, JOSHUA A. 1991. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters, Clevedon.

FISHMAN, JOSHUA A., 2001. *Can threatened languages be saved?* Multilingual Matters 116. Multiligual Matters LTD Clevedon.

GAL, SUSAN 1979. *Language Shift*: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria. Academic Press, New York.

KULICK DON 1992. *Language shift and Cultural Reproduction.* Studies in the Social and Cultural Foundations of Language, 14; Cambridge University Press, New York.

LABOV, W. 1994. *Principles of Linguistic Change.* Volume 1: Internal Factors. Blackwell, Oxford UK and Cambridge USA.

NORDBERG, BENGT és EVA SUNDGREN 1998. *On observing real-time language change: a Swedish case study*. FUMS Rapport nt 190, Solid nr 10, Enheten för sociolingvistik, Uppsala Universitet, Pepro Ekonomikum, Uppsala.

PÉNTEK JÁNOS 2004. *Anyanyelv és oktatás*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

TSITSIPIS, LUKAS D. 1998. *A linguistic Anthropology of Praxis and Language Shift*. Clarendon Press, Oxford.

VARGHA ANDRÁS, 2000. *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*, Pólya Kiadó, Budapest.

WEINREICH, URIEL, *Language in Contact*. Findings and Problems. New York: Publications of the Linguistic Circle of New York – Number 1. 1953.

1990. évi népszámlálás. A nemzetiségi népesség száma egyes községekben (1960–1990). 1991. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. 1993. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. 2002. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Büky László
(Szeged)

Szövegmondatok a lírában

1. „Egyszerűség kedvéért nevezzük a beszédművet és a vele kapcsolatos belső és külső tevékenységet beszédnek, amelybe belefoglaltuk a szónak azt az értelmezését is, hogy beszédmű. [A beszédben különféle] jól elhatárolható halmazok vannak vagy lehetnek: [ezek egyike] a szituációból adódó szabály-felhasználási lehetőségek közötti válogatás, a lehetőségek egy részének a mellőzése, ami átlagos esetben modort vagy modorosságot, művészi fokon művészi modort, azaz művészi stílust eredményez. A modor és a stílus egyaránt az emberi tevékenység mechanikusságát, bizonyos irányban való beidegzettségét és korlátozottságát jelenti, de a művész esetében ez pozitív előjelet kap, mert következetesen a művészi tendencia szolgálatában áll, s amellett újítással is párosul" írta KÁROLY SÁNDOR (1970: 179 – A kiemelések az eredetiből valók: B. L.).

A költői szövegművek ún. művészisége nem szükségképpen jár együtt a verses formával. E formákban a nyelvi kifejezés elemei a magasabb egységektől a szótagokig csaknem mindig a ritmikus rendezettség állapotában vannak. A szabadversben efféle tulajdonság nem található. „A verselés, a vers létrehozása (latin *versum facere* 'verset készíteni') a nyelv specifikus, átformált, vagy ha tetszik, deformált használatát jelenti. A »vers« műszó (latin *versus* '(el)térített'), bár a verset a prózával (latin *(oratio) pro(or)sa* 'közvetlen, egyenes beszéd') állítja szemben" – állapította meg LOTZ JÁNOS (1973/1976: 215). Ugyanakkor a költőiség [fogalmának, jelentésének] önleírását a XX. században talán csak a Nyugat-líra önértelmezése és értelmező környezetének költészetfelfogása tudta viszonylag szilárdan fenntartani (l. KULCSÁR-SZABÓ 2006: 81). Ebbe bizonyára az is beletartozik, hogy a Nyugat első nemzedéke voltaképpen a verses formát tartotta a líra nyelvi megjelenési formájának. Voltaképpen csak Kosztolányi, Karinthy és Babits voltak azok, akik Füst Milánnak, aki nem éppen így verselt, (irodalmi) harcostársai voltak, a folyóirat konzervatívabb része nem is tekintette Füst Milánt a derékhadhoz tartozónak, így például Fenyő Miksa, Schöpflin Aladár, amint erre SOMLYÓ GYÖRGY rámutatott (SOMLYÓ 1969: 150–3). Erre célzott az

Így írtok ti-ben Karinthy: „Hosszú ideig a »Nyugat« körül lebegett, mígnem a szerkesztő feltalálta a Füstnélküli Nyugatot […]” (KARINTHY 1959/II: 26).

A vers vizsgálatában a nyelvi jelleget tartotta LOTZ JÁNOS fontosnak: „Véleményem szerint a vers helyes megközelítésmódja a nyelvészeti, mely a verset nyelvészeti jelenségek összességén belüli részhalmaznak – lényegében igen kicsi részhalmaznak – tekinti. Mivel minden vers a nyelvhasználat terméke, teljes egészében a nyelvészet hatáskörébe esik” (LOTZ 1973/1976: 219). Ez a fölfogás talán valamelyest szélsőséges, ám a fentebb KÁROLY SÁNDORtól vett nézettel összecseng, mivel valóban bizonyos nyelvi megformáltságban lehet megtalálni a költői szövegművek olyatén tulajdonságait, amilyenek azokat mint nyelvi produktumokat jellemzik. A verstan kutatói hasonlóképpen gondolkodnak: „[…] vers és költészet között nemhogy azonosság, de szükségszerű kapcsolat sincsen” (SZEPES–SZERDAHELYI 1981: 167). Ha a dolog valóban így áll, a versszerűséget mint olyat nem a ritmikus rendezettségű szövegben kell keresni. Az irodalomtudományban, illetőleg az irodalomtörténetben lépten-nyomon előkerül a ritmikus rendezettség nélküli versről afféle megjegyzés, amely jelzi, hogy ebben valamilyen eltérés mutatkozik a megszokottabb nyelvhasználat javára, például József Attila 1926-ban és 1927-ben írott verséről (*Kultura, Kiszombori dal*) SZABOLCSI MIKLÓS írta: „Mindkettő »csepp-vers« – tehát szabálytalan, hosszúságú sorok laza szakaszokba sorakozó együttese – mindkettő közvetlen társalgó hangú, elbeszélő-megszólító vershelyzetű, mindkettő a mindennapok világából, egy átlagos jelenségből indul ki, majd »elrepül«, jelképes, általános jelentést kap” (SZABOLCSI 1977: 685). Az efféle „szabálytalan, hosszúságú sorok laza szakaszokba sorakozó együttese” fölveti a versmondat-fogalom kérdését. A verssorok hosszúsága természetesen viszonylagos, de mindenesetre a kötött formájú versre emlékeztető kitétel, hiszen egy ilyetén versszövegben, mondjuk, egy hexameternél hosszabb sor már nem szokásos; s hogy egy grammatikai mondat – amely esetleg rendszermondat is, de mindenképpen szövegmondat – éppen egy verssor vagy annál több, illetőleg kevesebb – belefér-e a verssorba, az ritmikai tényezőktől és a szövegalkotó grafikai érzékenységétől, megoldásmódjától függ. A fogalom használatáról SZATHMÁRI ISTVÁN igyekezett átfogó és történeti képet adni (SZATHMÁRI 1991), azonban alighanem joggal állíthatjuk, hogy semmilyen definitív jegy nincs, amely alapján e kategória megállapítható lenne, illetőleg lett volna. A versben szövegmondat van, mint minden szövegműben, amely olyan, mint a beszéd, amelyről annak idején (bő harmincöt éve, amint föntebb idéztem) KÁROLY SÁNDOR

írt (még a szövegnyelvészet kibontakozása előtt). S e szövegmondat természetesen lehet nyelvészeti vizsgálat tárgya. Egyébként újabban az irodalomtudományban a „mondat” költészetének paradigmájáról beszélnek (MARGÓCSY 1996: 83). A szövegmondat és rendszermondat fogalmakat KÁROLY 1980–1981 alapján használom, de grammatikai mondatnak nevezem a rendszermondat fogalma alapján alább azokat az egységeket, amelyek a magyar leíró nyelvészetben használatosak.

2. KARINTHY FRIGYES (1977: 181–2) *Nyájas anyó lepénnyel* (Füst Milánnak, emlékezéssel a Nyugatban [1927.] nov. 16-án megjelent *Habok a köd alatt* című versére) című költeményének az aktuális tagolást bemutató elemzéséből idézek egy részletet bizonyos kihagyásokkal (l. BÜKY–M. KORCHMÁROS 1998; a vers szövege ebben a munkánkban olyan helyről van idézve, amelyben némi szövegromlás van, amely a jelen dolgozatban KARINTHY 1928 szerint van javítva).

A jelölések feloldása:

Az első oszlop az elemzési egység sorszámozása, a második az aktuális mondattagok elrendezését mutatja, a harmadikban a vers szövege van.

|| jelzi az elemzés közlési egységeinek (szabad mondatainak) tekinthető részek határát, ha az nem esik egybe a sorvéggel; ugyanilyen értelemben alkalmaztuk a 2. oszlopban is.

| a metszet helyét jelzi, a téma (T) és a propozitum, vagyis réma (R) között.

<u>Aláhúztuk</u> a szövegben a T szakaszát.

Vastagítással emeltük ki a R-ban a fókuszban álló szó vagy szerkezet legnyomatékosabb szótagját, a mondatbeli főhangsúlyt viselő szótagot.

◠ ez az ív mintegy megerősítésül igazolja, hogy – legalábbis olvasatunkban – valóban hangsúlytalanul rásimulva követi a fókuszként értelmezett elemet a kiemelő szórendű állítmány, illetőleg annak igei része.

NAGYBETŰS formával hívtuk fel arra az elemre, amely témaváltáskor az új téma előzményéül szolgál.

T_1, R_2 alsó indexszáma egyszerű előfordulási sorszám, a témák azonosságának, illetőleg a témaváltásoknak a szemléltetésére és propozitumokra való hivatkozás megkönnyítésére.

|?| tagolási bizonytalanságot jelöl.

t, r: a vers egésze szempontjából érdektelen, belső altagolódás; a szövegben szaggatott aláhúzás felel meg az ilyen mellékes témának, például az (5x)-ben.

X: alszövegek jelölése; a főszövegben { }-be van téve. (Az alszövegek elemzésében [ ]-ben a főszövegi rész van.)

(1) $T_1 – R_1$	A mecset gombja körül | **har**kályok⌒ültek
(2) $R_2 – T_2$	S egy **vám**szedő⌒pirongatta épp ebét | a padkán –
(3) $T_3 – R_3$	Lent a felvonóhídnál | nyájas anyóka **Le**pényt, **pe**csenyét, **ill**atos **méz**gát⌒árult az ünnepi lakomához, Amit A JÓSÁGOS KIRÁLY hirdetett aratásra –
(4) {X} – R_4– {X}	{Mert jó és béketürő e király,} – **így**⌒beszéli | bizalmas barátja, a míves – {Jó és igaz és nem örül más bánatának, (Komolyan nézte és tünődött, nem nevetett, mint a csacska fürdőmesterek, Mikor az elítélt nyelvét ábrákkal díszített orsóra csavarta a hóhér, Réztálat tartva a koppanó vércseppek alá.) Mértékkel osztja el a gabonát, kinek-kinek érdeme s hivatala szerint S csak arra ügyel, hogy meg ne károsodjék Ki istent félvén barátságot tart a hibáserkölcsüekkel is…}

Alszövegek

X alszöveg: a király jellemzése

(1x) $Rx_1 – Tx_1(\leftarrow R_4)$	Mert **jó** és **bé**ketűrő | e király, [– így beszéli bizalmas barátja, a míves –]
(2x) (3x) $Rx_2 – [Tx_1] \parallel R_4 – [Tx_1]$	**Jó** és **i**gaz || és **nem**⌒örül más bánatának,
(4x) (5x) $Rx_4 – [Tx_1] \parallel Rx_5 – [Tx_1]$	(**Ko**molyan⌒nézte || és **tű**nődött, **nem**⌒nevetett, mint a csacska fürdőmesterek,

	{Mikor az elítélt nyelvét ábrákkal díszített orsóra csavarta a hóhér, Réztálat tartva | a koppanó vércsöppek alá.)}
(5xa) (6xb) $Rxa_6 - [Tx_1] \parallel Rxb_7 (= t_1 - r_1)$	**Mér**tékkel⌒osztja a gabonát, || <u>ki</u><u>ne</u><u>k</u>-<u>ki</u><u>ne</u><u>k</u> **ér**deme⌒és **hi**vatala⌒szerint
(6x) $Rx_7 - [Tx_1] \lvert ?\rvert - Rx_7 (= r_2 - t_2)$	S csak **arra** ügyel, |?| hogy **meg** ne károsodjék <u>Ki</u> istent félvén, barátságot tart a hibás erkölcsüekkel is…

XX altagolás: epizód a király jellemzésében

(1xx) $Txx_1 - Rxx_1$	[(Komolyan nézte || és tűnődött, nem nevetett, mint a csacska fürdőmesterek,] Mikor <u>az elítélt nyelvét</u> | **ár**rák-kal⌒díszített⌒orsóra⌒csavarta a hóhér, ||
(2xx) $Rxx_2 - Txx_2]$	**Réz**tálat⌒tartva | <u>a koppanó vércsöppek alá.)</u>

A költő írásjelhasználata alapján két grammatikai mondat mutatkozik „[…] a koppanó vércseppek alá” szövegrésznél van pont. Ám a „Mértékkel osztja el a gabonát” kezdetű szövegdarab voltaképpen mellérendeléses rendszermondategységgel folytatódik, hiszen a harmadik személyű igealakú állítmány is a királyra vonatkozik. Természetesen több grammatikai mondat megállapítása is lehetséges, ugyanis a szövegrész elején többször gondolatjellel záródó verssorok vannak, grammatikaimondat-határok ezeknél is megállapíthatók lehetnének. A Karinthy-vers szövegrészét fölfoghatjuk egyetlen megnyilatkozásként függetlenül a költő írásjelhasználatától, vagyis az egy helyen alkalmazott pont mondatzáró szerepét és a gondolatjelekkel záródó szövegmondat-egységek bizonyos záró szerepét sem véve figyelembe, minthogy a megnyilatkozásoknak írásban való rögzítése folytán keletkezik a szövegmondat, amelyet a rendszermondati ismeretek alapján szokás grammatikai mondatokra tagolni. Ezt a tagolást a szépírói és a nem ilyen szöveget alkotók különféle okok és szempontok alapján teszik meg, amelyekre itt és most nem szükséges a kitérés.

Az Karinthy-szövegdarab tematikai fölépítése (egyebek mellett) meglehetősen nagy látvány nyelvi ábrázolása. A *mecset gombja* és a *harkályok,* a *pad* és az *eb,* a *felvonóhíd* és a *nyájas anyóka* mint ábrázolt tárgyiasságok

(mondhatni) nagyságrendjükben a nagytól a kicsiig, térben a (viszonylag) távolitól – *mecset gombja* – a(z ugyancsak viszonylag) közeliig – *illatos mézga* – vannak rögzítve. Hasonlóképpen a *jóságos király* is meg nem nevezett helyen, s így voltaképpen távol van, amit viszont *bizalmas barátja, a míves* beszél el, a beszédeseményt halló számára a király bizonyára meglehetősen közel (van vagy volt). E míves beszéde ismét több síkon tartalmaz megállapításokat. A hóhérral kapcsolatos történés, állapot – *komolyan nézte és tünődött* – korábbi, tehát múlt idejű, a gabonaosztás – *mértékkel osztja el a gabonát* – jelenben való; és van jövőben megvalósuló viselkedése is a királynak: *S csak arra ügyel, hogy meg ne károsodjék[,] Ki istent félvén barátságot tart a hibáserkölcsüekkel is…* (M. KORCHMÁROS VALÉRIA szerzőtársammal, amint láttuk, alszövegre bontottuk a királyra vonatkozó kitételeket.)

Már eme vázlatos áttekintés is mutatja, hogy bizonyos stílustípushoz igazodó-tartozó a megfogalmazásmód alapján e szövegdarab, amely szépírói stílusú, azon belül lírai, s amelyen a tárgyias-intellektuális stílus és a szecesszió jegyei mutatkoznak. Természetesen e vélemény az (esetleg tudományos célzattal is) olvasó szövegtípus-kompetenciájának következménye, de nemcsak az övé, minthogy voltaképp minden olvasó a szövegben egy bizonyos szövegtípusra valló példát lát (SZABÓ 1988: 147).

A szövegdarab téma–réma tagolását vizsgálva elmondható, hogy a tárgyiasságot (többek közt) a *harkály,* a *vámszedő,* a *lepény,* a *pecsenye* és az *(illatos) mézga* jelzi mint viszonylag új hírrész, vagyis réma. Hasonlóképpen a *jó,* a *béketürő,* a *Jó,* a *igaz,* a ***nem***⌒*örül más bánatának,* a ***Ko****molyan*⌒*nézte,* a ***nem***⌒*nevetett* és a többi hasonló rész intellektuális tartalmat hoz új hír, réma gyanánt. Az XX jelzetes alszöveg azt mutatja, hogy bizonyos díszítmény fonódik a szikárabb értelemben vett tárgyi elemek és az intellektuális közé, nevezetesen: *[…] Mikor* <u>*az elítélt nyelvét*</u> | ***ábr****ákkal*⌒*díszített*⌒*orsóra*⌒*csavarta a hóhér,* ***Réz****tálat*⌒*tartva* | <u>*a koppanó vércsöppek alá.)*</u>

Az ábrákkal díszített orsó, a vércseppeket fölfogó réztál több szempontból is dekoratív, hiszen valamiféle ábrák vannak a kínzóeszközön, a vércseppek nyilván vörös színűek, a tál természetesen rézszínű (sárgaréz vagy vörösréz); az érzéki érzeteket szecesszióban gyakran hordozzák tárgyak. Ugyancsak szokás a szecesszió kapcsán indázó mondat- és szövegszerkezetekről beszélni (vö. SZABÓ 1982: 262–4; SZABÓ 2005: 29). A közelmúltban JENEI TERÉZ egy Babits-regény kapcsán kísérelte meg ezeket elemezni (JENEI 2002; ismertetése BÜKY 2004). A Karinthy-szövegmetszet e tekintet-

ben (is) szecesszívnek tartható. Mint már szóba került, e szövegdarab egyetlen megnyilatkozás-egység, s mint ilyen több olyan grammatikai mondategységre bomlik, amelyeket az a belső rendszer tart össze, amely föntebb vázolva volt. Vagyis a téma–réma szerkezet nem csupán az úgynevezett aktuális mondattagolás eszköze, hanem szövegépítő tényező is, amint erre BÜKY–FŰKÖH (2001: 85–95) rámutatott. – Karinthy a látványt mint ábrázolt tárgyiasságot összeépíti az e tárgyiasság megfelelő részeivel, térbeli, időbeli, ok–okozat viszonybeli kapcsolatok révén pedig az e tárgyiassághoz különféleképpen kapcsolódó emberek gyakorlati, szellemi-erkölcsi viselkedésével. A szövegben mint valamely textilia anyagában ez az attitűd és a tárgyiasságok bizonyos mértékben össze vannak szövődve, hol egyikük látszik, kerül felszínre, hol másikuk mutatkozik. Némelykor a látható részek azok, amelyek a szecesszió dekorativitását hordozzák. Ezek közé vehető a most vázolt eljárás eredményeként megvalósuló szövegmű, amely a díszítményeknek a szövegmondat-felépítésben mutatkozó következetes párhuzamos alakítása folytán elkülöníthető más szövegműveknek a Károly Sándor említette mechanikusságától, bizonyos irányban való beidegzettségétől (és korlátozottságától). Itt kell megjegyezni azt, hogy a Karinthy-vers esetleg Füst Milán paródiának indulhatott, ám igazi vers lett belőle, amit az is jelez, hogy a Nyugatban jelent meg, amelyben Karinthy Frigyes nem közölt az *Így írtok ti* darabjaiból, l. BÜKY–KORCHMÁROS 1998: 35; BÜKY 2006: 37.

Természetesen a hasonló (KÁROLY SÁNDOR kifejezésével) modorosságú, ám lényegében művészi szövegmondat-megformálás Füst Milán lírájában számos helyen föllelhető. A költő metaforahasználatának szövegmondattanából (l. BÜKY 2004) sok példa vehető, így az alábbi, amely egy szövegmondat szócikke. E szövegmondat (**szvm**) nyolc megszólítást tartalmaz (**megsz**), összesen negyvenhárom szövegmondategységből áll (**szvmegys**), kilenc grammatikai mondatból (≈ rendszermondatból) (**grm**); az dőlő betűs szavak a metaforák, amelyek kapcsán van a szövegmondat-szótár felépítve. (A téma alá van húzva, a rémarész ® jellel van jelölve, illetőleg együtt is szerepelhetnek: **®.** Dőlő betűvel a metafora van szedve, amely a szócikk alapja. Ennek szintaktikai szerkezete is fel van tüntetve, pl. ***jelző* # jelző**, félkövér dőlő betűs a címszót adó mondatrész neve. – A Váln. rövidítés a költő *Változtatnod nem lehet* (Budapest, [1913 ~ 1914]) című kötetét jelzi. Részletesen l. BÜKY 2004: 7–12.) – E szövegmondatban például az *alvó* (mn) melléknév szerepel fontos szerepkörben metaforaként: **alvó fény*, illetőleg **alvó végtelen;* az *átenged* (ige): **a halott átengedte magát valakik-*

nek; a *döbbenet* (főnév): **a halál a végső döbbenet;* az *édesség* (főnév): **az édesség magány,* illetőleg **a semmisülés édessége;* az *emlék* (főnév): **az emlék múlik (a szeméből).* E metaforák – és a szövegmondat többi metaforái, amelyeket l. BÜKY 2004: *imbolygó, lélek, koppanás, magány* stb. a. – bizonyos ábrázolt tárgyiasságok meglehetősen elvont dolgai (*fény, halál, magány, semmisülés* stb.) és érzékletesebb kapcsolataik (*alvó, édesség*) váltakozása a szövegmondat fölépítésének alapja, amely tényt jól mutatja az itt csak vázlatosan megmutatkozó téma–réma szerkezet.

ALVÓ (mn) 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 ® *alvó fénynek* örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 semmisülés édessége: végtelen magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm *jelző* # jelző** Váln. 18–9

ALVÓ (mn) 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s

lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 ® S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az *alvó végtelen!* | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 semmisülés édessége: régen várt magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm *jelző* # alany** Váln. 18–9

ÁTENGED 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a *halott* 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 ® *átengedte* magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 semmisülés édessége: régen várt magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 8 grm alany # *állítm* # tárgy #** (← átengedi magát vminek ~ vkinek) Váln. 18–9

DÖBBENET 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9

akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső *döbbenet* – ® halál! | 34 Ó 35 semmisülés édessége: végtelen magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm {*megsz*} # ért** Váln. 18–9

ÉDESSÉG 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 semmisülés *édessége:* ® végtelen *magány!* | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm {*megsz*} # ért** Váln. 18–9

ÉDESSÉG 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem

merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 14 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 *semmisülés édessége:* ® végtelen magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm jelző # *alany*** Váln. 18–9

EMLÉK 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 ® *múljon* a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény *emléke szeméből,* | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 semmisülés édessége: régen várt magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm állítm # *alany* # hat** Váln. 18–9

3. További szócikkek idézete nélkül is látható – legalábbis a vizsgálatba vont lírai szöveganyagban, illetőleg a Nyugat korabeli lírai vonulat egyes

ágaiban –, hogy a szövegmondat-felépítés mögött olyan megnyilatkozástípus van, amelynek belső szerkesztménye a stiláris megoldások megvalósulási alapja. Ilyetén módon lírai szövegmű éppen a tartalom nyelvi külsőbe való helyezésével alakítja a stílust, amelynek a szabadversek esetében gyakran szembeötlő jelensége a benne lévő szövegmondatok bizonyos szempontú egyedisége, amely nem független az irányzati stílustól mint általánostól. A Karinthy-vers szövegmetszete és jelzésszerűen talán a Füst Milán-i példák is mutatják, hogy az ábrázolt tárgyiasságok megjelenése és a hozzájuk kapcsolódó vagy kapcsolható intellektuális-érzelmi állapotrajzok együttese szabályozza a szövegmondat felépítését (bennük a grammatikai mondatok milyenségét és azokban például a metaforák beszerkesztettségét), röviden mindazt, amit a költői szövegmondatok lirikumának lehet tartani.

Irodalom

BÜKY LÁSZLÓ–M. KORCHMÁROS VALÉRIA 1998 Egy Karinthy-vers aktuális tagolása, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 42: 35–44.

BÜKY LÁSZLÓ–FŰKÖH BORBÁLA 2001: Szövegszerkezet és aktuális tagolás (Weöres Sándor versekben). In: KABÁN ANNAMÁRIA szerk.: *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia* (Szövegtani tanulmányok), Miskolci Egyetemi Kiadó, 2001, 85–95.

BÜKY LÁSZLÓ 2004: *Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék.

BÜKY LÁSZLÓ 2004: Szabó Zoltán szerk.: „Arany-alapra arannyal" – Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2002. 307 lap, *Magyar Nyelv* 100: 225–9.

BÜKY LÁSZLÓ 2006: Egy Karinthy-paródia stílusekvivalenciájáról. In: *Szó, stílus, értelmezés.* JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó, 28–37.

JENEI TERÉZ 2002: Indázó mondatok Babits Mihály Halálfiai című regényében. In SZABÓ ZOLTÁN szerk.: *„Arany-alapra arannyal" – Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról.* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 65–83.

KARINTHY FRIGYES 1928: Nyájas anyó lepénnyel, *Nyugat* I: 72–3.

KARINTHY FRIGYES 1959: Füst Milán. In: UŐ. *Így írtok ti* I–II. Budapest, 1959; II: 26–7.

KARINTHY FRIGYES 1977: *Nem mondhatom el senkinek – Versek.* Budapest, Szépirodalmi.

KÁROLY SÁNDOR 1970: *Általános és magyar jelentéstan.* Budapest, Akadémiai.

KÁROLY SÁNDOR 1980–1981: Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25: 49–63.

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN 2006: Költőietlenség, versszerűtlenség, nyelvtelenség. Domonkos István: Kormányeltörésben. *Tiszatáj* 40/4: 80–92.

LOTZ JÁNOS 1973/1976: Általános metrika. In UŐ. *Szonettkoszorú a nyelvről.* Budapest, Gondolat, 215–36.

MARGÓCSY ISTVÁN 1996: „névszón ige". In: *„Nagyon komoly játékok".* Budapest, Pesti Szalon.

SOMLYÓ GYÖRGY 1967: *Füst Milán* (Arcok, vallomások), Budapest, Szépirodalmi.

SZABÓ ZOLTÁN 2005: A szecesszió a textológia stílustörténet-elmélet megvilágításában. *Magyar Nyelvjárások* 43: 27–32.

SZABÓ ZOLTÁN 1982: *Kis magyar stílustörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.

SZABÓ ZOLTÁN 1988: *Szövegnyelvészet és stilisztika.* Budapest, Tankönyvkiadó.

SZATHMÁRI ISTVÁN 2001: Mit jelentett és mit jelent a *versmondat* megnevezés? *Magyar Nyelv* 87: 23–31.

SZABOLCSI MIKLÓS 1977: *Érik a fény – József Attila élete és pályája 1923–1927.* Budapest, Akadémiai.

SZEPES ERIKA–SZERDAHELYI ISTVÁN 1981: *Verstan,* Budapest, Gondolat.

Czibere Mária
(Groningeni Egyetem)

Kisebbségi lét: nyelvi sorsok, kulturális konfliktusok, meglepő helyzetek Hollandiában

Bevezető

2005 októberében Bükfürdőn, a 14. Élőnyelvi Konferencián tartott előadásom témáját kívánom ebben a tanulmányban folytatni, bővíteni. Tanulmányom megírásával több célom van: az egyik, hogy bemutassam egy nyugat-európai ország kisebbségpolitikáját, és hogy ezzel együtt kifejezzem őszinte tiszteletemet a hollandoknak, mindazért, amit másokért, a másság tiszteletben tartásáért tesznek, a másik pedig, hogy rámutassak, a toleranciának is vannak határai, a túlkapások itt is veszélyesek lehetnek, és bármennyire is európai kultúrában, egységben gondolkozunk, hiba a saját nemzetünket, hagyományainkat, identitásunkat figyelmen kívül hagyni, másodrangúnak tekinteni és tudatosan, tudattalanul mások mögé állítani.

Írásomban arra szeretnék rávilágítani, hogy melyek a toleráns magatartás következményei, hogyan lehet a legnemesebb szándékból, humánus emberi magatartásból rémálom, miképp lőhet öngólt a multikulturalizmus politikája megfelelő nemzeti politika nélkül, illetve milyen veszélyekkel jár, ha az anyaország nem fordít kellő figyelmet arra, hogy megfogalmazza és ébren tartsa önazonosságát.

Társadalomkép, kisebbség- és nyelvpolitika vázlatosan

A világban többnyire azt látjuk, hogy a többségi társadalom nem akarja be-, elfogadni a kisebbségeket, a saját érdekei szerint igyekszik alakítani a szabályokat, és ott korlátozza a másságot, ahol csak tudja. Többé-kevésbé burkolt a cél, az asszimiláció, hiszen a homogén csoportok „kezelése” mindig egyszerűbb feladat. Hollandiában csendes (külföldi) szemlélődőként éppen ennek az ellenkezőjét látom. Itt a többségi társadalom integrálni akar, nem asszimilálni. Munkámban nem összehasonlítani szeretnék, csupán a holland körülményeket ismertetni. Más jellegű, hagyományú, összetételű kisebbségek élnek itt, mint pl. Közép-Kelet-Európában. Ennélfogva az országhoz való viszonyuk is más.

Az integráció célja a „megosztott, részleges polgárság”, a saját identitás megtartása a holland mellett. Utóbbinak fontos eleme a holland nyelv ismerete és a Hollandiában honos normák alkalmazása, úgymint a szabadság, a véleménynyilvánítás és a férfi-nő egyenlőség elvének tisztelete. Kötelező érvénnyel kell tartani magunkat az Alkotmányhoz, mely szerint: „Csináljuk együtt, bár különbözőek vagyunk, ez a lényeg” (= Meedoen vanuit verscheidenheid, daar gaat het om’) (l. Tweede Kamer TK 2003–2004, 29 203, 1. 9).

„Az integrációért felelős miniszter leírása szerint egy integrált csoportnak a következő ismérvekkel kell rendelkeznie:

– a holland nyelv ismerete

– arányos részvétel a strukturált társadalom különböző területein

– más etnikumokkal való kapcsolattartás

– a Hollandiában használatos alapvető normák betartása.” (Integratiekaart 2006. 7)

A kisebbségek identitásának megőrzésére, a lehetőségek megteremtésére példaértékűen odafigyelnek Hollandiában. Ennek a megvalósulása azonban nem egyértelműen sikertörténet. A holland társadalom összetétele jelentősen átalakult az elmúlt évtizedekben. A külföldiek tömeges letelepedését követően szembesültek a hollandok azzal a ténnyel, hogy országuk kirakatpolitikájának köszönhetően nem érzik (jól) otthon magukat. Sem a nyelvi, sem a társadalmi közeg nem a régi. Emberek ezreit tartja el az állam, sőt állampolgárságot is ad nekik anélkül, hogy cserében valamit elvárna tőlük. Vagyis elvárásai vannak, csak éppen nem tudja azokat számon kérni.

A holland nyelvnek nagyon fontos szerepe volt abban, hogy a lakosság felébredjen, és megelégelje az elmúlt évek (70-es évektől kezdődően) át nem gondolt politikai döntéseit. A XX. század végén szembesült a társadalom azzal a problémával, hogy állampolgárainak vagy egyszerűen csak az ország lakóinak jelentős része nem beszéli vagy nem megfelelő szinten birtokolja a hollandot. Egy évszázadok óta nemzetközi kapcsolatokra építő társadalom számára – kereskedelem, diplomácia – az anyanyelv nem igazán meghatározó. Az ország történelme során a latinnak, a franciának, a németnek és az angolnak mindig is lényegesen nagyobb státusa volt, mint az anyanyelvnek. Pár évvel ezelőtt az angol nyelv térhódítása miatt felmérést készítettek a holland jövőjéről. Legtöbben azt gondolták, hogy eltűnik, hiszen korábban volt egy olyan miniszteri elképzelés, mely szerint a felsőoktatásban már csak angolul folyjék a tanítás. VAN MARLE (1992: 13–27.) nyelvről alkotott jövőképe szerint a nyelvben további nyelvváltozatok kialakulása várható, de ez-

zel együtt a holland nyelv pozíciója a hétköznapokban visszaszorul. A standard változat háttérbe szorulását az európai integráció (1992-es) lehetséges hatásával magyarázta. A kutató szerint az angol egyre fontosabb színtereket foglal majd el, ezért komoly veszélyként sorolja a következőket: „kényszerítik az embert, hogy angolul publikáljon, az angol nyelvű oktatás, előadások száma egyre elterjedtebb, általánosabb lesz, bizonyos közegben, kutató intézetekben ez lesz a használt hivatalos nyelv." Megjegyzem, napjainkra ezek közül már mindegyik megvalósult. Az utóbbi években a témában megjelent attitűdkutatást egy szélesebb körnek, közönségnek szánt kiadvány, „A holland nyelv: tények, adatok, vélemények" címmel szemlélteti: Taalpeil. De Nederlandse taal: feiten, cijfers en meningen. Speciale uitgave 25 jaar Nederlandse Taalunie. 2005. Den Haag. VAN MARLE tanulmánya része volt annak a felmérésnek, melyet 1990-ben a holland kormány megbízására végzett el a Holland Királyi Tudományos Akadémia (KNAW) egy tudós csoportja. A felkérés konkrét kérdéshez kapcsolódott: létezik-e egyáltalán olyasmi, mint holland kultúra. (= Bestaat er wel zoiets als een Nederlandse cultuur?) 1992-ben szűntek meg a határok az Európai Közösségen belül, közös gazdasági egységet, piacot valósítottak meg, igyekeztek minden területen összehangolni a munkát, nem csoda, ha felvetődött a kérdés, hogy Európán belül megmarad(hat)nak-e a nemzeti kultúrák.

A tudósok válasza megnyugtató volt: „De artikelen tonen aan dat er zoiets bestaat als een Nederlandse cultuur.": A tanulmányokból kiderül, hogy létezik valami olyasmi, mint holland kultúra (S.C. DIK és G.W. MULLER 1992: 7–8).

A kutatás a kultúrához kapcsolódva a következő területeket érintette: nemzeti nyelv, irodalom, fogalomtörténet, jogtörténet, teológia, művészetek.

A holland nyelvről a hétköznapokban

Napjainkban egy-egy szótárbemutatón, érdekesebb „nyelvművelő" újságcikken, nyelvi vetélkedőn túl, csak konfliktusok kapcsán esik szó a nyelvről, egységes nyelvtervezéssel, jól átgondolt nyelvpolitikával a gyakorlatban semmilyen szinten nem találkoztam. Hogy milyennek kellene lennie, milyen az ideális kép, azzal igen, a Taalunie honlapján (http://taalunieversum.org/taalunie/wie_zijn_wij/) de a konkrét problémákról, azok megoldásáról kevesen mernek nyilatkozni. A nyelvi kérdések mindenütt politikai kérdéseket hoznak magukkal, ettől azok érintése, netán bírálata sokak számára veszélyes terület. A politikusok, kutatók nagy része nem

is vállalja. Aki viszont igen, számolnia kell az állandó támadásokkal, a nacionalista megbélyegzéssel. A saját érveléseimet ebben a tanulmányban csupán minisztériumi jelentésekkel, egy-egy újságcikkel, kisebb- nem nyelvészeti témájú- könyvrészlettel, vagy egy-egy honlap-utalással tudom alátámasztani, nyelvészeti tanulmányokra ritkán tudok hivatkozni. Üde kivétel ez alól az alábbi ismeretterjesztő kiadvány, amely attitűdvizsgálatokra épült. Ebben népszerű tudományos módon olyan fontos kérdéseket tárgyalnak, melyekre korábban nem irányult figyelem, pl. hol beszélnek legszebben hollandul, a nyelv különböző (ország)változatainak, központjainak milyen a presztízse, kik azok, akik büszkék anyanyelvükre vagy anyanyelvváltozatukra, és egyáltalán hogyan képzelik anyanyelvük jövőjét. A tanulmányok ábrái rendkívül szemléletesek, elemzésükkel ezért ebben a munkámban nem foglalkozom (http://taalunieversum.org/taalpeil/).

A holland nyelv nem megfelelő szintű ismerete nem csupán a külföldiekre vonatkoztatható. Tanulmányom második részében, az alapszintű oktatás ismertetésekor erre részletesebben is kitérek majd. De hogy lehet fontossá tenni a holland nyelvet, ha ez a hollandoknak sem igazán fontos kérdés? Legalábbis eddig nem volt. Mára a helyzet némiképp átalakult. Az elmúlt években nyilvánosan kiálltak többen is (Pim Fortuyn, Rita Verdonk, Geert Wilders) amellett, hogy tudjon hollandul az, aki az országban él, akinek holland útlevele van. Ennek persze a túlkapásai is rögtön megjelentek, amikor is a hivatalban lévő integrációs ügyek minisztere (Rita Verdonk) kötelezővé tette a holland nyelv használatát közterületen (http://taalschrift.org/discussie, http://www.nrc.nl/binnenland/article134047.ece).

Napjainkban már csak nyelvi és kulturális előképzést (inburgeringscursus) követően kerülhet házasság révén egy külföldi (nem európai) nő Hollandiába. A Holland Antillákról érkező (holland állampolgárok, nagy részben holland anyanyelvűek), középiskolai végzettséggel nem rendelkező „bevándorlónak" kötelező a nyelvvizsga ahhoz, hogy szükség esetén segélyt kaphasson. Marokkóban az idén nyitnak meg egy Holland Kulturális Intézetet, melynek feladata lesz többek között a fenti kurzusok megszervezése, a vizsgáztatás lebonyolítása. Az Európában használt standard holland (változatok) presztízse az utóbbi időben érezhetően megnőtt, a nem európai változatoké – egykori gyarmatoké: Holland Antillák, Szurinám, Dél-Afrika – rendkívül stigmatizált lett. Hiába a holland útlevél, a megfelelő regiszterek ismerete és alkalmazása nélkül, a helyitől erősen eltérő kiejtéssel nem könnyű munkát kapni. Vizsgáljuk most meg a nyelv helyzetét a hollandok, a törté-

nelmileg, kulturálisan holland, flamand (európai) eredetű lakosság szempontjából! Talán már a fenti körülíráshalmaz is mutatja, minden igénynek nem tudok megfelelni, ha a hollandul beszélő „bennszülöttek„ közösségét igyekszem csoportba foglalni, a nemzet szót nem is merem használni, definícióra pedig meg fogják érteni, miért is nem vállalkozom.

Kit nevezünk hollandnak?

Az alábbi táblázatban az elmúlt tíz év pontos kimutatását láthatják nemzetiségi megoszlás szerint – nationaliteit. A valóságban messze nem erről van szó, csupán a holland állampolgárságról. Elemzésemből világosan kiderül, hogy utóbbi fogalomra gondoltak, amikor a holland nemzetiség kategóriáját használták. A teljes lakosság létszámát követi a csak holland „nemzetiségűeké". Ebbe a csoportba tartozik például az összes bevándorló, politikai menekült is, aki egykori állampolgárságát nem tudta vagy akarta megtartani, vagy már Hollandiában született, és nem kérvényezett más állampolgárságot. A második csoportba tartoznak azok a külföldiek, akik Hollandiában születtek, de megtartották eredeti állampolgárságukat is, valamint azok a hollandok, akik más országban születtek, és annak az állampolgárságát is felvehették – ez sem jelent feltétlenül más nemzetiséget. Harmadikba tartoznak azok, akik holland és más állampolgárok és mondjuk pl. Amerikában születtek, de „nemzetiség" szerint ők sem lettek amerikaiak. A negyedik csoport tagjai azok, akiknek (még) nincs holland állampolgárságuk.

Bevolking naar aantal nationaliteiten, 1 januari 2006

Onderwerpen	Totale bevolking	Alleen de Nederlandse nationaliteit	Nederlandse + 1 niet-Nederlandse	Nederlandse + 2 niet-Nederlandse	Alleen de niet-Nederlandse nationaliteit
Perioden			*Absoluut*		
1995	15 424 122	14 263 262	393 460	8 628	741 917
1996	15 493 889	14 294 500	463 142	9 002	712 190
1997	15 567 107	14 333 027	542 877	9 444	668 153
1998	15 654 192	14 366 292	598 013	9 770	666 967
1999	15 760 225	14 420 146	665 324	10 345	649 304
2000	15 863 950	14 476 743	724 695	10 833	637 685
2001	15 987 075	14 528 873	778 966	11 395	652 864
2002	16 105 285	14 573 969	829 113	11 737	675 442
2003	16 192 572	14 599 224	880 933	12 390	683 832

2004	16 258 032	14 617 397	925 241	13 045	685 940
2005	16 305 526	14 629 038	963 409	13 565	684 420
2006	16 334 210	14 629 364	999 334	13 995	677 844

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2006-12-29
http://statline.cbs.nl/StatWeb/Table.asp?PA=70999ned&D1=0-4&STB=G1&HDR=T

Az alábbi fogalmak ismerete nélkülözhetetlen a holland kategorizálási rendszer megértéséhez: allochtoon, autochtoon.

Allochtoonnak tekintjük azt, akinek legalább az egyik szülője külföldön született (http://www.cbs.nl/nl-nl/menu/methoden/toelichtingen/alfabet/a/allochtoon.htm).

A CBS, a Holland Statisztikai Hivatal honlapja szerint *nyugati allochtoon* szülőhelynek minősül Európa, Törökország kivételével, Észak-Amerika, Óceánia, Holland-India, Indonézia, és Japán. A nem nyugatiaknál felsorolja Törökországot, Latin-Amerikát, Afrikát, Ázsiát az előbbiekben megjelöltek kivételével. A saját népéhez, állampolgáraihoz tartozó vagy tartozott antilláki embetek ill. szurinámiak is az utóbbi csoportban vannak... Minden más személyt, akinek nincs köze származásilag Hollandiához, nyugati allochtoonnak tekintenek. A nem túl következetes kategorizálás alapján az országban 2006. január elsején 1.4 millió *nyugati* és 1.7 millió *nem nyugati allochtoon* él.

És akkor jönnek a különböző alkategóriák:

– elsőgenerációs allochtoon – maga és legalább egyik szülője külföldön született

– másodgenerációs allochtoon – Hollandiában született, de legalább az egyik szülője külföldön jött világra.

Autochtoonak nevezzük azt, aki külföldön született, de két Hollandiában született szülője van. Érdekes módon a rendszerbe véletlenül sem kerül be a Hollandiában született Hollandiában született szülőktől csoport, ezért nem is kell neki nevet adni.

A csoportszármazás meghatározása az első generációsoknál a születési ország alapján lehetséges, a másodgenerációsoknál az anya születési országában (amennyiben az anya Hollandiában született, az apáét kell figyelembe venni: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm?conceptid=88).

A származás alapján történő osztályozás – Herkomstgroepering – alapja, hogy az adott személynek melyik országgal van valóságos rokoni kapcsolata, ahol maga is született, vagy ahonnan a szülei származnak. (?!)

Kiegészítés:

Az utóbbi jellemző tesz igazán különbséget első helyen allochtoon és autochtoon között.

A másodgenerációsokon belül is különbséget kell tenni azok között, akiknek egy vagy két külföldön világra jött szülője van.

A nyugati és nem nyugati allochtoonok közti alapvető különbség a társadalmi-gazdasági-kulturális helyzet különbségéből adódik. A nem nyugati allochtoonok csoportján belül négy nagyobb csoportot, kisebbséget különböztetünk meg: „Turkije, Marokko, Suriname en Nederlandse Antillen/ Aruba". A lehetőségek, célok függvényében további osztályozás is elképzelhető – zárul az összefoglalás.

A továbbiakban saját tapasztalataimat adom közre:

Alapvetően két nagy csoportot különböztethetünk meg, a külföldit (idegen akcentussal vagy nem beszél hollandul, a bőrszíne nem fehér, származásának más külső jegyei vannak) és a hollandot.

A külföldieken belül további két alcsoport létezik, az európai (újabb bontásban keleti és nyugati), valamint a nem európai. Ha a kelet-európainak komoly társadalmi státusza (anyagi helyzet, munkakör) van, akkor a nyugat-európai alcsoportba kerül, ha nincs, akkor a török, marokkói, arubai, szurinámi polgárokkal, papírforma szerint többnyire holland állampolgárokkal együtt az allochtoon elnevezés illeti. Allochtoonnak nem szólítanak senkit, kivéve, ha meg akarják bántani, jelenlétében sem nevezhetnek így senkit. Hivatalos papírokon sem láttam soha ilyen kategóriát. A szónak erőteljesen negatív konnotációja van. Az autochtoont ritkán használják.

Visszatérve az eredeti kérdéshez, ki a holland, megállapíthatjuk, hogy nincs egységes nemzetképe a hollandoknak. Nem véletlen, hogy nem is értelmezik a nemzet, nemzetiség szót sem. Ha használják, csupán állampolgár jelentésben teszik. Magyarán milyen a nemzetiséged = milyen útleveled van? A holland meghatározása ugyanis a „megosztott, részleges polgárság" definíciójához kötődik, vagyis az a polgár lehet holland, aki itt él, identitása vagy holland vagy valami más, van holland útlevele, és betartja az Alkotmány 3 fontos pontját, lásd föntebb. A holland nemzet tehát egy összesített halmaza azon állampolgároknak, akik érzelmi, adminisztratív, kulturális, gazdasági stb. alapon kapcsolódnak az országhoz, és a társadalomban keresik (igényük van rá) és megtalálják aktív szerepüket.

Alapkonfliktusok

A továbbiakban olyan tételmondatokat, tabukat jelölök meg, amelyekkel leggyakrabban találkoztam. Ezek létrehozása, betartása elvi szinten fontos, de ez nagyon megnehezíti a békés egymás mellett élést. Mivel Hollandiában a többségi és a kisebbségi csoportokon belül is komoly rétegződések vannak, igazából csak kisebbségekről lehetne beszélni. Ezt a gondolatot viszi tovább Németh János makrotársadalmi szinteken. „Minden kultúra kisebbség a többi (más) kultúrához képest. Mindegyik kultúra más a többihez viszonyítva és kisebbség a többi mellett. E viszonyok önkényes minősítésére nincs felhatalmazása senkinek. A nagy kultúrákat nem lehet és nem is kell értékelni. Nincs semmilyen objektív mérce a nagy kultúrák összevetésére, minősítésére. A kultúrákhoz kizárólag viszonyulni lehet. Teljesen természetes, ha általában azt a kultúrát becsülik jobban az emberek, melyben szocializálódtak, melyben otthonosan érzik magukat." (NÉMETH JÁNOS ISTVÁN 2007: 4.) Ebből a megközelítésből viszont nem szégyen, inkorrekt a saját kultúrát, nyelvet stb. időnként előre helyezni. Ha „mi" nem tesszük meg, akkor ki?

1. Inkorrekt helyzetnek tekinthető, ha a többségi társadalom saját nyelvét, kultúráját stb. előtérbe helyezi.

A nemzeti kultúrát a hollandok sokra tartották, áldoztak rá, üzleteltek vele, ha lehetett, máig az identitás fontos része. Ellentétben, velünk magyarokkal, soha nem hallottam még senkitől, hogy büszke lenne egy-egy nemzeti alkotásra, személyre, vívmányra. Pontosabban a büszkeség megvan, de ennek verbális megjelenésével ritkán találkozni. Egy régi ház a csatorna mentén, XVII. századi szekrény a nappali közepén, mint a családi hagyaték egyik része, egy-egy értékes németalföldi kép a falon, delfti vagy eredeti antik kínai porcelán gyűjtemények a vitrinben, mind, mind csupán jelzések. Lásd, kivel van dolgod! Szociokulturális helyzetüknél, történelmi hagyományaiknál, mentalitásuknál fogva a hollandokra soha nem lehetne azt mondani, hogy nacionalisták. Ez az egyetlen komoly bélyeg, amit mindenáron igyekeznek elkerülni (vö. PAUL SCHEFFER 1996: 10–11 és S. C. COUWENBERG 1996: 130–148). „Nem illik a sajátunkat jobbnak tartani. Már a nyelv szerkezete is úgy alakult, hogy a finomságok megjelenhessenek, és a túlzásokat elkerüljük" – mondta egy kollégám az egyetemen. Rengeteget tanultam tőle, mert beengedett olyan szobácskákba is, ahova a tabu felirat miatt maguk a hollandok sem járnak. Nagyon közeli baráti kapcsolat kell ahhoz, hogy magukról vagy még inkább a nyelvről nyilatkozzanak. Abban a pilla-

natban ugyanis, amikor a társadalmi rétegződésre, különböző nyelvváltozatokra, attitűdökre, regiszterekre vonatkozó kérdéseim vannak, megszűnik a tolerancia, és csak dől kifelé a korábban felgyülemlett indulat, a megbélyegzés, a sok irracionális általánosítás. A különböző társadalmi csoportok nyelvi jegyei olyan erőteljesen különböznek egymástól, hogy a nyelvileg nem különösebben képzettek is néhány mondat elhangzása után nagy pontossággal megállapíthatják a beszélő társadalmi státuszát. A kiejtés természetesen nagyon fontos, de egy „rossz szó" alkalmazása elegendő a lebukáshoz. Egy ilyenen múlik, hogy egy kapcsolat meddig fejlődhet. Segítségképpen, illusztrációként két jelenséget tárok a nyájas olvasó elé. Ha Hollandiában felsőbb körökben járnak, ügyeljenek, hogy a sütit véletlenül se *gebakje*-nek nevezzék, hanem következetesen *taartje*-nak, tortácskának, továbbá esetleges közös étkezés alkalmával eszükbe ne jusson jó étvágyat kívánni, vagyis *Eet smakelijk*-et mondani. Ezekben az esetekben ugyanis rögtön kiderül, hogy nem elég jó (arisztokrata, magasabb polgári) családokból származnak, és lássuk be, külföldiként ez elég kellemetlen lehet. Egyszerűen csak mosolyogni tessék, vagy ha ennyire nem tud szabadulni a magyar szokásoktól, mondja csak franciául… És akkor máris a második alapkonfliktushoz értünk:

2. Minden ember egyenlő.

A holland társadalom tényleg sokat tesz az esélyegyenlőségért. Hogy az érintettek ezzel hogy tudnak élni, az már egy másik kérdés. A felszínen, a hétköznapokban jól működik a dolog, a valóságban nem. A különböző társadalmi csoportok, rétegek között nagy eltérések vannak, de ez ritkán nyilvánul meg a külsőségekben annyira, mint Magyarországon. Nem divat, szokás, azzal hencegni, kérkedni, hogy gazdagok, jómódúak vagy netán magasan képzettek vagyunk, sőt. Anyagi helyzettől, társadalmi státusztól függetlenül a jótékonykodás, a társadalmi szolidaritás az identitás fontos része. Bárkit képesek a védelmükbe venni, még akkor is, ha egy órával előtte éppen az adott kisebbséget, réteget, személyt bírálták, minősítették. Ha a kisebbség-többség szembeállítást mellőzöm, s csupán az első nagy csoportban, a hollandban maradok, az elvet, akkor sem lehet konfliktusok nélkül betartani, csupán elvi szinten. De legalább törekednek rá.

Visszatérve a nemzeti hagyományokhoz, a politikához, az ország imázsához, kijelenthetem, hogy a hollandok meggyőződésből, elsősorban humánus magatartásból állnak a kisebbségek, a gyengébbek oldalára. Hagyományaik, a nemzet múltja és a világtörténelemben betöltött szerepe alapján – elsősorban a neves diplomáciai tevékenységeikre gondolok –, tudatilag nem

is azonosulhatnak mással. Az ehhez kapcsolódó nemzetközi megítélés és bizalom alapján sem engedhetik meg maguknak, hogy hibákat kövessenek el a kisebbségekkel, a mássággal szemben. Persze a jó szándék mellett is hibáznak, valójában sem a kisebbségek, sem a többségi társadalom nem elégedett. Nem lehet a két csoport – most egyszerűsítsük le kettőre, külföldiek–hollandok korrelációban – érdekeit azonos szinten védeni, képviselni, nem lehet mindenkinek megfelelni. Hollandiában a toleráns magatartásnak, a megértő, példaértékű politizálásnak köszönhetően olyan helyzet alakult ki, amikor már a többségi társadalom elkezdett félni, saját országát, identitását félteni, magyarán védelemre szorult a kisebbségekkel szemben. Leginkább saját nyelve, kultúrája tekintetében. És a politikusok nagy része, nyilván populizmusból, még mindig nem akar és tud szembesülni az egyre nagyobb méreteket öltő problémákkal. Aki szembeszáll, az életével fizethet – Pim Fortuynt 2002-ben egy szélső baloldali gondolkodású „blank" (holland!) lőtte le, Theo van Goghot 2004-ben szúrta le egy szélső jobboldali muzulmán. Mindkét esetben az „idegenek elleni" felszólalásaikért. Ayaan Hirsi Ali külföldiként igyekezett együttesen védeni, képviselni a többség, kisebbség érdekeit, Geert Wilders a hollandok mellett kardoskodott. Theo van Gogh meggyilkolása után utóbbi két politikust hosszú hónapokon keresztül Hollandiában soha nem tapasztalt körülmények között bújtatták – egy speciális bunkerben –, több testőrrel látták el őket, a legszigorúbb biztonsági őrizetet kapták. Hirsi Ali tavaly óta Amerikában él, Geert Wildersnek máig biztosítják a testőrt. S mindez abban az országban történt, ahol a miniszterelnök gyakran biciklivel jár dolgozni.

3. Az alapfokú oktatási rendszerben mindenkinek joga és lehetősége van származása, kultúrája szerint részt venni, választani.

A holland oktatási rendszerbe a negyedik életévét betöltött kisgyerek léphet be. Az első osztályok összetétele tehát folyamatosan változik, év végére kialakul egy kb. 40 fős csoport, amelynek nagy része folytathatja tanulmányait a második osztályban, a maradék pedig újra járja szeptemberben az elsőt. Aki például májusban kezd csak iskolába járni, értelem szerint szeptembertől újra elsős lesz. Ha valaki nyelvileg, szellemileg, érzelmileg, szociálisan nem teljesíti a „követelményeket„ marad még egy évig. Az iskolakötelezettség 5 éves kortól kezdődik, így maga a szülő döntheti el, mikor lépi át gyermeke az iskola küszöbét.

Az allochtoon gyerekek általában nyelvileg hátrányos helyzetből indulnak, hiszen négyéves korukig otthon vannak az anyjukkal. Hollandiában

hiányzik az óvoda, a dolgozó szülők többnyire a gyerekmegőrzőbe adják csemetéiket – kinderopvang. Ezek színvonala nagyon változó, igazából a gyerekek megőrzése, nem képzése, fejlesztése a cél. Saját tapasztalatom, hogy a gyerekgondozás is messze elmarad az otthoni normáktól. Mindemellett nagyon drága, pedig sokaknak ez az egyetlen lehetőségük. A nem nyugati allochtoon szülők fizetés szempontjából más elbírálás alá esnek, lényegesen kevesebbet kellene fizetniük (kb. a tizedét), de így sem küldik gyerekeiket oda, hiszen az anyák többnyire nem dolgoznak. A szocializáció egy külföldi származású gyereknél többnyire az iskolában kezdődik. A nyelvileg hátrányos helyzettel együtt ez komoly kihívás egy pedagógus számára.

Ennek a két problémának együttes jelenléte a hollandok körében is előfordul. Az anyák egy része a gyermekvállalással együtt kénytelen feladni a munkáját – a szülési szabadság három hónap, amiből szülés előtt egyet kötelező kivenni. A részmunkaidő sem jelent megoldást, hiszen bizonyos pozíciókban ez elképzelhetetlen, másrészt a gyerekmegőrzés ára olyan magas, hogy ha a gyereket be kell adni néhány napra, a költségek elviszik az anya fizetését. (Tájékozódásként: két gyermek után fizettünk, heti másfél nap vigyázásért havonta 600 eurót, úgy, hogy a második gyermek 50% kedvezményt kapott). Tehát a holland gyerekek jelentős részénél is az iskola az első hely, ahol közösségbe kerül. Nyelvi szempontból egy sajátos jelenséget szeretnék bemutatni, amely az ország északi részére jellemző elsősorban, a groningeni nyelvjárás vidékére, valamint Frízföldre. Az itt lakó, főleg földművelésből, állattenyésztésből, gazdálkodásból élő parasztok körében fordul elő, hogy nem sokat beszélnek egymással. Az ő gyerekeik ugyancsak nyelvileg hátrányos helyzetből indulnak. Nem szokás családon belül sem a beszélgetés. Ezt mutatja be egy kitűnő holland film, Karim Taïda alkotása, a *De Poolse bruid, A lengyel menyasszony*, amely 1998-ban készült. Általános észrevétel a tősgyökeres groningeniekről, hogy nagyon nehezen és rosszul kommunikálnak, nem ismerik, nem használják a kapcsolatfenntartás verbális, nonverbális eszközeit. Úgy tűnik, mintha nem lenne rá igényük. Más országrészből származó holland ismerőseimnek is ez a tapasztalata, tehát ez nem a külföldiek, a másság ellen irányul, mint ahogy azt eleinte gondoltam. Különleges példa a groningeni regionális tévé műsorából. Hogyan beszéljünk groningeniül? Hogyan tehetjük vonzóbbá a legstigamtizáltabb holland nyelvjárást? Tanuljuk meg! Nyelvjárásóra, Adonisz-külsejű fiú tanít, mit hogyan kell mondani. Másnap az újságban: A groningeni (nyelv) országunk

legrövidebb nyelve, szóval a leghatékonyabb! Ha ezt használja, megtakarít-hatja a munkamegbeszélésekre fordított idő 80%-át.

A lenti ábra rögtön példákat is hoz, hogyan spórolhatunk a nyelvben is.

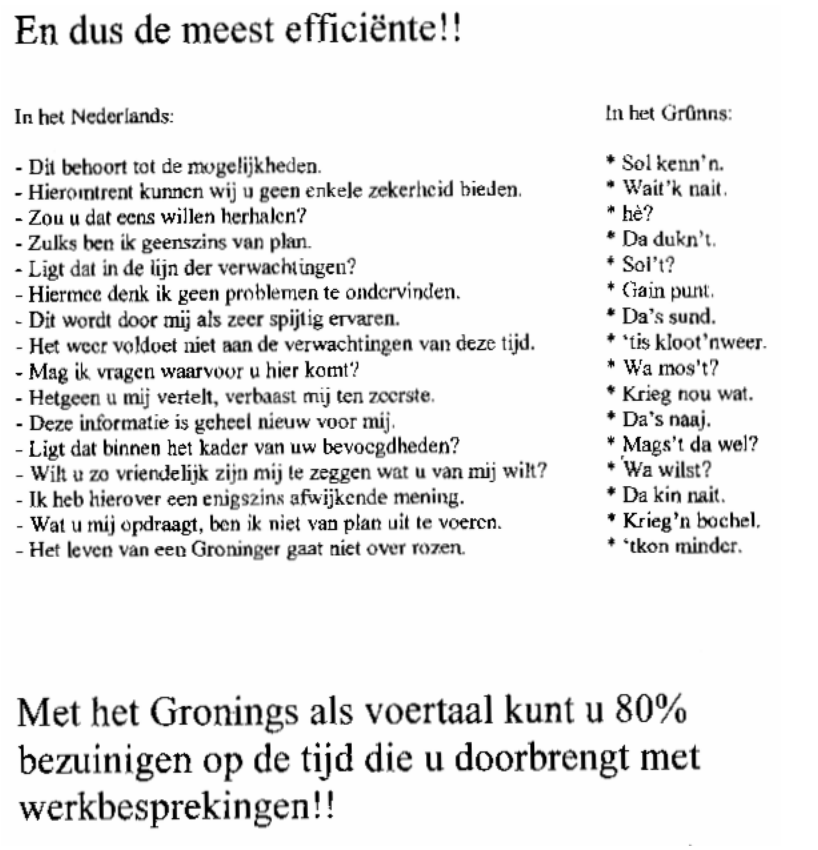

Nyilvános iskolák – rendhagyó iskolák

Hollandiában az iskolák nagy része állami. Az openbaar (nyilvános) jelző arra vonatkozik, hogy mindenkit fel kell venni, aki oda jelentkezik. Nem ritka ezeken a helyeken a 40 fölötti osztálylétszám. Az intézmények másik nagy csoportját a rendhagyó iskolák adják. Ezekbe tartoznak a speciális programmal működők – Steiner, Montessori, Dalton, Jenaplan, Waldorf stb. –, az egyházi intézmények, valamint a magániskolák. Utóbbiakba azok mehetnek, akiknek a szülei fizetni tudják a tanítás költségeit, előbbiekbe elvileg bárki, aki megfelel az intézmény feltételeinek. Az egyházi iskolák

között nagy különbségek vannak, különösen a protestáns valláson belül. Léteznek konzervatív szemléletűek, ahova csak komoly előírások alapján lehet bekerülni, többségük azonban keresztény szellemiségű, ezt a normát és morált közvetíti bárki számára, aki ide jelentkezik, itt nem előfeltétel a keresztény háttér. A rendhagyó iskolák meghatározhatják, milyen létszámú osztályokkal dolgoznak. Természetesen a holland állam a kisebbségek kérésére létrehozta azokat az iskolákat is, amelyek nem koedukáltak, ahol a diákok saját kultúrájukat, nyelvüket megtartva tanulhatnak. Általában a vallásos muzulmán családok gyerekei kerülnek ilyen intézménybe. Az otthonról hozott holland nyelv szempontjából nyelvileg hátrányos helyzet jelentős mértékben ezekben az intézményekben nem változik, hiszen a gyerekek nem kerülnek kapcsolatba a többségi társadalommal, legfeljebb az utcán, a játszótéren. A legtöbb tárgyat nem hollandul tanulják. Nem muzulmán származású tanárt az iskola tantestülete nem (igazán) fogad, enged be, ebből következik, hogy a hollandot (nyelv, kultúra) első, másodgenerációs honfitársuk tanítja. Általános észrevétel, hogy a hollandórákon sem tudják kiküszöbölni az anyanyelv használatát, tehát a kommunikáció itt is arabul, törökül folyik. Nagy hátránya továbbá ennek az iskolatípusnak, hogy ellenőrizhetetlen a hatóságok számára. Az országban minden évfolyamban elvileg kötelező érvényű éves felmérő van, a CITO-toets. Ezekben az iskolákban – ha egyáltalán engedélyezik a kitöltését – a legalacsonyabb a tanulók tudásszintje. Radikális lépés volt a közelmúltban, hogy egy ilyen intézményt a nem megfelelő képzési szintre hivatkozva bezártak.

A fekete iskolák

A nyilvános és a rendhagyó iskolákon belül további két nagy csoportot különböztetünk meg, ezeket a következő hivatalos elnevezéssel illetjük: fekete és fehér iskolák.

Az allochtoon tanulók nagy része nem kap vallásos nevelést, ők nem is választhatnák a fenti iskolatípust, tehát automatikusan a holland iskolákban kötnek ki. A holland nyelv szempontjából ez egy előrelépés, hiszen ezek a fiatalok már hollandul tanulnak, elvileg képesek bármilyen helyzetben kommunikálni. Mivel a külföldi származású gyerekek a városok meghatározott részein laknak, törvényszerű, hogy bizonyos kerületekben a tanulók nagy részét ők alkotják. Így alakultak ki az ún. fekete iskolák, amelyek etnikailag többnyire zártak lettek, a kisebbségbe szorult hollandok elkülönülésével. A tanár ugyan hollandul beszél és tanít ezeken a helyeken, de az iskola

szellemisége, a viselkedési kultúra, a társadalmi normák érvényesülése a többség rendje szerint alakul. Mivel az európai normák alkalmazása a másság iránti tolerancia mellett gyakran nem jut(hat) szerephez, kevés tanár vállalja önként és tudatosan az oktatói munkát a fekete iskolákban. Emiatt a tanerő felkészültsége, pedagógiai tevékenysége, eredményessége többnyire kívánnivalót hagy maga után. És hozzáteszem, a tanárnak nincsenek megfelelő eszközei ahhoz, hogy a renitens csoportokat megfelelő módon feloszlassa, elkülönítse, hiszen ez a többség. Ami legjobban sérül ebben a körben, a holland kisebbség.

„Általános kép, hogy az elemi iskolákban az autochtoonoknak lényegesen jobbak az eredményeik, mint az allochtoonoknak. A nyugati allochtoonok teljesítménye alig tér el az autochtoonokétól. A törökök és a marokkóiak teljesítménye jelentősen elmarad a többi nem nyugati allochtoonétól is… A törökök és a marokkóiak nagy részének alacsony teljesítményét mindenek előtt a teszt nyelvi részének alulteljesítésével magyarázhatjuk.

Először tudjuk összehasonlítani időintervallumban a Cito-eredményeket. Az elemzés azt mutatja, hogy 1994 és 2002 között különösen a török, marokkói származású tanulóknál a hátrányuk, ami még 2002-ben is nagynak mondható, határozottan csökken.” (M. GIJSBERTS, M. HARTGERS 2005: 57–80), (Integratiekaart 2006: 18.).

Arról nem szól a tanulmány, hogy ugyanezen idő alatt hogyan változott a nem allochtoon, vagyis a holland diákok teljesítménye. Hogy egy allochtoon vagy egy autochtoon gyerek milyen tudást szerezhet, természetesen nem csupán az iskola határozza meg, de az általam ismert körülményeket figyelembe véve állíthatom, egy értelmiségi család nyújtotta háttér sem képes ledolgozni a fekete iskolával járó hátrányokat. Ami a nem nyugati allochtoonokat illeti, társadalmi státusz, iskolázottság, tudásanyag tekintetében a többség még így is meghalad(hat)ja elődeit, egy európai társadalom szempontjából viszont ez a szint még mindig a kívánt alatt van. A holland gyerekek szempontjából a kép még lehangolóbb lehet. A fekete iskolák átlagos vagy átlag alatti képességű tanulói teljesen elkallódhatnak, és elveszíthetik a lehetőséget még a nem komoly perspektívát nyújtó középiskolai képzésre is. Ennek a csoportnak státusza tehát szüleihez képest az esetek nagy részében vagy nem változik, vagy még rosszabb lesz. A jó képességű gyerek sok munkával azonban, különböző lépcsőfokokon keresztül, valamennyivel hosszabb időn keresztül, eljuthat a legmagasabb szintre, ha komolyan veszi a

tanulást. A holland szak- és középiskolai rendszeren belül a tanuló képességeinek, tudásának, az egyén érésének, tempójának megfelelően a szabályok betartásával, vizsgák letételével lényegesen több esélyt kap a felemelkedésre a diák, mint például nálunk Magyarországon.

Jelenleg a nagyvárosok fiataljainak 40%-a allochtoon csoportokból kerül ki. Iskolázottságuk alacsony, hiszen az elemi iskola 8 osztályát és az utána következő két kötelező évet is nehezen végzik el, mert nyelvi hátrányos helyzetüket nem képesek ledolgozni, ezért a közép, ill. felsőfokú oktatásban kevesen tudnak részt venni. Az iskolai évek persze nem telnek el nyomtalanul. Az anyanyelvek és az idegen (holland) nyelv együttéléséből egy olyan kevert nyelv(változat) jött létre, amely a nagyobb városok külvárosaiban élő fiatalok beszédét jellemzik (NICOLINE VAN DER SIJS 2005). Meghatározhatatlan számú nyelvváltozat alakult így ki, amelynek alapja legritkábban a holland köznyelv, inkább valamelyik dialektus (területi vagy városi) vagy már létező csoportnyelv – pl. szleng, argó. A tökéletlen kétnyelvűség velejárójaként az idegen szavak (török, arab stb.) hollandosult vagy eredeti változatai nagy arányban vannak jelen. Utóbbi kettőből egyenesen következik, hogy az artikuláció lényegesen torzul a holland köznyelvihez és a nyelvjáráshoz képest is. Általános jellemzőjük a rendkívüli változatosság, a szignifikáns elkülönülésük egymástól kiejtésben, szókészletben a területiség és az iskolatípus függvényében, és hogy erőteljesen megbélyegzett nyelvváltozatok.

Az iskolázatlanok, a szubkultúrák körében ez az ismert és a beszédhelyzettől függetlenül alkalmazott nyelvváltozat, *a köznyelvet tehát nem tudja megtanítani az iskola ezeknél a tanulóknál*. Komoly problémát jelent, hogy a munkanélküliek nagy része ezekből a csoportokból kerül ki, nem tud tovább tanulni, vagy munkát kapni. Itt már nem csak külföldiekről beszélhetünk, hanem azokról a hollandokról is, akik ezekbe az iskolákba jártak, és esetleg otthonról sem kapták meg a megfelelő mintát.

„A VMBO (szakmunkások előkészítő iskolája) iskolatípuson belül egy külön alcsoportot hoztak létre, melynek további támogatásra, valójában korrepetálásra van szüksége. Ezek a tanulók hátrányban vannak a tanulás tekintetében (magyarán nem elegendő a tudásuk), viselkedésproblémával küszködnek, és nincs motivációjuk. A nem nyugati allochtoonok kerülnek többnyire a fenti jellemzőkkel ebbe a csoportba. A nem nyugati allochtoon tanulók sokkal ritkábban jutnak el a szakközépiskolákba (HAVO) vagy a felsőfokú tanulmányokra előkészítő intézményekbe (VWO), mint a nyugati allo-

chtoonok vagy az autochtoonok. A 2005–2006-os tanévben ez az arány nem érte el a 30%-ot. Ha csupán a török vagy marokkói származásúakat nézzük, az arány a két középiskolatípusban kb. 20%" (Integratiekaart 2006: 19.). És még egy friss információ a felsőoktatásból is. A Volkskrantban megjelent cikk katasztrófatervet (noodplan) sürget a nyelv érdekében, ugyanis kiderült, hogy egy pedagógiai főiskolán a vizsgázók 68%-a megbukott a holland nyelvvizsgán. Azt javasolják, hogy iktassanak be egy extra évet – a képzés elejére –, hogy pótolni tudják a középiskolai anyanyelvi oktatás hiányosságait (www.volkskrant.nl/binnenland/article388389.ece/hboraad_eist_noodplan_voor_taal).

A fehér iskolák

Az elemi iskolákat (fehér, fekete) próbálják integrálni, de nem megy. Az iskolázottabb, jobb gazdasági, társadalmi helyzetben élő hollandok ill. külföldiek nem adják gyerekeiket fekete iskolákba. A fekete iskolák megszüntetésének másik lehetőségét abban látták, hogy körzetesítették az elemiket, és szigorúan lakhely szerint fogadták be a gyerekeket. Ennek óriási költözési hullám lett a vége, bizonyos helyeken az ingatlanárak megtöbbszöröződtek, mert ez volt az egyetlen módja annak, hogy a gyerek társadalmi státuszának megfelelő intézményben tanulhasson. Általános szokás, hogy a nagyvárosokban a gyermek születésével egyidőben megtörténik az általános iskolai regisztrációja is. Mi ezt Groningenben két évvel iskolakezdés előtt tettük meg.

A két iskolatípus közötti különbséget nem csupán az allochtoon tanulók arányszáma adja, hanem a szülők társadalmi hovatartozása is. A fekete iskolák anyagilag lényegesen kedvezőbb helyzetben vannak, mint a fehérek. Iskolakezdéskor kaptunk egy külön papírt, melyre újra be kellett írnunk iskolai végzettségünket. Akkor derült ki számunkra is, ez alapján kap állami támogatást az intézmény. A túl sok a felsőfokú végzettségű szülő hátrányt jelent anyagi szempontból az iskolák számára. A másik nagy különbség a két típus között: a szülők részvételi intenzitása az iskolai életben, munkában.

A holland oktatáspolitika minősítését rábízom a hollandokra, a jelentésük angol nyelven készült: RALLY RIJKSCHROEFF, GEERT TEN DAM, JAN WILLEM DUYVENDAK, MARJAN DE GRUIJTER and TREES PELS, Educational policies on migrants and minorities in the Netherlands: success or failure?, in: *Journal of Education Policy* Vol. 20, No. 4, July 2005. Den Haag 417–435.

Hogyan tovább?

A kérdés időszerűbb, mint valaha. Vajon képes-e a társadalom stratégiát váltani, attitűdjén változtatni, ha az „őshonos” lakosság történelmileg, kulturálisan nem a kirekesztés híve, éppen ellenkezőleg, a nyitottságot, az elfogadást, a megértést és a kölcsönös tiszteletet hirdeti évszázadok óta. És amikor már majdnem bizakodhatnék a racionálisabb folytatásban, hallom a televízióban a következő híreket:

Túl fehér a holland televízió, színesíteni kell, jövőre jóval több allochtoont, színes bőrű bemondót, munkatársat kell alkalmazni, továbbá 2 millió eurót költenek most egy országos felmérésre, hogy megtudják, milyen műsorokat néznek az allochtoonok, milyen típusúakra lenne igazából szükség, mert a pillanatnyi választék bizony nagyon egyoldalú.

Vegyünk egy gyerekműsort is – Sinterklaasjournaal (Mikuláshíradó) – 10 perc naponta attól a pillanattól, hogy Mikulás „Spanyolországból” megérkezik gőzhajóján segítőivel, a Fekete Péterekkel. A Mikulás a holland identitásnak nagyon fontos része, a leghollandabb hagyomány, ekkor történik a nagy ajándékozás, nem karácsonykor, és ami igazán különlegessé teszi az ünnepet, a kötelező versírás. Minden ajándék mellé csasztuskát, verset és feladatot kell tenni. Az kaphatja meg kis csomagját a zsákból, aki teljesíti is az ajándékozó által kiszabott, versben megjelölt feladatot. December ötödikén este átalakul az ország 16 millió költővé és színjátszóvá. A Zwarte Pietek csak bőrszínűkben hasonlítanak a mi krampuszainkra. Ők nem bántanak senkit, kicsit kajlák, szeleburdiak, néha megnehezítik a „Szent” dolgát, különböző bonyodalmakat kavarnak. Fő feladatuk bemászni a kéményeken, elrejteni a kisebb ajándékokat november vége és dec. 5. között, illetve szétdobálni a gyerekeknek az utcán a pepernootokat. Ezek apró korongocskák, sütik, amik mézeskalács tésztából készültek. A gyerekek nem csupán tiszta cipőket készítenek a kémény mellé vagy az ablakba, hanem sárgarépát is Amerigonak, a Mikulás fehér lovának. Ez a kb. 10 nap igazi ünnep, mulatság a gyerekeknek. Hallom a műsorban, hogy útja közben a gőzhajó keresztülment egy szivárványon, és ennek következtében néhány Piet fekete bőre színesre változott. Küldjetek képeket, ha valahol színes Pétereket láttok! – mondja a műsorvezető. Másnap olvasom az újságban, hogy bizonyos csoportok neheztelnek azért, hogy a fekete Péterek feketék, mert be kell látnunk, ez diszkrimináció, és idéntől bevezetik a színes Pieteket is. Reményeik szerint kis idő elteltével ők teljesen kiszorítják majd az „igazi”, XVII. századi spanyol lovagi ruhába öltözött koromfekete huncutokat.

Más: nyelvi játék felnőtteknek: pörgetés, betűválasztás, vajon mi lehet a feladvány?

Szurinámi származású nagylány versenyez, fejéhez kap, megvan, a megoldás: allochtoon.

Műsorvezető, közönség nevet, nahát, éppen nála volt ez a feladat… a hölgy szabadkozik: de én holland vagyok.

És hogy pozitívan nézzünk a jövőbe: fiam osztálytársaival együtt az iskolában magyar szaloncukrokkal díszíti a fenyőfát. Utolsó nap karácsony előtt megkapja az iskolai újság különszámát. Fotók, rajzok, saját versek, írások nyolc évfolyamból. Utolsó oldalon: iskolánkban (kb. 250–300 gyerek látogatja) 32 nemzet diákjai tanulnak, mégpedig a következők: felsorolás, és a Hongaren mellett azt olvasom: Áldott karácsonyt és boldog új évet kívánunk. Ez számomra a pozitív minta, így kell, így lehet megtanítani, hogy másokra is figyelünk.

Irodalom

COUWENBERG, S. C. 1996. Een omstreden zelfbesef. De Nederlandse identiteit in wording. In: KOEN KOCH en PAUL SCHEFFER (szerk.) *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en nationaliteit.* Amsterdam.

DIK S. C. és G. W. MULLER (szerk.) 1992. *Het hemd is nader dan de rok. Zes voordrachten over het eigene van de Nederlandse cultuur.* Assen és Maastricht.

GIJSBERTS M., M. HARTGERS 2005. Minderheden in het onderwijs. In: SCP/WODC/CBS (szerk.), *Jaarrapport Integratie 2005*. Den Haag.

Integratiekaart 2006. Bijlage bij de Jaarnota Integratiebeleid 2006. Den Haag 2006.

MARLE, J. VAN, 1992. Dreigt dialectisering van het Nederlands?, in: S. C. DIK és G.W. MULLER (szerk.) *Het hemd is nader dan de rok. Zes voordrachten over het eigene van de Nederlandse cultuur*. Assen és Maastricht

NÉMETH JÁNOS ISTVÁN 2007. Az europatriotizmus időszerűsége, In: *Szülőföldünk Európa*, kézirat,

RIJKSCHROEFF, R. GEERT TEN DAM, JAN WILLEM DUYVENDAK, Marjan de GRUIJTER and Trees PELS 2005. Educational policies on migrants and minorities in the Netherlands: success or failure? In: *Journal of Education Policy* Vol. 20, No. 4. Den Haag

SCHEFFER, P. 1996 Land zonder spiegel, in: KOEN KOCH en PAUL SCHEFFER (szerk.) *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en nationaliteit.* Amsterdam.

SIJS N. VAN DER (szerk.) 2005. *Wereldnederlands: Oude en jonge variëteiten van het Nederlands*. De Haag.

Taalpeil. De Nederlandse taal: feiten, cijfers en meningen. Speciale uitgave 25 jaar Nederlandse Taalunie. Den Haag 2005.

Tweede Kamer TK 2003–2004, 29 203, 1. 9.

http://taalunieversum.org/taalunie/wie_zijn_wij/

http://taalunieversum.org/taalpeil/

http://taalschrift.org/discussie

http://www.nrc.nl/binnenland/article134047.ece NRC, 23.01.2006.

http://statline.cbs.nl/StatWeb/Table.asp?PA=70999ned&D1=0-4&STB=G1&HDR=T

http://www.cbs.nl/nl-nl/menu/methoden/toelichtingen/alfabet/a/allochtoon.htm

http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm?conceptid=88

http://www.volkskrant.nl/binnenland/article388389.ece/hboraad_eist_noodplan_voor_taal

N. Császi Ildikó
(Budapest)

Moldvai csángó helynevek lexikális és morfológiai elemzése

Dolgozatomban három moldvai magyar település (*Külsőrekecsin, Magyarfalu és Lábnyik*) 500 helynevének lexikális és morfológiai elemzését végzem el. A települések helynévanyagát Halász Péter gyűjtötte össze és közölte a *Magyar Névtani Dolgozatok* (19, 130, 139) sorozatban. Mindhárom település a moldvai kutatópontok (13, 15, 16) között található, és székelycsángó nyelvjáráshoz tartozik, vagyis Erdély székely településeiről származó magyarokkal népesült be. Magyarfalu Gajcsánához tartozik, és a „legkeletebbre fekvő csángó település" (SZABÓ T. 1972: 128.), a szomszédos települések „nagykalapos csángóknak" csúfolják a lakót. Származásuk nem egyértelmű, valószínű, hogy több betelepülési időszakról is beszélhetünk. A helynévanyag kevésbé segíti az eligazodást ebből a szempontból. Míg Lábnyikban a helynevek (*Csík, Gyergyó*) egyértelműen utalnak a származásra, Magyarfaluban ilyenekkel nem találkozunk. Külsőrekecsinbe pedig föltehetőleg a környező csángó magyar faluból költözhettek (vö: HALÁSZ 1994b).

Lexikális elemzés

I. Közszók

1. Köznév

1.1. Egyszerű földrajzi köznév

A névtudományban egyértelmű, hogy az összes névalkotó lexéma közül a legjelentősebbek a földrajzi köznevek. Nemcsak alaprészként, hanem sok esetben önállóan, a név egyetlen alkotójaként is állhatnak, különösen akkor, ha egy kisebb településen más olyan objektum nincs: *Csorgó* (Lb7), *Gödör* (Kr105, M11), *Hegy* (Kr113), *Híd* (M13), *Pázsit* (M24), *Tó* (M28) stb. Főként Magyarfalu helynevei között találhatunk ilyeneket szép számmal (33 előfordulás) közöttük magyar és román közszók egyaránt megfigyelhetők: *Bokrosok* (M38), *Patak* (M127); *Kót* 'kanyar' (M17), *Izláz* 'legelő' (M83), *Szesz* 'sík, lapályos terület' (M26).

Mivel a földrajzi köznevek elsősorban a különböző helyfajták megjelölésére használatosak, jelentésükben a hely fogalmának kifejezése a közös

tartalom. De nem csupán alaptagként szerepelhetnek a földrajzi köznevek, hanem gyakran megszorító jelentésjegyekként is előfordulnak: *Csorgó/csurgó pataka* (M57), *Csorgó gödre* (Lb70), *Földesgödrök* (Kr102). A földrajzi közneveket alkotó lexémákat a helynévfajták szerint tekintem át.

1.1.1. Vízrajzi nevek

A víznevek között főként a határban található vízvételi helyek neveit találhatjuk. Ezek közül gyakori a ***csorgó*** 'forrás' (21 előfordulás). Önállóan csak Lábnyik helynevei között találkozunk a közszóval, mivel a faluban egyetlen *Csorgó* (Lb7) volt. Megkülönböztető jelzőként szerepelhet határrésznév: *Árinószai csorgó* (Lb41) vagy a fekvésére: *Iskolánál lévő csorgó* (Kr21), *Jészki* 'a falu északi' *csorgója* (Kr22), illetve bővízűségére utaló jelző: *Nagycsorgó* (Lb112). Egyetlen előfordulásban szerepel Magyarfalu helynevei között előtagként, ahol a folyóvíz forrását jelöli: *Csorgó/csurgó pataka* (M57). Leggyakrabban azonban a tulajdonos nevével jelentkezik birtokos jelzős szószerkezetben, főként Külsőrekecsin helyneveiben: Ádám János *csorgója* (Kr5), Csurár János *csorgója* (Kr88), Fejér Márton *csorgója* (Kr17), Szabó Márton *csorgója* (Kr42), Szarka János *csorgója* (Kr44), Tinica *csorgója* (Kr203), Tomica *csorgója* (Kr208), Tunica csorgója (Kr211), Ziszki *csorgója* (Kr223), Bozsor *csorgója* (Lb46), Laci Győr *csorgója* (M172), Ládás Győr *csorgója* (M173), Zömre *csorgója* (M162), Zsuzsa György csorgója (M31).

A ***forrás*** sokkal kevesebb helynévben névalkotó lexéma *Források* 'legelőrész' (Lb80), s egyetlen egyszer sem fordul elő tulajdonossal alkotott szerkezetben. Inkább minőségre *Hidegforrások* (Kr115), *Sósforrás* (Kr186), *Nagyforrás* (Lb114), vagy fekvésre *Izlázi forrás* (M84) *Rezesforrás* (Kr179) utalnak az előtagok.

A vidéken sokkal gyakoribb a ***kút*** 'forrás vagy mesterségesen ásott kút, vízvételi hely' lexéma: *Egy kút* (M68), Külsőrekecsinben önállóan helyviszonyraggal vált tulajdonnévvé: *Kutaknál/Kutoknál* (Kr142). Előfordul határrésznévi megkülönböztető jelzővel: Dió*skút* (Kr92), *Nagycserénél való kút* (Kr160), *Somosgorci kút* 'gémeskút körűli hely' (Kr185), *Zehere kútja* (Kr222), *Bécs kútja* (Lb4), vagy vizének minőségét: *Sóskút* (Kr187), kiépített tulajdonságát jelöli a jelző: *Köpűskút* (M104), *Köveskút* (Lb108). A legtöbbször azonban tulajdonosáról, használójáról nevezték meg. Külsőrekecsinben és Lábnyikban csak háromszor: *Anré György kútja* (Kr61), *Lohán kútja* (Kr153), *Tolvajok kútja* (Kr207); *Ádám Pista Józsi kútja* (Lb1), *Kodráti kútja* (Lb105), *Kozsokár kútja* (Lb106). Magyarfaluban viszont fel-

tűnően gyakori (29 előfordulás), sokszor a környékén lévő földterületet is így említik: *Bandi Mihály kútja* (M5), *Bíró Józsi kútja* (M35), *Bogdán Istvánné kútja* (M36), *Bogdán Mihályné kútja* (M37), *Budó György kútja* (M6), *Buzsor kútja* (M47), *Ciklósné kútja* (M50), *Cikó Andris kútja* 'kerekeskút' (M10), *Csibi kútja* (M55), *Dávid kútja* (M58), *Dzsurdzsika kútja* (M66), *Feri Mihály kútja* (M166), *Furulyásné kútja* (M70), *Gyozsán kútja* (M76), *Gyurka Márton kútja* (M168), *Gyurka Péter István kútja* (M169), *Harangozó kútja* (M12), *Illés Istán kútja* (M170), *Kati Gyögy kútja* (M171), *Kádár kútja* (M88), *Kicsi Pityi kútja* (M93), *Kozsokár kútja* (M100), *Mokán kútja* (M113), *Petrics kútja* (M130), *Róka kútja* (M141), *Tálász kútja* (M151), *Turbuk János kútja* (M154), *Zömre kútja* (M162), *Zsórát kútja* (M30).

Külsőrekecsin vízvételi helyei között inkább a *csorgó* lexéma szerepel, míg Magyarfaluban *kút*ként nevezik meg ezt.

A források vizét felfogták a kenderáztatáshoz, így keletkeztek a **gátak:** Ördögök *gáttyik* (M124). A Sóskút környékét **mocsár**ként nevezik meg: Sós*mocsár* (Kr188).

A folyóvíz egyik leggyakoribb közneve a **patak**. Önállóan csak Magyarfalu helynevei között válik tulajdonnévvé: *Patak* (M127). Előfordul, hogy a forrást jelölik Csorgó *pataka* (M57), az előtagban vagy a patak használóit: Magyaroknak *patakik* (M109). Mindhárom településen főként határrésznévről nevezik el ezeket a kisebb folyóvizeket: *Gyortyános patak* (Kr109), *Kapriján*i/*Këpriján*i *patak* (Kr122), *Kurmaturai patak* (Kr141), *Limbára patak* (Kr151), *Mókán patak* (Kr158), *Oláheli patak* (Kr141, 165), *Rákos patak* (Kr175), *Tocsila patakja* (Kr206), *Csiki patak* (Lb60), *Dinëci patak* (Lb74), *Gyergyói patak* (Lb91), *Pódorosi patak* (Lb121), *Köpűs kúttól való patak* (M105), illetve magáról a településről: *Rekecsini patak* (Kr38, 176).

A ***tavak*** a folyóvizek elrekesztésével keletkeztek. Magyarfaluban a közszó önállóan vált tulajdonnévvé: *Tó* (M28), Külsőrekecsinben pedig a többes alakváltozata: *Tók* (Kr210). *Égëtt tó / Égetëtt tó* (Kr98), *Kendertók* (Kr127), *Limbára patakánál lévő tók* (Kr152), *Tomica tója* (Kr209), *Polgár István tója* (M25).

A vízrajzi és vízkörnyéki nevek zömükben nemcsak magát a vízzel kapcsolatos helyet, hanem jelöléstágulással a környékükön található földterületet is jelölik (vö: BENKŐ 1947).

1.1.2. Térszínformanevek

A térszínformanevek igen változatosak ezeken a településeken.

A **kiemelkedések**re több lexémát is használnak. A 'felső részek' megnevezésére használják: a *hegy*[1] jelentését. Külsőrekecsinben inkább értelmező szerepű, mert maga az előtag is 'hegy' jelentésű: **hegy[1]:** 'dombnál magasabb kiemelkedés' *Csërësnyés hëgy* (Kr84), *Dërëkványë hëgy* (Kr91), *Dobáz hegye* 'értelmezői jelentésű' (Kr93), *Fatamartyë hëgye* 'értelmezői jelentésű' (Kr100), *Hëgy* (Kr113 = *Dobáz*, Lb99 = *Giligor*), *Hegyután* (M79), Kápotai *hegy* 'értelmezői jelentésű' (Kr124), Nagy*hegy* (M60), Oláheli *hegy* (Kr164), *Paphegye* (M125), **hegy[2]:** 'valaminek a felső része, csúcsa' *Furulyás hegye* (M71), *Gyergyói hëgy* (Lb89), *Gyülüvesti hegy* (Lb95), *Limbára hegy* 'a *Limbára* felső része' (Kr150), *Kaprián/Këpriján hëgy* (Kr121), *Szilfa hegye* (M150), **tető / teteje:** 'valaminek a felső része' *Csërësnyés teteje* (Kr86), *Kápota teteje* (Kr124), *Bohor teteje* (Lb45), *Csërés teteje* (Lb57), *Kövek teteje* (Lb107), *Buruzséni* bokros *teteje* (M45), *Cserefa teteje* (M52), *Drázsa teteje* (M65), *Izláz teteje* (M85), *Kövek tetejik* (M102), *Szélmalom teteje* (M148); **fej:** 'felső rész' *Gödörfej* 'vízmosta szakadék felső része' (Kr106); **domb:** *Csicsók dombik* (Kr9); **oldal:** 'domboldal' lexéma külsőrekecsini adatok között egyáltalán nem található, viszont Lábnyikban és Magyarfaluban általános. Önállóan, többes alakjában is tulajdonnévvé válik: *Oldalak* (M123). Találunk közöttük határrésznevekkel alkotott szerkezeteket: *Dinëci oldal* (Lb73), *Giligor oldala* (Lb87), *Gyergyói oldal* (Lb90), *Cserés oldal* (M54), *Drázsa oldal* (M64), illetve birtokosáról elnevezettet: *Szabó oldala* (Lb127), *Demókné oldala* M62), *Gusa János oldala* (M75); és egyéb jellemzőjéről megkülönböztetettet: *Malomoldal* (M111), *Nagyoldal* (Lb115), *Som oldala* (Lb126).

A **bemélyedések** között szintén változatos lexémákat találunk: **árok:** *Három árok* (Kr112), **feneke:** 'alsó rész' *Limbára feneke* (Kr148), **gödör[1]:** 'bokros vízmosás, irtás után megcsúszott földterület' *Gödör* (Kr105, M11), *Csiki gödör* (Lb59), *Borosgödör* (Kr74), *Dobáz gödre* (Kr94), *Rákos gödör* (Kr174), **gödör[2]:** 'mély árok' *Csimpojási gödör* (Lb67), *Csorgó* gödre (Lb70), *Földesgödrök* (Kr102), *Limbára gödör* 'árok, időszaki vízfolyás' (Kr149), **gödör[3]:** 'völgy' *Barbóc gödre* (Kr67), *Csorba gödre* (Lb68), *Forró gödre* (Lb81), *Gödörfej* (Kr106), *Mókán gödre* (Kr157), *Pógyis gödör* 'forrás körüli vizenyős rész, etetőhely' (Kr172), *Szakáli gödre* (Lb129), **szakadék:** *Szakadék* (Lb128).

Mivel kevés a **sík terület**, érthető, hogy az ilyen lexémák száma csekély, mindössze néggyel találkozhatunk a három településen: **köz:** *Hidak köze* 'gyepes, poros terület, búcsúhely, mise utáni táncos hely' (M14), **lanka:** 'hajlat' *Lonka* (Lb111), *Lunka* 'Szeretterin lévő földjeink' (Kr154), **lapály:** 'legelő' *Lapáj* (Lb109), **lapos:** 'szántó és szőlő' *Lapos* (Lb110).

1.1.3. Irtásnevek

Érdekesség, hogy a három településen három különböző lexéma jelenik meg irtásnévként: **fogás:** 'erdőirtás' *Újfogás* (Kr214), *Újfogások* (Kr215), **puszta/pusztása:** *Bőrepuszta* (Lb48), *Bőrepusztása* (Lb48), **vágás:** *Pinkuj vágása* (M131).

1.1.4. Gazdálkodással kapcsolatos nevek

darab: *Kozsányok darabjik* (M99), **falu:** *Nagyfalu* (M21), *Falu áriája* (Lb12), *Falu földje* (Lb77), *Újfalu* (Kr213), **föld:** *Csimpojási föld* (Lb66), *Falu földje* (Lb77), *Kenderföld* (Kr128), Kender*földek* (M90), Templom *földje* (Lb137), **határ:** Gajcsáni *határ* (Lb83).

hely: *Oláhej*/*Oláhel* (Kr163), *Oláok heje* (Lb117), *Deák heje* (Kr107), *Klézse hej* (Kr130), *Papheje* (Lb118), **mező/mezeje:** *Vöröske mezeje* (Kr220); **ösvény:** *Cigányok ösvennyik* (M49), *Hucuji ösven* (M81), *Récsei ösven* (M137), **pázsit:** *Pázsit* (M24), **rész:** *Alsó* rész 'templomtól lefelé' (Kr4), *Árinószai rész* (Lb43), *Bankó rész* (Kr66), *Csiki rész* (Lb61), *Dinëci rész* (Lb75), *Fëlső rész* (Lb79), *Gyergyói rész* (Lb92), *Gyülüvesti rész* (Lb96), *Kis generálius része* (M94), *Klézsei rész* (Kr130), *Paprész* (Kr167), *Tanítók részik* (Kr198), *Temető rész* (Kr202), *Túrsó rész* (Lb138); **rét:** *Deák rétje* (Lb72), *Nagyhegyen való rét* (M117), *Paprét* (Lb119), *Pódorosi* rétek (Lb122), *Rét* (Lb125); **sorok:** *Klopocél sorka* (M95).

tábla: *Tábla* (Lb134), **tere:** *Szerettere* 'a Szeret ártere' (Kr195), **ugar:** *Csibi ugara* (M56), *Gergé ugara* (M73).

1.2. Összetett földrajzi köznév

Mindössze négy helynévben névalkotó: **faluvége:** *Alsó faluvége* (Kr1), *Fēső faluvége* (Kr18), **halastó:** *Halastó* (Kr111), **határtábla:** *Határtábla* (Lb97), **vásártér:** *Vásártér* (Lb37).

1.3. Anyagnév

kő: *Kövekalatt* (M101), *Kövekalá* (M101), *Kövek teteje* (Lb107), *Kövek tetejik* (M102), *Köveskút* (Lb108), *Varaskő* (Kr216), **bor:** 'szénsav' *Borvíz* (Kr75).

1.4. Népnév

cigány: *Cigán* (Kr81), *Cigáné* (Kr81), *Cigánoké* (Kr81), *Cigán erdeje* (Kr82), *Ciganeásza* (M48), *Cigányok ösvennyik* (M49), **magyar:** *Magyar*oknak *patakik* (M109), **német:** *Németek pojánnájik* (M121), **oláh:** *Oláok heje* (Lb117), *Oláheli patak* (Kr141), **tatár:** *Tatárok* (Kr199), *Tatároké* (Kr199), *Tatár*vár (Kr200), **zsidó:** *Zsidó*né *erdeje* (M164).

1.5. Foglalkozást, címet jelölő szó

harangozó: *Harangozó kútja* (M12), **deák:** 'kántor' *Deákház* 'kántorlakás' (Lb8), *Deák heje* (Kr107), *Deák rétje* (Lb72), *Deák szölleje* (M61), **gerenálius:** 'tábornok' *Kis generálius része* (M94), **pap:** *Papház* (Lb26, Kr35), *Paphegye* (M125), *Papheje* (Lb118), *Paprét* (Lb119), *Paprész* (Kr167), **tanító:** *Tanítók részik* (Kr198).

1.6. Növénynév

1.6.1. Természetes növényzet

bodza: *Bodzás* (Kr73), **bükk:** *Bükk* 'szántó' (Lb51), *Bükkös* (Lb52), **cilha:** 'kivágott erdő után a fák tövéből szétágazó cserjés növényzet, sarjerdő' *Kádár cilhája* (M87), **cseresznye:** 'vadcseresznye' *Csërësnyés* (Kr84), *Csërësnyés hëgy* (Kr84), *Csërësnyés teteje* (Kr86), **cser/fa:** *Csëreerdő* (Lb55), *Cserefa* (M51, Lb5), *Cserefa teteje* (M52), *Csërék* (Kr87), *Nagycsëre* (Kr159), **erdő:** Az erdőnevek egy része határrésznévi jellegű: *Árinószai erdő* (Lb42), *Csiki erdő* (Lb58), *Csimpojási erdő* (Lb65), *Gajcsáni erdő* (Lb82), *Këpriján erdő* (Kr120), *Petresti erdő* (Lb120, M129), *Pojéni* erdő (Lb123), másrészt tulajdonosára, használójára utal: *Cigán erdeje* (Kr82), *Esztát erdeje* (M67), *Grinbergné erdeje* (M74), *Pálok erdeje* (Kr170), *Szabó Andris erdeje* (Kr190), *Tëftëlug erdeje* (Lb135), *Zëmbërëk erdeje* (M156), *Zsidóné erdeje* (M164), vagy a fafajta, illetve mérete jelenik meg a megkülönböztetőjegyben: *Csëreerdő* (Lb55), *Hosszúerdő* (M80), *Nagyerdő* (M115, Lb113); **fenyőfa:** *Fenyőfánál* (Lb78), **gyertyán:** *Gyortyán* (Kr108), *Gyortyános* patak (Kr109), **kőris:** *Kórizsa* (Kr137), **kőrösfa:** *Kőrösfa* (M103), **som:** *Som* oldala (Lb126), *Som*osgorci kút 'gémeskút körűli hely' (Kr185), **szálkenfák:** 'akácfák' *Szálkomos* (Kr191), **szilfa:** *Szilfa* (M149), **vackor:** *Vackor* (Kr215).

1.6.2. Termesztett növény

Csak néhány termesztett növény jelenik meg névalkotó lexémaként, ezek közül a legjelentősebb a szőlő.

alma: *Édesalma* (M69), *Almafák* (Lb39), *Három alma*fa (Lb39), **dió/fa:** *Diófák* (Lb76), *Dióskút* (Kr92), **kender:** *Kenderes* (Lb101), *Kende-*

resek (Kr125), *Kender*föld (Kr128), *Kender*tók (Kr127), **szőlő:** *Csiki szőlő* (Lb62), *Deák szőleje* (M61), *Kopsa szőleje* (Kr132), *Kotijok szőlejik* (M98), *Ládás Istán szőleje* (M107), *Pap szőleje* (Kr168), *Szőlősek* (Lb131), *Szőlős* háta (Lb132).

1.7. Állatnév: bagoly: *Bagoljvész* (Kr64), **borz:** *Borzlikak* (Kr76), **rák:** *Rákos* (Kr173), **róka:** *Róka kútja* (M141), *Rókalikak* (M142), *Róka útja* (M143).

1.8. Építmények

ház: *Deákház* 'kántorlakás' (Lb8), *Papház* (Lb26, Kr35), **híd:** *Burduzséni híd* (M8), *Híd* 'fahíd' (Kr114, M13), *Hosszúhíd* (M15), *Nagyhíd* (Lb23), *Rekettói híd* (Kr177), *Vërëshíd* (Lb38), előtagként: *Hidak köze* 'gyepes, poros terület, búcsúhely, mise utáni táncos hely' (M14), **iskola:** *Iskola* (Lb16, Kr20), *Nagyiskola* (Lb24), *Régi iskola* (Lb16, 29, Kr39), *Újiskola* (Kr60), **kapu:** 'bekerített legelő kapuja' *Bodó kapuja* (M42), **kalibája:** *Bulájok kalibája* (Kr79), *Öreg Kotyor kalibája* (Kr166), **kereszt:** *Borzos Márton keresztje* (Kr77), *Gozsán Rózsa keresztje* (Kr.104), *Hármas kereszt* (Lb15), *Lëány keresztje* [Érdekes, hogy magát a keresztet magyarul, a körülötte levő rész románul – *Fata martya* – nevezik meg] (Kr144), *Szengyőr kërësztje* (Kr192), *Szenmiháj kërësztje* (Kr193), *Szenpéter kërësztje* (Kr194), *Szűzmárja kërësztje* (Kr197), **keresztfa:** *Búcsús keresztfa* (Lb49), *Hármas keresztfa* (Lb15), *Három keresztfa* (M78), *Két keresztfa* (M16), *Szentillés kërësztfája* (Lb33, 130), **korcsma:** *Korcsma* (Lb20), *Kabalás Márton korcsmája* (Kr23), *Kotyor Istán korcsmája* (Kr28), *Vackar Istán korcsmája* (Lb36), **kultúrház:** *Kultúrház* (Kr30), **malom:** *Malom* 'motoros malom' (M20), *Malom* 'vízimalom' (Kr33, M110), *Malomoldal* (M111), *Régi malom* (Lb30), Szél*malom* (M147), *Malom* körül (Kr34), *Tűzmalom* 'gépmalom' (Kr59), *Burki malma* 'vízimalom' (Kr80), *Csurár János malma* (Kr11), *Fejér Józsi malma* (Kr15), *Kotyor Gyurka malma* 'vízimalom' (Kr27), *Malmos Mihály malma* (Kr31), *Sali malom* (Kr184), **parókia:** *Parókia* (Lb26, Kr35), *Parótya* (Kr36), **templom:** *Templom* (Kr56, Lb34, M27), *Templom* földje (Lb137), *Templomnál* (Kr57), **temető:** Régi *temető* (Lb31, M140,), *Temető* (Kr54, M152), *Újtemető* (Lb139), *Temető mellett* (Kr55), *Temető rész* (Kr202), **út:** Külsőrekecsin útelnevezései változatosak, a megkülönböztető elemek utalhatnak az út minőségére: *Csántút* (Kr83), *Kövesút* (Kr138), *Nagyút* (Kr161) vagy helynévi jellegére: *Nagyfalu útja* (M22), *Fatamartyë útja* (Kr100), *Temetői út* (Kr201). A lábnyiki és magyarfalui megnevezések viszont valamennyien helynévi jellegűek: *Galaci út* (Lb84), *Këratúrai út*

(Lb103); *Árinószai út* (M3), *Bécsi út* (M34), *Bógyica útja* (M40), *Kóti út* (M18), *Nagyhegyen* való *út* (M118), *Nagykőrösi út* (M119), *Paphegyinek útja* (M126), *Récsei út* (M138), *Róka útja* (M143), *Temető útja* (M153); **utca:** *Pódorosi utca* (Lb28), *Szarkák* utcája (Kr51), **vályú:** *Bozsor vályúja* (Lb47).

1.9. Egyéb köznevek

ember: *Zëmbërëk erdeje* 'községi erdő' (M156), **gorca:** 'hegy foka' *Somosgorci kút* 'gémeskút körűli hely' (Kr185), **leány:** *Lëány keresztje* (Kr144), **ördög:** *Ördögök gáttyik* 'népi hiedelem szerint ott fürödtek' (M124), **üst:** *André Anti üstje* 'már nem működő pálinkafőző' (Kr3), *Szarka Gyurka üstje* (Kr43), *Szarka János üstje* (Kr45), **szél:** *Szélmalom* (M147), **szonda:** *Szondák* 'elhagyott olajkutak környéke' (Kr196), **tűz:** *Tűzmalom* 'gépmalom' (Kr59), **tolvaj:** *Tolvajok kútja* (Kr207), **tyúkház:** *Tyúkház* (Kr212), **vár:** *Tatárvár* (Kr200).

2. Melléknévi jellegű lexémák

Melléknevek

Képzetlen melléknév

A névalkotásban csak néhány melléknév játszik szerepet:

édes: *Édesalma* (M69), **hideg:** *Hidegforrások* (Kr115), **hosszú:** *Hosszúhíd* (M15), *Hosszúerdő* (M80), **kicsi, kis:** *Kicsi Pódoros* (Lb19), *Kicsi Cárina* (Lb104), *Küspódros* (Lb22), **nagy:** *Nagycsëre* (Kr159), *Nagycsorgó* (Lb112), *Nagyerdő* (M115, Lb113), *Nagyfalu* 'ófalu' (M21), *Nagyforrás* (Lb114), *Nagyhegy* (M60, 116), *Nagyhíd* (Lb23), *Nagyiskola* (Lb24), *Nagyoldal* (Lb115), *Nagypódoros* (Lb25), *Nagypojána* (M120), *Nagyút* (Kr161), **öreg:** *Öreg Kotyor kalibája* (Kr166), **régi:** *Régi árják* (M139), *Régi iskola* (Lb16, 29, Kr39), *Régi temető* (M140, Lb31), **új:** *Újiskola* (Kr60, Lb35), *Újtemető* (Lb139), *Újfalu* (Kr213), *Újfogás* (Kr214), *Újfogások* (Kr215), **veres:** *Vërëshíd* (Lb38).

Képzett melléknév

***-só/-ső* képzőbokros:** *Alsó Kápota* (Kr62), *Alsó kót* (M1), *Alsó rész* (Kr4), *Berső futás* (M33), *Fëlső rész* (Lb79, Kr18), *Külső kót* (M19), *Kürső futás* (M106), *Túrsó rész* (Lb138),

***-s* képzős:** *Boros*gödör 'szénsavas vizű forrásról' (Kr74), *Búcsús keresztfa* (Lb49), *Dióskút* (Kr92), *Földesgödrök* (Kr102), *Gyortyános patak* (Kr109), *Köpűs kút* 'forrás vagy kút kibélelésére használt kivájt faderék'(M104), *Kövesút* (Kr138), *Rákos patak* (Kr175), *Rezesforrás* 'hegyes'

(vö: Benkő 1947: 23) (Kr179), *Sósforrás* (Kr186), *Sóskút* (Kr187), *Sósmocsár* (Kr188), *Zsinikóros tó* 'nősziromféle virág' (Kr227).

köznévből *-i* képzős: *Jészki csorgója* 'északi' (Kr22), *Jéneszki* 'északi' (Kr22), *Somosgorci kút* 'gémeskút körüli hely' (Kr185), *Temetői út* (Kr201).

számnévből képzett melléknév: *Hármas kereszt* (Lb15).

Számnév

Tőszámnév

egy: *Egy kút* (M68), **két:** *Két keresztfa* (M16), **három:** *Három keresztfa* (M78), *Három almafa* (Lb39), *Három árok* (Kr112).

Melléknévi igenév

Befejezett melléknévi igenév: *Csántút* 'épített, csinált' út (Kr83), *Égëtt tó / Égetëtt tó* (Kr98).

II. Tulajdonnevek

Személynév

Családnév

Puszta személynév határrésznevekben ellipszis eredményeként jön létre, s csak néhány adatunk van erre a típusra. Főként külsőrekecsini adatok igazolják ezt: *Bálint* (Kr68), *Jéneszke* (Kr118), *Licsul*/*Licsuj* (Kr145), *Limbára* (Kr147), *Rozdavány*/*Roznovány* (Kr181), *Sali* (Kr183), *Vastag* (Kr217), *Zehere* (Kr221), de két magyarfalui előfordulás is található: *Bandi* (M4), *Bógyica* (M39).

Családnevek morfematikai szerkesztésű helynevekben is jelentkeznek, főként birtokjeles *Bankójé* (Kr65), *Bodóé* (Kr72), *Bulájoké* (Kr78) vagy többesjeles alakban: *Kabalások* (Kr24), *Pálok* (Kr169), *Tamások* (Kr53), esetleg mindkét névszójeles alakban: *Páloké* (Kr169), *Rókáké* (Kr40, 182), *Szarkáké* (Kr50).

Míg a családnév kijelölő jelzős szerkezetben csak a külsőrekecsini adatok között jelentkezik: *Bankó rész* (Kr66), *Kotyor hej/hel* (Kr133), *Sali malom* (Kr184), birtokos jelzős szerkezetben mindhárom településen általános, bár Külsőrekecsinben és Magyarfaluban gyakoribb: *Barbóc gödre* (Kr67), *Bulájok kalibája* (Kr79), *Burki malma* (Kr80), *Kerekes vénicája* (Kr25), *Kopsa szőleje* (Kr132), *Kotyor burdéja* (Kr135), *Licsul keresztje* (Kr146), *Lohán kútja* (Kr153), *Öreg Kotyor kalibája* (Kr166), *Szarkák utcája* (Kr51), *Tinica csorgója* (Kr203), *Tomica csorgója* (Kr208), *Tomica tója* (Kr209), *Tunica csorgója* (Kr211), *Vöröske mezeje* (Kr220), *Zehere kútja* (Kr222); *Bozsor csorgója* (Lb46), *Bozsor vályúja* (Lb47), *Csorba gödre* (Lb68), *For-*

ró gödre (Lb81), *Kodráti kútja* (Lb105), *Kozsokár kútja* (Lb106), *Szabó oldala* (Lb127), *Tëftëlug erdeje* (Lb135); *Buzsor kútja* (M47), *Ciklósné kútja* (M50), *Csibi kútja* (M55), *Csibi ugara* (M56), *Dávid kútja* (M58), *Demókné oldala* (M62), *Dzsurdzsika kútja* (M66), *Furulyásné kútja* (M70), *Furulyás hegye* (M71), *Gergé ugara* (M73), *Grinbergné erdeje* (M74), *Gyozsán kútja* (M76), *Kádár cilhája* (M87), *Kádár kútja* (M88), *Kotijok szőlejik* (M98), *Kozsányok darabjik* (M99), *Mokán kútja* (M113), *Petrics kútja* (M130), *Pinkuj vágása* (M131), *Sipos bokrosa* (M144), *Tálász kútja* (M151), *Zsórát kútja* (M30).

Keresztnév: *Zömre csorgója* (M162), *Zömre kútja* (M162).

Többelemű személynév

Külsőrekecsinben főként birtokjeles alakban alkotnak helyneveket: *Benke Illésé* (Kr70), *Dombi Józsié* 'utcarész' (Kr14), *Szabó Andrisé* (Kr190); Magyarfaluban egyetlen adattal találkozunk határozóragos formában: *Pali Györgynél* (M23).

Többelemű személynév leggyakrabban birtokos jelzős szerkezetben található Külsőrekecsinben (30 előfordulás): *Ádám János csorgója* (Kr5), *Anré György kútja* (Kr61), *Berzsán György ulicája* (Kr7), *Todorán János vénicája* (Kr58) stb.

Lábnyikban kevésbé gyakori (3 előfordulás): *Ádám Pista Józsi kútja* (Lb1), *Gice Lupëszku mósiája* (Lb85), *Vackar Istán korcsmája* (Lb36).

Magyarfaluban főként a rengeteg kútelnevezésnek köszönhetően gyakori névalkotó tényező (20 előfordulás): *Bandi Mihály kútja* (M5), *Gusa János oldala* (M75), *Kicsi Pityi bokrosa* (M92), *Laci Győr csorgója* (M172), *Polgár István tója* (M25) stb.

Szentnév: *Szentillés kërësztfája* (Lb33), *Szengyőr kërësztje* (Kr192), *Szentgyőr*salátás 'erdőrész, ahol szentgyörgysaláta / salátaboglárka terem' (M145), *Szenmiháj kërësztje* (Kr193), *Szenpéter kërësztje* (Kr194), *Szűzmárja kërësztje* (Kr197).

Helynevek és származékaik

2.1. Egyrészes helynév

Településnév: *Csík* (Lb6), *Gyergyó* (Lb13), *Gyergyó* áriája (Lb88), ezek a nevek a származásra utalnak, míg a *Gyülüvest* (Ghilavesti) (Lb94), *Kápota* (Kr124), *Klézse hej* (Kr130) a szomszéd település közeli helyét nevezik meg.

Határrésznév: Ezek a nevek megnevezésfunkciójúak, a jelnevek kategóriájába tartoznak, közszói jelentésüket – ha egyáltalán volt ezeknek – már nem ismerik: *Bëgyëze* (Kr69), *Bërëndës* (Kr71), *Dërëkványë hëgy* (Kr91), *Dobásza* (Kr93), *Dobáz* (Kr93), *Dobáz* hegye (KR93), *Dóbránás* (Kr95), *Dóbrányos* (Kr95), *Hadaróg* (Kr110), *Lapjas* (Kr143), *Markotëc* 'erdő' (Kr155), *Rëzorok* 'erdő neve a Kurmaturai részen' (Kr178), *Rohátka* (Kr180), *Surina* 'köves út' (Kr41), *Sülëre* 'erdős terület' (Kr189), Tirikozse '=*Kápota*'(Kr204), *Varas*kő (Kr216), *Vaszuj* (Kr218), *Vicsolla* (Kr219), *Zsëgëdina* 'erdős rész' (Kr224), *Bohor* (Lb44), *Dinëc* 'falurész, templomon túli utca, egyszerre települtek be' (Lb9), *Giligor* 'hegy' (Lb86), *Pódoros* (Lb27), *Burdék* 'szántóföld, régebben oroszok lakták' (M43), *Rezorok* 'szántóföld az Izláz mellett' (M135).

Az egyrészes helynevek **további helynévalkotás**ban is szerepet játszanak. Főleg Külsőrekecsinben találkozunk ezzel a jelenséggel: *Alsó Kápota* (Kr62), *Fatamartyë hëgye* (Kr100), *Kápota teteje* (Kr124), *Kaprián*/*Këpriján hëgy* (Kr121), *Limbára feneke* (Kr148), *Limbára gödör* (Kr149), *Limbára hegy* (Kr150), *Limbára pataka* (Kr151), *Pálok erdeje* (Kr170), *Pógyis gödör* (Kr172), *Rákos gödör* (Kr174).

De előfordul Lábnyikban is, ahol egy határrésznév (*Pódoros*) többszöri ismétlődését figyelhetjük meg inkább: *Bohor teteje* (Lb45), *Csërés teteje* (Lb57), *Giligor oldala* (Lb87), *Kicsi Pódoros* (Lb19), *Küspódros* (Lb22), *Nagypódoros* (Lb25).

A magyarfalui adatok között azonban az egyrészes helynevek ismétlődésével egyáltalán nem találkozunk: *Bógyica útja* (M40), *Cserefa teteje* (M52), *Cserés oldal* (M54), *Izláz teteje* (M85), *Rezoroknak az úttyik* (M136), *Szélmalom teteje* (M148), *Szilfa hegye* (M150), *Temető útja* (M153).

2.2. Kétrészes helynév

Csak Magyarfalu névanyagában névalkotó tényező: *Nagyfalu útja* (M22), *Buruzséni bokros teteje* (M45),.

2.3. Egyrészes helynévből képzett melléknév

Településnévből származó: Az ide tartozó nevek főként a szomszédos településre vagy volt külterületi lakott helyre utalnak: *Gajcsáni erdő* (Lb82), *Gajcsáni határ* (Lb83), *Galaci út* (Lb84), *Gyülüvesti hegy* (Lb95), *Gyülüvesti rész* (Lb96), *Hucuji ösven* (M81), *Kápotai hegy* (Kr124), *Klézsei rész* (Kr130), *Kurmaturai patak* (Kr141), *Petresti erdő* (Lb120, M129), *Pojéni erdő* (Lb123), *Récsei ösven* (M137), *Récsei út* (M138), *Rekecsini patak* (Kr38,176).

Határrésznévből származó: Míg a külsőrekecsini adatok között alig találkozunk ezzel a névalkotási formával: *Kaprijáni/Këprijáni patak* (Kr122), *Këprijáni erdő* (Kr120), a lábnyiki külterületi helynevek döntő többségét adják az ilyen nevek: *Árinószai csorgó* (Lb41), *Árinószai erdő* (Lb42), *Árinószai rész* (Lb43), *Csiki erdő* (Lb58), *Csiki gödör* (Lb59), *Csiki patak* (Lb60), *Csiki rész* (Lb61), *Csiki szőlő* (Lb62), *Csiki szuhát* (Lb63), *Csimpojási erdő* (Lb65), *Csimpojási föld* (Lb66), *Csimpojási gödör* (Lb67), *Dinëci híd* (Lb10), *Dinëci oldal* (Lb73), *Dinëci patak* (Lb74), *Dinëci rész* (Lb75), *Dinëci utca* (Lb11), Gyergyói *hëgy* (Lb89), *Gyergyói oldal* (Lb90), *Gyergyói patak* (Lb91), *Gyergyói rész* (Lb92), *Gyergyói szuhát* (Lb93), *Këratúrai út* (Lb103), *Pódorosi patak* (Lb121), *Pódorosi rétek* (Lb122).

A magyarfalui adatok között szintén csak néhány előfordulással találkozunk: *Árinószai út* (M3), *Buruzséni bokros* (M44), *Burduzséni híd* (M8), *Buruzséni szeszek* (M46), *Burduzséni út* (M9), *Izlázi forrás* (M84), *Kóti út* (M18), Nagy*kőrös*i *út* (M119).

2.4. Kétrészes képzett helynév: *Oláheli hegy* (Kr164), *Oláheli patak* (Kr165), *Rekettói híd* (Kr177).

III. Román közszói névátvételek

A román kölcsönszók teljesen beépültek a magyar névanyagba, sok esetben további helynévrészekké váltak.

árdeleánok: r. *ardeleạn* 'erdélyi' Árdeleányok (Lb2), **áriják:** r. *arie* 'szérű, rom' *Áriják* (Lb3), *Gyergyó áriája* (Lb88), *Falu áriája* (Lb12), *Régi áriják* 'cséplőhely a mezőn' (M139).

árinósza: r. *arin* 'égerfa' *Árinósza* (M2, Lb40), **bécs:** r. *beci* 'martba vájt pince' *Bécsi* út (M34), *Bécs kútja* (Lb4), *Bécsek* (Kr8), *Kósa Péter bécse* (Kr29), *Mesterke Mihály* bécse (Kr156), **brigáda:** *brigadézsia* 'erdészeti kirendeltség' *Brigada* (M41), **burduzsén:** *Burduzsén* 'falurész' (M7), **cárina:** r. *ţarină* 'szántóföld' *Cárina* (Lb53), **curkány:** r. *turca* 'rackajuh' *Curkány* (Lb54), **csimpojás:** r. *cimpoi* 'duda' *Csimpojás* (Lb64), *Csimpojási erdő* (Lb65), *Csimpojási föld* (Lb66), *Csimpojási gödör* (Lb67), **demsefácse:** r. falce 'moldvai földmérték, 14,322m^2' *Dëmsefácsë* 'előtagja tulajdonnévi' (Kr90), **drázsa:** r. *strạjă* 'őrség' *Drázsa* 'erdészlak és környéke'(M63), *Drázsa oldal* (M64), *Drázsa teteje* (M65), **esztát:** r. *stat* 'állami' *Esztát erdeje* (M67), **esztenka:** r. *stîncă* 'szikla' *Ësztënka* 'köves oldal' (Kr97), **fata martye:** r. *fată moarte* 'leány halála' *Fatamartyë/Fatamartya* (Kr99), **hán:** r. *han* 'csárda, vendégfogadó' *Roszhán* 'falurész az egykori

csárdáról' (Lb32), **iszke** r. *iscą* 'keletkezik' *Iszke csorgó* (Kr116), **izláz:** r. *isląz* 'legelő, rét' *Izláz* (Kr117, M83, Lb100), *Izlázi forrás* (M84), *Izláz teteje* (M85), **kánton:** r. *canton* 'őrház' *Kánton* 'erdőőri ház környéke' (M89), **kapriján:** r. *cąpră* 'kecske' *Kapriján*/*Këpriján*/*Krëpiján* (Kr119), *Këpriján erdő* (Kr120), *Kaprián*/*Këpriján hëgy* (Kr121), *Kapriján*/*Këpriján patak* (Kr122), **kepecina** *Këpëcina* 'szántó' (Kr129), **keratúra:** r. *curătură* 'irtás' *Keratúra* 'bokros, szántó és legelő; rossz minőségű föld' (M91, Lb102), **kurmatura:** r. *curătură* 'irtás' *Kurmatura* 'egykor önálló falu' (Kr140), *Kurmaturai patak* (Kr141), **klopocél:** r. *clopoțel* 'hóvirág' *Klopocél sorka* (M95), *Klopocél teteje* (M96), **koaszta máre:** r. *coastă mare* 'nagyoldal' *Koszta márë* (Kr131), **komora:** r. *comoară* 'kincs' *Kamara* 'hegy, ahol valamikor egy üst pénzt ástak el' (M97), **kooperatív:** r. ~ 'szövetkezeti' *Koopëratív* 'szövetkezeti vegyesbolt' (Lb21), *Kooperatíva* (Kr26), **kót**: r. *cot* 'kanyar, kanyarulat' *Alsó kót* (M1), *Kót* (M17), *Külső kót* (M19), **kozonák:** r. *cozonac* 'kalács' *Kozonák* 'erdő' (Kr136), **krán:** r. ~ 'hely, ahol a bort tartják' *Krán* (Kr139), **luperíja:** r. *lup* 'farkas' *Luperija* 'farkasok gyülekezőhelye az erdőben, itt vadászták őket' (M108), **mingeri** r. *minge* 'labda' *Mingeri* (M112), **mókán:** r. *mocan* 'havasi román' *Mókán gödre* (Kr157), *Mókán patak* (Kr158), **monesztírija:** r. *mănăstirea* 'templom, kolostor', *Monesztírija* 'valamikor oláh templom volt itt' (M114), **mósia:** r. *moşie* 'birtok' *Gice Lupëszku mósiája* (Lb85), **plés:** r. *pleşuv* 'kopasz' *Plés* 'sík, kopár terület' (M132), **pódis** r. *pod* 'híd' *Pódis/Pógyis* 'az *Égett tó*n aluli hidacska környéke' (Kr171), *Pógyis gödör* (Kr172), **pojána:** r. *poiană* 'mező, havasi rét' *Nagypojána* (M120), *Németek pojánnájik* (M121), **szesz:** r. *şes* 'sík, lapályos terület' *Szesz* (M26), *Buruzséni szeszek* (M46), **szuhát:** r. *suhat* 'vizenyős legelő' *Csiki szuhát* (Lb63), *Gyergyói szuhát* (Lb93), *Szuhát* (Lb133), **tocsila:** ~ 'köszörüléshez, fenéshez való kövek' *Tocsila* (Kr205), *Tocsila patakja* (Kr206), **tocsilósza:** r. *toci* 'eltompít, elkoptat' *Tocsilósza* 'fiatalok által lakott falurész' (M29), **ulica:** r. ~ 'utca' *Berzsán György ulicája* (Kr7), *Fejér Józsi ulicája* (Kr16), **vénica:** r. *vełniță* 'pálinkafőző üst' *Andrikó András vénicája* 'még működő pálinkafőző' (Kr2), *Csikós Gyurka vénicája* (Kr10), *Demse Mihály vénicája* (Kr12), *Kerekes vénicája* (Kr25), *Malmos Mihály vénicája* (Kr32), *Szarka Ferenc vénicája* (Kr47), *Szarka Józsi vénicája* (Kr48), *Szarka Márton vénicája* (Kr49), *Szép Antal vénicája* (Kr52), *Todorán János vénicája* (Kr58), **vererija:** r. *vărărie* 'mészégető' *Vërërija* 'rossz minőségű szántó' (M155).

IV. A névrészek szókapcsolatok

1. Egy- vagy kétrészes ragos helynévvel szerkesztett helynevek: *Iskolánál lévő csorgó* (Kr21), *Limbára patakánál lévő tók* (Kr152), *Nagycserénél való kút* (Kr160); *Iskolánál való híd* (Lb 17); *Köpűs kúttól való patak* (M105), *Nagyhegyen való rét* (M117), *Nagyhegyen való út* (M118), *Paphegyinek útja* (M126).

Alaktani elemzés

I. Tőszók (113 név)

1. Önálló közszói tőszó 40 névelőfordulásban szerepel helynévalkotóként: *Bükk* 'szántó' (Lb51), *Cigán* (Kr81), *Cserefa* (M51, Lb5), *Csorgó* (Lb7), *Gödör* (Kr105, M11), *Gyortyán* (Kr108), *Halastó* (Kr111), *Határtábla* (Lb97), *Hëgy* (Kr113=*Dobáz*, Lb99= *Giligor*), *Korcsma* (Lb20), *Kórizsa* (Kr137), *Kőrösfa* (M103), *Kultúrház* (Kr30), Lapáj (Lb109), *Lapos* (Lb110), *Lonka* (Lb111), *Lunka* 'Szeretterin lévő földjeink' (Kr154), *Malom* 'motoros malom' (M20), *Malom* 'vízimalom' (Kr33, M110), *Parókia* (Lb26, Kr35), *Parótya* (Kr36), *Patak* (M127), *Rét* (Lb125), *Szakadék* (Lb128), *Szálkomos* (Kr191), *Szilfa* (M149), *Tábla* (Lb134), *Temető* (Kr54, M152), *Templom* (Kr56, Lb34, M27), *Tó* (M28), *Vackor* (Kr215), *Vásártér* (Lb37).

2. Román jövevényszóként is előfordul tőszó 35 névben: *Árinósza* (M2, Lb40), *Cárina* (Lb53), *Ciganeásza* (M48), *Curkány* (Lb54), *Csimpojás* (Lb64), *Dëmsefácsë* (Kr90), *Drázsa* 'erdészlak és környéke'(M63), *Ësztënka* 'köves oldal' (Kr97), *Izláz* (Kr117, M83, Lb100), *Kamara* 'hegy, ahol valamikor egy üst pénzt ástak el' (M97), *Kánton* 'erdőőri ház környéke' (M89), *Kapriján*/*Këpriján*/*Krëpiján* (Kr119), *Këpëcina* 'szántó' (Kr129), *Keratúra* 'irtás' (M91, Lb102), *Koopëratív* 'szövetkezeti vegyesbolt' (Lb21), *Kooperatíva* (Kr26), *Kót* (M17), *Kozonák* 'erdő' (Kr136), *Krán* (Kr139), *Kurmatura* 'egykor önálló falu' (Kr140), *Luperija* 'farkasok gyülekezőhelye az erdőben, itt vadászták őket' (M108), *Mingeri* (M112), *Monesztírija* 'valamikor oláh templom volt itt' (M114), *Plés* 'sík, kopár terület' (M132), *Pódis/Pógyis* 'az *Égett tó*n aluli hidacska környéke' (Kr171), *Roszhán* 'falurész az egykori csárdáról' (Lb32), *Surina* 'köves út' (Kr41), *Szesz* (M26), *Szuhát* (Lb133), *Tocsila* (Kr205), *Tocsilósza* 'fiatalok által lakott falurész' (M29), *Vërërija* 'mészégető' (M155).

3. Helynévi tőszóként 25 név fordul elő: *Bëgyëze* (Kr69), *Bërëndës* (Kr71), *Bohor* (Lb44), *Brigada* (M41), *Burdék* (M43), *Burduzsén* 'falurész' (M7), *Csík* (Lb6), *Dinëc* (Lb9), *Dobásza* (Kr93), *Dobáz* (Kr93), *Dóbránás*

(Kr95), *Dóbrányos* (Kr95), *Giligor* (Lb86), *Gyergyó* (Lb13), *Gyülüvest* (Ghilavesti) (Lb94), *Hadaróg* (Kr110), *Kápota* (Kr124), *Lapjas* (Kr143), *Markotëc* 'erdő' (Kr155), *Pódoros* (Lb27), *Rezorok* 'szántóföld az Izláz mellett' (M135), *Rëzorok* 'erdő neve a Kurmaturai részen' (Kr178), *Rohátka* (Kr180), *Sülëre* 'erdős terület' (Kr189), Tirikozse '=*Kápota*'(Kr204).

3. Személynévként 13 név: *Bálint* (Kr68), *Bandi* (M4), *Vastag* (Kr217); *Bógyica* (M39), *Jéneszke* (Kr118), *Licsul*/*Licsuj* (Kr145), *Limbára* (Kr147), *Rozdavány*/*Roznovány* (Kr181), *Sali* (Kr183), *Vaszuj* (Kr218), *Vicsolla* (Kr219), *Zehere* (Kr221), *Zsëgëdina* 'erdős rész' (Kr224).

II. Morfematikai szerkesztéssel alkotott nevek (72 név)

1. Helynévképzővel (20 név)

***-s* (12 név): cseresznyés:** *Csërësnyés* (Kr84), **szálkomos:** 'akácfás' *Szálkomos* (Kr191), **bükkös:** *Bükkös* (Lb52), **csutakos:** 'a levágott fák törzseire, irtásra utal' *Csutakos* (Lb71), **kenderes:** *Kenderes* (Lb101), **bokros:** *Bálint bokrosa* (M32), *Buruzséni bokros* (M44), *Kicsi Pityi bokrosa* (M92), *Sipos bokrosa* (M144), *Zsórátok bokrosa* (M165), **cserjés:** *Cserés* (M53), **salátás** Szentgyőr*salátás* 'erdőrész, ahol szentgyörgysaláta/salátaboglárka terem' (M145).

***-ás* (8 név): fogás:** *Újfogás* (Kr214), *Újfogások* (Kr215), **futás:** 'földcsuszamlás, szakadékos hely' *Futás* (Kr103, M72), *Berső futás* (M33), *Kürső* futás (M106), **járás:** 'legelő' *Járás* (M86), **nyomás:** 'legelő' *Nyomás* (Kr131, M122), **vágás:** 'irtás' Pinkuj *vágása* (M131).

2. Névszójelekkel (43 név):

***-k* (30 név):** *Almafák* (Lb39), *Alsójiak* 'alsó faluvége' (Kr4), *Áriják* (Lb3), *Babosok* (Kr63), *Bécsek* (Kr8), *Borzlikak* (Kr76), *Csërék* (Kr87), *Dobázok* (Kr93), *Fēsőjiëk* (Kr19), *Földesgödrök* (Kr102), *Hidegforrások* (Kr115), *Kabalások* (Kr24), *Kenderesek* (Kr125), *Kendertók* (Kr127), *Kutaknál/Kutoknál* (Kr142), *Pálok* (Kr169), *Szondák* 'elhagyott olajkutak környéke' (Kr196), *Tamások* (Kr53), *Tatárok* (Kr199), *Tók* (Kr210), *Almafák* (Lb39), *Csorgók* (Lb69), *Diófák* (Lb76), *Források* 'legelőrész' (Lb80), *Szőlősek* (Lb131), *Bokrosok* (M38), *Kenderföldek* (M90), *Nyomások* (M122), *Oldalak* (M123), *Rókalikak* (M142).

***-é* (13 név):** *Bankójé* (Kr65), *Benke Illésé* (Kr70), *Bodóé* (Kr72), *Bulájoké* (Kr78), *Cigáné* (Kr81), *Cigánoké* (Kr81), *Dombi Józsié* 'utcarész' (Kr14), *Páloké* (Kr169), *Rókáké* (Kr40, 182), *Szabó Andrisé* (Kr190), *Szarkáké* (Kr50), *Tatároké* (Kr199).

3. Helyragokkal (3 név)

***-nál/-nél*:** *Pali Györgynél* (M23), *Fenyőfánál* (Lb78), *Kutaknál/Kutoknál* (Kr142).

4. Névutóval (6 név)

Malom *körül* (Kr34), Patak *mellett* (Kr37), Temető *mellett* (Kr55), Hegy*után* (M79), Kövek*alatt* (M101), Kövek*alá* (M101). Lábnyikból nincs adat.

II. Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek

Jelzős szerkezetek (315 név)

minőségjelzős szerkezetek (135 név): *Alsó* Kápota (Kr62), *Búcsús keresztfa* (Lb49), *Csiki patak* (Lb60), *Hármas kereszt* (Lb15), Sós*mocsár* (Kr188) stb.

mennyiségjelzős szerkezetek (5 név): *Egy kút* (M68), *Három alma*fa (Lb39), *Három árok* (Kr112), Három *keresztfa* (M78), *Két keresztfa* (M16)

birtokos jelzős szerkezetek (175 név): Jelöletlen birtokos szerkezetek (10 név): *Bagolj*vész (Kr64), *Borzlikak* (Kr76), *Deák*ház 'kántorlakás' (Lb8), *Gödörfej* 'vízmosta szakadék felső része'(Kr106), *Papház* (Lb26, Kr35), *Paprész* (Kr167), *Paprét* (Lb119), *Rókalikak* (M142), *Tatárvár* (Kr200). Jelölt birtokos szerkezetek (156 név): *Ádám János csorgója* (Kr5), *Andrikó András vénicája* 'még működő pálinkafőző' (Kr2), *Bálint bokrosa* (M32), *Deák rétje* (Lb72), *Hidak köze* (M14), *Zsórát kútja* (M30) stb. Jelölt több birtos birtoka (9 név): *Cigányok ösvennyik* (M49), *Csicsók dombik* (Kr9), *Kotijok szőlejik* (M98), *Kozsányok darabjik* (M99), *Kövek tetejik* (M102), Magyaroknak patakik (M109), *Németek pojánnájik* (M121), *Ördögök gáttyik* (M124), *Tanítók részik* (Kr198), inkább a magyarfalui megnevezésekben, Lábnyikban egyáltalán nincs erre adat.

Összegzés

A települések helynevei között igen magas az egyrészes nevek száma (172), csaknem 35%. Ezek 66%-a tőszóként válik helynévvé a vizsgált csángó településeken.

1. Igen gyakori a morfematikai szerkesztéssel alkotott helynevek száma: *Futás, Nyomás*; *Bükkös, Csutakos*, *Bankójé, Páloké, Pali Györgyné,l Kutaknál/Kutoknál, Malom körül, Hegyután, Kövekalatt*, s ezek között szintén előfordulnak a magyar lexémákon kívül jövevényszavak is: *Árdeleányok, Bécsek*. A képzett helynevek között találunk olyanokat, amelyek az anyaországi névalkotásban nemigen szerepelnek: *Futás*. Igen jelentős a számuk a

névszójeles (*-k, -é)* helyneveknek, a morfematikai szerkesztésű nevek 60%-a ide tartozik.

2. A szintagmatikus szerkesztésű kétrészes nevek mind jelzős szerkezetűek, 43%-uk minőségjelzős, 1,5%-uk mennyiségjelzős, 55,5%-uk birtokos jelzős.

3. A tulajdonnak igen nagy szerepe van ezeken a településeken, ezt mutatja a személynévi lexémák magas aránya a névalkotásban. De nemcsak a személynevekkel alkotnak birtokos szerkezetet a helynevek, hanem a helynévvé vált közszókkal is: *Csorgó gödre* (Lb70), *Szilfa hegye* (M150), ugyanakkor olyan közszókkal is előfordulnak, amelyek önállóan nem helynevek, csak névrészek: *Som oldala* (Lb126), *Szőlős háta* (Lb132).

4. A települések belterületi névanyagán a természetes utcanévadás jellemzői ismerhetők fel. A belterületi nevek jelentős részét alkotják a kisebb-nagyobb kiterjedésű falurésznevek. Lábnyik bel- és külterülete négy nagyobb egységre tagolódik: *Csík, Gyërgyó, Dinëc* és *Pódos*. Magyarfaluban sok román jövevényszó vált így belterületi helynévvé: *Kót, Árinósza, Burduzsén, Szesz*. Igen jelentős bel- és külterületen is a helynevek (falurésznevek, határrésznevek) szerepe a további névalkotásban.

5. Bár egymáshoz közeli településekről van szó, mégis egyes lexémák használata erőteljesebben kötődik egy-egy településhez. Külsőrekecsinben a vízvételi forrást inkább *csorgó*ként nevezik meg, míg Magyarfaluban *kút*ként. A névanyag elárulja az egyes településeken a legfontosabb foglalatosságot. Szembetűnik, hogy Külsőrekecsinben az egyik legfőbb megélhetési forrás a pálinkafőzés. A már nem működő pálinkafőzés helyét az *üst* szó szerkezetes formájával fejezik ki 3 helynévben: *Szarka Gyurka üstje* (Kr43), míg a működőt román kölcsönszóval 10 helynévben: *Csikós Gyurka vénicája* (Kr10).

6. A román közszók átvétele bár főként Magyarfaluban gyakori, nem általános érvényű, a településeken alig találunk ismétlődést ezekből az átvételekből: *Áriják* (Lb3), Régi *áriják* 'cséplőhely a mezőn' (M139); *Bécsi* út (M34), *Bécs* kútja (Lb4), *Bécsek* (Kr8). Ha elő is fordul, az inkább a terület áthúzódását jelenti, mind inkább magának az átvételnek a megismétlődését: *Árinósza* (M2, Lb40).

Irodalom

BENKŐ LORÁND 1947. *Nyárádmente földrajzi nevei*. MNyTK 74. Budapest.

BÍRÓ FERENC 2002. *Nyelvtipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Az Eszterházi Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai, Eger.

HALÁSZ PÉTER 1981. *Magyarfalu helynevei*. MND 19. Budapest, ELTE.

HALÁSZ PÉTER 1994a. *Lábnyik (Vladnic) helynevei*. MND 130. Budapest, ELTE.

HALÁSZ PÉTER 1994b. *Külsőrekecsin helynevei*. (Fundu Răcăciuni) MND 139. Budapest, ELTE.

SZABÓ T. ATTILA 1972. Kik és hol élnek a csángók: In: *Nyelv és múlt*. Kriterion, Bukarest, 128.

Csomortáni Magdolna
(Kolozsvár)

A növényzetre utaló helynevek

1. Az európai névelmélet utóbbi évtizedekbeli hatására a helynévadási norma a magyar névtani kutatások érdeklődési körének is közzéppontjába került. A HOFFMANN ISTVÁN által vizsgálatra kidolgozott többsíkú nyelvi elemzéssel sikerült feltárni, részletezően leírni, kategorizálni és rendszerezni a magyar helynevekben is tetten érhető legkülönbözőbb komponenseket (l. HnNyEl.). Mindezek nyomán ugyanakkor modellálni lehetett a maga sajátos szerkezetét is, amelynek jellegzetes szegmentumai a szemantikai és a lexikális bázis, a névalkotási és változási szabályok sora, a pragmatikus feltételek együttese, ugyanakkor a valamennyiükre ható mindenkori jövevénynevek rétege (HOFFMANN 1999).

2. A helynévadási norma egyik igen fontos tényezője a helynévvel is megnevezhető különböző helyfajták növényzete, amely egy sajátos helynévtípust eredményez, az ún. növényzetre utaló típust. A részkutatások meganynyi sajátosságát feltárták már ennek a névtípusnak, többek között jelezve azt is, hogy földrajzilag elterjedt nyelvi jelenség, általában jelen van minden település helynévanyagában, természetesen sajátos gyakorisági mutatókkal. Így például az illusztrálására ezúttal kiválasztott település, a Tisza-Körös vidéki nyelvjárási régió kalotaszegi nyelvjárascsoportjához tartozó Körösfő összesen 136 névből álló mai élő helynévállományában mindössze kilenc név képviseli (6,61%), többnyire határ- (*Bojóka*föld, ?*Mustukáj*, *Tölgyfás*-Nagy-erdő stb.), víz- (*Bükkfa* vályúja, *Kákás*-tó) és domborzati nevek (*Csipkés*, *Szederjes*, *Szőlő*-oldal[1], *Szőlő*-oldal[2] stb.), de a történeti névanyagban is előforduló adataival együtt azonban jóval több, amelyek eredeti vagy módosult szerkezettel ma is élő: *Bükkfa* vályúja (1891: *Bükkfaválúja*), **Csipkés*-far (1676: *Czipkes far*, 1727: *csipkés far*, 1891: *Csipkés*), **Szederjes*-völgy (1391: *Zederyeswelg*, 1455: *Zederyeswewlg*, 1676: *Szederies vőlgy*), *Szőlő*-oldal (1864: *Szőllő oldal*), illetve mára már kiavult nevek: **Gálnás*-csere (1676: *Ganas Czere*), **Magyarós*-kút (1754: *Magjaros kut*, 1813: *Magyaros Kut*, *Magjaros Kut*), **Pityókás*kert (1850, 1864, 1868: *Pityokás kert*).[1]

---

[1] A dolgozat a nyelvjárási, illetve a történeti szótárak címszó-megállapítási gyakorlata alapján közli a körösfői helynevek KHn.-ből átvett élőnyelvi, illetve történeti adatait. A kihalt történeti nevek előtt *, a bizonytalan adat előtt ?, az alakváltozatok között ~ áll.

A névtípus lényegi meghatározója növényzeti komponense, amelyet a szakirodalom több szempontból is vizsgált már és kategorizált az eddigiek során, hangsúlyozva névadásbeli, névszerkezetbeli szerepét, nyelvi sajátosságait is. Az elnevezés lélektani helyzetének alapfeltételeire koncentráló névélettan mindenekelőtt névadóként interpretálta és interpretálja, azaz a helynévben tükröződő olyan táji adottságként, amely az elnevezés alapjául szolgál (vö. LŐRINCZE 1967: 4). Annak függvényében pedig, hogy természetes vagy emberi beavatkozást tükröző táji adottságként jelentkezik-e a névadás pillanatában, lehetnek természeti (*Kákás*-tó) és műveltségi névalakulatai (Csere-alatti-*Kenderföldek*) egyaránt. J. SOLTÉSZ KATALIN névelmélete szerint azonban már nyelvi, jelentéstani tényezőként értelmezhető, pontosabban a helynév mint tulajdonnév jelentésszerkezetének egyik időben változó motivációs tényezőjeként, amely szerves kapcsolatban van a jelentésszerkezet többi összetevőjével: a denotatív jelentéssel, az információtartalommal, a konnotációval és az etimológiai jelentéssel is. A névélettan előbb említett alaptételére vezethető vissza, arra tudniillik, hogy „A helynévadást rendszerint az elnevezendő objektum tulajdonságai, környezeti tényezők motiválják" (J. SOLTÉSZ 1979: 24–25).

Újabban a helynévadás modellelmélete is a helynév jelentésszerkezeti összetevőjeként határozza meg a növényzeti névadó motívumot. Jelentésszerkezeten azonban egy szűkebb értelemben vett nyelvi összetevőt ért, ún. funkcionális-szemantikai szerkezetet, amely a J. SOLTÉSZ által tágan értelmezett komplex tulajdonnévi jelentésszerkezet egyetlen komponensének, a motiváció szegmentumának feleltethető meg. Alapegysége a névrész, azaz „a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez" (HnNyEl. 43). Mint ilyen tulajdonképpen viszonykategória, amely a helynevek nyelvi elemzésének funkcionális-szemantikai síkján állapítható meg a helynévadás szituációja és a denotatív jelentés viszonylatában. A különböző helynévi névrészfunkciók rendszerében a hely sajátosságát kifejező névrészek osztályába tartozik, azon belül is a hely valamely külső dologhoz való viszonyára utal.

A növényzetre utaló névrész általános és egyedi jegyei alapján kategorizálható, részletezhető helynévi komponens. Általános jegyei meghatározottságában a helynévadási norma állandó jellegű extralingvisztikus kategóriája, funkcionális-szemantikai modellösszetevője, amely nyelvi, onomasztikai univerzálának is nevezhető. A gondolkodás fogalmi rendszerével függ

össze, a névadó közösség helynevekben is tükröződő nyelvi világképével, azzal pontosabban, „hogy az ember társadalmi tevékenysége közben milyen mértékben ismerte meg és sajátította el a világot, s ennek megfelelően milyen mértékben tükrözteti az őt körülvevő névviselésre alkalmas helyeket" (i. m. 24).

Egyedi sajátosságainak eredője, lényegi meghatározója az a tény, hogy a különböző helynevekben aktualizált, szemantikailag specifikált variánsok formájában jelentkezik, amelyek a névadó közösségek geobotanikai környezetének, nyelvi, etnogeobotanikai kultúrájának tükrözői. Körösfői példái is felidézik a régió eredeti növényzetét, az övezetalkotó erdőt (*Bükkfa* vályúja, *Tölgyfás*-Nagy-erdő), annak szegélynövényzetét (*Csipkés*, *Szederjes*), de az ezeket gyökeresen átalakító mezőgazdaság megjelenésével feltűnő termesztett növényeket is (*Bolyóka*föld, *Szőlő*-oldal), amelyek a mai növénytakaró uralkodó összetevőivé váltak az idők folyamán.

Az S szemantikai típusú, tájsajátosságra, növényzetre utaló névrész változatos funkcionális-szemantikai szerkezetű neveket alkot. Ezek kisebb hányada egyrészes S szemantikai szerkezettípust képvisel: *Csipkés*, *Szederjes*, nagyobb hányada pedig kétrészes S + F és S + M típusokat. A kétrészesek S bővítményrészi funkciója a névadó növényzetre való utalás. A helynevek többségében az előbbi van jelen: *Bükkfa*/vályúja, *Kákás*/tó, *Bolyóka/*föld stb., az utóbbi viszont ritkább. Körösfőn mindössze egyszeri előfordulású, egyedül a *Tölgyfás*/Nagy-erdő határnév képviseli.

A névrész nyelvi kifejezőeszközei a helynevek lexikális-morfológiai síkján megragadható névelemek, vagyis „a helynévben található lexémák s a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák" (i. m. 56). A lexikális névelemek között, amelyek szófaji, jelentéstani, alaktani szempontok alapján kategorizálhatók, köznevek, melléknevek, helynévelemek stb. fordulnak elő. A köznevek elsősorban növénynevek: *Bükkfa*/vályúja, *Szőlő*/oldal, de olyan összetett földrajzi köznevek is lehetnek, amelyek jellegzetes növényzetével kategorizálják az általuk jelölt helyfajtát: *Bolyókaföld*, **Pityókáskert*, és amelyek helynévalakulatait a névtudat kétrészes nevekként interpretálja, pl. 'olyan föld (1), amelyben bolyóka 'krumpli' terem (2)', annak ellenére, hogy névelemeik „a beszélők nyelvi készletében »készen« megvannak" a névadás pillanatában (i. m. 96). A melléknevek is többnyire növénynévi alapú, -*s* képzővel képzett szavak: *Kákás*/tó, *Tölgyfás*/Nagy-erdő, **Szederjes*/völgy, **Csipkés*/far stb. A helynévelemek pedig szintén növényzetre utaló névelemek olyan S+F szemantikai szerkezetű helynevekből, amelyek szerkezeti

változás során elveszítették helyfajtát idéző F alaprészüket, és S növényzetre vonatkozó névrészük élteti tovább őket: **Szederjes*/völgy > *Szederjes*, **Csipkés*/far > *Csipkés*.

A helyi nyelvjárások, nyelvjáráscsoportok, nyelvjárási régiók helynévállományaiban érdekes módon nemcsak az előbbiekben bemutatott funkcionális-szemantikai szerkezettípusú helynevek tájékoztathatnak a mindenkori táj növényzetéről, amelyet S névrészük névadó motívumként emel ki, és amelyre lexikális-morfológiai szerkezetük megfelelő néveleme is utal, hanem más szerkezettípusúak is. Pontosabban olyan nevek, amelyek az előbbiekkel ellentétben csak egy síkon, lexikális-morfológiai síkon informálnak a növényzetről. Funkcionális-szemantikai síkjuk névrészei ugyanis nem növényzetre, hanem egyéb más névadási motívumokra utalnak, lexikális-morfológiai síkjuk névelemei azonban komplex jelentéstartalmuknak köszönhetően felidézik a növényzetet is, gazdagítva a növényzetre utaló helynevek állományát. Körösfő mai élő helynévanyagában például az ilyen típusú nevek 30,14%-ot tesznek ki (41), így az előbbiekkel együtt összesen ötven helynév tanúskodik a táj növényzetéről, tehát a névállománynak valamivel több mint egy negyede (36,76%), ami a település helynévadási modelljének figyelemre méltó jelensége.

Ennek az újabb névtípusnak említett névelemei között mindenekelőtt földrajzi köznevek szerepelnek, amelyekre a helynévadási modell lexikális vizsgálatai is reflektáltak (vö. i. m. 74–80, 92–98; HOFFMANN 2000), és amelyek állományáról még csak szójegyzékek tájékoztathatnak egy földrajzi köznévi szótár elkészültéig (l. FÖNMÍSz., FNH. stb.). Egy részük egyszerű: *bükk* ’bükkerdő’ (ÚMTsz.), *erdő*, *mogyorós*, *rakottyás* stb., más részük pedig összetett földrajzi köznévi típust képvisel, mint a ’burgonyaföld’ jelentésű *bolyókaföld*, **pityókáskert* (ÚMTsz.). Mindenképpen sajátos lexémák, nemcsak alakjukra, hanem jelentésükre nézve is. Általános növényföldrajzi fogalmakat jelölő motiválatlan (*erdő*, *liget*) és szemantikailag (*bükk*), valamint szerkezetileg-szemantikailag motivált (*mogyorós*, *bolyókaföld*) típusok egyaránt előfordulnak közöttük. Összetett jelentésük legalább két szémára tagolható, az általános ’hely’ és a ’növényzet’ mint helysajátosság összetevőkre: *mogyorós*: 1. terület, kert, 2. mogyorós (ÉrtSz.). Általános, közös ’hely’ szémájuk alapján a helynévszerkezetekben mindenekelőtt F helyfajtajelölő névrészfunkció társul hozzuk, és egyrészes F (*Liget*, *Rakottyás*), illetve kétrészes S + F szemantikai szerkezettípusú neveket (*Bolyóka/*föld, Kerek/*bükk*) alkotnak, de a megnevezett hely térbeli elhelyezkedésére is utalhatnak egy-

részes S (*Gaz alatt*) és kétrészes S + F szerkezettípusú nevekben egyaránt (*Erdő*-vég). Ez utóbbi névrészfunkcióra még olyan helynevek is vállalkozhatnak egy- és kétrészes helynévszerkezetekben, amelyek valamely névelem növényzetre utaló névrészfunkciót lát el, vagy egy más névrészfunkció betöltése mellett növényzetről is informál: *Csere alatt* ~ *Cser alatt*, **Csere megett*, *Kerek-bükk*/völgye, *Rét*/kert stb.

A növényzetre utaló vagy növényzetről informáló helynévi névelemek M megnevező funkciót is vállalhatnak egy- és kétrészes nevekben. Az utóbbiak egyik sajátos típusát a differenciálódás nyomán keletkezett S + M szemantikai szerkezetek alkotják, amelyek M alaprészi funkciója a helynévvel előzetesen már megnevezett helydenotátumnak az ugyanazzal a helynévvel való megnevezése, S bővítményrészi funkciója pedig a differenciálódás alapját képező helysajátosság kifejezése: Csere-alatti/*Kenderföldek*, Tölgyfás/*Nagy-erdő*. Az egyrészesek rendszerint szerkezeti változásokra vezethetők vissza. Így az egyrészes **Ortományos* > *Ordományos* határnév mai megnevező névrészfunkciója szemantikai szerkezeti változás, a név hangszerkezetére is kiható deszemantizáció eredménye. A lexikális szerkezetére vonatkozó etimológiai kutatások szerint ugyanis „némi valószínűséggel feltehető, hogy *-mány* deverbális főnévképzővel keletkezhetett az *ort* igéből **Ortomány*, és belőle -(*o*)*s* melléknév-képzővel **Ortományos* helynév. Az ilyen helynév jelentése 'írtásos hely, irotvány' lehetett" (SZABÓ T. 1970: 462). Következésképpen a név eredeti funkciója a helyfajtajelölés volt, amelyet néveleme helyi nyelvjárásbeli kiavulásával a puszta megnevezés helyettesített. Következésképpen a mai név néveleme sem rendelkezik semmilyen információtartalommal. A népetimológia hangzásbeli asszociációk alapján próbálta újraértelmezni a név etimológiai jelentését, visszaállítani a név információtartalmát, föltételezve, hogy „itt régen egy Ordováros nevű város volt, amely az özönvíz alatt elpusztult" (KHn. 69).

Mindkét névtípus növényzetre utaló lexikális névelemei jellegzetesen nyelvspecifikus komponensek a helynévszerkezetekben, hisz a különböző nyelvváltozatok szókészletéből származnak. A népi névadás helynevei esetében a teljes nyelvjárási szókészletből, amely a köznyelvvel összevetve egyezések és eltérések tárháza. Az eltérések alkotta táji szókészlet névelemei nagymértékben hozzájárulnak a helynévadási norma regionális vonatkozásainak a megalapozásához is. A különböző nyelvjárási régiók, nyelvjáráscsoportok, helyi nyelvjárások helynévadási normájának vizsgálatai során nem hagyható figyelmen kívül tüzetesebb nyelvjárási lexikológiai elemzésük

sem, amellyel a szókészlet egységes egészének összefüggésrendszerében tárhatjuk fel őket mint helynévelemeket, és nem csupán a helynevekben véletlenszerűen felbukkanó, atomizáltan szemlélt szavakként.

A tájszói névelemek adekvát bemutatásának egyik alternatívája alapulhat a tájszók PÉNTEK JÁNOS által kidolgozott leíró szempontú osztályozásán is, amely hangalaki, jelentésbeli és funkcionális sajátosságok alapján állítja fel komplex tájszótipológiáját, illetve tipológiarendszerét (1972). Ennek megfelelően a helynévi névelemeket is bekapcsolhatjuk a valódi, jelentésbeli és alak szerinti tájszók csoportjaiba, rámutatva arra, hogy azok bármelyik altípusa részt vehet a helynévalkotásban is: a szinoním értékű valódi: *Bolyókaföld*, **Pityókáskert*, a poliszém értékű jelentés szerinti: Kerek-*bükk*, Kis-*vágott* vagy a puszta alakváltozatként jelentkező alak szerinti stb. tájszó egyaránt: **Szederjes*-völgy, *Rakottyás*, lexikális szinten is hangsúlyozva a helynévrendszer szemantikai variánsok megalapozta lokális jellegét.

A növényzetre utaló különböző helynévszerkezetek névalkotásmódjai között a szintagmatikus szerkesztés tűnik ki gyakoriságával, amely S + F jelölt: *Bükkfa/vályúja*, *Lőrinc/ bükke* és jelöletlen: *Kákás/tó*, *Nagy/erdő*, valamint S + M jelöletlen: *Tölgyfás/Nagy-erdő* jelzős szerkezettípusokat eredményez. De jelen van közöttük a jelentésbeli névalkotás is, pontosabban a jelentéshasadás, amellyel egyrészes F: *Csere*, *Liget* és kétrészes S + F szemantikai szerkezetűként értelmezett helynevek: *Bolyóka/föld*, **Pityókás/kert* alakulhatnak. A nyelvi változások helynévrendszerekbeli bizonyítékaként a szerkezeti változás is megemlíthető még különböző eseteivel, mint a kétrészes S + F szemantikai szerkezetű helynevek F helyfajtajelölő alaprészét felszámoló ellipszis: **Csipkés/far* > *Csipkés*, **Szederjes/völgy* > *Szederjes* vagy az *Ordományos* helynév kapcsán előbbiekben említett deszemantizáció.

3. A tág értelemben vett növényzetről tanúskodó helynevek az eddigiek során nemcsak a névtani, hanem az interdiszciplináris kutatások figyelmét is felkeltették. PÉNTEK JÁNOS és SZABÓ ATTILA foglalkozott kalotaszegi rétegükkel a tájegység népi növényismereti monográfiájának résztanulmányai keretében (1980, 1985). Geobotanikai, etnogeobotanikai, névtani, onomasziológiai szempontokat érvényesítő komplex vizsgálataik során feltárták megannyi olyan sajátosságukat, amelyekkel a differenciálásukat lehetővé tevő modellösszetevőik is tovább árnyalhatók.

Így Kalotaszeg helynevekben is tükröződő geobotanikai, etnogeobotanikai arculatának rendszerező feltárásával mindenekelőtt egy egész régió helynévadásának növényzetre utaló funkcionális-szemantikai modellje kör-

vonalazódott a maga teljességében, a tájegységre jellemző szemantikai variánsai együttesében. A felállított geobotanikai kategóriarendszer a mindenkori helynévtípus funkcionális-szemantikai elemzésének interdiszciplináris modelljeként is szolgálhat, ugyanis kibővítve továbbviszi a névrész eddigi névtani szakirodalombeli kettős taglalását (vö. HnNyEl. 49). A természetes növényzet és termesztett növények csoportján belül feltüntetett növényzeti alosztályaival azonban tovább részletezi azt, megalapozva a helynévi nyelvi elemzések keretében a növényzetre utaló szemantikai variánsok rendszerezését is.

A tájegység geobotanikai, etnogeobotanikai szókészletének analitikus adattári bemutatásával, jelentéstani, alaktani elemzésével fény derült a növényzetet idéző mindkét helynévtípus lexikális-morfológiai modelljének számtalan összetevőjére és jellemzőjére. A lexikális névelemek központi tagjaként felszínre került a növénynév nyelvjárási *népi növénynév* megfelelője, amely a természetes névadás helynévanyagának tipikus növényzetre utaló néveleme. Monografikus feldolgozása a helynevek nyelvi elemzésének is elengedhetetlen interdiszciplináris segédanyaga. De a földrajzi köznevek egyik kategóriája, a *növényzeti köznév* is részleteződött, funkcionális ökológiai egységeket (*liget*, *rét* stb.) és társulásokat (*bükk*, *mogyorós* stb.) jelölő típusai kimutatásával. A lexikális-morfológiai modell toldalékmorfémái közül pedig az *-s* poliszém képző hangsúlyozódott, amelynek helynév- és helynévelemképző funkciói árnyalódtak: „(1) 'az alapszóval jelölt növénnyel benőtt vagy beültetett (terület)' (ez viszonylag homogén növényzetet, tiszta állományt jelöl); (2) 'az alapszóval jelölt növénnyel mint egy növénytársulásra jellemző fajjal benőtt (terület)' … Földrajzinév-képzőként pedig az alapszóval jelölt növénnyel benőtt vagy beültetett terület jelölése a fő funkciója (itt is számolni kell homogén és heterogén állományokkal)' (PÉNTEK–SZABÓ 1980: 169).

Az említettekkel párhuzamosan a növényzetre utaló helynevek névadási modelljének egy régióra jellemző névélettani tényezői is feltárultak a maguk összetettségében. Ezek egyik legfontosabbika a táj potenciális növénytakarója jellegzetes növényeivel, növényzeti típusaival, növényegyütteseivel, növénytársulásaival, amelyeknek „korántsem azonos a szerepe a földrajzinévadásban, mint ahogy az ember mindennapi életében is más-más súllyal szerepelnek" (i. m. 167). A másik pedig a geobotanikai adottságokra épülő etnogeobotanikai háttér, amely jelenkori és történeti megfigyeléseivel magában hordozza azokat a motívumokat is, amelyek a névadásban résztvevő

növények kiválasztásának az indítékaiként működnek. A tájegységre jellemző 17 motívumot számláló indítékrendszer két egymással szervesen összefüggő tényezőn alapul: „az egyik a növény (vagy növényegyüttes) feltűnő volta, a másik a hasznos volta, a hasznosíthatósága az ember számára" (i. m. 164). Időben változó rendszerként azonban változásaival kihat a helynevek szerkezeti felépítésére is, elindítva azok körében megannyi szerkezeti változást, mintegy bizonyítva a névadási modellösszetevők szoros kapcsolatát is.

Irodalom

ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Főszerkesztő: BÁRCZI GÉZA, ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest, 1959–1962.

FNH. = FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HŐNYI EDE, *A földrajzi nevek helyesírása*. Budapest, 1998.

FÖNMÍSz. = A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. In: *Helyesírási és tipográfiai tanácsadó*. Szerk. TIMKÓ GYÖRGY. Budapest, 1971.

HnNyEl. = HOFFMANN ISTVÁN, *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993.

HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások*. XXXVII, 207–216.

HOFFMANN ISTVÁN 2000. Földrajzi közneveink szótáráról. In: *Nép – Nyelv – Társadalom.* Végh József tiszteletére. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR JÓZSEF. Szombathely. 63–73.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.

KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.

KHn. = *Kalotaszeg helynevei I. Adatok*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi SZABÓ T. ATTILA. Kolozsvár, 1942.

LŐRINCZE LAJOS 1967. *Földrajzi neveink élete*. Debrecen.

PÉNTEK JÁNOS 1972. A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények.* XVI: 2, 231–241.

PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ ATTILA 1980. A régi növényvilág és változásai a kalotaszegi földrajzi nevek tükrében. In: TEISZLER PÁL (szerk.) *Nyelvészeti Tanulmányok.* Bukarest. 131–172.

PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ ATTILA 1985. *Ember és növényvilág*. Bukarest.

SZABÓ T. ATTILA 1970. Ordományos: Zordományos. In: Uő. *Anyanyelvünk életéből*. Válogatott tanulmányok, cikkek I. Bukarest. 462–463.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* I–. Főszerkesztő: B. LŐRINCZY ÉVA. I–. Budapest, 1979–.

Domonkosi Ágnes
(Eger)

Nyelvi-nyelvhasználati reflexió és nyelvi értékítélet

1. A címben megjelölt fogalmak olyan szemléletet jeleznek, amely a nyelvhasználatot társas cselekvéstípusként értelmezi, és így alapvetőnek tekinti azt is, hogy a beszélők, beszélőközösségek és a nyelvközösség értékszempontokat érvényesítenek a nyelvi gyakorlatban és a nyelvről, nyelvhasználatról való gondolkodásban egyaránt. Ezeket az értékszempontokat ezért szükségesnek tartja figyelembe venni egyrészt a beszélőközösség nyelvhasználati szokásainak leírásában, másrészt pedig a tudományos eredmények felhasználása, a közösség számára való közvetítése során is. PÉNTEK JÁNOS a nyelvek és nyelvváltozatok értékelésével kapcsolatos nyelvi státusz, presztízs, attitűd, stigmatizálás és sztereotípiák fogalmáról szólva azt mondja: „Noha a nyelvpolitikai és szociolingvisztikai szakirodalomban központi kategóriák, részletezőbb kifejtésükre vagy pontosabb meghatározásukra ritkán történik kísérlet" (2002: 311). A nyelvhasználati reflexió és nyelvi értékítélet nem számítanak ennyire központi és gyakran tárgyalt fogalomnak, meghatározásuk és értelmezésük azonban az általa említett fogalmak megértéséhez és kifejtéséhez is közelebb vezethet.

1.1. A nyelvi-nyelvhasználati reflexió terminusként való használatának nincsen hagyománya, mégis olyan termékeny fogalomnak tűnik, amely segíthet a nyelvhasználattal kapcsolatos egyéni és közösségi vélekedések összefüggéseinek modellezésében. Értelmezésem szerint nyelvi-nyelvhasználati reflexiónak tekinthető bármely, a nyelvhasználatra vonatkozó, azzal kapcsolatos metatevékenység. A reflexió művelete az egyén, a kisebb beszélőközösségek, a tágabb kulturális, nyelvi közösség, sőt a tudományosság szintjén is érvényesülhet. A nyelvi-nyelvhasználati reflexió fogalma tehát az egyéni szinttől a közösségiig értelmezhető. Az egyéni szinten nyelvi reflexiónak tekinthető akár a beszédpartner vagy saját magunk korrigálása is, a sztenderd változat kialakításának folyamata pedig közösségi-közösségalkotó reflexív tevékenységként fogható föl. A nyelvi reflexió mikéntje jelenik meg ezek mellett például abban is, hogy milyen ismeretanyagot lát egy közösség átadandónak a nyelvről, sőt sajátos reflektív tevékenység a nyelv tudományos leírása is.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR hasonló jelentésben használja a reflexió fogalmát, elsősorban annak közösségi szintjeiről szólva, amikor a közösség és

a nyelv viszonyát értelmezve azt mondja, hogy „a közösségek általában reflektálnak saját nyelvükre” (2004: 13).

A nyelvhasználati reflexió egyéni és közösségi szintjei nem mindig működnek egységben, például a tudományos reflexió és a közösségileg hagyományozódó tudás erősen elkülönülhet egymástól, ezzel együtt is hatnak egymásra az egyes szintek működései, és valójában ennek az egymásra hatásnak a lehetőségére épül minden, a nyelvhasználatot befolyásolni szándékozó tevékenység, a nyelvművelés, a nyelvi tervezés is.

1.2. A nyelvi értékítéletek a nyelvi attitűdökben gyökereznek, és azok viselkedéses komponense (l. FASOLD: 1984: 147) révén nyilvánulnak meg. A nyelvi értékítéletet fogalmának létezik egy szűkebb értelmezése, amely szerint: „Nyelvi értékítéletnek azt nevezzük, amikor valamely forma vagy formák használata alapján magáról a nyelvet használó emberről, személyiségről gondolunk, feltételezünk, állítunk valamit” (KISS 1995: 145). Emellett azonban elképzelhetőnek tartok egy tágabb értelmezést is, hiszen a nyelvi jelenségek bármilyen értékelése a társas viszonyrendszerhez kapcsol, mivel a nyelvi jelenségeknek nincsen önálló, a társas viszonyrendszertől független értékük. Ebben az értelemben pedig nyelvi értékítéletnek tekinthető bármely, a nyelvekre, nyelvváltozatokra, nyelvi jelenségekre, nyelvhasználati sajátosságokra vonatkozó kifejtett vagy kifejtetlen érték- és minőségtulajdonítás. Ide sorolhatók tehát olyan esztétikai értékelések, mint a *szép* vagy a *csúnya*, a nyelvromlás mitikus képzetének nézőpontjából minősítő *hasznos* vagy *káros*, de a mérhetővé tehető, empirikusan igazolható *ritka* vagy *gyakori*, és a történetileg feltárható *régi* és *új* stb. értékelések is.

Az értékítélet minősítéssé válhat akkor, ha viszonylagos állandóságot mutat, és közösségi jellegű, vagyis a beszélőközösség kisebb-nagyobb csoportjaiban elterjedtnek tekinthető. A közösségi minősítés idézi elő egyes nyelvi jelenségek presztízsértékét és a stigmatizáltságát is.

1.3. A nyelvi értékítéletek és a reflektáltság, a nyelvi tudatosság között sajátos kapcsolat van. Az elsőként elsajátított nyelvváltozatban való otthonosság érzetéhez a viszonyulás reflexió nélkülisége is hozzájárul, sőt feltételezhetjük annak az összefüggésnek az érvényesülését is, mely szerint bármely viselkedésre való reflexió csökkentheti magának a viselkedésnek a természetességét. A nyelvi viselkedésre vonatkoztatva azonban elképzelhetőnek tartok egy olyan összefüggést is, hogy a tudatosság, a reflexió növelése pozitív hatással lehet a különböző nyelvváltozatok iránti attitűdökre, ezáltal az azokkal kapcsolatos értékítéletekre is. A reflexió igényét ugyanis alapvetően a különbségekkel, a más értékekkel való szembesülés váltja ki, és mivel nincs egyváltozatú beszélő, a reflexió szükségszerűnek tűnik. Sőt az egy nyelvváltozaton belüli stílusváltozatokat is éppen a beszédre fordított

figyelem eltérő mértéke, vagyis részben a reflektáltság szintje határozza meg.

Feltételezésem szerint tehát a nyelvi változatossággal, a saját nyelvváltozatunktól való eltérések lehetőségével szükségszerűen szembesülve a reflexió hiánya már nem egyszerűen a saját nyelvváltozatban való otthonosságot erősíti, hanem értékzavart termet; a tudatosság, a reflexió erősítése viszont a különböző nyelvváltozathoz való pozitív viszonyulást is eredményezhet. Egy Cipruson, bidialektális környezetben végzett vizsgálat eredményei, amely egy nyelvi tudatosságot erősítő program hatásait mérte fel 11 évesek körében, azt igazolják, hogy a saját nyelvváltozat sztenderdtől való különbségeinek tudatosítása egyrészt a sztenderd beszédprodukció javulását, másrészt pedig a saját nyelvváltozatra irányuló attitűd erőteljes pozitív irányú módosulását eredményezte (YIAKOUMETTI–EVANS–ESCH 2005: 254–260). Ez a pusztán 3 hónapos nyelvitudatosság-fejlesztő program is jelzi a reflektáltság és az értékítéletek közötti összefüggések lehetőségét.

2. Az egyén szempontját tekintve az értékelés mozzanata a nyelvhasználat szükségszerű velejárója, mivel a nyelvhasználat viselkedés, cselekvésfajta, és így a másikról alkotott kép igen lényeges meghatározója. A kommunikáció során a beszélők folyamatosan értékelik önmaguk és beszédpartnereik beszédmódját. A beszédpartner nyelvhasználatának értékelése igen gyakran reflektálatlan és kifejtetlen, és csak speciális kommunikációs helyzetekben válik reflektálttá, de így is befolyásolja a másikhoz való viszonyulást. A beszélő szociokulturális háttere, nyelvi szokásrendszere, normái és attitűdjei, a nyelvről való tudása és hiedelmei együttesen határozzák meg az értékelést, vagyis az egyéni értékítélet közösségi értékítéleteken alapszik.

A közvetlen kommunikációban tehát kifejtetlenül és reflektálatlanul mindenki értékel, és kifejtetten is értékelhet bárki, a spontán és a reflektált értékelés működésében azonban különbségek, sőt ellentmondások is megfigyelhetők. A spontán értékelés ugyanis a kommunikációs folyamatban valósul meg, és alapvetően a nyelvi produktumok, megnyilatkozások, szövegek egészéből indul ki, fokozati skálán értékelve azokat. Ez a kontextushoz kötött, holisztikus és skaláris értékelési mód abban különbözik az egyén reflektált nyelvi tudásától, hogy ott az értékelés inkább bináris, azaz a helyesség-helytelenség kérdését mérlegeli, és nem a közlések egészét értékeli, hanem előtérbe helyez bizonyos nyelvi elemeket. A stigmatizált és a presztízsértékű változók a közlés előterében értelmeződnek, a közlésben játszott szerepüktől függetlenül.

A beszédpartner nyelvhasználatának spontán és reflektált értékelésében egyaránt erőteljesen érvényesül a feltűnőség, illetve a megszokottól, a saját nyelvhasználattól való eltérés érzékelése. A reflektált értékelés ezeket a különbségeket, eltéréseket gyakran a helyesség eszményére hivatkozva ítéli meg. A népi nyelvészet megfigyelései szerint ugyanis a nyelvről való hétköznapi, nyelvészetileg strukturálatlan gondolkodás a nyelvet a kognitív beágyazottságon kívüli valóságként képzeli el, amelynek létezik egy ideális formája. Ez az ideális forma a beszélő embertől függetlenül létezik, és az egyén eltérhet ugyan tőle, de az eltéréseket a köznapi gondolkodás, a nyelvről való tudás tudatosult része hibaként, esetleg nyelvjárási jelenségként, helytelen nyelvhasználatként értelmezi (vö. PRESTON–ROBINSON 2004).

Feltételezhető, hogy a hétköznapi nyelvi reflexió egyik igen erős motivációja az, hogy a beszélő saját nyelvhasználatának jellegzetességeit, sajátosságait, másoktól való eltéréseit igyekszik értelmezni és igazolni. A különbségek értelmezésében pedig az egyik nyelvváltozat igen gyakran kiemelt szerepet játszik. Ez a kiemelt nyelvváltozat a modernizált nyelvek esetében maga a sztenderd, és emellett viszonyítási alapként szolgálnak az írott nyelvváltozatra épülő, kifejtett közlések is, vagyis az sztenderd, kifejtett, írásos közlések sajátosságai értelmeződnek „a helyes” nyelvhasználatként. A mindig a saját tapasztalathoz viszonyító kategorizáció révén azonban a beszélő a saját nyelvhasználatát érzékeli a legtermészetesebbnek, ezért a reflektált nyelvi értékelésben az is előfordul, hogy nem a normatív változat szolgál viszonyítási alapként, hanem a saját, a beszélő által megszokott nyelvváltozat nyer kiemelt szerepet.

2.1. Az értékítéletek jelentősége társas beágyazottságukban rejlik, ugyanis nagyobb részük nem csupán egyéni viszonyulást és értékelést foglal magába, hanem kisebb-nagyobb csoportok viszonyulását. Az egyéni értékítéletek, az egyéni reflexió összefügg a közösségivel, a közösség szokásrendjével.

A közvetlen beszélőközösségek norma és szokásrendje interiorizálódik leginkább, a mai magyar nyelvközösséget figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a legtöbb kisközösségnek – a szakmai közösségek kivételével – reflektálatlan a nyelvi szokásrendje. Az egyes nyelvváltozatok egyedi sajátosságai csak akkor tudatosítódnak, ha a köznyelvtől kirívó mértékben térnek el. A köznyelvtől való kisebb eltérések reflektálatlansága pedig nyelvi bizonytalanságot teremt. A határon túli magyar beszélőközösségek helyzete ebből a

szempontból azért sajátos, mert a nagyobb eltérés és a kétnyelvű helyzet természetszerűen erőteljesebb reflektív tevékenységet hív elő.

Napjainkban emellett senki sem csupán egy közvetlen beszélőközösség tagja, az egyén körül felépülő beszélőközösségeket, mint kisebb-nagyobb mértékben egymást metsző köröket modellezhetjük, középpontban a beszélővel.

2.2. A tágabb kulturális, nyelvi közösség értékrendjének közvetítője az iskola, illetve ezen a területen van kiemelt szerepe a nyelvi ismeretterjesztésnek, a hagyományosan nyelvművelésnek nevezett tevékenységnek is.

2.2.1. A tudatosult nyelvi vélekedések kialakításában, formálásában az iskolának van a legfontosabb szerepe. Sajátos helyzetet jelent ezért a nyelvhasználat értékelése és minősítése a pedagógiai kontextusban. A köznyelvi norma közvetítése ugyanis az anyanyelvoktatás fontos feladata, hiszen célja az anyanyelvével jól bánó, a legkülönbözőbb közléshelyzetekben is sikeresen elboldoguló nyelvhasználók nevelése. Egyes felfogások szerint azonban a nyelvhasználatot csak a nyelvhasználó közvetlen csoportjaiba tartozók, az azonos anyanyelvjárást beszélők, pl. a szülők értékelhetik hitelesen.

Az értékelési lehetőségek különböző megítélésének hátterében véleményem szerint a beszélőközösség fogalmának különböző értelmezése húzódik meg. Ha elfogadjuk, hogy a magyarul beszélők közössége számára létezik, létezhet egyfajta közös nyelvi eszmény, norma, akkor ezzel olyan beszélőközösségnek tekintjük őket, amelyben el kell ismernünk a tágabb közösségi mintaadás, és így az értékelés szükségességét. Ebben az értelmezésben pedig a tanárnak közvetítő szerepe van a közvetlen kisközösség és a tágabb kulturális közösség között. A nyelvi szocializáció, a beszélőközösség és az azon belüli legkülönbözőbb csoportok nyelvi elvárásaihoz való igazodás ugyanis nem mindig spontán folyamat, ezért az egyes nyelvi jelenségek értékelésében és minősítésében, a helyzettől függő normák sajátosságainak megismertetésében a legmeghatározóbb szerepe az anyanyelvi nevelésnek van. A tanár és az iskolai szituáció ráadásul nemcsak a köznyelvet közvetítheti, más csoportokhoz való tartozásnak is az eszközévé válhat, szerepet játszik egyes regiszterek, szaknyelvek elsajátításában is.

A tanárok nyelvi értékítéleteinek – és nemcsak a magyar szakosokéinak – kiemelt jelentősége van a nyelvi értékítéletek egyéni és közösségi alakításában egyaránt. A tanároknak, mivel ebben a tekintetben tekintélyszemélyeknek számítanak, szerepük van a nyelvi mítoszok és babonák örökítődésében, de éppen ezáltal szerepük lehetne azok érvényesülésének enyhítésé-

ben, a közösségi reflexió átértékelésében, árnyalásában is. Ezért a tanárképzésben is nagyon fontos feladatnak tűnik a nyelvi-anyanyelvi képzés, és ezen belül is a nyelvhasználat társas vonatkozásainak részletes tárgyalása.

Az iskola szerepének fontossága ellenére az általános és középiskolai anyanyelvi nevelés tananyagában a szemléletformálás szerepét elhanyagoltnak látom (bővebben l. DOMONKOSI 2004). A saját nyelvhasználathoz és a mások nyelvhasználatához való viszonyulások, attitűdök formálásában elkerülhetetlen lenne a nyelvi környezetek többszintűségének tudatosítása; a nyelvi tudatosság erősítése, a nyelvhasználati reflexió árnyalása. Különösen fontos lenne ez a tudatosítás a nyelvjárási elsődleges nyelvváltozatú tanulók funkcionális-szituatív kettősnyelvűvé nevelésében (vö. KISS 1999: 373–381).

A szemléletformálásnak, a többszintű nyelvhasználat tudatosításának, a nyelvváltozatok, a nyelvi variabilitás, a változatosság természetessége és funkciói elismerésének, azért lenne fontos szerepe, mert ez tenné lehetővé olyan tudatos nyelvhasználók nevelését, akik számára a reflektált értékelésben sem egyszerűen a helyesség-helytelenség kérdése vetődne fel, hanem a helyénvalóságé, a megfelelőségé, vagyis akik számára a nyelvhelyesség eszménye nem a sztenderd formák elvárását jelentené minden helyzetben, hanem a közléshelyzetnek megfelelő, a közösségben elfogadott közlésformák használatát.

2.2.2. A közösségi reflexió körébe tartozik számos, olyan a nyelvvel kapcsolatos tevékenység is, amely a nyelvművelés körébe sorolható: a nyelvhasználat értékelése a nyelvi tanácsadás, a nyelvi lektorálás és a nyelvhasználati segédeszközök tekintetében kerül előtérbe.

A nyelvi tanácsadás feladata elsősorban egyes nyelvi formák megfelelőségének mérlegelése, a lektorálásé pedig egyes nyelvi produktumoké. Különösen hangsúlyos szerepet kap az értékelés a nyilvános színterekre szánt szövegek, így például tankönyvek, fordítások, hivatalos beszédek, szakszövegek megfelelőségének mérlegelésében, hiszen ezekben az esetekben már a közlés hatékonyságának szempontjait figyelembe vevő minősítésekre is szükség lehet (vö. HELTAI 2004/2005). A nyelvhasználati színtereknek a nyilvánosság foka szerinti fokozatai hatással vannak az értékelésre: minél nyilvánosabb a színtér, annál nagyobb a saját és a másik nyelvhasználatának kontrollja és értékelési kényszere.

A nyelvhasználati segédeszközökben, kézikönyvekben, tanácsadó szándékú írásokban szereplő értékelések, minősítések feladata, hogy a hatékonyabb közlés érdekében minél több szempontból közöljenek információt a nyelvhasználóval. Az egyes nyelvi jelenségek és formák értékelését és minő-

sítését kell elvégezniük, stílusértékük, regiszterbeli kötöttségük, elterjedtségük tényei alapján. Ezek az értékelések és minősítések annyiban hasonlíthatók a szótári minősítésekhez, hogy az egyes jelenségekkel kapcsolatban azokat a sajátosságokat, mozzanatokat igyekeznek megragadni, amelyek azok megítélésének viszonylag állandó jellemzői, velejárói.

A *Nyelvművelő kézikönyv* minősítési rendszerét elemezve TOLCSVAI NAGY GÁBOR azt állapította meg, hogy igen erősen érvényesül benne a normatív–nem normatív kettősége, illetve a nyelvszokásba vetett hit; a nyelvi rétegződés és a stílusrétegek rendszerezése pedig ellentmondásos, kategóriáinak nagy része elavult, „s az egész rendszer mögül hiányoznak a korszerű szociolingvisztika, stilisztika (pl. a regiszterelmélet), a beszédaktuselmélet, az interakciókutatás, a szövegtipológia eredményei" (1991: 421).

A nyelvművelés gyakorlatának azóta is egyik leggyakrabban és leginkább jogosan bírált mozzanata az értékelések és minősítések megalapozatlansága, nem ritkán megbélyegző mivolta (LANSTYÁK 2003–2004; KÁLMÁN 2004), sőt nyelvi mítoszok és babonák is érvényesülnek a kézikönyvek értékeléseiben (LANSTYÁK 2004).

Ezek a közösségileg érvényesített, a nyelvhasználati segédkönyvek tekintélye által hitelesített értékelések pedig visszahathatnak az egyéni észlelésre és értékelésre is, és a népi szemlélet helyes-helytelen kettősségét erősítik a közösségben ahelyett, hogy a stiláris, pragmatikai, szociokulturális helyénvalóság modellezését elősegítő kategorizációt, értékelési módot állítanának szembe vele. Egy, a gyakorlatban is hasznosítható minősítési-értékelési módhoz egyrészt szükséges lenne egy olyan modell, amely egységben tudja kezelni a nyelvi változatosság legkülönbözőbb vonatkozásait, másrészt szükséges lenne olyan pragmatikai és szövegtani megalapozás is, amely a lehetséges szituáció- és szövegtípusokat rendszerezné, hiszen az egyes nyelvi jelenségek igen sokszor csak az előfordulásuk függvényében minősíthetők.

3. A magyar beszélőközösségben erőteljesen érvényesül egy olyan attitűd, amely a sztenderdet önértékként, nem pedig funkcionális, hierarchikus értékként kezeli, és ez visszahat a többi nyelvváltozat értékelésére is. A nyelvhasználati reflexió különböző szintjeit áttekintve ezért úgy látom, hogy több tekintetben is szükség van a közösségi reflexió gyakorlatának átértékelésére. Ebben az átértékelésben pedig az oktatásban és a nyelvi tanácsadásban, nyelvhasználati segédkönyvekben érvényesülő reflexió játszhat szerepet, ezért ebben a tekintetben a leglényegesebb és legsürgetőbb feladatnak a nyelvhasználat értékelésében érvényesíthető árnyalt, a szociolingvisztika, a stilisztika és a pragmatika eredményeire egyaránt építő szempontrendszer kialakítását és tudatosítását, illetve az oktatásban és a tanárképzésben való érvényesítését látom.

Irodalom

DOMONKOSI ÁGNES 2004. A társasnyelvészet szemlélete a magyar nyelv oktatásában. In: *Emberközpontúság a magyar nyelv kutatásában és oktatásában*. A BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VI. Szombathely. 28–34.

DOMONKOSI ÁGNES 2005. *Az értékelés és a minősítés szerepe a nyelvművelésben.* A II. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón elhangzott előadás kézirata.

FASOLD, RALPH 1984. *The Sociolinguistics of Society*. Oxford, Basil Blackwell.

HELTAI P. 2004–2005. A fordító és a nyelvi normák I–II. *Nyr* 128: 407–434; 129: 30–58.

KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

KISS JENŐ 1999. Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárások és a nyelvjárási hátterű iskolák. *Nyr* 123: 373–381.

LANSTYÁK ISTVÁN 2003–2004. Helyi „értékes" nyelvváltozatok, „tisztes" idegen szavak, „visszás" jelentések, „agresszív" rövidítések, „kevercs" nyelv és társaik. Válogatás a nyelvművelői csacskaságok gazdag tárházából. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 5/4, 69–98; 6/1.

LANSTYÁK ISTVÁN 2004. *Nyelvi mítoszok és babonák (avagy a magyar nyelvművelés demitizálásának felette szükséges voltáról való dialógus kezdete).* http://www.gramma.sk/hu/kozonsegszolgalat /alkalmazott/lanstyak.rtf

KÁLMÁN LÁSZLÓ 2004. A nyelvművelés mint áltudomány. In: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI.* (Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika). Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged, 63–82.

PÉNTEK JÁNOS 2002. Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvészet.* Debrecen–Jyvaskyla. 311–315.

PRESTON, DENNIS, ROBINSON R., GREGORY C. 2004. Dialect Perception and Attitudes to Variation. In: MARTIN J. BELL (ed.): *Clinical Sociolinguistics*. Oxford, Blackwell.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. *Nyelv, érték, közösség.* Budapest, Gondolat Kiadó.

YIAKOUMETTI, ANDROULA–EVANS, MICHAEL–ESCH, EDITH 2005. Language Awareness in a Bidialectal Setting: The Oral Performance and Language Attitudes of Urban and Rural Students in Cyprus. *Languge Awareness.* 4: 254–260.

É. Kiss Sándor–É. Kiss Katalin
(Budapest)

Mit is jelent ’aratni’?

Köszöntő

Péntek János 65. születésnapját ünnepelve alkalomhoz illő ’aratás’-ról szólni – hiszen Péntek János olyan magvető, akinek beérett a vetése. Keze alatt nagyra növekedett a kolozsvári Magyar Nyelvészeti Tanszék; a tanszék oktató- és kutatómunkájában a nyelvtörténet, dialektológia, stilisztika mellett teret nyertek a kurrens elméleti irányzatokhoz kapcsolódó grammatikai, szociolingvisztikai és alkalmazott nyelvészeti kutatások; a tanszék tudományos és tudományszociológiai értelemben is integrálódott a magyar nyelvtudomány egészébe, sőt, egyes tudományterületeken a kutatások központjává vált.

Más téren is szárba szökkentek a Péntek János elvetette magok. Az általa elgondolt, megalapított Nyilas Misi Tehetségtámogató Egyesület révén az idén már majd ötszáz szegény sorsú, tehetséges erdélyi falusi magyar gyerek kap ösztöndíjat ahhoz, hogy középiskolába járhasson.

Péntek János szociolingvisztikai tanulmányai a tudományos gondolkodásra és a közgondolkodásra is hatással voltak. Világossá tették, hogy csak akkor maradhat fenn egy nyelv, ha nem szorul vissza a magánéletbe; ha a nyelvet beszélők életük minden színterén használhatják. Ezért nem lehet lemondani a minden szintre kiterjedő magyar nyelvű közoktatásról, a magyar nyelvű egyetemről, a magyar nyelvű közéletről, közigazgatásról, önkormányzásról. A magyar tudományosság Péntek János eredményeit a lehető legnagyobb elismeréssel: akadémiai tagsággal honorálta. Sajnos, a társadalmi–politikai közeg kevésbé kedvezett az elvetett gondolatmagvaknak; itt hosszabb ideig kell várni az aratásra. Péntek János megállapításai, az erdélyi magyarság általa megfogalmazott tapasztalatai a közös európai tudás részévé kell, hogy váljanak – és minden bizonnyal azzá is válnak majd – például olyan fórumok közvetítésével, mint az Academia Europaeának az európai kisebbségek nyelvi jogaival foglalkozó jövő évi konferenciája.

De mégsem ezek miatt szeretném Péntek Jánost édesapámnak, É. Kiss Sándornak az *arat* igét tárgyaló régi írásával köszönteni. Nem is Péntek János etnobotanikai tanulmányai okán idézem édesapám cikkét. Édesapám

írását egy körösfői népdal inspirálta – és Péntek János is körösfői. (A körösfői Péntekek a zenetudományban is hírnévre tettek szert. Bartók Béla is, Kodály Zoltán is a körösfői Péntek Györgytől rendelt faragott, festett bútorokat budapesti lakásába. E bútorok ma is megcsodálhatók a Bartók Emlékházban, illetve a Kodály Emlékmúzeumban. Más körösfői Péntekek adatközlői voltak a népdalgyűjtő Bartóknak; némelyikük énekét olykor még ma is hallhatjuk a rádióban a Bartók készítette fonográffelvételekről.) Hadd köszöntsem Péntek Jánost „otthoni ízekkel", édesapám Körösfő szóhasználatát idéző egykori cikkével. Az írás először a debreceni Múzeumi Kurír 1972-es évfolyamának 9. számában jelent meg.

É. Kiss Katalin

Mit is jelent aratni?

Az aratás hagyományosan június 29-én Péter-Pál napjával kezdődik, július 2-án, Sarlós Boldogasszony napján már általános, július 25-re, Jakab napjára pedig már a legkésőbb érő gabonaféle, a zab aratása is befejeződik, s ezzel tulajdonképpen az aratás időszaka régebbi értelemben véget is ér. Ma, amikor kombájnnal aratunk, ez az időszak már hosszabb.

Az aratás a mezőgazdaság legfőbb munkája ma is, de különösen annak számított a megelőző évtizedekben és évszázadokban, amikor a kenyér volt a nép legfontosabb tápláléka, s a kenyérnekvalót megtermelni és megkeresni legnagyobb gondja. Még nem is olyan régen a magyar földmíves szegénység nagy tömegei mindennapi kenyerüket főként az aratással keresték.

A kenyér az egyszerű földművelő, földmunkás emberek előtt szinte vallásos tiszteletben állt, „isten áldásának" nevezték, pazarolni, meg nem becsülni, eldobni a legnagyobb bűnnek tartották. Nem hiába jelentette és jelenti ma is a kenyér – átvitt értelemben – összes szükségleteinket, amint az a … *kenyeret keres, … egy kenyéren, külön kenyéren, a maga kenyerén él, … valakinek a kenyerét eszi, … könnyű kenyér, … panaszos kenyér, … nehéz kenyér, … még a kenyérből sem eszik eleget, … megettem a kenyerem javát* szólásokból kitűnik. S hogy a kenyér hosszú századokon át a legfőbb jónak számított, a … *lesz még szőlő, lesz még lágy kenyér, … olyan jó, mint egy falat kenyér, … kenyérre lehet kenni* szókapcsolatok mutatják.

Mióta az ember rátért a földművelésre, évről évre megismétlődő tevékenysége az aratás. Érthető tehát, hogy az *arat* ige nemcsak nyelvünk, hanem más nyelvek szókincsének is legősibb rétegeibe tartozik. Mint *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*ból megtudjuk, az *arat* szóhasadás

eredménye: az *irt* (a régiségben *ort*) elkülönült változata. A szó eredeti jelentése 'növényt metsz, vág, nyír' lehetett, melyből az *irt* erdővágásra utaló, valamint az *arat* gabonavágásra vonatkozó jelentéseinek kifejlődése érthető.

Az *arat* mai köznyelvi jelentése az *Értelmező szótár* szerint „érett gabonát vagy más szemes terményt kaszával, géppel vagy sarlóval levág".

Míg a kombájnnal való aratásra át nem tértünk, a kaszás aratás volt az általános, tehát a mai öregeknek és sok előttük járó nemzedéknek az aratás még a kaszához kapcsolódik.

Népünk történetének, nyelvének és néprajzának tanúsága szerint azonban az aratás, azaz a gabona betakarításának eredeti szerszáma nem a kasza, hanem a sarló, és *aratni* eredetileg azt jelentette: 'sarlózni, sarlóval vágni'. Így volt ez más népeknél is. Példaként a görögöket hadd említsem. Akhilleusz pajzsán a művész így ábrázolja az aratást:

„Rengő búzamezőt is formált: rajta a béres
nép aratott éles sarlót lendítve kezében:
egy oldalt a csomók hullottak rendre a földre,
ott meg a kévekötők fűzték kévébe kötéllel.
Három kévekötő kötözött, hátrább meg markot
kisgyerekek szedtek, tele öllel hordva szünetlen"
(Iliász XVIII. 550–555. Devecseri Gábor fordítása)

Ez a körülbelül háromezer éves kép még a XIX. században sem lett volna szokatlan.

Télnek vége felé, amikor már szénát sehol sem leltek, a mezőben hagyott száraz füvet vagy avart kellett keresi, aratni és kaszálni, és a katonaságnak háton behordani, olvassuk Pósalaki János Elbeszélésében, amelyben a Caraffa-féle sarcolás történetét írja le (1885–86). Ez idézetből világos, hogy aki arat, az nem kaszál, hanem sarlóval vág.

Szenczi Molnár Albert szótára (1604) a *sarló*t falx messoria 'gabonavágó', a *kaszá*t falx foenaria 'szénavágó szerszám'-nak nevezi.

Márton József jeles szótárírónk a XIX. század első éveiben a szót még így értelmezi: „aki arat, az sarlóz", *aratni* tehát annyi mint 'sarlóval vágni'.

A XIX. század második felében még többen is így magyarázzák az *arat* igét és ennek megfelelően az *aratás* és *arató* névszókat. Czuczor–Fogarasi szótárában ezt olvashatjuk: *Arat*: „holmi vékonyabb szárú növényeket különösen füveket, gabonaneműeket stb. sarlóféle eszközzel tőről levagdal, leme-

tél". *Búzát, rozsot aratni. Gazt a gabona közül kiaratni. Zabot, kölest utoljára aratni*. *Aratás*: „mezei munka, midőn a megérett gabonát vagy némely más növényeket sarlóval levágják".

Az ugyanebből az időből származó Ballagi-féle szótár szerint az *arat*: „aki vékony szárú szemes növényt sarlóféle eszközzel levagdal".

A *Szlavóniai szótár*, amelyben a Szlavóniában élő magyar nyelvsziget szókincsét gyűjtötte össze Penavin Olga, ezt írja: *Arat*: „búzát levág, sarlóval régen, most kaszával, kombájnnal".

Nem úgy kell azonban gondolni, hogy kezdetben volt a sarló mint az aratás szerszáma, s azután egyszerre felváltotta a kasza, hanem úgy, hogy ez a váltás hosszú évszázadokig tartott. A sarlót fokozatosan szorította háttérbe a kasza, teljességgel azonban sohasem. Még a múlt század második felében is sok helyütt szokásban volt a sarlóval való aratás, főként ott, ahol kevés földű emberek kevés gabonájukat sarlóval is le győzték vágni. Sarlós aratásnál nem volt elpergés, nem volt hulló. Minden szem gabonát be lehetett és be kellett takarítani. Szükség volt rá a kenyérszűke miatt. *Csécsén ebben az időben istentelen lustaságnak tartották, hogy kaszával arasson valaki*, olvassuk a Móricz Zsigmondtól idézett példát az *Értelmező szótár*ban. Csécsén ugyanis még akkor, úgy a századfordulón azt tartották rendes munkának, ha sarlóval vágják az életet, mert a kasza összezagyválja.

Aratni, tehát sarlóval kellett vágni a gabonát akkor is, ha kaszálni nem lehetett. Dédapám beszélte, hogy 1863-ban a nagy szárazság idején oly ritka és szegény volt a búza, hogy a kasza nem hordta össze, aratni kellett.

„Körösfői kertek alatt
három kislány zabot arat…"

– mondja a népdal szövege is. Ez az aratás csak sarlóval való aratás lehetett, sarlóval ugyanis a lányok, asszonyok is dolgozhattak, a kaszálás azonban kizárólag csak férfinak való munka.

Az aratás igazi szerszáma mégiscsak a kasza lett és maradt a huszadik század közepéig. A vágás azonban, akár sarlóval, akár kaszával történt, csak egy része volt az aratásnak. Hozzátartozott még a kévekötés és a keresztberakás. Majd követte az aratást a hordás, ezt pedig korábban a nyomtatás, később a cséplés. A kombájnnal való aratás fogalmába már a cséplés is beletartozik.

Az *arat* korábbi fogalma a Tiszántúl bizonyos vidékein konzerválódott, és ott továbbra is a sarlóval való vágást jelentette és jelenti ma is. A nép-

nyelvben ott a kaszálás nem aratás, illetve az aratás nem kaszálás. Ahol a vágnivaló egyenletes és táblában van, ott kaszálják, ahol csak foltonként, ott aratják, azaz sarlóval vágják. A tengeriben, répában, krumpliban nőtt és etetésre használható gyomot kiaratják. *Arass csak a disznónak egy kis zöldet! Kiarattuk a répából a muhart.*

Ha az *arat* az említett szűkebb jelentésében maradt meg a Tiszántúlon, milyen szóval nevezték meg ott az érett gabona betakarításának ezt a szakaszát?

A *takar* igével és származékaival.

Az érett gabona vágását (kaszálását), marékba szedését, kévébe kötését és keresztbe rakását a *takarás* szó fejezi ki. Aki ezt a műveletet végzi, *takar*. Aki takar, az a *takaró*. A kaszás és marékszedő *egy pár takaró*, s ha részébe takart, *részestakaró*.

A *takarás* valamikor mindenféle termés betakarítását jelentette. *Farkas uram minden takarásnak, bornak, gabonának és mindennek azonnal takarása után számát ő nagyságának megírja* – idézi 1564-ből a *Gazdaságtörténeti Szemle* I. 75. A *takarás* akkor még azt jelentette, amit ma a *betakarítás*. Jelentésszűküléssel lett a gabonafélék betakarításának regionális szava. Így használja ezt Csokonai:

„Vetegettük hideg télbe,
Most takarjuk forró délbe.”
(Nyár 1795)

És méginkább Arany János, a paraszti élet legjobb ismerője:
„Elvetett az ember, de nem takart soha,
Lábán nyomtatá el török s tatár lova.”
(Az Alföld népéhez 1848)

„Más kaszálja rétjét, földjét más takarja”
(Az első lopás 1853)

„Odakünn már, úgy-e, megért a kalász?
Rét gyapja lenyírve; foly a takarás;
Boglyák tetejéről egy-egy suta gém
Néz szét aratóknak vidám seregén?”
(Vásárban 1877)

Ez utóbbi példa mutatja, hogy a tájnyelvi *takar* és a köznyelvi *arat* is azonos jelentésű szavak.

A *takar* igét e jelentésben már csak az idősebb nemzedékek használják. A gépi aratással a korábbi módon végzett takarás megszűnik, s ezzel együtt a nevezet is elhal. Tovább élnek azonban származékai: *takarmány, takaros, takarékos* szavaink. Az *arat, aratás* válik általánossá a nép-, a köz- és a szaknyelvben egyaránt.

Az *arat* és *aratás* jelentése már a régi időkben is átvitt értelmet kapott. *Ki ő testében hint, önön testéből arat rothadást* (1508. Oklevélszótár). *Járványkor arat a halál. Arat az ügyvéd, ha zsíros pere van. Arat a kereskedő, ha olcsón vesz és drágán ad. Diadalt, dicsőséget, elismerést, győzelmet, sikert, tapsot, tetszést szintén lehet aratni.* Közmondáskincsünknek is része lett az ige: *Ki mint vet, úgy arat. Aki szelet vet, vihart arat. Ott is arat, ahol nem vetett. Előbb vetünk, azután aratunk.*

Hajdanán a fél ország aratott nyaranta. Mainapság már egyre kevesebb ember dolgozik a földeken, még kevesebb vesz részt az aratásban. De nagyon sokunknak gondja ma is, milyen lesz az aratás, mert e fogalom jelentése elsősorban mégsem nyelvi kérdés, hanem az, hogy meglesz-e az ország kenyere.

É. Kiss Sándor

Farkas Judit – Alberti Gábor[1]
(Pécs)

A *mint* kötőszavas alárendelések és a mozgatásos teszt

0. Bevezetés

Jelen cikket egy a *Magyar grammatiká*ban (KESZLER, 2000) található megállapítás ihlette, amely szerint „nem igaz minden alárendelő viszonyú tagmondategyüttesre az a formális (felcserélhetőségi) kritérium, amelyet újabban az alá- és mellérendelő mondatok elkülönítésére *szokás* alkalmazni: *Palkó szívesebben teniszezik, mint csellózik* → **Mint csellózik, Palkó szívesebben teniszezik*" (KESZLER 2000:472). Ebben az írásban arra keressük a választ, hogy vajon miből adódik az, hogy nem lehetséges az említett teszt alkalmazása (Kenesei 1992) a fenti mondatnál; és hogy ez alapvetően megkérdőjelezi-e a teszt alkalmazhatóságát, vagy sem. A kérdés azért is érdekes, mert a megoldás a topikalizálhatóság néhány általánosabb jellemzőjében keresendő, így a téma túlmutat ezen a konkrét példán.

1. Átmeneti helyzetű elemek a grammatikában

A hagyományos nyelvleírás a jelentés felől közelít meg egyes szófajbesorolási kérdéseket – elég csak az egyes határozófajtákra gondolni. Ennek a szemléletnek az alkalmazói azonban gyakran abba a problémába ütköznek, hogy egyes elemekről nem lehet egyértelműen eldönteni, melyik kategóriába is tartoznak. Tipikus példaként említhetnénk erre az alábbi (1) példában félkövér betűtípussal kiemelt elemet, amely a hely-, idő- és állapothatározó kritériumainak egyaránt megfelel. Ennek a problémának a feloldására született meg a *komplex határozó* kategóriája.

(1) ***Útközben*** *azon gondolkoztam, hogy megmondjam-e az igazat.* (KESZLER 2000: 429)

Besorolási nehézségeink azonban nemcsak az egyszerű mondat bizonyos összetevőivel kapcsolatban támadhatnak. Ilyen problémák bukkannak fel akkor is, amikor az alábbi (2a) pontban látható mondatról szeretnénk eldönteni, hogy *egyszerű* vagy *összetett* mondattal állunk-e szemben: a tár-

[1] A cikk megírását Alberti Gábor számára az OTKA (K60595) támogatta. Szeretnénk továbbá köszönetet mondani B. Nagy Ágnesnek az alapötlettel kapcsolatos értékes megjegyzéseiért.

gyalt megközelítésben arra a következtetésre kényszerülünk, hogy határesetről van szó. Továbbá hasonló a helyzet a (2b) mondattípus esetében is, amelyről ugyan egyértelműen megállapítható, hogy összetett mondat, de jelentése alapján a *mellérendelés*ek, míg formáját tekintve az *alárendelés*ek kategóriájába illene.

(2a) *A tanár feladta, és a tanulók megírták a feladatot.* (KESZLER 2000: 469)

(2b) *Hideg van, bár süt a nap. ~ Bár süt a nap, hideg van.* (KESZLER 2000: 374)

A generatív grammatika a nyelvet a forma felől közelíti meg, amely szemlélet az átmenetek számának jelentős csökkenéséhez vezetett, bár kérdéses státuszú elemek itt is előfordulnak. Például néha nehéz eldönteni egy-egy összetevőről, hogy vonzat vagy szabad bővítmény, ez azonban nem jelenti azt, hogy az adott elemet sehogyan sem lehet kezelni; mindössze arról van szó, hogy a problémának kétféle megoldása létezik az adott ember kompetenciájának (idiolektusának) megfelelően, összefüggésben azzal, hogy a nyelv állandó változásban van.

2. A mozgatásos teszt alkalmazásának korlátai a *mint* kötőszóval kapcsolt alárendelések tükrében

A formai szemlélet alapján a (2b) típusú mondatok egyértelműen az alárendelések közé tartoznak: KENESEI (1992) érvelése szerint alárendelő kötőszó az, amely állhat a mondat élén, és az ilyen kötőszót tartalmazó mondat alárendelő mondatnak tekintendő. A teszt az alárendelő mondatoknak azt a tulajdonságát használja ki, hogy (szemben a mellérendelésekkel) az alárendelt tagmondat egy összetevőt alkot az őt bevezető kötőszóval, így minden olyan művelet (köztük a mozgatás is) alkalmazható rá, amely esetekben nem kizáró tényező az összetevő viszonylag nagy mérete és jobbra ágazó szerkezete. Az alárendeléseket a mellérendelésektől elkülönítő teszt azonban, ahogyan arra már utaltunk a bevezetésben a *Magyar grammatiká*t idézve, nem minden mondat esetében alkalmazható, mert vannak olyan szósorok – például a (3b) –, ahol lehetetlen az alárendelt tagmondatnak a teljes mondat elejére történő mozgatása.

(3a) *Palkó szívesebben teniszezik, mint csellózik.*

(3b) **Mint csellózik, Palkó szívesebben teniszezik.*

(3c) *Mint (ahogy) Péter, Mari úgy szeretne csellózni.*

(3d) *(Mint) ahogy Péter zongorázik, Mari úgy szeretne csellózni.*

Ez azonban nem vonja kétségbe a *mint* alárendelt kötőszói státuszát, mert sok olyan grammatikus mondat állítható elő (3c–d), ahol a *mint* a mondat élén szerepel. Ahogy arra KENESEI (1992: 572) rámutatott, ha a *mint* által bevezetett tagmondatban van ige, ahhoz, hogy grammatikus mondatot kapjunk, szükség van vonatkozó névmásra is. Ez a helyzet (3d) esetében is, ami az *ahogy* nélkül ugyanolyan rossz lenne, mint (3b). (3b) agrammatikusságán azonban egy vonatkozó névmás betoldása sem változtat, és ez arra indított bennünket, hogy mélyebb okok után kutassunk.

Tekintsük át nagyjából preferencia-sorrendben, hogy milyen összetevők emelhetők ki egy VP-hez tartozó operátorzónába, konkrétabban a TP-módosítóba[2]:

I. Az ige kitüntetett vonzata, amely az esetek nagy részében (de nem mindig) az alannyal azonos:

(4) ***Péter*** *megvette a könyvet Marinak.* ***Gézának*** *tetszik egy szőke hajú lány.*

II. Az ige tetszőleges vonzata:

(5) ***A könyvet Marinak*** *megvette Péter.* ***Egy szőke hajú lány*** *tetszik Gézának.*

III. Az ige vonzatának a kitüntetett vonzata, azaz a hosszú birtokos:

(6) ***Péternek*** *elveszett a kutyája.*

IV. Az ige vonzatának egyéb vonzata, illetve alárendelt tagmondata:

(7a) ?***A gejzírekről*** *láttad tegnap azt az izlandi természetfilmet?*

(7b) ?***Amiről annyit beszéltél****, tegnap végre nálunk is bemutatták azt az izlandi filmet.*

V. A VP-hez tartozó szabad határozó alárendelt tagmondata:

(3c) ***Mint (ahogy) Péter****, Mari úgy szeretne csellózni.*

(3d) ***(Mint) ahogy Péter zongorázik****, Mari úgy szeretne csellózni.*

VI. A VP-hez tartozó szabad határozó vonzata azonban már nem topikalizálható; és ebbe a kategóriába tartozik a problémát felvető, agram-

---

[2] Az FP módosítója erősebb megszorításokat gyakorol – például jobbra ágazó szerkezet egyáltalán nem kerülhet ebbe a pozícióba. Lássunk egy példát! Az *a vers Móricztól* szintagma jobbra ágazó szerkezetet alkot, mert a főnévi fejtől (*vers*) jobbra található a hozzátartozó vonzat, szemben például az *a Móricztól származó vers* szintagmával, amelynek a feje (*vers*) a kifejezés jobb szélén található. (ld. pl. ALBERTI–MEDVE 2002). Topikalizálásnak mindkét kifejezéstípus alávethető: *[A vers Móricztól] / [A Móricztól származó vers] nekem jobban megtetszett a többi kiválasztható gyermekversnél.* Az FP-módosítóba viszont csak az utóbbi szintagma helyezhető (legalábbis mint egység): **[A vers Móricztól] / ![A Móricztól származó vers] tetszett meg nekem.*

matikusnak ítélt (3b) mondat is! A besorolás magyarázatára majd visszatérünk, hiszen ez képezi cikkünk központi témáját.

(8) ***Jánosnak** megismerkedett Mari Péterrel **az esküvőjén**.*

(3b) **Mint csellózik, Palkó szívesebben teniszezik.*

Megfigyelhető, hogy a *mint* kötőszó kétféle alárendelésnél is megjelenik. Ezek közül az elsőként tárgyalandót nevezhetjük *egyenrangúsító összehasonlítás*nak (3c–d), a másikat pedig *hierarchikus összehasonlítás*nak. Az első esetben a főmondatban kitehető az *úgy* utalószó; sőt tulajdonképpen ennek explicit megjelenésén múlik a mondat grammatikussága, hiszen nélküle a szósor agrammatikussá válik függetlenül attól, hogy az alárendelt CP topikba kerül (vö. (3c'–d')), vagy a kiinduló szerkezeti helyén marad (lásd (3c"–d")).

(3c') * *Mint (ahogy) Péter, Mari szeretne csellózni.*

(3c") **Mari szeretne csellózni, mint (ahogy) Péter.*

(3d') **(Mint) ahogy Péter zongorázik, Mari szeretne csellózni.*

(3d") **Mari szeretne csellózni, (mint) ahogy Péter zongorázik.*

Az *úgy* központi szerepe ez esetben egyáltalán nem meglepő, hiszen az I–VI. preferenciarendszerből látható, hogy az összetevő topikalizálhatósága a mélyszerkezeti helyének rekonstruálhatóságán múlik, amelynek, úgy tűnik, két eszköze lehet. Az egyik a vonzatság, beleértve a „befogadott" hamisvonzatokat is (lásd III.); a másik pedig az explicit alárendeltségi kapcsolat: utalószóval, kötőszóval, vonatkozó névmással, amely az V. eset tanúsága szerint erősebb az elsőként említett kapcsolatnál.

Térjünk át az eredeti problémát felvető *hierarchikus összehasonlítás*ra (3a–b). A középfok (túllépve a hagyományos jelnek való besoroláson) képzésnek tekinthető (pl. É. KISS–KIEFER–SIPTÁR 1998: 221), mert vonzatszámot növel, ezáltal módosítva a potenciális befogadó/befogadott szintaktikai környezetet. Ezért soroltuk a (3b) szósort a fenti preferenciarendszerben látható VI. típusba a az V. helyett:

(9a) *Péter büszke Marira.*

(9b) *Péter büszké**bb** Marira, **mint Julira**.*

(3b) **Mint csellózik, Palkó szíves**ebb**en teniszezik.*

Mivel nem azonosítunk (*annyira = amennyire*), hanem két különböző fokozatra referálunk (*jobban, mint amennyire*), ezért utalószó használatára ebben az esetben nincs lehetőség, vagyis az összetevő mélyszerkezeti helyének rekonstruálhatóságát semmilyen eszközzel nem tudjuk biztosítani, és

ezért azt nem is topikalizálhatjuk. A kérdéses *mint*-es konstrukció tehát valóban visszavezethető a már ismert VI. típusra.

Mindezek fényében tulajdonképpen már nem is (3b) elfogadhatatlansága igényel magyarázatot, hanem az V. típus (benne (3a–b)) grammatikussága. Erről azt lehet gondolni, hogy az ige hamisvonzataként felvehet egy szabad határozót, és ha annyira jól jelölt egy kapcsolat, mint az utalószavas alárendelés, akkor még egy ilyen hamisvonzat belsejéből is felmozgatható egy összetevő.

Összegzés

Cikkünkben egy a *Magyar grammatiká*ban található felvetéssel foglalkoztunk, amely megkérdőjelezte annak a mozgatásos tesztnek az alkalmazhatóságát, amelyet a generatív grammatikában az alá- és mellérendelés elkülönítésére használnak. Bebizonyítottuk, hogy a kifogásként használt szósor agrammatikusságának oka az, hogy egy az igéhez szabad bővítményként csatlakozó összetevő belsejéből kellene topik pozícióba mozgatnunk egy vonzatot, amelynek lehetetlensége alárendeléstől teljesen független példák segítségével is igazolható. Tehát a kifogásolt mozgatásos teszt alkalmazhatóságát ennek a szósornak az agrammatikussága egyáltalán nem kérdőjelezi meg.

Irodalom

ALBERTI GÁBOR–MEDVE ANNA 2002: Generatív grammatikai gyakorlókönyv I: Szabályok és magyarázatok. Budapest, Janus/Books – Gondolat Kiadó.

É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER 1998: Új magyar nyelvtan. Budapest, Osiris.

KENESEI ISTVÁN 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete. In: KIEFER FERENC (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 1, Mondattan, Budapest, 529–713.

KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000: Magyar grammatika. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Farkas Tamás
(Budapest)

A Kárpát-medence magyar helyneveinek használatáról

1. A tulajdonnevek legfőbb funkciója az identifikáció: a világ egyedi létezőinek egyediként történő, közvetlen azonosítása, a többiektől való megkülönböztetése. Ez bizonyos névtípusok vagy -csoportok esetében járhat azzal, hogy egy név nem kötődik jellegzetesen egyik vagy másik nyelv elemkészletéhez, hanem különböző nyelvekben egyformán azonosítja jelöltjét. Különösen jellemző ez a márkanevekre s elég jellemző a személynevekre, kevésbé az az intézménynevekre s legkevésbé a címekre. (Ezek a kijelentések általánosságban értendők; egyes nevek, sőt névcsoportok jellegzetes kivételeket képezhetnek a többségi jellemvonások alól.) A nevek tehát olykor több nyelv elemkészletében egymással megegyező (esetleg csupán apró, kiejtésbeli eltérést mutató) alakban (és természetesen jelentésben) vannak jelen, máskor azonban nagyobb különbségek mutatkoznak az ugyanazon egyedre vonatkozó, de más-más nyelvben kialakult, meglévő, használatos tulajdonnevek között.

Ez a fajta kettősség megtapasztalható a helynevek körében is. A térbeli tájékozódás célszerűségének igénye ugyan azt diktálhatná, hogy egy földrajzi objektumnak egyetlen neve legyen a különböző nyelvekben, a valóság azonban a maga kulturális változatosságával és nyelvi sokszínűségével ettől eltérő képet mutat. Utóbbi tény is, nemzeti érzésekhez (és érzékenységekhez) kapcsolódó állapot, érték és emberi jog is. Különösen számottevő tényező ez a többnemzetiségű, főleg pedig a nemzeti-nemzetiségi feszültségeket nem teljesen maga mögött tudó térségekben. A többnyelvűség elfogadása – beleértve ebbe a különböző nyelvű névhasználat lehetőségét is – olyasféle türelmet, toleranciát igényel ezen a potenciális „névpolitikai küzdőtéren" (vö. BALÁZS 1997), mint Európában hajdan a vallási különbözőségek esetében. Ahogyan egykor a vallásgyakorlat, úgy később – a nacionalizmusok megjelenését követően – a nemzeti identitással szorosan összekapcsolódó nyelvhasználat lehetett ugyanis az a magánéleti, de a közösségi viszonyokat is szervező szféra, amelyet a mindenkori hatalom éppen ezért a maga érdekei, ideológiája szerint, (egyed)uralmát is jelezni akarván, irányítani kívánt.

Ahogyan KISS LAJOS utalt erre egyik tanulmányának címével is: „Cuius regio, eius nomen?" (KISS 1992).

A Kárpát-medence egyes földrajzi helyeinek annyiféle neve lehet, ahányféle népesség élt a területen, illetve ahány – történeti vagy tudatos újítással létrejött – név létezik ezek közül napjainkig. A történetileg soknemzetiségű közép-európai régióban mindezen általános szempontok mellett a 20. század – elsősorban az első világháborút követő, de akár négyszeri – impériumváltásaival, a térség politikai átrajzolásával, a magyar nyelvű beszélőközösség esetében pedig az új határok általi széttagolásukkal és egy részének – nyelvhasználatuk szempontjából is – kisebbségi helyzetbe kerülésével kell még számolnunk.

A különböző külső és belső nyelvi hatóerők következtében az egyes földrajzi objektumoknak nemcsak nyelvek között, de egyazon nyelvközösségen belül is többféle elnevezése lehetséges, ami – elsősorban a helységnevek esetében jellemzően – célszerűtlen bizonytalanságok forrása lehet. Magyarországon is fontos kérdés a hivatalos helységnévadás, a kisebbségi helységnevek esetében viszont egyenesen a nyelvi tervezés alapvető problémáinak egyike, melynek része a korpusztervezés (milyen nevek) és a státusztervezés (milyen használatban), azaz a létező nevek közötti választás és a hivatalos névhasználat kérdései. (A hivatalos helységnévadás legfontosabb kérdéseinek szakirodalmáról l. HOFFMANN 2003: 218–22.)

A közép-európai rendszerváltások időszakában, illetve azt követően az érintett országok magyarlakta településeinek jelentős részében – elsősorban a magyar lakosság létszámarányának függvényében – engedélyezték a hivatalos magyar névhasználatot, bizonyos esetekben visszaállították a helység régi nevét. A kisebbségi helynévhasználatot az egyes államokban – a politika változásaival együttjáróan is – változó, illetve különböző módon értelmezik, s a pozitív példák (pl. az 1990-es évek elejének kárpátaljai történései, l. BEREGSZÁSZI 1997) mellett a felmerülő problémák lehetőségét is megtapasztalhattuk (l. a szlovákiai „név- és táblaháború" eseményeit: ZALABAI 1995). Akár egyazon országon belül is nehézségeket okozhat az összehangoltság hiánya (vö. BEREGSZÁSZI 1997), de az is célszerűtlen gyakorlatnak minősíthető, ha az új nevek megállapításánál nincsenek tekintettel a teljes magyar helynévkincsre (l. pl. a zavaró egyezést a felvidéki, illetve az 1954-ben szintén *Eperjes* nevet kapott Csongrád megyei település esetében: FNESz.[4]; hasonló a két háború közötti magyarországi helységnév-megállapításban természetesen nem fordulhatott volna elő: vö. MEZŐ 1982: 274).

Az egyazon országon belüli és a több országba tagolt magyar nyelvközösségen belüli névhasználati bizonytalanságok azonban (vö. pl. SZABÓMIHÁLY 2005, 2006) eleve jelzik, hogy az államközpontú megoldáskeresések helyett Kárpát-medencei méretű, államhatárokon átnyúló, a teljes magyar helységnévrendszert átfogó rendezésre van szükség – ahogyan azt anyaországi és kisebbségi területen működő kutatók egyaránt megállapították már (l. pl. BALÁZS 1997, SZABÓMIHÁLY 2006). Az egységesítésnek, illetve a helységnévrendszer továbbfejlesztésének az elveire nem nyelvész szakember is tett már javaslatot (történeti áttekintést követően, l. LELKES 2004). Az alapvető teendők: átgondolt kodifikáció és a névanyag megismertetése, széleskörű használatba vétele (utóbbi már a kartográfiának, a médiának, a hivatalosságnak is a feladata); de a helynévrendszer egységének biztosítása az újonnan keletkező helynevek esetében (pl. helységösszevonások) is szükséges. Az elvégzendő részfeladatok bizonyos mértékig eltérők lehetnek a kisebbségi, illetve az anyaországi nyelvhasználó közösségekben.

2. A helynevek állományát és használatát a kisebbségi magyar nyelvhasználatban a nem magyar nyelvű államhatalom, illetve a többségi nyelvi hatások is alakítják. A történetileg, illetve a népi használatban meglévő idegen nyelvű helynevek hivatalossá tétele vagy új, mesterséges, államnyelvi nevek létrehozása a korábbi magyar helynevek helyett – több hullámban; alaki, jelentésbeli vagy egészen új szemléleti alapon – jelentették ennek a folyamatnak a kiinduló pontjait. Ezek a változtatások a helynevek legkülönbözőbb csoportjait – köztük még a dűlőneveket is – érinthették (l. TÖRÖK 2006).

Az idegen államnyelvi nevek mellett merül fel a kisebbségi nyelvű helynevek használatának, szabályozásának kérdése. Jelenti ez pedig az anyanyelvű – elsősorban helység- – névtáblák használatának lehetőségét, de akár a kisebbségi nyelvű szövegekben történő anyanyelvű névhasználat jogát. S tudjuk, mindkét használati színtéren találkozhattunk már korlátozásokkal és tiltással, több utódállam nyelvpolitikai gyakorlatában is. A hivatalos, esetleg ezen túlmenően is szabályozni kívánt nyelvhasználati színtereken túl azonban a mindennapi, anyanyelvű, magán nyelvhasználatban is a kontaktusjelenségek egész sorával találkozhatunk. (Több típusukra l. VÖRÖS 2005.) Jellemzőnek tekinthetők a kölcsönzések, a kódváltás, az interferenciajelenségek. S mindezek mellett további példák sora adódhat még, melyek a többségi nyelvi környezetnek a kisebbségi névtudatra gyakorolt hatását igazolják. Hogy itt csak egyet említsek: mikor somoskai adatközlőnk (Demse

Mánuel, 1994-ben) a környékbeli, s nyilvánvalóan magyar (bár azóta nyelvünkből kiavult) szóból származó *Mál* dűlőnevet magától értetődően magyarázza a román nyelv hasonló hangzású közszavából. A kisebbségi magyar helynévhasználat további taglalása helyett a továbbiakban azonban a más államnyelvi területen lévő földrajzi helyek magyar megnevezésének kérdésére fordítom figyelmemet.

3. Az, hogy egy saját államnyelvi területen kívüli helyet milyen (az adott helyen aktuálisan használt vagy ettől eltérő, így értve saját) névvel nevez meg a nyelvközösség, több tényezőtől függ. (Tágabb kontextusban is l. NyKk. *idegen földrajzi név magyar megfelelője* a.) Ilyen tényező lehet az időbeliség: Rákóczi fejedelem *Dancká*-ban szállt hajóra Franciaország felé, később *Danzig* volt szabad város népszövetségi felügyelet alatt, a Szolidaritás mozgalom pedig *Gdańsk*-ból vált ismertté. Bizonytalanságok azonban itt is adódhatnak, mint azt a 15. század elején játszódó „Keresztesek" filmváltozatának magyar szövegében hallhattuk: *Gdansk*-ról és *Dancká*-ról egyaránt (s egyaránt a lengyel oldalról említve) hallhatunk benne. A névhasználatot azonban mindenekelőtt, az időbeliségtől függetlenedetten is a többféle módon kialakult ismertség, kulturális összefüggések s az ebből adódó hagyomány alakítja (*Bécs/Wien : London /London, Rodostó/Tekirdag : Trabzon/ Trabzon* stb.). Ezek a tényezők olykor többféle lehetőséget kínálhatnak, melyek közül olykor könnyebben, máskor nehezebben választhatunk (*Alamóc/ Olmütz/Olomouc, Boroszló/Breslau/Wrocław, Ilyvó/Lemberg/Lvov/Lviv* stb.).

A történeti Magyarország területén lévő helynevek esetében természetszerűleg a magyar változatot szoktuk használni (*Kassa/Košice, Kolozsvár/Cluj* stb.), de a történeti magyar nyelvterületen kívül eső, a dalmát tengerparti vagy a burgenlandi helynevek esetében *(Raguza/Dubrovnik, Németújvár/Güssing* stb.) gyakrabban kerül elő az államnyelvi megfelelő. Megjegyezhetjük ugyanakkor, hogy létezik újabban egy kartográfiai irányzat, mely éppen a magyar névterület kiterjesztését képviseli: több idegen helynév lefordítása mellett a külföldi városokat lehetőség szerint (akár ma már gyakorlatilag ismeretlen) középkori *(Alamóc, Ilyvó* stb.) vagy újabb kori, feltett magyar nevükön (pl. *Kisjenő/Kisinyov*) tünteti fel (Mikesy Gábor szíves szóbeli közlése alapján; a nevekre vö. FNESz.[4]).

Az aktuális névhasználatot mindezek mellett alapvetően meghatározza, hogy kinek, hol és milyen céllal említjük az adott nevet. Az ENSZ ajánlása szerint nemzetközi érdekű kiadványok nem folyó szövegében a helyi nevet (nemzetközi használatú térképek, menetrendek), a folyó szövegbe ágyazott

helynevek esetében pedig az adott nyelvben meglévő exonimákat alkalmazzuk, zárójelben célszerűen kiegészítve azt az adott területen használatos helyi megnevezéssel (l. KISS 1992: 133, részletesebben FÖLDI 1992, kül. 30–31). Utóbbi alapelv más névalkalmazási esetekben (pl. magyar kiadású térképek, tankönyvek) is követésre érdemes. Általában azonban magától értetődőnek tűnik, hogy azokat a földrajzi helyeket, melyeknek magyar neve van, magyar szövegben magyarul nevezzük meg. Igaz, az elmúlt évtizedek valósága nem mindig ezt mutatta – s nem is csak az utódállamok gyakorlatában. Magyarországon az 1950-es évektől egyenesen olyan, politikai indíttatású – az irredentizmus leghalványabb látszatát is kényesen kerülő – gyakorlat is létezett, mely szerint a Kárpát-medencén kívüli exonimákat magyarul, az egykori történeti országterületre eső helyek nevét viszont államnyelvi formában használták (l. még SPIRA 1989 is); ez a felemás helyzet azután az 1980–90-es években látszott egyértelműen megváltozni (ZAICZ 2002: 155–7). Napjaink magyarországi névhasználatában is tapasztalhatók részben hasonló, most már csupán tájékozatlanságról tanúskodó jelenségek.

4. A kisebbségi területeken lévő magyar helységnevek közül, úgy tűnik, legkevésbé a burgenlandiakat használjuk. Helyettük olykor az államnyelvi név szerepel akkor is, ha a legismertebb helyszínekről s mértékadónak szánt hírforrásról van szó (a példák itt s a továbbiakban az én kiemelésemmel; F. T.): „A Híradót R. L. tudósította *Eistenstadtból*" (MTV Híradó, 2003. nov. 12.), máskor és máshol: „*eisenstadti* Esterházy-kastély". Továbbá: „az *oberwarti* légibázisról … ér el Szombathelyre" (MTV Híradó, 2005. jún. 22.). Mindez előfordulhat olyan esetekben is, amikor a magyar nevét hivatalosan is viselő legjelentősebb burgenlandi településről, *Felsőőr*-ről éppen számottevő magyar lakosságával kapcsolatos híradást hallunk: „magyar és horvát nemzetiségű gimnázium kezdi meg működését a burgenlandi *Oberwart* településen" (a Magyar Nemzetből idézi ZAICZ 2002: 158; uitt bővebben a burgenlandi magyar helységnevekről: 157–9). A kisebb helyek még gyakrabban szerepelnek német nevükön: magyar megnevezésük (és történeti kötődésük) kevésbé közismert, az államnyelvi nevük olykor annál inkább (pl. határátkelőként: *Nickelsdorf/Miklóshalma*), s egy utazási ajánlat is csábítóbban hangozhat a „Kapcsolódjon ki az ausztriai *Parndorfban!*" (Albatros Travel, Mosonmagyaróvár, szóróanyag), mint egy „Kapcsolódjon ki… *Pándorfaluban!*"-féle formában. Utóbbi esetben valójában nem is nagyon hibáztatható a névhasználat: a település csupán a hivatalos helységnévrendezés során, 1907-ben nyerte el mesterségesen létrehozott nevét. (L. MEZŐ 1999.

A név kialakulása: szl. *Perin* szn. > m. *Perin* hn. > ném. *Parndorf* > m. *Pándorf* > m. hiv. *Pándorfalu*; l. FNESz.[4]. Ennek ismeretében megérhetőbb az is, amit ZAICZ 2002: 157 elmarasztalóan említ: hogy a Révai Lexikon 1915-ben megjelent kötete az 1848. évi hadműveletek leírása során a német *Parndorf,* s nem a *Pándorfalu* nevet használja.) A téves névhasználat más névtípusokat is elérhet, l. pl. „Graznál a *Mur* folyó" (árvízi tudósításból, Zelliger Erzsébet adata). Megjegyzem még végül, hogy *Bécs* mellett a történelmi Magyarországon ugyan kívül eső, de történelmünkhöz szintén kapcsolódó *Wiener Neustadt*-ot ugyanolyan módon elvárható *Bécsújhely*-ként említeni, mint egykori magyar illetőségű társait.

A magyar név mellőzése s helyette az idegen államnyelvi alak használata a magyarországi nyelvhasználatban más kisebbségi területek magyar településeit is érintheti. Egy markáns példát említve: „Tangerbe utazom, *Bratislaván* keresztül", továbbá: „*bratislavai* zeneakadémia", „*bratislavai* zenekar" – egy, a televízióban többször játszott James Bond-film magyar szinkronjából (Halálos rémületben, 2004. szept. 4.). De toldjuk meg ezt egy már jóval kérdésesebb esettel: „*Bisztrica* nevű falu, Erdély határán" – „Az ifjú Indiana Jones kalandjai" című amerikai filmsorozat ugyancsak többször vetített, 1918-ban, Erdélyben játszódó epizódjából (A gonosz álarcai). Az utóbbi filmben szereplő, illetve említett személyek nevei közül érdemes idézni még: „*Nikolasz Hunyadi"* és *„Vlad Tepes* [*t*-vel ejtve], Erdély hercege" – a fiktív, de mégiscsak adott történet ilyen módon is feszegeti a valóság határait.

Az itt tárgyalt jelenség természetesen nem újkeletű – ahogyan az sem, hogy szóvá teszik, hibáztatják. Egy 19. század végi – egyébként a névmagyarosítás ügyéhez kapcsolódó – idézettel példázva: „A hatvanas években akárhányszor hallottam magyar nyelven társalogni, hogy fiát Günsbe viszi, avagy, hogy pressburgi Zwiebackot vett stb., és szintúgy kificzamította volna nyelvét, ha ezeket magyar nyelven kellett volna visszaadnia, de talán nem is tudták, hogy Güns és Pressburgnak magyar nevük is van" (SZENTIVÁNYI 1895: 1). Ami ekkoriban azonban a magyarországi társadalmi, nyelvi és kulturális viszonyok folyománya is, később pedig politikum, az napjainkban elsősorban tájékozatlanság, illetve – nem csupán anyanyelvi – műveltségbeli hiányosság. Jelzi ezt az is, hogy nemcsak a magyar név helyén szereplő idegen helynév használatáról, hanem különböző hibrid megoldásokról is szó lehet, mint például egy *Liptómikulás (Liptószentmiklós* x *Liptovski Mikulás)* esetében (BALOGH 2001). Mint az itt említett példák zöme is mutatja: az

idegennyelvi környezet, idegennyelvű szövegek magyarra való áttételének jellegzetesen lehetséges problémája ez. S hogy a jelenség a fentebb említett okból természetszerűleg nem csupán határokon túli helyneveinket érintheti, egyetlen, de annál hatásosabb – az államalapítás korabeli Esztergomról szóló, németből fordított – példával jelezném: „Magyarország mint egyházi provincia Gran érsekségében kapja meg a hierarchia csúcsát" (ILLIG 2003: 440).

Visszautalva végezetül egy 1968-ban megjelent nyelvművelő cikk retorikai túlzására: attól természetesen nem kellett, s ma sem kell tartanunk, hogy a régi magyar helynevek „lecserélődése" végbemenjen az állandósult szókapcsolatokban is: „Már csak az van hátra, hogy »bratislavai diétá«-ról vagy pláne »bratislavai kifli«-ről beszéljünk" (SÜLE 1968: 6). A helyzet inkább az, hogy egyre kevésbé tudjuk, mi volt az a *pozsonyi diéta* vagy a *pozsonyi kifli*. (Igaz, ez utóbbi jele és része is azon művelődéstörténeti háttérismeretek gyengülésének, mely a *Pozsony* név használatát a *Bratislava* ellenében indokolja.)

5. A településnevek után a Trianon utáni időszak határokon túli tájneveire is fordítsuk még figyelmünket (ezekre is l. FNESz.[4], néhol KISS 1992 is). Itt és most nem az egyes országokban meglévő, a többségi nemzet eltérő tájszemléletéből adódó kérdésekre, hanem a politika, az új országhatárok által módosult magyar térszemlélet következményeire térnék ki csupán.

Meglévő tájnevek jelölési értéke változhatott meg egyrészt. A történeti *Erdély* tájnév jelentése – bár többen helytelenítik – kibővült (l. pl. a magyarázó igényt és módot egy tanulmánycímhez fűzött lábjegyzetben: „Az *Erdély* szót ezúttal köznyelvi jelentésében használom, az egész Magyarországtól Romániához csatolt területre vonatkoztatom" ZSIGMOND 1997: 365). De sajátos módon átalakulhatott a *Felvidék* (több történész szerint inkább: *Felföld)* használati értéke is. Bár szlovák nézőpontból az elnevezés használata eleve ellenérzésekbe ütközhet (ti. *Felvidék ~ Felső-Magyarország*, a magyar nyelv pedig nem tesz különbséget a történelmi és a mai *Magyarország* között, mint a szlovák az *Uhorsko/Maďarsko* megkülönböztetéssel, s így egy *Felvidék* névvel megnevezett térséget óhatatlanul elvesztett részének tekinti: l. MARSINA 2001), magyar szempontból viszont (az itt hivatkozott szlovákkal ellentétben) a *Szlovákia,* illetve a *Szlovenszkó* nevek történelmi használata a megszületésüket megelőző időkre nézve anakronisztikusnak minősíthető (KISS 1992: 130).

Másrészt: születtek új tájnevek, hiszen az országhatárok új területi egységeket hoztak létre, melyek nevet igényeltek. Az Ausztriához került terüle-

tek így kapták meg német nyelven a *Burgenland* nevet, s ezt átvéve hívjuk így magyarul is Ausztriának ezt a tartományát (ritkán: Trianon előtti időkre is). Ritkábban hallható magyar elnevezése, a *Várvidék* ugyanúgy ennek a német névnek a tudatos tükörfordítása, mint a horvát *Gradišće*. A *Kárpátalja* név ugyan a 19. századi magyar nyelvből már adatolható, de mai területjelölő értékének kialakulása szintén az országhatárok megváltozásával magyarázható. A terület magyar nyelvű megnevezésének történetéből pedig különösen tanulságos megemlíteni azt az időszakot, amikor mellette, illetve helyette a magyar tájszemlélettel teljesen ellentétes orosz (szovjet) elnevezés tükörfordítása, a *Kárpátontúl* szerepelt magyar szövegekben – a megnyilatkozó és közössége politikai elkötelezettségének szükségszerű megnyilvánulásaként, illetve következményeként.

6. Az eddigiekben tárgyalt témák a címben megjelölt kérdéskör legjellegzetesebb elemeit jelentik: névalkotás és névhasználat kérdéseit. A határokon túli helységnevek használati értékével kapcsolatban itt csupán még egy – a helynévkutatásban figyelemre kevéssé méltatott – szempontot említek: e nevek konnotációjának, azaz asszociációs értékének szempontját. A tulajdonnevek ugyanis az általuk jelölt egyedek jellemzői alapján olyan sajátos értéket, többletjelentést kaphatnak, mely használatukban is megnyilvánulhat. A trianoni határokon túlra került egykori magyar országrészek fontosabb helyszínei, ismertebb helynevei ezért tűntek fel különösen gyakran a két háború közötti magyarországi utcanevekben, dalszövegekben, vagy akár a névmagyarosítási mozgalom új családnevei között is – az elvesztett országterülethez fűződő kapcsolat és érzelmi velejáróinak a kifejezőjeként (vö. FARKAS 2007).

Összegzésképpen elmondható: a névismeretnek és művelődéstörténeti hátterének, a névkultúrának a fejlesztésére van szükség ezen a területen is. A határtalanítás programjában pedig határokon innen és túl – bármelyik oldalról nézzük is – egyaránt vannak még tennivalóink.

Irodalom

BALÁZS GÉZA 1997. Névpolitikai küzdőtér. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest–Miskolc. 484–91.

BALOGH LAJOS 2001. Ismerd meg hazádat! *Édes Anyanyelvünk* 1: 1.

BEREGSZÁSZI ANIKÓ 1997. Magyar helységnevek Kárpátalján a nyelvi tervezés tükrében. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest–Miskolc. 356–61.

FARKAS TAMÁS 2007. *Kárpáti*, *Kárpáthy* és a *Kárpáti*-k. Megjelenés előtt a VI. Nemzetközi Hungarológia Kongresszus kötetében.

FNESz.[4] = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 4. kiadás. Budapest.

FÖLDI ERVIN 1992. Az ENSZ földrajzinév-egységesítési tevékenysége. *Névtani Értesítő* 14: 21–35.

HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen.

ILLIG, HERBERT 2003. *Kitalált középkor*. Budapest.

KISS LAJOS 1992. Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány* 129–35.

LELKES GYÖRGY 2004. A Kárpát-medence magyar hivatalos helységneveinek megállapítása a 20. század elejétől. In: BALÁZS GÉZA szerk., *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője*. Budapest. 1. 329–36.

MARSINA, RICHARD 2001. Történelmi terminológia – kulcs a szlovák történelem értelmezéséhez. In: P. MULÍK szerk., *Slovo o slove. K niektorým problémom slovenskej historickej terminológie*. Bratislava. Fordítása kéziratban.

MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest.

MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.

NyKk. = GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSZKY MIKLÓS főszerk. 1980–1984. *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest.

SPIRA GYÖRGY 1989. Magyartalanság és magyarkodás helynévhasználatunkban. *Nyr* 27–30.

SÜLE JENŐ 1968. Magyarosítsunk, de hogyan? *Nyr* 1–10.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2005. A szlovákiai magyar nyelvtervezés kérdései. Standardizálás és kodifikálás. In: VÖRÖS FERENC szerk., *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. Budapest–Nyitra–Somorja. 27–34.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2007. *A határtalanítás a helynevek területén*. Előadás a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Debrecenben.

[SZENTIVÁNYI MÁRTON] 1895. *Századunk névváltoztatásai*. Budapest.

TÖRÖK TAMÁS 2006. Ipoly mente tulajdonneveinek szlovák változatai. In: VÖRÖS FERENC szerk., *Vallanak a nevek múltról és jelenről*. Budapest–Nyitra. 83–95.

VÖRÖS FERENC 2005. Hely- és személynévi neologizmusok a Felvidéken Trianon után. *Névtani Értesítő* 27: 197–213.

ZAICZ GÁBOR 2002. Helységnévhasználat és kultúrpolitika a Kárpát-medencében. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 155–61.

ZALABAI ZSIGMOND 1995. *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „táblaháború" és a „névháború" szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból, 1990–1994*. Pozsony.

ZSIGMOND GYŐZŐ 1997. Az erdélyi magyarság csillagnévhasználatáról. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest–Miskolc. 365–74.

Fazakas Emese
(Kolozsvár)

Bolyai János „tökélyes” nyelve

1. Bevezetés

A egzakt tudományágak történetében a reneszánsz számít fordulópontnak, a nyelvészeti kutatások szempontjából azonban a 18–19. század hozza meg a nagy változást. Már a 17. században számos új egyetemet alapítanak Európában, és a létrejövő tudós társaságok elsősorban a nyelvek pallérozásának szándékával jönnek létre. Ilyen az itáliai Accademia dei Lincei (1603), az Académie Française (1635) és az angol Royal Society (1660). Magyarországon ugyan csak a 19. század elején alakul meg a Magyar Tudós Társaság, de már a korábbi időszakokban gazdag, széleskörű tudományos életről beszélhetünk. A 18–19. században megnövekedik a nyelv iránti érdeklődés. Nemcsak nyelvészeink próbálják felfedni nyelvünk rejtélyeit, hanem más tudományágakban jeleskedő tudósok is. „Új, konkrét szükségletté válik a magyar szó, mégpedig éppen akkor, amikor a társadalmi megújulás igénye hatni kezd a nyelvérzékre, s amikor (ezzel egyidőben) biztatóan éled a tudományos gondolat” (MIKÓ 1991: 477). Egy nép csak saját nyelvén válhat tudóssá, hirdette APÁCZAI CSERE JÁNOS pár évszázaddal korábban. Ugyanezt a gondolatot pedig mind többen és többen vallják a 18–19. század fordulóján is. „A’ Nyelv a’ Tudományok’ kultsa. Minél míveltebb az, annál tanulttabb a’ Nemzet ... A’ Nyelv az főképpen, melly a’ Nemzetnek nemzeti lételét állandóan fenntartja.” (PÁPAY 1808: 5–9, idézi MIKÓ 1991: 475). Így nem csoda, ha mindenki a nyelv „jobbításához” fog, különösen azért, hogy a saját szakterületén megalkothassa a megfelelő szakkifejezéseket.

Bolyai János nem matematikai téziseinek írása közben kezd el foglalkozni a magyar nyelvvel, általános nyelvbölcseleti kérdésekkel, hanem már 1832-ben megfogalmazódik benne egy Tan írásának az ötlete, amelyben enciklopédikus módon összefoglalná az egész emberi tudást. A Tannal, amelyet később Üdvtannak nevez el, kapcsolatos lejegyzéseit 1842 után kezdi el, és ekkor sokasodnak meg a nyelvről szóló feljegyzései. „A Domáldon töltött magányos években érlelődik meg benne a gondolat, hogy tudományos munkáit anyanyelvén bocsássa nyilvánosság elé. Magyar nyelvű olvasmányai, de mindenekelőtt apja munkái meggyőzik arról, hogy anyanyelvén is lehet

bármilyen tudományos művet írni. »Magyar nyölv (ugyan) úgynevezett míveltségnek, nem sok évi pallérozás után már szinte áll, sőt hiszem, éppen áll a fokán, melyen állnak legmíveltebb nyelvek, úgyhogy elméleteket (csak legyenek előbb ilyenek készen) magyarul is kijelelni s megértetni jelöket, vagyis másokban is oly elméleteket okozni, éppen úgy lehet, mint más akármely nyelven«" (BENKŐ 2002: 179–80).

Bolyai nem azért fog neki a nyelv tanulmányozásának, mert úgy érzi, a magyar nyelv nem eléggé kiművelt, pallérozott ahhoz, hogy tudományos munkákat lehessen írni, hanem azért, mert elképzelhetetlen a tudományok tárháza a nyelv tanulmányozása nélkül. Az Üdvtana első, „zérus"-sal jelzett fejezetében a nyelvről szeretne értekezni. „Az Üdvtan alkotórészei: 0 [zérus]. Nyölv. 1. Nyitan [Mennyiségtan]. 2. Széptan. 3. Jótan." (Bolyai Kéziratok 714, idézi BENKŐ 2002: 170), és a nyelvi részen belül két nagy fejezetet képzel el: az elsőben a magyar nyelvet tárgyalná, a másodikban a „géber nyelvet", vagyis az algebrai szimbólumokat. A Tan, a későbbi Üdvtan felépítését, alfejezeteit többször átgondolja, újabb és újabb formában képzeli el, a már megírt részeket újraírja, azonban a nyelv státusa sehol sem változik, az mindig elsődleges marad számára. Az Üdvtant – mint már jeleztem – magyarul kezdi írni, azonban 1854-ben így vélekedik: „a jó dolognak annál hatásosabb, vagy sikeresebb, vagy fontosabb, vagy biztosabb terjesztésére már én magam is három nyelven kívánom, vagy szándékozom kiadni, vagy közhírré tenni vagy világ elejébe terjeszteni, vagy tisztelt közönségnek átadni, tudniillik *magyarul*, *németül* és *latinul*" (Bolyai Kéziratok 516, idézi BENKŐ 2002: 117).

Az általam vizsgált szövegekben[1] két nagy kérdéskörre tér vissza minduntalan Bolyai János: a „tökélyes" nyelvre és a magyar hangjelölésre, illetve helyesírásra.

[1] A tanulmányban a BENKŐ SAMU által szerkesztett *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai I* (2003) című kötetben megjelent kéziratokra, az OLÁH ANNA vezetette kutatócsoport által elektronikus formában megszerkesztett XVII. Miscellanea (a továbbiakban csak Misc.) kézirattöredékekre (www.bolyaitestamentum.hu), valamint az általam is vizsgált, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtárban BJ 670/1r–699/1v szám alatt található kéziratra támaszkodom.

2. A „tökélyes” nyelv gondolata

Bolyai János „tökélyes” nyelvről két vonatkozásban beszél: egy tökéletes, univerzális nyelv megalkotását szorgalmazza, valamint a 19. századi magyar nyelv tökéletesítését.

A tökéletes, univerzális nyelv megalkotásának gondolata nem újkeletű, tulajdonképpen azoknak a 17. században meginduló törekvéseknek a kései folytatója Bolyai, amelyek eredményeképpen az angol nyelvészek és matematikusok egy tökéletes, mindenki számára érthető és félre nem érthető nyelvet próbáltak kidolgozni. Mint ismeretes ezek a „filozófiai” nyelvtanok használhatatlanok voltak, annak ellenére, hogy elősegítették a szemantikai és alaktani kutatásokat. Magyar viszonylatban KALMÁR GYÖRGY készít 1772-ben egy ilyen nyelvtant *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae* címmel, amelyet olasz és német nyelvre is lefordítottak.

Bolyai János, akárcsak elődei egy olyan egyetemes nyelvtant, tökélyes nyelvet képzel el, amely anyanyelve szabályait átvinné más nyelvekre. Mindezt úgy gondolja, könnyű lenne megoldani, hiszen az idegen nyelvek szókincse megmaradna, csak a magyar nyelv szabályait kellene alkalmazni ezek esetében. A Kossuth Lajoshoz címzett, 1849-ben írt beadványban beszél először a tökéletes egyetemes nyelvről anélkül, hogy a magyar nyelvet említené: „e tárgyra nézve itt még csak azt jegyzem meg, hogy arra nézve a legalaposb remény van, mégpedig rövid időn, a legszelídebb úton oda vinni a dolgot: hogy ha nem lenne is még éppen tökélyesen csak egy nyelv és nemzet – az Ember-Nemzet máris meg lévén – a Földön, legalább valamenynyi nyelv mind egyidomú szó-illesztésű lesz, úgy, hogy a nyelvek legfölöbb még csak a *szókban* különbözendnek, s minden nemzet nem csak ön-nyelvét jól megtanulhatja, hanem csupán egy illető szótár segélye által bármely más nyelveni iratot is rögtön megérthet, vagy maga is bármely más nyelven írhat, s annyiban egyszerre a Föld-Gömb minden nyelvein tudand szólni.” (BENKŐ 2003: 233). Annak ellenére, hogy üdvösnek tartaná egy nyelvek fölötti nyelv megalkotását, ebben az írásában azon kesereg, hogy „míg oly fölsőbb tökélyt nem mutat egyik nemzet a másnak” (uo.), addig nem is remélhetjük, hogy ez megvalósulhat. Egyelőre nemzeti nyelv (értsd: nyelvváltozatok, dialektusok) mellett a tökélyes köz-nyelv megalkotását kell szorgalmazni.[2] A Tan terjesz-

[2] „De míg oly fölsőbb tökélyt nem mutat egyik nemzet a másnak: addig természetesen mindenik unja, irtózik s némileg undorodik – az ok nélküli különbségérti titkos vagy homályosan érzett méltatlanság és bosszúság érzetében, s ritka tartván méltónak, különös ok nélkül, más nyelveket, legalább jól, megtanolni – a más ajkú szótól s azért nemzettől is, s addig ma-

tésének intézményesítéséről szóló írásában tisztázza is a tökéletes nyelv fogalmát: „a tök[élyes] nyölv nem lévén más, hanem éppen a *kimű*völt vagy nemesített, tehát tök[élyes] *ön-egyezővé* vagy *következetessé* vagy egy idomúvá tett piaci vagy kofa- vagy triviális nyelv" (BENKŐ 2003: 266). Majd arról értekezik, hogy az Üdvtan első részében bár megpróbálja megalkotni az eszményi nyelvet, ez csak akkor tud majd elterjedni, ha az emberiség elfogadja az eszményi változat szabályait.[3]

Számára mindenekelőtt nem azért fontos a tökéletes nyelv, mert így a nemzetek könnyebben megérthetik és tisztelhetik egymást, hanem azért, mert a nyelvbeli homály és tökéletlenség kiküszöbölésével erkölcsi magasabbrendűséget biztosít az emberiségnek, és csak ezáltal érhető el az eszményi állam, az örökös béke, mint azt egyik írásának alcíme is mutatja: „Tökélyes közállomány (constitutio) fogalma vagy Tökélyes status-tan (statistica), poltica vagy a természetes, bátorságos, állandó, egyszerű, eredeti, igaz (helyes) és igazi, igazságos, nemes, egyensúlyos (vagy súlyegyenes) közalkotványi rendszer annak valósítása és útja s módja föld-gömbünkön vagyis

---

gát senki se kecsegtesse, ámítgassa hiába, hogy még a cigány is, szép adományért, anyanyelvétől egy-könnyen s ellen-szenv nélkül megváljék. Legalább egy köz-nyelvet, a saját nemzeti nyelv mellett, ez úton méltán lehet reményleni; és, mint általam érdemlettül és különösen rendkívül tisztelt Édes Atyám is megjegyzette, mily egybe-foglaló kötél lenne, s mely közelítés lenne ez az emberi nem egyességére! [...] sőt fontolóra vevén azt, hogy tökélyes nyelv fölállítása előtt senki *tökélyesen szabályszerűleg* még csak meg sem szólalhat – bármily fülbe-mászó s mézes szavakkal ringassanak ügyes költész vagy szózatjaikkal –: a legszigorúbb és végső tökélyes értelemben csak akkor kezd nemzet lenni a Földön, mikor tökélyes nyelv is születend." (BENKŐ 2003: 233–4).

[3] „Addig is pedig, báris tök[élyesen] írni igen is *lehet*, s mint éppen, abból, hogy tök[élyes] nyölvtant írok, s tök[élyes] iratnak az örök üdv-tanban példáját is szándoklom adni elkezdeni, magam is éppen képes vagyok [...] illőleg előrebocsátott értelmezvény után jogosítva is volnék ugyan *Euklidileg* rögtön csak az új vagy tök[élyes] vagy egészen kiművölt nyölvön is írni vagy előadni tanomat: azonban, hogy a tan annál kevesebb előkészület nélkül megértődhessék, vagy ki-ki annál könnyöbb és hamarabb hozzájuthasson, csak ugyan célszerűbb-vagy tanácsosbnak láttam vagy találtam, jelenleg vagy ezennel a tant magát a tök[élyes] nyölvtan s nyölv egy része fölállítása vagy előrebocsátása után, még csak az eddigi, de mégsem elég éles belátással és önálló erővel bírok, némileg nagyjában imitt-amott előlegesen és ideiglenesen aprószerűleg jobbítgatva vagy egyengetett nyölvön előadni: melyet aztán, a tan *lényegének* jól lábra kapása vagy meggyökerezése után, mint minden egyéb iratnak is a földön, *lényeget*, az itt írott értelemben vagy szabályok szerint, a tetszend az emberi nemnek, könnyön lehetend a tök[élyes] nyölvre áttenni; mi után a tök[élyes] nyölv egészen életbe lép, még a népnél is, és minden iratok a földön, *lényegük* azon lesz kidolgozva, és az üdv-tan rendszere szerint illető helyjére téve, az egész régi, tökélyetlen nyölvököt s azoni iratokat, mint egy megavult, vagy elviselt, vagy rongyos, célszerűtlen öltönyt, mint akkor már fö(lö)st, merőben feledékben hagyni." (BENKŐ 2003: 266).

néhány óra alatt megtanulható tökélyes *magyar nyelv* és annak következtében, az által értelmi és erkölcsi egyet értés, az eddigi csaknem köz-gyűlölség helyett, köz-, nemcsak *fele*-, hanem *egész* baráti szeretetre ragadtatás eszközlése, valósítása, létesítése, vagyis tökélyes köz-társaság, respublica fölállítása, egyesítése, egyesítése módja (minden respublicák respublicája), örökös béke, mennyei paradicsom s bármily s – mely nép fogalma szerénti vágyja Bolyai Bolyai Jánostól és által" (BENKŐ 2003: 17).

Bolyai János több, az Üdvtanhoz írt írásában hangsúlyozza a magyar nyelv tökéletességét.[4] Ezt elsősorban azzal magyarázza, hogy a magyar nyelv természetére, belső tulajdonságára nézve eredeti, természetes: „*Elsőben* a magyar nyelv szabályai (átvitt értelemben, cifrább szóval: »szelleme«) mind a többi ismertesb művelt nyelvekéi között nem csak lederekabb, ügyesb, hanem éppen csak egyedül *természetes* és *helyes*" (BENKŐ 2003: 39); „a *magyar* nyelv, legbelső, eredeti – de tudtomra, sőt hitem szerént, a földön még mind eddig, ki nem fejlett – *szellemére* nézve ugyan ép, *ki-tűnő derék, józan tapintatú, szerencsés választású, egyszerű s gyönyörű, sőt általjában tökélyes, igazi philosophusi és éppen mathesisi szellemű, s Őseink lángeszére mutató, azt bizonyító*" (Benkő 2003: 114); „Ugyanis nyelvünk már most, szellemére, *természetére*, belső tulajdonságára nézve az *eredeti, természetes* nyelv lesz, mint erősen reménylen (bízom, hiszem), késedelem nélkül, és a mel-tanban s a tanban már itt is az; s eddigi kifejezetek szerint állíthatnám, fölöslegesen s idétlenül: hogy nyelvünk *természete* igazán *természetes*" (BENKŐ 2003: 159). Emellett elismeri, hogy még pallérozásra szorul anyanyelve is, azonban a többi nyelvvel szemben a magyar nyelv a legalkalmasabb a tökéletesülésre[5] elsősorban azért, mert olyan szabályokra épül, amelyek tömörséget, egyszerűséget, a fölösleges szavak kiküszöbölését lehetővé teszik, másodsorban azért, mert nincsenek olyan nagy nyelvjárási különbségek, amelyeket ne lehetne kiküszöbölni, és megalkotni a köznyelvet. „Ellentétben a német nyelvvel nagyfokú egységesültség is jellemzi: a magyarok között becsúszott nyelvbeli különbségek sem olyak, hogy külön dialektikus nevet érdemeljenek, sem nem olyak, hogy kevés jóakarattal ... el ne enyésztethetnének" (Misc. 603).

---

[4] Tökélyes közállomány (constitutio) fogalma vagy Tökélyes status-tan (statistica), politica (1848); Tan Bolya- Bolyai Jánostól Mel-Tan Első kötet; A Történet-tan szelleme és becse.

[5] „Lenne nyelvünk alkalmatlanabb a tökélyesülésre, s ismernék, vagyis csak képzelhetnék akármely jobb szelleműt: azonnal félretéve, tétovázás nélkül annak adnám – ha cigány, héber vagy akármely más lenne is – az elsőséget." (BENKŐ 2003: 159).

Számba veszi nyelvünk mindazon tulajdonságait, amelyek szerinte megfelelnek a tökéletesség elvének. Először a névszói állítmány tömörségére tér ki, majd azt taglalja, hogy a szórend megváltoztatásával mily könnyen megváltoztathatjuk a mondat értelmét, míg ez más nyelvek esetében „erőszaktétel nélkül" nem lenne lehetséges. Itt mondja ki először, hogy emiatt is „azokat [...] csak úgy lehetne (s úgy igen is *lehetne*) lehetőleg tökélyesíteni: ha (kurtán szólva) a magyar szellemet merőben fölveszik, követik, úgy hogy nyelv-tanjuk mind egyezzék a magyarral, s legfölebb csupán szovaik különbözzenek. De báris ez valóban, mégpedig erősen könnyen és hamar kivihető: a szók idomja s hang-tökély könnyen megnyerhetésére nézve is a magyar előbb való még Európa s tán a föld-gömb legszebb már nyelvénél, az olasznál is." (BENKŐ 2003: 160–1). A magyar nyelv hangzása szerint is elnyeri az eszményi nyelv státusát: mind toldalékoláskor, mind szó kezdetén elkerüljük a mássalhangzó-torlódást. „Oly enyhítő utóhangzó nélkül ugyan tagadhatatlan [...]: hogy több egymás utáni szovaink gyakran csak döcögősön s nem folyólag (folytososon) dísztelenül, nem tisztán, *élesen* meghatározva ejtődhettek [...] De más tulajdona a magyarnak, mi szerint még az olasznál is sokkal simább nyelvű: kiviláglik abból: hogy, kivált szó elején: egynél több mássalhangzót nehezen szenved, s eddig is *jobb* hiányja mellet csak kénytelenségből tűrettek némely *újabb* eredetű szovainknál el." (BENKŐ 2003: 161–4). Ugyanígy a magánhangzó-torlódást sem szeretjük[6], és a magánhangzó-harmónia is oly tulajdonsága nyelvünknek, amellyel méltán más nyelvek fölé emelkedik.

Nézetei szerint a magyar nyelv tökéletessége ősiségéből is adódik, hiszen a világ egyik legrégibb nyelvén beszél a magyar nép, valamint abból, hogy „nem több nyelvekből egybeforrott nyelv: hanem eleinkkel együtt lett, vagy (ha tetszik héberül egy ADAMot vagy magyarul »népek atyját«, s EVAt vagy köz-anyát hinni, föltenni) az első emberek (odaszámlálva az első pár ivadékait is) a magyar nyelvet maguk kezdették alkotni". (BENKŐ 2003: 164).

Amint láthatjuk, a grammatikai meglátások mellett állandóan felbukkannak a korra jellemző, a nemzeti romantikára utaló elméletek is. Bolyai

---

[6] „Fontos, nyomós, hangosan szóló körülmény a magyar nyelv eredetisége, azaz (*naggyában*) változatlanul maradott, tisztán bejöttsége mellett az is: hogy a magyarban kettős magánhangzó s (Nagy János szerint is) eredetileg két mássalhangzó egymás mellett, kivált szó elején, nincs, hanem a magyar (még az al-nép is) minden szót tisztán, élesen, érthetőleg, megkülönböztethetőleg szokott ejteni" (BENKŐ 2003: 198).

Jánosnál is megtalálható az a 18–19. században az európai nyelvészek körében általánosnak mondható nézet, miszerint a távolkeleti nyelvek „filozófikus" jellegüknél fogva minden nyelvnél tökéletesebbek, eredetibbek, hiszen zárójelben utal arra, hogy csak a kínai és a japán nyelv régibb, nemesebb, mint a magyar.

Bolyai számára az eszményi nyelv egyszerű, tömör és természetesen jó hangzású. „A cél a nyelvre nézve (mely maga csak *eszköz* a tanra, mi utóbbi ismég csak eszköz a *köz-* boldogság határtalan emelésére) nem cifra nyelvpergés vagy hatalmas csergés, sem nem *zene* (musika, *melódia, aria,* dal): hanem főleg (*tőkélyes*) *értelem-határozottság (határozott és tiszta értelműség)*; amellett lehető *rövidség* (*egyszerűség*, idő- s helynyerés, *el*mondási kényelmesség, könnyűség), s végre *ki*mondási könnyű-, tiszta-, éles-, szép-, kellemes-, csinos-, kerekség" (BENKŐ 2003: 164–5). Az idézetből is látszik, hogy mindaz, amit eddig felsorolt, eltörpül azon kritérium mellett, miszerint értelmes, tiszta, világos megnevezésekre, szavakra van szükségünk. A nyelv, nyelvünk tökéletlensége elsősorban abban áll, hogy nincsenek benne egyértelmű szavak, azaz szavaink poliszémek, és hogy ugyanabban a szövegösszefüggésben az egyes szavak széles körű szinonimáit is használhatjuk. Ez a nyelvi gazdagság Bolyai szemében maga a tökéletlenség, hiszen a gondolatmenet világossága ellen munkálkodik. „Legnagyobb bajom s hátráltatóm pedig azon legcsekélyebb körülmény: hogy némely gondolatot az eddigi nyelvek több s néha ötvenképp is ki akarnak fejezni – mit csak a gondolatlan nevezhet nyelv-gazdagságnak; a belátó s józan okos pedig csak *fölösleges*, tehát *erősen káros* és *erősen ízetlen* tulajdonnak ismeri el." (Misc. 585).[7] E fölösleges és káros tulajdonság kiküszöbölése érdekében egy tiszta „Euklides(i) vagy mathesisi szellemben" megalkotott nyelvet képzel el, ahol a szavak egyértelműek, jelentésük nem a szövegkörnyezettől függ.[8] Erre a tökéletes matematikához hasonló nyelv megalkotására való törekvése készteti arra,

---

[7] Ennek ellenére kézirataiban nincs olyan mondat, amelyben ne sorjáznának a szinonimák, éppen azért, mert pontosítani akarja mondanivalóját, nem szeretné, ha valaki félreértené írásait.

[8] „[...] könnyen érttetik (könnyű meg – vagy föl – fogni ezzel), hogy tökélyesen szabályszerűleg (tehát következetesen s híven egyidomulag) csak úgy kezdhetnék: ha előbb Euklides(i) vagy mathesisi szellemben és szigorral (rigorral, more geometrico, mit matematicher Strenge) a követett nyelvszabályaimat kijelelném. Azonban, részint a nyelvbeli ízetlen bujaság, pazérlás szembetüntetésére, részint az azokkali (dusztig) ismeretségemre, részint világosítására (gyakran zárójelek között) bővön és mind magamnak, mind (kétségen kívül) az olvasónak az unalomig szolgálok" (Misc. 585).

hogy nemcsak a betűjelölésre vonatkozóan, hanem a szavak toldalékolására is újító javaslatokat tegyen, valamint megkísérelje az egyes központozási jeleket egyértelműsíteni.

3. Helyesírási és fonetikai megjegyzések

Mint ahogy nagyon sok korabeli, illetve korábban élt tudós, nyelvész munkájában a helyesírási, betűjelölési és fonetikai jellegű megjegyzések nem válnak élesen szét, Bolyai János sem tesz különbséget a kettő között.

Részben az egyszerűsítésre való szándék, részben az a tény, hogy a korabeli helyesírás sem egységes, azt javasolja, hogy „a' *mikor* csak abból zavar, homály nem ered, kerekedik, származik, növekedik, szaporodik: *rövid*-betűkkel írjunk. De csak akkor ajánltatik hát itt, nyelvünk *jelen* állapatjában, a' *rövid*-betűkkeli írás: mikor az által nem csak az irat értelme *nem* veszélyeztetik, homályosul, kétesül: hanem ugyanannak értelme' *vizsgálatja* sem kerül *több* bajba: hanem *hasonló könnyűséggel szembe-tűnő*. Így például »szóknak«, »jobban«, »jóban«, ... helyett »szoknak«, »joban-«, »joban-«" ...-t még *akkor* sem írok: mikor a *többi* szók értelménél fogva tán nem szenvedne kétséget, nem maradna kétség fön: hogy a' »szoknak«, »joban«" ... *mily* és mely értelemben veendő" (BJ 670/1v). Amennyiben azonban nem áll fenn ilyen kétértelműség, nyugodtan lehet a „rövid betűket" használni. Kivételt képez az *a, á, e, é*. E hangokkal/betűkkel kapcsolatban megjegyzi, hogy a régi írók (pl. Pápai-Páriz) teljesen következetlenül írták ezeket, azonban a mai nyelv állapota szerint ezt nem lehet megtenni. Ugyan e hangok/betűk esetében is rövidről és hosszúról beszél, világosan látja a köztük levő fonetikai különbséget: „a' nyelv' mai állapotjában minden esetre csak helytelenül, és a' nyelv mai műveltségénél káros erőszak nélkül többé nem is alkalmazhatólag, tekintethetik és állítathatik az »á« csak mint *hosszú*-»a«; az »é« mint hosszú-»e«; s meg-fordítva az »a« mint rövid-»á«; az »e« mint az »é« rövidje: midőn e' négy betű kimondása a' műveltt magyar-nyelvben nem a' *hosszúság, tartósság* által, hanem *egyéb* sajátsága, a' szájnak ejtésekori *állása, idomja' külömbözése* által, *lényegesen* különbözik; úgy: hogy az »a«, »e« ki-mondását bár meddig nyújtva is, abból soha az »á«, »ē« hang nem eszközöltetik" (BJ 670/3v–4r). Úgy véli, régen sem a hosszúság alapján különülhetett el a két hang egymástól, hiszen akkor is meg kellett lennie pl. a *kar, kár, var, vár* szavaink közötti különbségnek. Régi korok írástudó emberei sem azért nem különböztették meg a négy hangot írásban, mert nem lett volna négy különböző hangunk (*a, á, e, é*), hanem azért, mert

nem alakult még ki az a fajta „tökélyes” helyesírás, amely az egy hang – egy betű elvét követte volna.

Sajátos betűtárában külön jelet javasol az *á* hangnak, az *a* hang jele az *a* betű marad, az *e*-jé szintén a régebb is használatos *e*, míg az *é*-t *ę*-ként írja. Nemcsak e hangok írott képét változtatja meg, hanem a hosszú magánhangzókat vízszintes, a betű fölé írt vonallal (saját műszavával *nyú-jel*lel, *nyújtó-jel*lel) jelzi. Ugyanígy jelöli a kettőzött mássalhangzókat is. A kétjegyű mássalhangzók helyett is újakat javasol: a *cs* helyett *ç*-t, az akkor még szokásos *cz* helyett egyszerű *c*-t (ahogyan azt később Simonyinak sikerül kiharcolnia). Ám a *z* betűnek több hangértéke van (akárcsak a korábbi helyesírási rendszerben): takarhat *z*-t, *sz*-et, *dz*-t. A *zs*-re külön betűt javasol, ugyanakkor azt írja a jelmagyarázatokban (BJ 676/1r–v), hogy akár az *’s* betű is takarhatja a *zs*-t. A palatális mássalhangzóink esetében az *y*-t *j*-vel helyettesíti: *lj, nj, tj*, míg a *gy*-re a *dj*-t javasolja (amely szintén nem előzmény nélküli, mivel Heltai Gáspár is helyesírásrendszerében ezt használta). Kurzív írásban azonban a *j*-t beolvasztja az alapbetűkbe, lefele hosszabbítván azok szárát. Az *y*-t pedig az *ü* jelölésére használja.[9] Azonban – mint a felsoroltakból is kiderül – nem sikerül megvalósítania az egy hang – egy betű elvét.

Nagyon sokat foglalkozik a betűk írásával, különösen a kiadónak írt magyarázatokban, amelyben felsorolja a kis és nagy, nyomtatott és írott betűket, betűkombinációkat, illetve a lehetséges változatokat, felhívja a kiadó figyelmét arra, bármely kis elírás félreértést okozhat.

Az egyes központozási jeleket is sorra veszi, néhol szómagyarításokkal is él,[10] de csak a kötőjel és a zárójelek használatára tér ki részletesebben.

---

[9] „A’ mikor, a’ magyar-nyelvben, »cz«, »tz«, »cs«, »ts«, »gy«, »ly«, »ny«, »ty«, »sz«, »zs«, »dzs«, »dz«, »bb« csak-is *egy* betű; és csak akkor; [...] részint *kétség-kerülésért – értelmileg*, és, értelem-zavarból néha kétségbe-esés is származván, nétalán *erköltsileg* is – következetesség vagy-is következetesség vagy-is consequentia’, *helyes-írás’* vagy-is *írat’ helyessége’, igazsága’, világossága’, tisztasága’, jó módja’, czélszerűség’* vagy-is *alkalmas-volt’* sőt *értelem-határozottság*, tehát *ugyan-azon-egy* íratnak csak *egy-képpen* olvasódhatása’, vagy-is annak *egynél más*féleképpen olvasódhatásának *lehetetlenné* tevése’; részint *hely-nyerés’, költség-* és *fáradság-kimélés’* jelesen *írás-, írat-, olvasás-, olvasni-tanítás- és olvasni-tanulás-könnyítése, rövidítése’, egyszeritése’*, egy szóval *tömérdek kényelem* szerzés’; részint jó ízlés’, csín’; a’ *jelen*-tan’ rend-szere szerént, *merőben fölösleges* lévén, *cz* és *tz* között, nem különben *cs* és *ts* között, *gy* és *dj* között, *ly* és *lj* között, *ny* és *nj* között különbséget tenni” (BJ 681/1r–v).

[10] „[...] »-« köt-jel, »=« szó-(kötjel), »’« hiány-jel, betű-hiány-jel, csonkító-jel, szó-csonkító-jel [...] »,« ir-vonal latinul virgula interpunctionalis; »;« pont-vonal latinul semicolon [...] »„”« jel-jel, ide-jel, idéző-jel” (BJ 684/2v).

Abból indul ki, hogy minden jelnek külön funkciója van, így ugyanazt a jelet több funkció betöltésére nem szabadna használnunk. Ezért javasolja, hogy a kötőjel megszokott jele mellett az elválasztójelet kettős vagy hármas vízszintes vonallal jelöljük, amelyet ő *szak-jel*nek, *(szó-)meg-szakasztás-jel*nek nevez. „[...] ha a' fön-említett szükség 's cél úgy hozza is magával: hogy a' tömötten egy más után rakott betűkből álló szó részei egy mástól *el-válva* tűnjenek szem elejébe: arra a' szokott *köt-jel* a jó jel *nem* lehet; hanem célszerű, sőt szükséges, azon végre új jelet venni-föl, annak kijelelésére, hogy az úgy el-választott szó-részek, mind az meg-szakasztás mellett is, *az*-értelműek együtt: mint azon részeknek tötötten egy más után rakva által ered. Már ugyan igaz: hogy csak két vonalacska, három helyett, a' német köt-jel' módjára, egyszerűbb, könnyebb, kényelmesebb lenne: azonban, részint azon okból, hogy a' szónak oly, úgy szólva erőszakos el-törése' kijelelésére, *három* rövid ferde egy más fölötti ily vonalacska „≡" jobb ízlésű, jellemzőbb, jelentékenyebb – azon eszmére nézve tudni illik: hogy leg-alább, három, még pedig nem ugyan-azon-egy egyenes vonalba levő pont szükséges és elég minden oly más pont' helyzete' meg-határozására, melynek távjai az említett három ponttól meg-adódvák –; részint azért is, mivel az említett *német* kötjelnek ideig, de csak ideig, magyar-nyelv-tanunkban és magyar-nyelvünkben magában is bizonyos hasznát veendjük: *leg-alább jelenleg, 's mind addig*: míg nyelvünkkel *tökélyesen* tisztába még *nem* jöttünk, leg-jobb és -szebb a' szó-megszakasztás' jeléül „≡"-t venni-föl; *az-után* – mi-után tudni illik nyelvünkkel *tökélyesen* rendben leszünk – le-lehetvén ugyan azon három ferde vonalacska számát *kettőre* apasztani; mi azonban az előbb érintett okból – *mi szerént* tudni illik *három* oly vonalocska szebb és illőbb azon célra – még *akkor* sem lesz tanácsos." (BJ 673/1–2).

Nem kis bonyodalmat okoz számára az sem, hogy az írásban használt kötőjelnek a matematikában más szerepe van, akárcsak az általa javasolt elválasztójelnek vagy a különböző típusú zárójeleknek (saját szavával: *zár-jelek*nek). Szeretné, ha ezeket a megszokottnál jobban meg tudnánk különböztetni. Végül belátja: erre nincs szükség, hiszen a szöveg jellege mutatja, miként értelmezzük őket.

4. Záró gondolatok

Bolyai Jánost sokat foglalkoztatta a nyelv kérdése, és nem csak a magyar nyelvé. „Nyelvet jó néhányat tudott, s élete végéig megvolt benne az igény, hogy újabbaknak és újabbaknak hatoljon rejtelmeibe: »... miután egy

néhány *közelebbről* érdekesebb nyölvvel némileg, meglehetősen ismeretes vagyok (magyar, német, latin, frank, olasz, román), még más nyölvet akarok tanulni, egyik különösen a sinai és japáni lenne...«" (BENKŐ 2002: 183). Nyelvről szóló feljegyzéseiben állandóan a magyart hasonlítja az általa ismert nyelvekhez, és a nyelvről akkor sem szűnik meg elmélkedni, ha netán más tudományággal, jelesen politikatudománnyal, pénztannal, történettudománnyal foglalkozik. Többször felmerül írásaiban a nyelvrokonság kérdése is, de erről nem mond többet, mint kortársai.

Egész életművén átvonul a tökéletesség gondolata, mivel számára elképzelhetetlen az emberiség jóléte, erkölcsi nemessége a tökéletes tudományok, különösen a tökéletes nyelv ismerete nélkül. Habár matematikusként és nem nyelvészként írt korszakalkotót, nem mellőzhetjük azokat a gondolatokat is, amelyeket anyanyelvéről és a tökéletes nyelv megalkotásáról papírra vetett. Sajátos nézeteit részben a korábbi nyelvelméleteknek és kora nyelvfelfogásának, részben matematikusi gondolkodásmódjának köszönhetjük.

Irodalom

BENKŐ SAMU 2002. *Bolyai János vallomásai*. (Kiegészített, negyedik kiadás). Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.

BENKŐ SAMU 2003. (szerk.) *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai I*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár.

MIKÓ PÁLNÉ 1991: A magyar nyelvtudomány fejlődése a 18–19. század fordulóján. In: KISS JENŐ és SZŰTS LÁSZLÓ (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 475–9.

Fazekas Tiborc
(Hamburg)

Bukovinai székely tájszavak

Az 1883-ban és 1941-ben Magyarországra (bánáti telepekre, illetve Bácskába) áttelepített, majd az utóbbi telepítés helyszíneiről 1945-ben továbbmenekült és Tolna-Baranyában az onnan kitelepített németek falvaiban elhelyezett egykori bukovinai székelyek nyelvét régóta kutatja a magyar nyelvtudomány (l. ehhez FAZEKAS TIBORC: Mutatvány a bukovinai székely tájszótár anyagából. *MNy* 84 (1988): 339–355). A számos könyv és a sok tanulmány ellenére azonban mindmáig nem jelent meg átfogó, összegező munka a több országban és egymástól is hosszabb ideje elkülönülten élő bukovinai székelyek nyelvéről. Az alábbi szöveg részlet, egy, a bukovinai székelyek szókészletét, annak területi változatait és időbeli változásait is tárgyaló tájszótárból.

A szóalakként és példamondatként közölt nyelvi adatokat ebben a részletben egyszerűsített átírásban közlöm. A szócikkek használatához azok felépítésének rövid ismertetése szükséges.

A **vastagon szedett címszó**t (1) követi ***félkövér dőlt*** betűvel a szó nyelvtörténeti-nyelvszociológiai minősítése (2), ezután *dőlt* betűvel szedve szerepel(nek) az adatközlőktől följegyzett szóalakok(3), ez követi (zárójelben) a címszó szófaji meghatározása (4), majd félidézőjelben (’) következik a szó köznyelvi jelentése (5). Ha a szócikkhez példamondat (6) tartozik, akkor ez *dőlt* betűvel szedve új mondatként szerepel a szócikkben. Ha a címszóból további alakok, összetételek (7) is születtek, ezeket is felsorolom a szócikkben. Szükség esetén a szó, a szóhasználat stilisztikai sajátosságaira (8) is utalok. Amennyiben nyelvi, etimológiai, néprajzi megjegyzések (9) is tartoznak, illetve szükségesek a szócikkhez, úgy ezek zárják az adatsort.

Természetesen számos esetben rövidítéseket használok. Ezek a szócikk fent ismertetett fölépítésének több helyén is szerepet kapnak.

A nyelvtörténeti-nyelvszociológiai minősítés (2) esetében a következő rövidítések fordul(hat)nak elő: b = valódi (tulajdonképpeni) bukovinai székely tájszó; cs = a moldvai csángóból átvett, a csángóban is ismert tájszó vagy jelentés; e = Erdélyben is ismeretes, az ottani „alapnyelvjárásból” (az elvándorlás előtt beszélt nyelvjárásokból) megőrzött szó; h = hapax legome-

non, egyetlen egyszer feljegyzett szóalak; i = idegen szóként fennmaradt szókölcsönzés; j = a jugoszláviai bukovinai székely telepek nyelvének sajátossága; k = kihalt, ma már nem hallható szó, szóalak; m = magyarországi szó, az utóbbi évtizedek során az ottani nyelvváltozatokból átvett alak; n = neologizmus, újabban használt kifejezés (többnyire régies, archaikus szóalakok helyettesítésére); r = ritka, csak „maguk között" használatos szó; v = visszaszoruló, régies szóelem.

A szófaji minősítés (4) rövidítései többé-kevésbé maguktól értetődő alakok, jelentésük a következő: (fn) = főnév; (fö) = földrajzi név; (hsz) = határozószó; (ii) = tárgyatlan (intranzitív) ige; (isz) = indulatszó; (ksz) = kötőszó; (megsz) = megszólítási forma; (mn) = melléknév; (mut) = mutatószó; (ne) = névelő; (nm) = névmás; (nu) = névutó; (sz) = számnév; (szn) = személynév; (ti) = tárgyas ige; (tn) = tulajdonnév.

A címszó stilisztikai értékére, a szóhasználat sajátosságaira, a szituatív szóhasználatra (8) a következő rövidítések utalnak: tréf. = tréfás; pej. = roszszalló, pejoratív, káromkodásban használatos alak; euf. = kedveskedő, szépítő, eufemisztikus alak; fam. = bensőséges, gyermeknyelvi, familiáris alak; biz. = csak bizalmas szóhasználatban; gúny. = gúnyos szóalak, szóhasználat; dur. = durva, bántó célú szóhasználatban; rég. = régies, elavult, gyakorta a beszélőknek a többi jelenlévőtől való elkülönülését szolgáló alak.

A kiegészítő megjegyzések (7 és 9) között az alábbi rövidítések fordul(hat)nak elő: Fr = szókapcsolat, frazeológiai egység, szóláshasonlat, szólás; Der = származékszó, képzett szóalak; Kö = közmondás; Össz = összetett szó, szóösszetétel; Szöv = kötött szövegegység; Né = néprajzi természetű megjegyzés; T = tartalmi, tárgyi jellegű megjegyzés; Ik = igekötő használata következtében bekövetkezett jelentésváltozás. A szó történetére, eredetére utaló rövidítés az Er: = eredet, a szó származására vonatkozó saját megjegyzés, kutatási eredmény, ezt követően az alábbi rövidítések szerepelhetnek: ro = román; né = német; szh = szerbhorvát; le = lengyel.

A szószedet használatakor nélkülözhetetlen technikai rövidítések a szövegben a következők: l. = lásd (utalócímszavaknál); vö. = vesd össze (szinonimáknál vagy más okból egymással kapcsolatban álló szavaknál, egymásra utaló céllal); v. = vagy; ua. = ugyanaz; kb. = körülbelül; tkp. = tulajdonképpen; vki = valaki; vmi = valami; ill. = illetve; ~ = (tilde) a címszó ismétlése; || = példamondatokat elválasztó jel (több példamondat esetén).

A nagyon sok adatközlő, akik segítsége nélkül nem állhatott volna összse az alább következő szószedet, részletes fölsorolásától e közleményben

eltekintek. Köszönet illeti őket, és remélem, a teljes szótár elkészültével mindannyian fölkerülnek majd a „szerzők” közé.

a ***e*** *a* (nm) ’az’. *Mikòr kérdëtték tölle, hoGY ki csináta, akkor mõta, hoGY nem ö vot a.*

abajdóc ***e r*** *abajdoc, abàjdóc, abàjdoc* (fn/mn) ’zavaros, bizonytalan, zavart, bajt okozó, nyugtalan (ember)’. *Szëgén komám eröst abàjdoc embër vot, mindig kerëste a bàjt.*

abajog ***e r*** *abajog, abajog* (ii) ’sír’. *Elig tuttùnk dogozni, folytòn ott abàjgott a sok gyèrmëk a nyakùnkon.*

abba helybe ***e*** *abbahejbe, abbẽjbe* (hsz) ’azonnal, hirtelen’. *A jómulkòr lëmëntem a Pelikánhoz, oda jaz ábécébe, s mëgláttam a jusàjtot, abbẽjbe vëttem, nèm valami òlcso dolog, de hát vëttem, mèrt szerëtëm.*

abba van ***e r*** *abba van* Fr: ’azt hiszi, reméli’. *Én akkòr még abba vòtam, hogy másnap ësmeg találkozùnk.*

abbahagy ***e*** *abbahagy, abbahagy* (ti) ’félbeszakít, félbehagy, abbahagy’. *Nëhez ezëkvel az ùj sëgédëkvel a dògom, met abbahaggyák a mùnkát mikòr a kedvik úGY hòjza.*

abbiza ***e*** *abbiza, abbizony, abbizò* (hsz) ’bizony, az bizony’. *1.: Futtak mind uruságétt, de hëjábo, met abbiza addigra mëghótt. 2.: Abbizò nehëz vòt, nèm tuttuk mëgemèlni akik ot votunk.*

ablak ***n h*** *ablak* (fn) ’kirakat’. *Zablak telë vàn aszònygya, szalámi, kòlbász, mìndën, aszòngya, bótok, mìndën, hát ott iélët van.*

ablak fája ***e*** *ablak fája* (fn) ’ablakkeret, ablakpárkány’.

ablakéveg ***e r*** *ablakéveg, ablakéveg* (fn) ’ablaküveg’. vö. **ablakszem**

ablakos ***e*** *ablakos* (fn) ’egy lepedő-szövésminta neve’. *Akkòr szöttük az ablakost, azok, az mìnd ünneplö lëpedök vòtak.*

ablakszem ***e*** *ablakszëm* (fn) ’ablaküveg’.

ablaktángyér ***e v*** *ablaktángyér, ablaktánygyér, ablaktángyér* (fn) ’ablaküveg’. *Ojan erössen vèrte a iég a házot, hogy mìnd ësszetörte a zablaktánygyérokot.*

áboskodik ***h*** *áboskodik* (ii) ’ágaskodik’. *Mëggyúccsuk a gyërtyákot, s a sok gyèrmëk mënd ott áboskodik vajëgy cukórkájétt a zódág alatt.*

abrancs ***e*** *abrancs, abrancs, abrincs* (fn) ’karika, abroncs’. *Ojam vastag abrincsokval foGták ëssze, minD a karom, nógy mëgën széjjelessën.*

ábrázat ***e v*** *ábrázat, ábrázot* (fn) ’arc, ábrázat’. *Fëlötöznek ojànkor a lëgényëk maszkarábo, s az ábrázattyikot is békenyik koròmval.*

abriktol ***m*** *abriktol, abriktoll* (ti) ’ver, üt, elver’. *Mëgmérgesëdëtt apoka, jól mëgabriktollta ököt, csak úgy zèngëtt az udvòr.*

abrosz ***e*** *abrosz, abrasz* (fn) ’asztalterítő, abrosz’. *Má magùnk szöttük meg az abraszokot is, osztovátánn szöttük őköt.*

absitos ***v*** *absitos* (fn) ’leszerelt katona, obsitos’.

abszalutt ***e*** *abszalut, abszalutt, abszalùte* (hsz) ’egyáltalán, teljesen’. *Én abszalutt biztoss votam, hogy sokájig nèm maraDhatùnk má ott Bácskábann, met a főd a dobrovojácoké vot elötte.*

acskó ***m*** *acskó, acskou* (fn) ’zacskó’. *Eröst jó èmbër vot az a tanittò, mindég vot nálla ëgy acskó cukórka, aszt osztogatta nekünk.*

ad ***e*** *ad, ád* (ti) ’ad’. *Az olyàn joszivá vot, nekëm atta vòna még az üngit ës a testyiröl, hogy më̈g ne fájzak.|| Nëzzük, mit ád a Joistën, m’re këll mënnyek ezutánn?*

ád l. **ad**

ádámalma ***e*** *ádámàlma, ádámàlma, ádámàlmája, ádámcsutika* (fn) ’ádámcsutka’. *Az úGY tudott inni, hogy nëm ës mózgott közben az ádámàlmája, csak nyèlte el az itàlt magába.*

ádámalmája l. **ádámalma**

ádámcsutika l. **ádámalma**

addig ***e*** *addig, addig, eddig* (hsz) ’mindaddig, közben, olyan sokáig’. *Addig mota neki a lëgén a magájét, hoGY immá mìndënt èlfelëdëtt a szëgé lëjá.*Der: *addiglan* (hsz) ’ua.’. Fr: *addig-addig* ’az idő múlását jelző, a részletek kihagyását érzékeltető elbeszélő fordulat’.

addiglan l. **addig**

addsza ***e r*** *addsza, acca* (isz/ti) ’add csak, kérem’. *Acca hamàr ide a kezëdet!*

adekát ***i v*** *adëkát, adukát, adukátòr, ádvokát* (fn) ’ügyvéd’. *Akkòr jött ëgy papìr és minnyá këllëtt mënnyek Radócba az adëkáthoz, béhìttak oda èngëm.*

adoma ***m*** *adoma* (fn) ’fejlődésben visszamaradt gyermek’.

adresz ***i*** *adresz, ádresz, áDresz* (fn) ’cím, lakcím’. Der: *adresszál* (ti) ’címez’.

adresszál l. **adresz**

adukátor l. **adekát**

advokát l. **adekát**

áfijum ***j*** *áfijum* (fn) ’ópium, máktej’.

áfina l. **afinya**

afinya ***e r*** *afinya, áfina, afinyak* (fn) 'fekete áfonya (Vaccinium myrtillus)'. *Ojànkor afinyatëját főZtünk neki, hogy ne fájjon a hasa.* Vö.: **kokojza**.

ág ***e r*** *ág* (fn) 'hajfonat'. *A kicsi lëjánkák haját elöször három ágba fonták.* Fr: *ágra van csapva* 'ki van csapva, gazdátlan, nem törődnek vele'.

ágacska ***e r*** *ágacska, ágocska* (fn) 'faág, vessző'.

ágál ***e*** *ágáll* (ii) 1. 'hangoskodik, érvel'; 2. 'henceg, felvág'. *Hijába mõta a magájét, hijába ágállt, nem használt ott immá a szép szó.*

ágas ***e r*** *ágas, ágos* (fn) 1. 'rúdszárny, a szekér része'; 2. 'takarmánytartó, etető az állatok jászla fölött'.

aggos ***b r*** *agos, aggos* (fn) 1. 'szőrösen született, rosszul fejlett, feltűnően ráncos bőrű csecsemő'; 2. 'testileg fejletlen, beteges, gyámoltalan gyermek'; 3. 'angolkóros'. *Az aggos gyermekët mëGfőZték. Vót három asszon, s mind a háromnak ugyanaz vot a neve. Azok ëösszeszettek kilènc-kilènc fòrgácsot a favágó csutakról, s avval tüzet tëttek. Amikòr a viz fòrott,az ëgyik asszon fölé tartotta a gyèrmekët, miközben a másik kettö napszentület felé háromszòr mëGkerülte a házot, s minden kerüléskor bészólt: – Mit főz, komámasszon? – Aggot főzök – felëlte a bèntvalo. Arra felëltek a kintiek: – Kövér legyën belölle! Ezt így mëGcsináták háromszòr, s akkòr a gyermëknek elmúlott az aggossága.* Né: Minden adatközlő jelzi, hogy ő is csak hallotta a dolgot, közvetlen tapasztalatai nincsenek, legfeljebb ismer valakit, aki aggos gyermek volt. A dolog tabu-természete miatt meglehetősen ellentmondásosak a rítusleírások is, van ahol ténylegesen a vízbe teszik a gyereket, van ahol csak a víz fölé tartják. Létezik utalás arra is, hogy csak olyan házban lehetett a rítust végrehajtani, amelynek két külön ajtaja volt, s az egyiken jöttek be, a másikon mentek ki a közreműködők. Sok adatközlő szerint kilenc egynevű asszony hajthatja csak azt végre, akkor értelemszerűen kilencszer ismétlődnek a kérdések és a válaszok. Van olyan változat is, ahol az asszonyok ezenközben kézből kézbe továbbadják egymásnak a gyereket.

Megint más változatok szerint az aggos gyermeket a befűtött illetve hideg kemencébe kell lapáton rövid ideig betartani, akkor elmúlnak a ráncai. Az aggos gyermek betegségének oka szemmel verés az elbeszélők szerint, mások az anya terhesség alatti viselkedésére (valami szőröset megcsodált) vezetik azt vissza. A titoktartás miatt sok a félreértés, a félreértelmezés is, így van adat az angolkór vagy a vízfejűség aggoskénti meghatározására is. Adat van arra is, hogy az aggos és a váltott gyermek ugyanazt jelenti. vö. **váltott gyermek**

ágy ***e*** *ágy* (fn) 'fekvőhely, ágy'. Der: *visellö ágy* `az az ágy, amiben aludni szoktak, szemben a díszül szolgáló ünnepi/vendégággyal'.

ágybütü ***e r*** *ágybütü, ágy bütüje* (fn) ’az ágy vége, az ágy sarka’. *Ësszekucorottùnk az ágy bütüjénél s olyan szépënn aluttùnk, mint a tèj.*

ágydaróc ***b r*** *ágydaróc* (fn) ’kenderből szőtt ágylepedő’.

ágyékhártya ***v*** *ágyékhártya* (fn) ’rekeszizom’.

ágyi gúnya ***h*** *ágyi gúnya* (fn) ’ágynemű’.

ágyinemá ***n*** *ágyinemü* (fn) ’ágynemű’.

ágyodra ***v*** *ágyodra* (fn) ’az ágy oldaldeszkája’.

agyusztál ***n*** *aggyusztál, agyusztáll* (ti) ’(vesszővel, többnyire gyereket) elver’. *No, több se këllëtt neki, vëtte a pácáját és jól elagyusztállta őköt.*

ahajt ***e r*** *ahajt, ah~jt* (hsz) ’azonnal, rögtön, azon a helyen’. 1. *MëGfoGta, de ahājt el is doBta, met ojan forró vot a keziben a fazak füle.*2. *Ahajt mëGszakadott a szüve, úgy mëgéjedëtt.*

ahuvá ***e*** *ahuvá* (nm) ’ahová’.

áj ***e r*** *áj, kiáj* 1. (ti) ’váj, ás’. *Addig ájta a fődet a puszta kezivel, míg a vére ës kisērkëtt az úján.* 2. (isz/fn) ’jaj, ajjaj’. *Biza akkòr áj vot immá nëki!* Der: *ájgat, àjgat* ’jajgat’. *Mikòr mëGfoGták, s rejacsukták az àjtòt, akkòr mán hëjábo àjgatott, nëm hālta mëg sënki.*

ajak ***cs*** *ajak, ajok* (fn) ’1. ajak; 2. áll, állcsúcs’. *Mikór mënt hazafele, beléesëtt a zárokba és ësszetörte a zajakát.* vö. **buddza**.

ajánl ***e*** *ajál, ajáll* (ti) ’ajánl’. *Azt ajállta nekëm az òrvos, hogy në dogozzak tovább abban a gyárban, met a tüdömet ellepi a por.*

ájaz ***e v*** *ájaz, ájaz, ájoz* (ti) ’feszít, támaszt’. *KiájoZtùnk akkòr ëggy ëjen láncot, s avvàl probáltuk mëgmozdittani a tækét, de nëm bírták a lovak.* Össz: ajzóvas ’zabla’.

ajazat ***b*** *ājazat, ājazat* (fn) ’alom’.

ajbaj ***m*** *ajbaj, àjbaj* (fn) ’kellemetlenség, gond, baj’. *Vot ott osztán ëlég àjbaj azokval a kœlykëkvèl, fòlyton vëszekëttek, ëggyik a másikval.*

ájër ***e r*** *ájër* (fn) ’levegő’. *Aszmónta az òrvos, hogy nëm këll neki sëmmi más, csak tiszta fris ájër, s akkó minnyá mëggyógyul.*

ajgal ***j*** *ājgal* (ii) ’éljenez’.

ajgat ***e*** *ājgat, ājgat* (ii) ’jajgat’.

ájmëg ***e*** *ájmëg, ájjmëg* (isz) ’Vigyázz!; Várd csak meg a dolog végét!’ (Fr)

ajtós ***cs*** *ājtos, ajtós* (fn) ’ajtónálló, kapus’.

ákác ***e cs*** *ákác, ákác, agác, agáca(fa)* (fn) ’akácfa’. *Nëm ßot más ottàn, csak agácfa, avvàl këllëtt tüzèljünk egész éjjel.*

akkerra ***e*** *akkërra, akkërra* (hsz) ’addigra, akkorára’. *Én biza nëm tudòm mëgmòndani, hogy mit csinyáltak, de akkërra az èmbër biza mëg vòt hālva, mëgállott a szüße.*

akkor ***e*** *akkór, akkor, akkō* (hsz) ’akkor, akkortájt, aztán’. *Még csak lëgénke vot akkō, de mán nagyon tutta, hogyan këll bánni a loßakval.* Der: *akkorba,akkorëba, akkorjába* ’ua.’. *Akkòrba nyár vot.*

akkoracska ***e*** *akkoracska, akkoracska* (mn/mut) ’kicsi, apró’. *Mikòr vëttem a palántákot, még csak akkoracskák votak, mint az újam, de osztá mégës mëgerősöttek szépënn.*

akkoriba ***e*** *akkorëba, akkoriba, akkorjába* (hsz) ’akkor, abban az időben’. *Akkoriba nagyon sokan ’jártak Módußába fourra, met a bojérok szépen mëGfizették őköt.*

akkorka ***b*** *akkorka, akkorka* (mn/mut) ’nagyon kicsi, darabka’. *Akkòrka sëm maratt nekëm, hogy vajëGY falást ëhettem vona belölle.*

aknasó ***b*** *aknasó, aknasó* (fn) ’kősó, bányából való sódarab’. *Vot még ëGY kis aknasó nállam, avvàl sóZtuk el a hust.* Vö: **huszkasó**

akol ***e*** *akàj, akòj, akój* (fn) ’akol, juhistálló és kerítés, az esztena körül épített karám’. *Adigra ojàn sëtét lëtt immán, eliG tuttuk béhajtani a bìrkákot az akòjba.* Der: *akjoz***,** *akjaz* (ti) 1.’kitakarítja, kitrágyázza az aklot’; 2. ’Állatokat behajt az akolba’.

akona ***m j*** *akona* (fn) ’akna, kéménynyílás’.

ákovita ***e*** *ákovita, ákovita* (fn) ’pálinka’. *MëGszítták magikot a finom ákovitával, erösz jó kedvik lëtt, s èlfelejtëtték, hogy métt is indùltak el.* Er: Valószínűleg az ’Aqua vitae’szeszesital-márkanév hatására főnevesült alak.

aksamétos ***j*** *aksamétos, akszamétos* (mn) ’méltóságteljes, lassú, pontos, rendes’. *MëgérkëZtek, nagy aksamétosan leszállottak a szekérről, mintha csak a këráj érkezëtt vòna mëg.*

akt ***i cs*** *akt, ákt* (fn) ’irat, ügyirat, akta’.

akurátus ***v*** *akkurátus, akurátus* (mn) ’meggondolt, lassú, alapos’.

alá ***cs*** *alá, alája, alája* (hsz) ’alá’.

alábbacska ***e r*** *alábbacska, alabbacska* (hsz) ’valamivel lejjebb fekvő’.

alabbant ***b*** *alabbant, alabbant* (hsz) ’távolabb, lejjebb a faluban, a völgyben’.

alábbvaló ***b r*** *alábbvalo, alább való* (mn) ’lentebbi’.

álablak ***e v*** *álablak, álablak* (fn) ’1. engedély nélkül épített ablak; 2. vakablak’.

alagya ***b j*** *alagya* (fn) ’siratóének’. Er: Összefügghet az ’elégia’szóval.

alakor ***e v*** *alakor, alakor* (fn) ’rossz minőségű, egyszemű gyenge búza, tönköly (Triticum monococcum/spelta)’.

alaménium ***m*** *alaménium, alaméniom* (fn/mn) ’alumínium’.

alamuszta ***e r*** *alamuszta, alamuszta* (mn) ’sunyi, alamuszi’.

alattvaló ***b*** *alattvaló, alattvalo* (mn) ’lent fekvő, mély, alsó’. vö. **alábbvaló**

Albërt ***e*** *Albét*, *Albët, Albëtka* (tn) ’Albert’.

áldás ***e r*** *áldás* (fn) ’termés, gabona’.

áldott ***e r*** *áldott* (mn/hsz) ’1. áldott, szerencsés; 2. minden egyes (nyomatékosításra)’. *Mindën áldott nap vártam rëja.*

alfél ***e*** *alfél* (fn) ’fenék, ülep’.

alföld ***h*** *alföd* (fn) ’alvilág’.

alhatnék ***e r*** *alhatnék, alhatnék, alhatnám* (fn) ’álmosság, fáradtság’.

áligat ***b*** *álligat, álligat* (ti) ’állítgat, felállít’.

álingál ***r*** *álingál, állingál* (ii) ’ácsorog, tétlenkedik’.

alít ***cs r v*** *alít, alitt, alétt, alét* (ti) ’1. olt; 2. altat; 3. gyanít, sejt, vél’.

alivánka ***cs b r*** *alivánka, alivánka, álivánka, álëvánka* (fn) ’bőjti étel: kukoricalisztből, tejjel, savóval vagy aludttejjel kikevert, a pitéhez hasonló tészta, amit a kályhán vagy a kemencében megsütöttek és túróval töltve vagy forró vajjal leöntve ettek meg’.

alj ***e v*** *āj, alj, ajj* (fn) ’szoknya, alj (ruháé)’.

álkapca ***m*** *állkapca, álkapca* (fn) ’állkapocs, állcsont’.

állás ***e v*** *állás, álás* (fn) ’1. az állatok, lovak helye az istállóban; 2. frontvonal’.

állít ***e*** *állit, állitt, állítt* (ti) ’felfogad, hív’.

álló ***e v*** *álló* (mn) ’egész, teljes (időtartamot jelölő főnevekkel)’.

állóángyázik ***b v*** *állóángyázik, állóánygyázik* (ii) ’gyerekjáték: bakugrás’.

almabüzü ***b k*** *almabüzü, almabüzzü* (fn) ’kamilla, (orvosi) székfű (Matricaria chamomillae)’.

almacsutika ***b v*** *almacsutika, almacsutika* (fn) ’almacsutka’.

almárijom ***e v*** *almáriom, almárijom* (fn) ’ajtós v. fiókos szekrény’.

almás ***e*** *almás, ālmáss, almás* (fn/mn) ’almás, egy szövésminta neve’.

almásstrudli ***r j*** *almásstrudli* (fn) ’almásrétes’. Er: né: *Strudel = rétes.*

álnokmenyasszony ***r j*** *álnokmënyasszon* (fn) ’lakodalomban menyasszonynak beöltözött személy’. Né: A sokféle lakodalmi játék egyike volt az igazi menyasszony megtalálását célzó feladat a vőlegény számára, aki több,

menyasszonyi ruhába bújtatott, arcát elfedő 'álmenyasszony' közül kellett kiválassza az igazit.

alol ***e v*** *alol, alol* (hsz) 'lent, alul'.

álomlopás ***b r*** *álomlopás* (fn) 'a jó alvás átvitele rosszul alvókra, főleg gyerekekre'. Né: A jól alvó haja szálát észrevétlenül el kell lopni és parázsba dobni, majd a kisgyereket fölétartani.

álommák ***b r*** *álommák* (fn) 'tüskés szárú mák (Papaver somniferum) csecsemők altatására-nyugtatására főzet készítéséhez használt gubója'. *Vot ojan, hogy a zédësannya mëGföZte a mákot, kiszëtte a girizdekët a máknak a fejiböl s aZt belétëtte a tējbe, s a vót az álommák, aZt atta inni a kicsinëk.*

álován víz ***cs b v*** *álován viz* (fn) '1. mély víz; 2. a Szucsáva medrében áradás után a mélyedésekben megmaradó nagyobb vizek'.

alsó ***e cs r*** *alsó, āsó, assó, also* (mn/fn) '1. alul lévő, alulsó; 2. déli (szél)'.

alsó rokoja ***e v*** *alsó rokoja, āsó rokoja* (fn) 'alsószoknya'.

alsójárom ***n*** *alsójárom, āsójárom* (fn) 'alfa (a járom része)'.

alsus ***b k*** *alsus* (fn) 'községi elöljáró'.

általvető ***e v*** *átalvetö, átallvetö* (fn) 'tarisznya, vállon átvetett kettős zsák'.

aludik ***e v*** *aludik (aluszom, aluvék, alu/do/tt, alunnám, aluggyék)* (ii) 'alszik'. Der: *alukál* 'szendereg'.

álvész ***b r*** *álvész* (fn) 'keserű anyag, amivel az anya mellbimbóját bekenték, hogy elválasszák tőle a gyereket'.

alvópor ***n*** *alvópor* (fn) 'altatópor, altató'.

Ambarus ***e*** *Ambarus, Ambarus* (szn) 'Ambrus'.

ámbitus ***e v*** *ámbitus, ámbituss* (fn) 'nyitott tornác'.

ámbolyog ***e r*** *ámbojog* (ii) '(céltalanul) ácsorog, lődörög, bolyong'.

amelyik ***e r*** *amëik, amëjik, amék* (von nm) 'amelyik'.

amiért ***e r*** *amiétt, amétt, amét* (von nm) 'amiért'.

amijent ***e v*** *amëent, amëjent* (hsz) 'azonnal, mihelyt'.

amilyen ***e r*** *amëjen, amëen* (von nm) 'amiért'.

amment ***b v*** *ammënt, ámmënt, ámmën* (fn) 'Ámen (imádság végén)'.

ammiján ***e r*** *ammiján, amiján* (mut/hsz) 'amiatt'.

ámolog ***e r*** *ámolog* (ii) 'bolyong, bámészkodik, ácsorog'.

ampolna ***e r*** *ampolna, ampolna* (fn) '1. a bor vagy a víz tartására szolgáló miseedény; 2. kis kancsó'.

Andrásfala ***b*** *Andrásfala, Andrásfala* (fö) 'Andrásfalva, a negyedikként, 1777 után alapított bukovinai székely falu'.

ándung ***j m*** *ándung, ándung* (fn) '1. fogalom, elképzelés; 2. kedv'. Er: né: *Ahnung = sejtés, fogalom.*

angria ***cs r*** *angrija, angrija* (fn) ’légy, bogár’.

ángy ***e v*** *ángy, ánygy, ángyi, ánygyi* (fn) ’az idősebb testvérek felesége, sógornő, sógorasszony’. *S aszmóngya, tuggya ángyi, me aszmónta nekëm ángyikám, tuggya mit?* Der: *ángyika, ánygyika* ’ua’.

angyalbëgyërő ***n*** *angyalbëgyërő, anygyalbëgyërő, anygyalbëgyëlő* (fn) ’burgonyás tészta, nudli’.

angyalköze ***j n*** *angyalközze, anygyalközë* (fn) ’sorköz, oszlopköz’.

angyalpálinka ***b r*** *angyalpálinka, anygyalpálinka* (fn) ’halott gyermek torán a vendégeknek adott köménymagos pálinka’.

Annacska ***e*** *Annacska, Annacska* (tn) ’Anna (női név)’.

anne ***b*** *annë, an në* (mut) ’az ni, az ott’.

antól ***b v*** *antól, antul* (hsz/mut) ’annál’. Fr: *antul jobban* ’annál inkább’.

Antuska ***b r*** *Antuska, Antuska* (tn) ’Antal (férfinév)’.

anyafog ***b v*** *anyafoG, anyafog* (fn) ’tejfog’.

Anyámasszony ***e r*** *anyámasszon, anyámasszon* (fn/megsz) ’az anya gyerekek általi megszólításának formája a református családokban’. Vö: **Apámuram**

anyámé ***b v*** *anyámé, anyámé* (fn/megsz/isz) ’atyámfia’. *Jaj anyámé, hányszor mõtam, hogy vigyájz jobban a zállatokra!* T: csak jelenlévő személy, közvetlen megszólításakor használatos.

anyatárs ***e v*** *anyatárs, anyatárs* (fn) ’nászasszony’. Vö: **apatárs**

annyi ***e v*** *annyi, ~nyi* (hsz/isz) ’1. annyi; 2. elég’. *}nyi gòndom vot, hogy nem ës tuttam hol kezdjem. Nekëm ëlég ëGY küs vacsara is, lefekszëm, s ~nyi.* Der: *anyicska, anyicska* ’nagyon kevés,éppen csak egy kicsi’. *Vaj anyicska tejët se adott immán a tehen.*

anyo ***r v*** *anyo* (fn/megsz) ’anya, anyuka’.

anyoka ***b v*** *anyoka, anyoka* (fn/megsz) ’édesanyám, anyuka’.

apaállat ***b v*** *apaállat, apaállat* (fn) ’kos, hím juh’.

apadusozik ***b v*** *apadusozik* (ii) ’gyerekjáték, egymás leköpködésével folyik’.

Apámuram ***e r*** *apámuram, apámuram* (fn/megsz) ’az apa gyerekek általi megszólításának formája a református családokban’. Vö: **Anyámasszony**

apatárs ***e v*** *apatárs, apatárs* (fn) ’nász’. Vö: **anyatárs**

ápërtén ***e v*** *ápërtén, ápërténn* (hsz) ’nyíltan, kereken, egyenesen’.

ápfog ***e cs r*** *ápfog, ápfoG* (fn) ’zápfog’.

apika ***m r*** *apika, apika* (fn/megsz) ’apa, apuka’.

ápilis ***r v*** *ápilis, ápilis* (fn) 'április (hónap)'. *Òt vòtùnk egész márcijus, nëm, ápilisig, ápilisig, ősztöl ápillisig, ëGY télënn, egész télënn ot hát.*

apoka ***b v*** *apoka, apòka* (fn) 'apuka, apám'.

ápol ***b v*** *apol, ápol, ápoll* (ti) 'szeret, ajnároz, kényeztet'.

áprendál ***n*** *áprendál, áprendáll* (ti) 'ócsárol, szid'.

aprít ***b r*** *aprít, apritt* (ii) 'sietve lépked'.

apró ***cs b r*** *aprò, apro* (fn) 'himlő, bárányhimlő'. Össz: *aprókőte* 'himlőhely'; *aprókőtess* 'himlőhelyes'; *apróàlmáss, alpróàlmacskás* 'szövetminta elnevezése'. Der: *aprább* 'finomabb (liszt, dara)'. *Vëszünk két fajtát, a kettöt ësszekevèrjük, van ëGY kicsi dara van, a másik aprább liszt, és olyan finom, hogy na!*

aprólék ***e*** *aprólék, apròlék* (fn) '(csirke)aprólék, a levágott állatok apróléka'.

aprószëntëkël ***e r v*** *aprószëntëkël, apròszëntëkëll* (ti) 'vesszővel, ostorral megvereget'. Né: A karácsonyi-újévi szokáskör részeként aprószentek napján (december 28.) a gyerekek vesszőnyalábbal, másutt fonott fűzfaostorral a kezükben bejárták a falut és megütögetik az embereket az alábbi mondóka kíséretével: *Aprószëntëk, Dávid, Dávid, jó egességvel viseld az új esztendőt!* Der: *apròszëntëkëlö* 'fűzfából készült ostor, aprószentekelésre'.

áptojás ***r v*** *áptojás* (fn) 'záptojás'.

arany ***e r*** *arangy, aranygy* (fn) 'arany'. Der: *aranygyos* 'aranyos, kedves'. Össz: 1. *arangycsërcs, arangycsërcse* 'arany fülbevaló'; 2. *aranygymíves* 'ötvös'; 3. *arangypili, aranypili* 'aranyfüst, aranybevonat'. Der: *aranypiliz, aranpiliz* 'arannyal befuttat, bevon'. Né-Fr: *aranyos víz* 'karácsony másnapján a kutakból húzott friss ivóvíz, ami azért aranyos, mert éjfél után megfürösztötték a Jézuskát. Éhgyomorra kellett inni belőle'. Fr: *aramval futtatott* 'aranyozott, arannyal bevont'.

araszt ***e k*** *araszt* (fn) 'arasz (mértékegység)'.

arató ***e r*** *arató, aratò* (fn/mn) '1. arató(munkás); 2. aratás; 3. aratni való'.

arcbeszéd ***b r*** *ārcbeszéd* (fn) 'mimika'.

árdéj ***i k*** *árdéj, árdéi* (fn) 'édespaprika'.

árënda ***e r*** *árënda* (fn) 'földbérlet'. Der: *árëndál, árëndáll* 'földet bérel'. Fr: *árëndás főd* 'bérbeadott földterület'.

arëszt ***i r*** *arëszt, areszt* (fn) 'börtön'.

árgyilányos ***b v*** *árgyilányos, árgyilános* (fn) ' „csoszogtatós tánc", az egyik táncfajta neve,' vö. **silladri**

áristom ***e v*** *áristom, áristom* (fn) 'börtön'.

árja ***cs b k*** *árja, árja, árija* (fn) ’szérü, szérüs kert’.

árkus ***e r*** *árkus, árkus* (fn) ’1. papírméret, egy ívnyi papír; 2. nagy (hosszú) papír, írás’.

ármádija ***e v*** *ármádija, ármádija* (fn) ’hadsereg’.

ármáta ***i k*** *ármáta, ármáto* (fn) ’hadsereg’. Er: ro: *armată* ’ua.’.

árnyékalj ***e v*** *árnyékàlj, árnyék~j* (fn) ’kocsiszín, fészer’. *...két csopòrt mozsikás vòt, az ëggyik kìnt az árnyékājban, s a másik bènt a szobában.* vö: **szinyalj**

árnyéktartó ***e r*** *árnyéktàrto, árnyéktartò* (fn) ’esernyő, napernyő’.

arogáncs ***n*** *arogáncs* (mn) ’szemtelen, lenézően viselkedő ember’.

árokmart ***e v*** *árokmart, árokmàrt* (fn) ’árokpart’.

Áron ***e v*** *Árony, Áron* (szn) ’Áron (férfinév)’. Der: *Áròka* ’Áronka’.

árpaocsu ***e*** *árpaocsu, árpaucsu* (fn) ’az árpa hulladéka, törmeléke’.

árpára érő ***b r*** *árpára érő, árpáro érő* (mn) ’korán érő alma- és körte-fajták elnevezése’.

arrábbacska ***e v*** *arábbacska*, *ārábbacska* (hsz/mut) ’messzebb, kicsit arrább’.

arrunnat ***b v*** *arrunnat, arunat, arunnat* (hsz) ’abból az irányból, onnan’.

ártány ***e v*** *ártány, ártán, ártá* (fn) ’kiherélt sertés’.

aszal ***e*** *aszal, aszall* (ti) ’1. szárít; 2. szárítással konzervál (gyümölcsöt)’. Der: *aszalódik* ’szikkad, szárad, összeaszik’; *aszàlván, aszalván* ’aszalt gyümölcs’.

aszik ***e*** *aszik, mëgaszik* (ii) ’kiszárad, megaszalódik’. Össz: *aszkór* ’sorvadás’.

ászló ***e r*** *ászló* (fn) ’zászló’.

ászpa ***e r*** *ászpa, ászpo* (fn) ’zászpa, a liliomfélékhez tartozó növény (Veratrum), a gyökeréből készült főzetet az állatok tetvessége elleni szerként használták’.

asztag ***e*** *asztag, asztaG* (fn) ’kazal, szalmakazal’.

asztalabrosz ***j*** *asztalabrosz* (fn) ’asztalterítő, abrosz’.

asztalfia ***m*** *asztalfija* (fn) ’asztalfiók’.

asztallábas ***b v*** *asztallábas, asztallábos* (fn/mn) ’írott tojásminta, valamint egy hímzésminta neve, motívumaik azonosak az Erdélyben „kantáros” néven nevezettével’.

asztalt csinál ***h*** *asztàlt csinál* (ti) ’megterít’.

asztaváta l. **osztováta**

aszu ***e*** *aszu, asszu* (mn) ’kiszáradt, száraz’. Fr: *asszu szìlva* ’aszalt szilva’.

átabotában ***m*** *átabotábann* (hsz) ’rendetlenül, felületesen’.

átalag ***e v*** *átalag, átalaG* (fn) ’kishordó’.

átalellembe ***e k*** *átalellembe* (hsz) ’szemközt, átellenben’.

átaljában ***m*** *átajában, átajjábann* (hsz) ’1. többnyire, rendszerint; 2. általányban, részletre, apránként (eladásnál)’.

átall ***e*** *átall, átoll* (ti) ’restell, szégyell’.

átalvető ***e*** *átalvetö, átallvetö* (fn) ’két részből álló, vállon átvethető, többnyire az élelem hordására használt tarisznya’.

átkeresztel ***b v*** *átkërësztël, átkërësztëll* (ti) ’(kisgyereknek) új nevet ad’. Né: az átkeresztelés célja valamilyen betegség vagy csapás elhárítása volt.

ától cettig ***m*** *átol cëttig, átoll cëttig* (hsz/fn) ’az elejétől a végéig’.

átol ***e v*** *átol, átal* (ne/hsz) ’át, keresztül’. *Ez a némët kòmp fël tunna vënni ëccërre münköt,s átolvinne, s itt ezën sosë tudùnk átjutni, soha a bodœss élëtbe.*

átresz ***e r*** *átrësz, átrësza* (fn) ’cím, lakcím’.

átszökdös ***e e*** *átszögdös, átszökdös* (ii) ’átugrik, átugrál’.

átvër ***e r*** *átvër* (ii) ’folyadék (vér, izzadság) átüt valamilyen anyagon (ingen)’.

átveti magát ***e*** *átveti magát* (ii) ’átugrik valamit, átugrik valamin’.

atyafi ***e r*** *atyafi* (fn) ’rokon’. Der: *atyafiságos* ’rokoni’.

atyfa ***e r*** *aGYfa, atyfa* (fn) ’koszorúgerenda’.

avat ***e k*** *avat* (ti) ’az új asszonyt az esküvő után a pap iktatta be az asszonyok sorába’. Der: *avatás* ’az említett ceremónia neve’.

ávilánka l. **álivánka**

avizál ***e v*** *avizál, avizáll* (ti) ’üzen, értesít valakit’.

az ajtóig, s még vissza ***b v*** *az ajtójig s még vissza* ’a „hétfélés” nevű táncsor első eleme’.

azann ***e v*** *azann* (nm/mut) ’azon’.

azétt ***e r*** *azétt, azétt* (hsz/ksz) ’azért’. *Azétt kapják eZt a gyërtyát, magukot viszik Jugoszlávijába móngyuk, az éjeënëknek a hèlyikre, ott lámpa nìncsën.*

azkat ***e v*** *aZkat, aszkat* (nm) ’azokat’.

azonküjel ***e r*** *azonküjel, azonküjjel* (hsz) ’azonkívül’.

azsukáll ***b r*** *azsukál, azsukáll* (ii) ’lazsál, húzza az időt, játszik’.

B. Fejes Katalin
(Szeged)

A feltételes alárendelés koreferencia-viszonyai egy Babits-költeményben

A vers hangzásszerkezete című speciális kollégiumon figyeltek fel hallgatóim arra, mennyire különböző az egyes feltételes mellékmondatok beágyazódása Babits Mihály híres költeményében, a *Mint különös hírmondó*-ban. Van, ahol a feltétel – a beágyazó szerkezet szempontjából – elhagyható közbeékelődés, más helyeken viszont tömböt alkot főmondatával a mellékmondat, így legfeljebb azzal együtt volna kiemelhető a magasabb szerkezetből. E felismerésnek több, a jelen esetben legalább három szerepe lehet. Az első a versmondóé, aki – a vers felépítésének többi eszközével együtt – a feltűnő gyakoriságú feltételes mondatok szerkezeti szerepét is érteni szeretné, a második a nyelvész elemzőé, aki a tárgyról a versmondó számára áttekinthető leírást szeretne adni. A harmadik szerep egy Kolozsvártól ugyan földrajzilag távoli, de tiszteletével és barátságával közeli kollégáé, aki – ha elemzésével nem is maradéktalan, de – Babits Mihály csodálatos költeményével bizonyára teljesebb örömet tud szerezni az ünnepeltnek, Péntek Jánosnak.

*

1. Az újabb nyelvtanokban ha két predikatív szerkezet alárendelő viszonyáról esik szó, akkor egymás után egy általános, valamint egy különös érvényű kérdés merül fel. Az első (A) arra kér választ, hogy adott esetben miféle kötőszó miféle szófajú fejbe ágyazza be a mellékmondat helyzetű predikatív szerkezetet (pl. *mint…, úgy*). A másik kérdés (B) arra vonatkozik, hogy pl. a *mint* és az *úgy* saját szűkebb (mellékmondati, illetőleg főmondati) szintaktikai környezetében vannak-e olyan tartalmas, valamint névmási szintagmák/lexémák/morfémák, amelyek denotátuma azonos, vagyis amelyek ezen szerepazonosság következtében egymással koreferensek: együtt referálók.

(A) Az előrevetett, *Mint* kötőszóval viszonyított hasonlító tömböt például a 25. sorban ágyazza magába a főmondat *úgy* utalószava:

1 ***Mint*** *különös hírmondó, ki nem tud semmi ujságot / mert nyáron át messze a hegytetején ült (...)*

20 ***úgy*** *vagyok én is, nagy hír tudója (...)*

(B) A hasonlító tömb 2–7. soraiban olyan feltételes mondatok szerepelnek, amelyeknek egy-egy tartalmas főnévi szintagmájával (a referenciális főnévvel) főmondati névmási lexémák referálnak együtt. Közülük az első:

2 *ha este / kigyultak* ***a város lámpái*** *alatta, nem látta* ***őket*** */ sem nagyobbnak, sem közelebbnek a csillagoknál.*

Az itt félkövérrel kiemelt – mellékmondati, illetőleg főmondati – elemek együttes referálását ágrajzzal szokás ábrázolni.

[I]

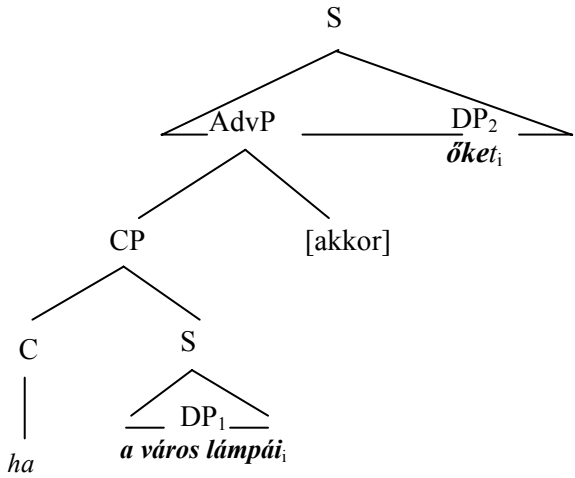

Mivel a referenciális főnév a következő két feltételes alárendelésben is előre vetett helyzetben jelenik meg, ezeket is az [I] sémával lehet reprezentálni. Különbség köztük csupán abban van, hogy ezek főmondatában a koreferenciális névmás nem jelenik meg explicit módon, hanem implicit marad.

5 *ha* ***berregést*** [DP_1] *hallott, találgatta: autó? vagy repülőgép? / vagy motor a sima Dunán* [*okozta* ***azt*** [DP_2]]?

6 *ha szórt* ***dobogásokat*** [DP_1] *hallott / tompán a völgyekben maradozva, gondolhatta* [***abból*** [DP_2]] / *házat vernek lenn kőmivesek…*

(C) A 23. sor feltételes alárendelése a koreferens tagok implicit volta miatt lehet tanulságos. A *mond* ige nem csupán accusativust vonz, hanem dativust is: [**azoknak**, akik kérdik a hírt]

23 (…) *ha kérdik a hírt , nem bir mást mondani: ősz van!*

(D) A feltételes alárendelések sorában a mellékmondat–fõmondat távolsága szempontjából érdemelhet figyelmet még az alábbi:

16 (...) ***ha*** *megjön (...) a szél,*

21 (...) ***akkor*** *a hírnök föláll,...*

2. Van-e hasznosítható értelme az itt leírt nyelvészeti szempontoknak a versmondásban, azaz a vers értelmezésében?

Abban a feltételes szerkezetben, amely a Babits-költemény 16. sorában kezdődik, feltehetőleg van.

16 (..) *ha megjön a füttyös,*
korbácsos korhely, a szél, s ha kegyetlen a távolodó nap
kéjes mosollyal nézi, hogy sápadnak érte öngyilkos
bánatban elhagyott szeretői, a lombok(...):

21 *akkor a hírnök föláll, (...)*

Az értelmezés gondját – legalábbis első pillantásra – az itt idézett részletben az okozza, hogy nyelvi eszköz nem jelöli *a kéjes mosollyal nézi* tagmondat szerkezeti helyét, így a lehetséges értelmezések közül a versmondónak kell választania. Mivel a költemény 2., 5. és 6. sorában – mint láttuk – halmozódtak a feltételes mondatok, elvileg itt, a 16. sorban is elképzelhető egy hasonló megoldás. Tehát úgy, mintha ezt is a *s ha* viszonyítaná, azaz saját szünettel, önállósítani lehetne a kötőszóval nem viszonyított tagmondatot:

17 *... s ha kegyetlen a távolodó nap,* ***s ha*** *kéjes mosollyal nézi,*

Ez ellen az értelmezés ellen leginkább a kötőszóktól kapott értéke, önállósága szól. Van-e okunk ebben a kontextusban a mosoly *kéjes* voltát elkülöníti a távolodó nap *kegyetlen* voltától? Nem épp azzal együtt nézi-e *kéjes* mosollyal a nap (azokat, akiktől távolodik), hogy távolodása eleve *kegyetlen*? Annak a versmondónak, aki igennel válaszol erre a kérdésre, a ***ke****gyetlen* szóalakra kisebb nyomatékot kell adnia, mint a ***kéj****es*re: a lexikai-szemantikai körön belül az utóbbi tartalom az újabb.

Ha figyelembe vesszük a két melléknév, a *kegyetlen* és a *kéjes* lexikai-szemantikai összetartozását, s tagmondataik között *azaz/vagyis/ezért*-féle kifejtő magyarázó viszonyt feltételezünk, akkor a *ha* kötőszót e két tagmondat közös kötőszavaként találjuk. (Nyelvészeti szempontból fontos, hogy az egymásnak mellérendelt tagmondatok sorrendjében először a referenciális főnév jelenik meg (*a nap*); így maradhat implicit a vele együtt referáló névmás, az *ő*.)

17 *ha kegyetlen a távolodó nap*
kéjes mosollyal nézi ,/ hogy sápadnak érte öngyilkos
bánatban elhagyott szeretői, a lombok/
[II]

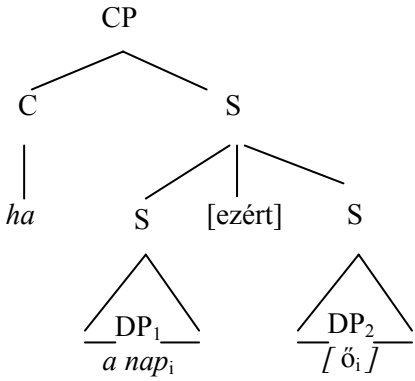

3. Ha figyelmünk leszűkül is a tárgyul kiválasztott feltételes alárendelésre, a vers egészének értelmezésében kitekintünk más fontos viszonyokra is. A felépítés további, teljesebb igényű vizsgálatában nem hagyhatnánk figyelmen kívül a mondat és a szószerkezet sorvégi áthajlásait, az ismétlés-halmozás-fokozás – s mindezzel együtt – a ritmus megoldásait. A 29. sorban kezdődő zárás például (elutasító)válaszként jön a háromféleképpen ismételt kérdésre:

27 *(...) mi hírt hozok én**?** mit*
*bánom a híreket én**?** forrong a világ, napok állnak*
versenyt az évekkel, évek a századokkal, az őrült
30 *népek nyugtalanok: mit számít**? én csak az őszre***
***nézek**,(...)*

Ez a *csak az őszre* motívum összegzi az elmondottakat, rá épül a megnyugvó s reménykedő befejezés:

30 *én csak az ősz**re** nézek*
36 *a **tél** puha lépteit hallom*
40 *eltűnik az új **tavasz** illatos dzsungelében*

*

Mivel lehet ezt az elemzést – egyelőre – lezárni? Tanuljunk Babits Mihálytól reménykedni!

*

Mint különös hírmondó…

Mint különös hírmondó, ki nem tud semmi ujságot
mert nyáron át messze a hegytetején ült s ha este
kigyultak a város lámpái alatta, nem látta őket
sem nagyobbnak, sem közelebbnek a csillagoknál

s ha berregést hallott, találgatta: autó? vagy repülőgép?
vagy motor a síma Dunán? s ha szórt dobogásokat hallott
tompán a völgyekben maradozva, gondolhatta, házat
vernek lenn kőmivesek, vagy a rossz szomszéd a folyón túl

gépfegyvert próbál – oly mindegy volt neki! tudta,
balga az emberi faj, nem nyughat, elrontja a jót is,
százakon át épít, s egy gyermeki civakodásért
ujra ledönt mindent; sürgősebb néki keserves

jussa a bandáknak, mint hogy kiviruljon a föld és
a konok isteneket vakítva lobogjon az égig
szellem és szerelem – jól tudta ezt a hegyi hírnök
s elbútt, messze a hírektől; de ha megjön a füttyös,

korbácsos korhely, a szél, s ha kegyetlen a távolodó nap
kéjes mosollyal nézi, hogy sápadnak érte öngyilkos
bánatban elhagyott szeretői, a lombok és ingnak,
mint beteg táncoslány aki holtan hull ki a táncból:

akkor a hírnök föláll, veszi botját, s megindul a népes
völgyek felé mint akit nagy hír kerget le hegyéről
és ha kérdik a hírt, nem bir mást mondani: ősz van!
nagy hírként kiáltja amit mindenki tud: ősz van!

úgy vagyok én is, nagy hír tudója: s mint bércet annál több
forrás feszíti, mennél több hó ül fején, öreg szívem
úgy feszűl a szavaktól; pedig mi hírt hozok én? mit
bánom a híreket én? forrong a világ, napok állnak

versenyt az évekkel, évek a századokkal, az őrült
30 *népek nyugtalanok: mit számít? én csak az őszre*
nézek, az őszt érzem, mint bölcs növények és jámbor
állatok, érzem, a föld hogy fordul az égnek aléltabb

tájaira, s lankad lélekzete, mint szeretőké –
óh szent Ritmus, örök szerelem nagy ritmusa, évek
35 *ritmusa, Isten versének ritmusa – mily kicsi minden*
emberi történés! a tél puha lépteit hallom,

jő a fehér tigris, majd elnyujtózik a tájon,
csattogtatja fogát, harap, aztán fölszedi lomha
tagjait s megy, hulló szőrétől foltos a rétség,
megy s eltűnik az új tavasz illatos dzsungelében.

Fenyvesi Anna és Zsigri Gyula
(Szeged)

A percepció szerepe az angol kölcsönszavak hangsúlytalan szókezdő szótagjainak fonológiai adaptációjában az amerikai magyarban

1. Bevezetés

Jelen dolgozatunkban az amerikai magyar nyelvváltozat angol kölcsönszavainak fonológiai adaptációját vizsgáljuk, annak is egy aspektusát: az amerikai angolban (továbbiakban AA) hangsúlytalan szókezdő szótagot tartalmazó kölcsönszavakban a szókezdő szótag sorsát. Az amerikai magyar (továbbiakban AM) nyelvváltozat a magyarországi magyarhoz (továbbiakban MM) hasonlóan a szavak első szótagjára helyezi a hangsúlyt (e szabály alól elvétve akadnak kivételek – l. KONTRA 1990: 55–57, FENYVESI 1995: 28–30 – leginkább összetett szavak hangsúlyozásában és angol eredetű, az angolban nem az első szótagon hangsúlyos kölcsönszavakban). Míg a magyarországi magyarban az eredetileg hangsúlytalan szókezdő szótagot tartalmazó kölcsönszavakban a szóhangsúly az első szótagra tolódik (pl. MM *'konverter* ← angol *con'verter*), az amerikai magyarban két stratégia is létezik az ilyen kölcsönszavak fonológiai adaptációjára. Az egyik a magyarországi magyaréval azonos (pl. AM *'anaunszol* 'bejelent' ← AA *a'nnounce*), a másik azonban törli a hangsúlytalan szótagot (pl. AM *'pojntment* 'előre megbeszélt találkozó' ← AA *a'ppointment*). A két stratégia néha ugyanannak a szónak két variánsát is létrehozza (pl. AM *'emördzsönszi rúm* ~ *'mördzsenszi rúm* 'orvosi ügyelet' ← AA *e'mergency room*). A második AM stratégia csak nyitány nélküli (leggyakrabban V, ritkán VC vagy VCC) szótagot töröl. V szótag törlődik az AM *genszt* 'ellen' ← AmA *a'gainst* példában vagy a már említett AM *'pojntment* szóban, VC az AM *gédzsment* 'eljegyzés' ← AA *en'gagement* szóban, VCC az AM *kjúzmi* 'elnézést' ← AA *ex'cuse me* összevonásban.

A kölcsönszó-adaptációt az optimalitáselmélet keretében vizsgálva (PRINCE – SMOLENSKY 2004, KAGER 1999, REBRUS 2001), amellett érvelünk, hogy a percepció (vö. KENSTOWICZ 2001, PEPERKAMP – DUPOUX 2003, STERIADE 2001) meghatározó jelentőségű a kétféle adaptációs stratégia alkalmazásában (a hangsúlynak az első szótagra való áthelyezésében,

illetve a hangsúlytalan szótag törlésében). A bevándorló nyelvváltozatok beszélői által alkalmazott 2. stratégia a hangsúlyt szóhatárjelölőként interpretálva kizárólag csak az auditorikus bemenet alapján rögzíti a szóhatárokat. A fonetikai bemenet fonológiai interpretációján alapuló elemzés teljes mértékben összhangban van azzal a szociolingvisztikai ténnyel, hogy a 2. stratégia alkalmazásával létrehozott alakokat olyan bevándorlók használják, akik az angolt tikipusan élőszóban sajátítják el (nem pedig írásban), és így számukra az angolnak a beszélt (nem pedig az írott) változata az elsődleges. Ezzel szemben a magyarországi magyarban, amelyben a vizuális bemenet dominál az auditorikushoz képest, csak az 1. stratégiát alkalmazzák. A vizuális bemenet hatása természetesen a bevándorló változatokban sem zárható ki teljesen (ezt tanúsítják az olyan alakok, mint az AM *polic* 'rendőrség' vagy az amerikai finn *sessori* [s:] 'kárbecslő' stb.), de, amint látni fogjuk, az auditorikus bemenet elsőbbséget élvez vele szemben.

2. Az adatok

Az elemzésünkben felhasznált amerikai magyar nyelvi adatok négy forrásból származnak: két beszélt nyelvi korpuszból (az egyik KONTRA MIKLÓS 1979–1981-es South Bend-i interjúinak korpusza, amely KONTRA 1990-es könyvének alapjául szolgált; a másik FENYVESI ANNA korpusza McKeesportból, vö. FENYVESI 1995), valamint BARTHA Csilla 1993-es detroiti eredményei és VÁZSONYI 1995-es Calumet vidéki amerikai magyar szótára. A négy helyről – South Bendből, Detroitból, McKeesportból és a Calumet-vidékről – származó adatokban közös, hogy 20. század eleji „öregamerikás" bevándorlóktól és leszármazottaiktól származnak, hagyományos amerikai magyar közösségekből, amelyeket majdnem kizárólag munkásosztálybeli beszélők alkottak. (Az amerikai magyarok nyelvhasználatáról bővebben l. még FENYVESI 2005).

A négy forrásban összesen kb. 1400 kölcsönszó található, ebből 150 fordul elő két vagy több forrásban. (Egy kölcsönszó több különböző alakját – pl. *afic* ~ *ofic* ~ *ofisz* 'iroda' csak egyszer számoltuk.) Az 1400 szóból 70 olyan szó van, ahol az angol alakban nem a szókezdő szótagon van a hangsúly, s így az hangsúlytalan. A 70-ből 52-ben a magyarországi magyaréval megegyező módon a szóhangsúly az első szótagra tolódik, és egyik szótag sem törlődik. 17 szó fonológiai adaptációja a hangsúlytalan szótag törlésével történik, egyé pedig a szókezdő hangsúlytalan prefixum tükörfordításával (l. alább). Ez az a 17 szó tehát, ahol a magyar nyelvre jellemző szóeleji hang-

súly olyan adaptációs stratégia alkalmazásával jön létre, amely sem a magyarországi magyarra, sem a magyar nyelv jelenleg ismert egyéb kontaktusváltozataira nem jellemző. E szavak listáját az 1. táblázatban adjuk meg.

1. táblázat. AM szavak, amelyekben az angol szó első, hangsúlytalan szótaga törlődik.

AA szó	AM kölcsönszó	AM szó jelentése
adopt	daptol	’örökbe fogad’
adoption	daptolás	’örökbe fogadás’
against	genszt	’ellen’
allergic	lörcsik	’allergiás’
aluminum	luminum	’alumínium’
American	meriken	’amerikai’
apartment	partment ~ apartment	’lakás’
appendix	peniksz	’függelék’
appointment	pojment ~ pojntment	’előre megbeszélt találkozó’
arrest	resztol ~ **le**-resztol[1]	’(le)pihen’
electric	lektrik	’elektromos’
emergency room	mördzsenszi rúm ~ emördzsönszi rúm	’orvosi ügyelet’
engage	**le**-gédzsol	’eljegyez’
engagement	gédzsment	’eljegyzés’
especially	peseli ~ pesöl	’különösen’
excuse me	kjúzmi	’elnézést’
interpreter	tropender	’tolmács’
involve	**bele**-volvál[2]	’belevon’

3. Az elemzés

3.1. A fonológiai tények

Az egyes szótagtípusok eloszlása a szókezdő hangsúlytalan szótagot törlő illetve nem törlő kölcsönszavakban a következő. A 2. táblázatban az egyes szótagfajták eloszlását adjuk meg, valamint a törlődő és nem törlődő szótagok eloszlásának arányát egy-egy szótagtípuson belül.

Amint az a 2. táblázat adataiból látható, az amerikai magyarban csak magánhangzóval kezdődő (azaz nyitány nélküli) szótagok törlődnek a köl-

[1] A kölcsönszavakhoz kapcsolódó igekötőket félkövérrel szedtük.

[2] Ebben az alakban az *involve in*-jének helyébe a *bele* igekötő lép morfológiai helyettesítés és nem fonológiai törlés eredményeképpen, így ezt az alakot kivettük a továbbiakban ismertetett fonológiai elemzés adatai közül.

csönzést kísérő fonológiai adaptáció során: a hangsúlytalan szótag törlését eredményező esetek többségében (a 17 szóból 12-ben, azaz az esetek 71%-ában) a törölt szótag V, azaz egyetlen magánhangzóból áll, a többi esetben VC vagy VCC szótag. Mássalhangzóval kezdődő szótag egyetlen esetben sem törlődik.

2. táblázat. A nem első szótagon hangsúlyos szavak kezdő szótagjainak típusai az AM-ban.

Szótag típus:	törlődik	nem törlődik
V	12 (75%)	4 (25%)
VC	5 (28%)	13 (72%)
VCC	1 (17%)	5 (83%)
CV	0	29 (100%)
CCV	0	1 (100%)
Összesen:	18 (26%)	52 (74%)

3.2. Optimalitáselméleti elemzés

Az olyan nyelvekben, mint a magyar vagy a finn, amelyekben a szóhangsúly mindig az első szótagra esik, a hangsúlyos szótag előtti fonetikai tartalom alapértelmezésben a prozódiai szó előtti fonetikai tartalomként interpretálódik. A magyarországi magyar és a finnországi finn mégis kivétel nélkül újraegyesíti a kölcsönszavaknak a szókezdő hangsúlytalan szótagját a prozódiai szóval úgy, hogy ezzel együtt a hangsúlyt is áthelyezi rájuk. Az amerikai magyar és az amerikai finn részben ugyanezt csinálja, de ezenkívül még a hangsúlyos szótag előtti szótagot is törölheti. Az európai és amerikai nyelvváltozatok kölcsönszó-adaptációs stratégiáinak a különbségéről az optimalitáselmélet keretében adunk számot (PRINCE – SMOLENSKY 2004), különös hangsúlyt fektetve a percepció szerepére (vö. KENSTOWITZ 2001, PEPERKAMP – DUPOUX 2003, STERIADE 2001).

Az alábbi három megszorítást az összes MM és AM példában használni fogjuk:

(1) Align-Left
A szóhangsúly az első szótagon van.

(2) MAX-σ
A bemeneti szótagnak van kimeneti megfelelője.

(3) IDentity-Stress (ID-Stress)
A bemeneti hangsúlyos szótag a kimenetben is hangsúlyos.

A magyarországi magyarban az Align-L és a MAX-σσ megelőzi az ID-Stresst:

(4) Align-L, MAX-σσ >> ID-Stress

Az amerikai angol *Alaska* [ə'læskə] szóból így lesz a magyarban *Alaszka:* AmA *Alaska* [ə'læskə] → MM *Alaszka* ['ɒlɒskɒ]:

(4)

	ə'læskə	AlignL	MAX-σ	ID-Stress
	ɒ'lɒskɒ	*!		
☞	'ɒlɒskɒ			*
	'lɒskɒ		*!	

Az amerikai magyarban az AlignL dominálja a MAX-σ-tσ és az ID-Stresst, az utóbbi kettő viszont egyenrangú egymással:

(5) AlignL >> MAX-σσ, ID-Stress

Az alábbi három táblázat azt szemlélteti, hogy az amerikai magyar a hangsúlyt is áthelyezheti, és a hangsúlytalan szótagot is törölheti. Az (5)-ös táblázatban két egyformán adatolt nyertesre látunk példát, a (6)-osban és a (7)-esben egy-egy adatolt és egy-egy nem adatolt, de elvileg elképzelhető nyertest mutatunk be (ez utóbbiakat zárójelbe tett ☞ jelöli).

(5) amerikai angol *a'partment* > amerikai magyar *'apartment ~'partment* 'lakás'

(5)

	ə'pɑɹtmənt	AlignL	MAX-σ	ID-Stress
	ɒ'pɒrtmɛnt	*!		
☞	'ɒpɒrtmɛnt			*
☞	'pɒrtmɛnt		*	

(6) amerikai angol *im'mediate* > amerikai magyar *'immediet* 'azonnali'

(6)

	ɪ'miːdiət	AlignL	MAX-σ	ID-Stress
	im'mɛdiɛt	*!		
☞	'immɛdiɛt			*
(☞)	'mɛdiɛt		*	

(7) amerikai angol *en'gagement* > amerikai magyar *'gédzsment* ’eljegyzés’

(7)

	ɪn'geɪdʒmənt	AlignL	MAX-σ	ID-Stress
	ɛŋ'geːdʒmɛnt	*!		
(☞)	'ɛŋgeːdʒmɛnt			*
☞	'geːdʒmɛnt		*	

A hangsúlyáthelyezés és a szótagtörlés közötti választás nem teljesen esetleges. Amerikai angol korpuszunkban nem törlődik egyetlen olyan szótag sem, amely mássalhangzóval kezdődik. Ez annak tulajdonítható, hogy a mássalhangzóval kezdődő szótagok jobban észlelhetőek, és emiatt könnyebben értelmeződnek a prozódiai szóhoz tartozó hangsorként. A nyitány nélküli szótagok szerkezete viszont a nem-lexikális hezitációs hangsorok szerkezetével asszociálható: a szókezdő hangsúlytalan [ə] nehezen különböztethető meg a hezitációs svától, és a magánhangzó+orrhang felépítésű szótagoknak is van nem-lexikális hezitációs megfelelőjük az amerikai angolban, az [ʌm]. A lexikális hezitációk mássalhangzóval is kezdődhetnek, de vegyük észre, hogy például a magyar *hát* [h]-ja és az angol *well* [w]-je is olyan mássalhangzó, amelynek a képzésekor a kiáramló levegő a szájüregben nem ütközik semmilyen akadályba.

Szerkezetét tekintve a mássalhangzóval kezdődő szótag σσ csomópontja elágazik (8), a magánhangzóval kezdődőé viszont nem (9):

(8) Szótag nyitánnyal: σ σ

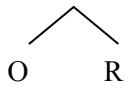

(9) Szótag nyitány nélkül: σ σ

Igaz ugyan, hogy a rím is elágazhat, de az elágazó σ csomópont könnyebben azonosítható szótagként, mint az elágazó rím. A kóda nem menti meg a nyitány nélküli szótagot a törléstől: az AM-ban az AA *en'gagement* és

in'terpreter ugyanolyan könnyen elveszíti hangsúlytalan első szótagját, mint az *A'merican* vagy az *a'luminum: en'gagement* → ['ɡeːdʒmɛnt], *in'terpreter* → ['tropɛndɛr]; *A'merican* → ['mɛrikɛn], *a'luminum* → ['luminum].

Az itt bevezetett megszorítást a mássalhangzóval, illetve magánhangzóval kezdődő szótagok közötti észlelési különbség motiválja:

(10) MAX-OR

Elágazó σ csomópontú szótagok nem törlődhetnek.

A MAX-OR-t és az AlignL-et az ID-Stress és a MAX-σ elé kell rangsorolni ahhoz, hogy csak a magánhangzóval kezdődő szótagok törlődhessenek:

(11) AlignL, MAX-OR >> MAX-σσ, ID-Stress

A (11)-es táblázat azt szemlélteti, hogy az AA *police* [pə'liːs]-ból az AM-ban *polic* ['polits]:

(11)

pə'liːs	AlignL	MAX-OR	MAX-σ	ID-Stress
po'lits	*!			
☞ 'polits				*
'lits		*!	*	

A (12)-es táblázatból azt láthatjuk, hogy a magánhangzóval kezdődő szótagok törlése nem sérti meg a MAX-OR-t.

(12)

ə'pɑɹtmənt	AlignL	MAX-OR	MAX-σ	ID-Stress
ɒ'pɒrtmɛnt	*!			
☞ 'ɒpɒrtmɛnt				*
☞ 'pɒrtmɛnt			*	

A MAX-OR-hoz hasonló komplexebb megszorításokhoz csak olyankor szokás folyamodni, ha egyszerűbbel nem boldogulunk. Ilyen egyszerűbb szabály például a nyitány törlését tiltó MAX-Onset, ez azonban nem elég a helyes kimeneti alak kiválasztásához:

(13) MAX-OR MAX-Onsettel helyettesítve:

(13)

pə'liːs	AlignL	MAX-Onset	MAX-σσ	ID-Stress
po'lits	*!			
☞? 'polits				*
☞? 'plits			*	
'lits		*!	*	

Bár az angolban viszonylag gyakran törlődhet a hangsúlytalan szótagok magánhangzója anélkül, hogy a teljes szótag törlődne (pl. *p'lice* [pʰˈlis] vagy *s'pose* [sˈpʰoʊz]), ilyen adatunk nincs az amerikai magyar korpuszunkban.[3]

4. Következtetések

Elemzésünkben az Optimalitáselmélet keretein belül kerestünk magyarázatot a hangsúlytalan szótaggal kezdődő AA kölcsönszavak fonológiai adaptációjának összetett mechanizmusára. Elemzésünk a percepciót is bevonva magyarázza meg ezt a mechanizmust, és rámutat arra, hogy a percepciót is figyelembe vevő magyarázat kielégítőbb módon tárgyalja a kölcsönszavak adaptációjának ezt a kérdését a magyarországi és az amerikai magyar viszonylatában, mint ahogyan azt egy kizárólagosan strukturális megközelítés tudná megmagyarázni.

Az adaptációs stratégiák különbözőségénél a percepció szerepét aláhúzó magyarázat tulajdonképpen arra mutat rá, hogy az óhazai beszélők esetében nagyobb szerepet játszik a vizualitás és a látott szóalak mint a hallás utáni tájékozódás és a hallott szóalak, míg az amerikai magyar beszélők esetében ennek ellenkezője áll fenn. (A vizualitásnak a nyelvi kontaktusokban való szerepéről l. még BENŐ 2004: 152–153.) Míg a mai európai nyelvekben az angol kölcsönszavak legalább részben írott alakjukban és az írásos médiumokon keresztül kerülnek be a kölcsönző nyelvekbe és a kölcsönszó írott alakja legalább annyira fontos a beszélők számára mint azok hangalakja, addig a többségükben paraszti származású öregamerikás magyar emigránsok és leszármazottaik számára az angol szavak hangalakja nagyobb súllyal bírt. S bár tudjuk, hogy a magyar emigránsok körében az írni-olvasni tudók aránya igen magas volt – VÁRDY (2000: 232) 89%-ot mond –, ez az anyanyelven való írás és olvasás képességére vonatkozó adat, míg az angol nyelven való írás és olvasás megtanulása az emigránsok nagy részének lehetőségein kívül esett. Így valószínűsíthetjük, hogy a hallott szóalak szerepe domináns volt esetükben. S mint tudjuk, az írott nyelvben a szó a szóközök közötti, világosan körülhatárolható egység, míg az orális nyelvben a hangsúlyozás léphet elő a szóhatár elsődleges jelölőjének egy olyan beszélő/hallgató esetében, akinek anyanyelve a szavak első szótagját hangsúlyozza.

Itt csak röviden utalunk rá, hogy vizsgálataink szerint az amerikai finnben az első szótagjukon hangsúlytalan szavak az amerikai magyaréhoz na-

[3] Az ilyen alakokat kizárásának egy másik módja az, ha kimondjuk, hogy a felszínen csak hűségmegszorítások kielégítése érdekében jelenhetnek meg szókezdő mássalhangzókapcsolatok. Vö. SIPTÁR – TÖRKENCZY (2000: 98–103).

gyon hasonló fonológiai adaptáción mennek át: egy részüknél a hangsúly kitolódik (az eredeti angol alakban hangsúlytalan) első szótagra (pl. amerikai finn *'änaunssata* 'bejelent' ← AA *a'nnounce*), míg másik részüknél a hangsúlytalan szótag törlődik (pl. amerikai finn *'kriimenti* 'megegyezés, szerződés' ← AA *a'greement*, és *'sparakus* 'spárga' ← AA *a'sparagus*). Ugyanakkor a finnországi finnre csak az első adaptációs stratégia alkalmazása jellemző, csakúgy mint a magyarországi magyarra. (Az amerikai magyar és finn adatokról és adaptációs mechanizmusok összevetéséről bővebben l. FENYVESI – ZSIGRI 2006.)

Csak futólag utalunk a hallás utáni szóértelmezés egyéb eseteire. Angol gyermeknyelvi példa pl. a *mote control* 'távirányító' (← *re'mote control*), magyar nyelvtörténeti példák a *talján* illetve a *Sztambul* (ez utóbbi a 16. században az oszmán törökből eredt, ahol az *Isztambul* második szótagon volt hangsúlyos).

5. Összefoglalás

Amellett érveltünk, hogy a percepciónak meghatározó szerepe van az angol kölcsönszavak magyar és finn adaptációjában, különös tekintettel az Egyesült Allamokban beszélt bevándorlói nyelvváltozatok és az óhazai nyelvváltozatok különbségére. A kölcsönszó-adaptáció különböző stratégiái következtében a kölcsönszavak különbözőek lesznek fonológiai formájuk tekintetében, amit az auditorikus, illetve vizuális bemenet túlsúlyával magyarázunk.

A különböző adaptációs stratégiákat az optimalitáselmélet keretében nyelvváltozatoktól független megszorítások nyelvváltozatonként eltérő rangsorolásával modelláltuk. Az auditorikus, illetve vizuális csatornákra való hivatkozást összefüggésbe hoztuk a megszorítás-alapú fonológiai elemzéssel. Az integritásőrző megszorítások, mint például a MAX-σ nagyobb valószínűséggel dominálatlanok, ha a beszélők több vizuális bemenetet kapnak, mint auditorikusat, ezzel szemben a hangsúly helyét megőrző megszorítások akkor erősödnek meg, ha az auditorikus input több, mint a vizuális.

Az auditorikus és vizuális csatornák szerepén túl, a percepció fontosságát hangsúlyozzák a perceptuálisan motivált megszorítások, mint például a MAX-OR, és a perceptuálisan motivált hierarchiák, mint például a MAX-OR-nak a MAX-σ elé való rangsorolása.

Irodalom

BARTHA CSILLA 1993. Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései. Budapest, Kandidátusi disszertáció.

BENŐ ATTILA 2004. A kölcsönszó jelentésvilága. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület.

FENYVESI ANNA 1995. Language contact and language death in an immigrant language: The case of Hungarian. University of Pittsburgh Working Papers in Linguistics, 3: 1–117.

FENYVESI ANNA 2005. Hungarian in the United States. In FENYVESI, ANNA, ed. Hungarian language contact outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language. Amsterdam, John Benjamins, 265–318.

FENYVESI ANNA–ZSIGRI GYULA 2006. The role of perception in loanword adaptation: The fate of initial unstressed syllables in American Finnish and American Hungarian. SKY Journal of Linguistics 19, megjelenés alatt.

KAGER, René 1999. Optimality Theory. Cambridge, Cambridge University Press.

KENSTOWITZ, MICHAEL 2001. The role of perception in loanword phonology. Linguistique africaine 20.

KONTRA MIKLÓS 1990. Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

PEPERKAMP, SHARON – EMMANUEL DUPOUX 2003. Reinterpreting loanword adaptations: The role of perception. Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences, 367–370.

PRINCE, ALAN – PAUL SMOLENSKY 2004. Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar. Oxford: Blackwell. http://roa.rutgers.edu/files/537-0802/537-0802-PRINCE-0-0.PDF

REBRUS PÉTER. 2001. Optimalitáselmélet. In SIPTÁR PÉTER (szerk.) Szabálytalan fonológia. Budapest, Tinta, 77−116.

STERIADE, DONCA. 2001. Directional asymmetries in place assimilation: A perceptual account. In: ELIZABETH HUME–KEITH JOHNSON (szerk.) The role of speech perception in phonology. San Diego, Academic Press, 219–250.

VÁRDY BÉLA. 2000. Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története. Budapest: A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia.

VÁZSONYI ENDRE. 1995. Túl a Kecegárdán: Calumet-vidéki amerikai magyar szótár. Budapest, Teleki László Alapítvány.

Fodor Katalin
(Budapest)

Szempontok az adatközlők kiválasztásához
(A Szeret-menti szóföldrajzi gyűjtés tapasztalatairól)

A dialektológus kutató számára nyilvánvaló, hogy egy-egy település nyelvjárásáról megbízható összefoglaló képet alkotni igen nehéz feladat. Annak ellenére, hogy a magyar nyelvterület egészéről elég alapos, valamennyi nyelvi szintre kiterjedő ismereteink vannak, a terepmunka során tapasztaljuk, hogy „átlagos" beszélő nincs, csak a helyi nyelvi sajátosságokat nyelvhasználatában többé-kevésbé felmutató, azokat gyakran jelentősen eltérő egyéni nyelvi jellemzőkkel keverő személyek vannak, akik alkalmasint elég különböző színvonalon reprezentálják az adott területi nyelvváltozatot. Az is köztudomású, hogy az egyes települések – kisebb-nagyobb mértékben – nyelvileg különböznek a környezetüktől, de ezeknek a helyi nyelvjárásoknak az eltérő vonásai is csak az egyéni megnyilvánulásokban ragadhatók meg. A nyelvföldrajzi gyűjtések során célunknak mégis annak kell lennie, hogy az adott település nyelvállapotát minél teljesebben képviselő adatközlőkkel tudjunk dolgozni, a gyűjtés előkészítése során tehát az egyik legfontosabb feladat az adatközlők helyes megválasztása. A felkészültség és felkészülés ellenére így is megtörténhet, hogy nem teljesen tőlünk függ, mennyire lesz eredményes a munkánk, különösen akkor, ha nem folyamatos, hanem csak rövidebb időszakra terjedő gyűjtést végzünk, hiszen hogy a megfelelő adatközlőre rátaláljunk, illetve a fellelt alany kompetenciáját felismerjük, a véletlenen is múlhat.

A gyűjtőmunka során birtokunkba jutott adatok feldolgozása, rendszerezése újabb kérdéseket vet fel. Egy-egy kérdőíves gyűjtés, kiegészítve a szövegfelvételek anyagával bizony igencsak tarka képet fest elénk egy-egy település nyelvállapotáról.

A következőkben röviden saját gyűjtési és rendszerezési tapasztalataink ról számolok be, melyeket kutatócsoportunk négy esztendős (azaz négy nyáron folytatott egy hetes, tíz napos) intenzív moldvai gyűjtőmunkája során szereztünk, és amelyek néhány esetben megpróbáltak bennünket.

Ha a moldvai csángó települések néprajzi, nyelvi kategorizálását figyelemmel kísérjük, nyilvánvaló, hogy a legtöbb falu esetében kisebb-nagyobb bizonytalansággal találkozunk. A különböző szerzők térképeit vizsgálva láthatjuk, hogy távolról sem egységes még az elfogadott (bár esetleg eltérő módon megnevezett) három fő típusba sorolás sem. SZABÓ T. ATTILA (SZABÓ T. 1972), LÜKŐ GÁBOR (LÜKŐ 1936), DOMOKOS PÁL PÉTER (DOMOKOS 1987), TÁNCZOS VILMOS (TÁNCZOS 1997) – ő különösen részletesen foglalkozik a moldvai települések hovatartozásával, Halász Péter – aki a csángó falvak közötti kapcsolatrendszert kutatja, ugyanazokat a falvakat (főleg a Szeret mentén) hol déli csángónak, hol székely(es)nek tartja. KALLÓS ZOLTÁN 1991-ben egy beszélgetés során hangsúlyozta: mindenki, aki Moldvát valamennyire ismeri, tudja, hogy minden egyes falu nyelvjárása (még ha kis mértékben is) jól felismerhetően eltér környezetétől, még kisebb egységeket is nehéz meghatározni körükben. A moldvai emberekkel beszélve meggyőződhetünk róla, hogy (ugyanúgy, mint más nyelvjárási régiókban tapasztalható) többnyire néhány rövid mondat alapján felismerik, ki melyik településről származik, bármennyire jellemző rájuk nemcsak a nyelvjárási, hanem a nyelvi keveredés is.

Az adatgyűjtés megtervezésekor Moldvában az egyes települések között, illetve a falvakon belül ma megmutatkozó nagy nyelvi tarkaság főbb okait (melyek történeti, nyelvjárási, szociolingvisztikai eredetűek, illetve jellegűek lehetnek), amelyek ismeretében kell adatközlőinket kiválasztanunk, elsősorban az alábbiakban kereshetjük.

1. A legalapvetőbb különbség a nyelvjárások megítélése szempontjából – a település egészére vonatkozóan – az, hogy az adott falu eredetileg az ún. csángó vagy pedig a székely csoporthoz tartozik-e. Viszonylag egyszerű az északi és az egyértelműen déli (Nagypatak, Bogdánfalva, Trunk), valamint a tiszta székely falvak (Pusztina, Lészped, Lábnik, Magyarfalu) besorolása, bár – mint később erre visszatérek – már itt is tapasztalhatók eltérések. Bizonytalansággal itt is találkozunk, ld. a szabófalvi típustól viseletében és nyelvében is elütő északi Kelgyesztet, valamint azokat a falvakat, amelyek feltehetően kívülről jött hatásra mára nem az eredetileg „elvárható” nyelvváltozatot beszélik (pl. Klézse vagy Diószén). Megjegyzendő, hogy ezen a téren a moldvai magyar lakosság körében is előfordul tévedés: HALÁSZ PÉTERnek a különböző moldvai falvakban az egymás nyelvi, etnikai hovatartozásának megítélését, kapcsolatrendszerét bemutató térképén látható, hogy pl. a pusztinaiak a tőlük viszonylag távol eső Trunkot magukhoz hasonlóan

székely eredetűnek vélik (annak ellenére, hogy ez a település ma is *sz*-ező déli csángó nyelvjárású). Trunkot bogdánfalvi adatközlőink szerint viszont az ő falujukból a Szeret mellé települt halászok hozták létre, sőt, a falu születéséről egy szerelmi történet alapuló balladaszerű történetet, mesét is hallottunk.

2. Adatközlőinkkel folytatott beszélgetéseink során – a második gyűjtőutunktól kezdve – igyekeztünk a demográfiai viszonyokra minél alaposabban rákérdezni. Annak ellenére, hogy tapasztalataink szerint a családtörténetre vonatkozó emlékek három generáción túl nemigen maradnak fenn, azok, akik hajlandóak voltak felmenőikről szólni, meglepő sokszínűségről beszéltek. Számomra ezt legvilágosabbá az a lészpedi asszony tette, aki elmondta, hogy négy nagyszülőjéből csak egy volt helybéli, „ős-lészpedi" család sarja, egy másik bukovinai székely, egy „arról, Bákótól, a csángóktól jött" (azaz Szeret-menti déli csángó lehetett), a negyedik pedig Háromszékről a XX. század elején Moldvába költözött székely volt. Bár három nagyszülő volt egyértelműen székely eredetű, más időszakban, más körülmények között kerültek lakhelyükre, nyelvi sajátosságaik esetleg jelentősen különbözhettek. További beszélgetésünk során kiderült, hogy adatközlőnk közvetlen ismerősei között többen vannak, akiknek szülei, nagyszülei más vidékről származnak. Fiatal bogdánfalvi barátunk ma is gyakran emlegetett, közismert „dédiapókája", dédapja még szintén Háromszéken született. Ezek a tények azért is elgondolkodtatók, mert mind Lészped, mind Bogdánfalva viszonylag egyértelműen soroltatik a székely, illetve a déli csángó csoporthoz, a később beköltözők magukkal hozott nyelvjárása, annak egyes sajátosságai hathattak, nyilván hatottak is környezetük nyelvhasználatára, hát még azokban a falvakban, amelyek hovatartozása amúgy sem egyértelmű!

3. A román nyelv hatása erősen jelentkezik egész Moldvában, a dialektológus kutató számára nem kis gondot okoz annak eldöntése, felismerése, hogy egy-egy román, vagy „romános" nyelvi adat előfordulása szociális érvényű, a helyi nyelvváltozatra jellemző sajátosság-e, vagy csupán a nyelvvesztés felé vezető út egyik állomása. Kérdőíves gyűjtésünk során kemény küzdelmet vívtunk azért, hogy felderítsük ezeket a jelenségeket, hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy a település minden lakója román kölcsönszóval, azonos módon jelöl-e meg pl. egy tárgyat, fogalmat, vagyis ez a nyelvi elem egyértelműen szervesen beépült már a helyi nyelvjárásba, vagy adatközlőnk csak azért használja a román szót, kifejezést, mert éppen nem jut eszébe (vagy esetleg már nem is ismer olyat) az odaillő magyar megfelelő. Ez külö-

nösen az anyag rendszerezésénél jelent problémát, gondoljuk meg, milyen nagy feladat eldönteni, hogy mikor kerülhet fel egy ilyen – végeredményben gyakran kétes értékű – adat egy nyelvatlasz lapjára!

4. A moldvai székely nyelvjárások helyzetüknél fogva (hiszen van utánpótlásuk) hosszú ideje hatnak a korábbi eredetű északi, főleg pedig a déli csángóra. Ma már sok esetben csak következtetni lehet az eredeti állapotra, illetve arra, hogy egy település valószínűleg elszékelyesedett. Ennek a folyamatnak néhány érdekes momentumával magunk is találkoztunk gyűjtéseink során, így említhetjük pl. a diószéni *mise* szóalakot, amely az északi csángóban az ittenihez hasonlóan 'templom' jelentésben, de *misze*ként általános, a déli csángóban és a székelyben viszont a közismert értelemben használatos. Köztudomású, hogy a *gy* és *ty* hiánya csak az északi csángóban és a déli csángóhoz sorolt Lujzikalagorban tapasztalható, a déli csángóból elszékelyesedő Klézsén született adatközlőnk viszont ma is *kusá*ról beszél, a *kutya* alakot csak elvétve használja.

Az *sz*-ező, déli csángóként számon tartott Bogdánfalván született, a falut gyakorlatilag soha el nem hagyott (még a nagyszülei is bogdánfalviak voltak) asszony, akivel többször is felvettünk adatokat, készítettünk interjút, következetesen *s*-ezik. Ezekre a jelenségekre sem egyszerű magyarázatot találnunk.

Egy nagypataki asszonnyal folytatott beszélgetésben figyeltem fel arra, hogy az *sz*-ezés eltűnése nála morfémákhoz kötötten jelentkezik. Csak egy-két példát említve: mindig *szok, kici* fordul elő a beszédében, az *s* (elsősorban székely nyelvjárási) kötőszó viszont csak *s*-sel. Viszonylagos következetességet mutat ezen a téren, valószínű, hogy a környező falvak némelyikében már korábban végbement székelyesedés (vagy esetleg az erdélyi vagy magyarországi standard hatásának) jelei mutatkoznak nála is.

5. Az újabb időszakot vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül az erdélyi és magyarországi hatást sem. Ez időnként mulatságosnak is tekinthető, de többnyire igen zavaró alakváltozatokat eredményez. A hangrendszerben, illetve a hangtani sajátosságokban leggyakrabban megmutatkozó hiperkorrekció elsősorban a déli csángók körében tapasztalható, és az előbbiekben említett *sz*-ezéssel kapcsolható össze. Bogdánfalvi ismerősünk, aki gyakran beszél velünk, sűrűn jár Erdélyben és a moldvai székely településeken is, hamar felismerte, hogy a szibilánsok használatában eltérés van közöttünk. Azóta olyan mértékben keveri az *s* és *sz* hangokat, hogy az már sokszor a megértést nehezíti köztünk Alapvetően a saját nyelvjárásában ejtett *sz*-eket

cseréli fel *s*-re, ezek egy részét nem is érzékeljük, hiszen megegyeznek az általunk használt alakváltozatokkal (*eső, sír*), mások viszont a köznyelvi *sz*-t tartalmazó szavak, amelyeket szívós következetességgel ejt *s*-sel (*visünk, hossu, sép*). A nyelvjárási *sz* ellenben időnként meg is marad (*szok, kisz*). A szókészlet is mutat hasonló furcsaságokat, komikus példánk is bogdánfalvi adatközlőhöz kapcsolható. Lelkesen beszélt arról, hogy Budapesten dolgozott, többen laktak együtt, és azt emlegette, hogy a munkatársaival *vacsorázott*, de a mondandója számunkra egyszerűen értelmezhetetlen volt. Rövid tanácstalanság után fejtette meg a rejtélyt adatközlőnknek a magyar standardot valamelyest ismerő rokona, aki rájött, hogy a *vacsorázás* tulajdonképpen a *magyarázás* helyett hangzott el, a beszélő, bár hallotta és megtanulta, nyilvánvalóan egyik szót sem használja, nincs is tisztában a pontos jelentésükkel, valószínűleg a hasonló hangalak miatt cserélte fel azokat.

Az említettek csupán felvillantott példák arra, hogy még a legmegfelelőbbnek vélt adatközlők is produkálhatnak időnként olyan nyelvi jelenségeket, amelyekkel megbirkózni az anyag feldolgozása során nehéz feladatnak bizonyul.

Tovább árnyalja a képet, hogy nagyon sok minősítő, szubjektív megjegyzés hangzik el az adatközlők részéről, hol a nyelvi bizonytalanság jeleként (pl. több szinonimát is megadnak egy-egy címszóra), hol azért, mert külön felsorolják a román, az „igaz magyar” és a csángó(s)nak tartott (alak) - változatokat, vagy mert generációs eltérések vannak a szóhasználatban, vagy mert szükségesnek tartják közölni, hogy a szomszéd településeken „másképpen mondják”. Ezeknek a minősítéseknek az értelmezése és beépítése az adatbázisba feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a valóságos nyelvhasználatot minél teljesebben tudjuk megjeleníteni.

Ezzel a rövid vázlattal csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy a sokak által egyszerűnek, viszonylag könnyen megtervezhetőnek és lefolytathatónak tekintett kérdőíves nyelvföldrajzi gyűjtés és az adatok rendszerezése, feldolgozása felelősségteljes, aprólékos, nem csupán dialektológiai tájékozottságot feltételező munka, melynek kulcsfontosságú feltétele a teljes nyelvi és kommunikatív kompetenciával bíró, a gyűjtővel együttműködő adatközlő, mert csak így készíthetünk a fáradságos munkával gyűjtött anyagból vállalható, hiteles nyelvatlaszt.

Irodalom

DOMOKOS PÁL PÉTER 1987. *A moldvai magyarság*. V., bővített kiadás. Budapest.

HALÁSZ PÉTER 1997. Új szempontok a moldvai magyarok táji-etnikai tagozódásának vizsgálatához. In: *Csángósors.* POZSONY FERENC (szerk.) A Magyarságkutatás könyvtára. XXIII.

LÜKÖ GÁBOR 1936. *A moldvai csángók I.* Néprajzi Füzetek 3.

MIKECS LÁSZLÓ 1941. *Csángók.* Budapest.

SZABÓ T. ATTILA 1972. Kik és hol élnek a csángók? In: *Nyelv és kultúra.* Bukarest, Kriterion.

TÁNCZOS VILMOS 1997. A moldvai csángók lélekszámáról. In: POZSONY FERENC. (szerk.) *Csángósors*. A Magyarságkutatás könyvtára XXIII.

Galgóczi László
(Szeged)

Nyelvtörténet, mentális lexikon, anyanyelvi nevelés
(Alapvetés egy nyelvtörténeti kurzushoz)

A magyar bibliafordítások című kurzus már hosszú idő óta választható tantárgy a szegedi főiskolai magyar nyelv és irodalom szakos tanárképzési programban.

MAGYAR BIBLIAFORDÍTÁSOK (Részletes tematika)

1. Kurzusfelvétel, tájékoztató a félév követelményeiről.

2. Bibliafordítás, fordításelméleti kérdések; fordítási típusok. A magyar nyelvű bibliafordítás kezdetei. A XVI. század magyar nyelvű bibliái.

Tankönyv: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967 518–522: Az ómagyar kor nyelvi fejlődésének értékelése, a nyelvjárások, Az írott nyelv.

IRODALOM: BÁRCZI GÉZA: *A magyar nyelv életrajza*. 2. kiadás. Budapest, 1967. 80–95: Az írásbeliség terjedése, 95–101:A helyesírás története. MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI: *Magyar nyelvemlékek*: Budapest, 1976. 72–89: A Huszita Biblia; 131–134: A Winkler-Kódex; 221–226.

Ajánlott irodalom: KRÄMER, JACOB*: A Biblia – Isten szava mindenkinek*. Szent István Társulat, 1992. *Magyar Biblia-fordítások*. Szépirodalmi Kiadó, 1990. MÉSZÖLY GEDEON: *A Biblia magyarra fordításáról*. Magyar Nyelv XVIII, 81–91. *Szent művészet.* Xénia Kiadó, 1994. (49–75: Szó és kép; 77–113: Vallás és kultúra), TÓTH KÁLMÁN: *Bibliafordítás – bibliamagyarázat*. Kálvin Kiadó, 1994., VANKÓ ZSUZSA–REISINGER JÁNOS: *Bevezetés a Biblia tanulmányozásához*. Bibliaiskolák Közössége, 1993. BOTTYÁN JÁNOS: *A magyar Biblia évszázadai*. Református zsinati Iroda, 1982.

3 –5. BÉCSI KÓDEX – RÚTH KÖNYVE.

Tankönyv: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967. 400–424: A jelek és a ragok története: IRODALOM: *A Müncheni Kódex 1466-ból*. Budapest, 1971. 33–55: A Müncheni Kódex helyesírása, Megjegyzések a Bécsi és a Müncheni Kódexből közölt szemelvények olvasatához.; KÁROLY SÁNDOR: *A kései ómagyar kor szöveg-grammatikája.* In: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. 761–834., Ajánlott irodalom*:* E. ABAFFY ERZSÉBET: *Latin*

hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerk. Balázs János. Budapest, 1983. 113–179. HEIJKOPP H. L.: *Ruth könyve*. Budapest, 1995.

6–8. A Müncheni Kódex. Márk 14.

Tankönyv: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967. 429–456: A szintaktikai szerkezetek története. IRODALOM*:* BÁRCZI GÉZA: *A magyar nyelv életrajza*. 2. kiadás. Budapest, 1967. 205–248. Az irodalmi nyelv kezdetei, Az írott nyelvi norma kérdése, A nyelvjárások; MOLNÁR JÓZSEF: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására*. Budapest, 1964.; Ajánlott irodalom*:* BALÁZS JÁNOS: *Hermész nyomában*. Budapest 1987. 151–166: A bibliai hermeneutika.

9–10. Magyar nyelvű bibliafordítások összehasonlító szövegelemzése: Sylvester János, Károli Gáspár.

Tankönyv: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967. 457–486: A mondattípusok története. IRODALOM: MOLNÁR JÓZSEF: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására*. Budapest, 1964., Ajánlott irodalom: HORVÁTH JÁNOS: *A reformáció jegyében.* Akadémiai Kiadó, 1953.

11. A zárthelyi dolgozat megírása. A szemináriumi dolgozatok beadása.

12 –13. Konferencia 1–2. (A szemináriumi dolgozatok bemutatása)

14. A félévi munka értékelése.

Követelmények

Alaposan ismerjék a hallgatók a nyelvemlékeink közül a bibliafordításokat, legyenek jártasak a történeti szövegelemzésben. A szakirodalmi munkák feldolgozásával megszerzett elméleti ismereteiket tudják alkalmazni a feldolgozott nyelvemlékek magyarázatában, legyenek képesek a tematikában meghatározott területeken önállóan is történeti szövegelemzést végezni.

Ezt a megfontolást egészíti ki, s hangsúlyozza Nyíri Antal az egyetemi tanárképzés feladatairól szólván: „Az egyetemi tankönyvek és jegyzetek kiadásának az az elvi feltétele, hogy tankönyvbe vagy jegyzetbe foglalandó tárgyból olyan rendszeres és szilárd tudományos ismeretek legyenek, melyek a tanárképzés szempontjából szükségesek. […] Általában a tankönyvek és az előadások ne legyenek az elfogadott eredmények okfejtés nélküli közlései, hanem minden megállapítás megfelelő tudományos bizonyítékokon nyugodjék, vagyis legyen a tankönyv probléma láttató és probléma megoldó , így

neveli a jó egyetemi tankönyv a hallgatót helyes tudományszemléletre, problémalátásra, problémamegoldásra …" (NYÍRI 2004: 257).

Tudományszemlélet, problémalátás, problémamegoldás – kulcsfogalmak az felsőfokú anyanyelvi nevelésben, s amit Nyíri Antal a tankönyvtől megkíván, fokozottan igaz az előadásra s a szemináriumra is.

„Az elemzés gondolkodási hagyományainkban annyira fontos szerepet játszik, hogy az egész felsőfokú oktatás az elemző gondolkodásmódban való jártasságot igyekszik kifejleszteni. Az elemző gondolkodással ugyanaz a helyzet, mint a kritikus gondolkodással: nem az a kérdés, hogy értékes-e, hanem hogy elegendő-e. Ha a dolgokat kell összerakni a kívánt hatás elérése végett, akkor abban sok szempontot tekintetbe vevő, tervező gondolkodásra van szükség. […] Akkor válunk kreatívvá, ha képesek vagyunk a dolgokat új nézőpontból megvizsgálni. Einstein, aki szerint a tanulás kulcsa a rugalmas gondolkodás, ezt mondta: »Ahhoz, hogy új kérdéseket és új problémákat vesszünk fel, hogy a régi problémákat új szemszögből vizsgáljuk meg, kreatív képzelőerőre van szükségünk. Ezzel igazi előrehaladást érünk el.« Ez a meggyőződés összhangban van Piaget nézeteivel, aki úgy vélte »a megértés egyenlő a felfedezéssel«. Azzal tesszük sajátunkká a tudást, ha »az értelem kreatív műveleteivel újraszerkesztjük azt«" (LEPENYE 2003: 59).

Problémalátás, problémamegoldás, elemző gondolkodás, tervező gondolkodás, rugalmas gondolkodás, kreativitás a záloga annak, hogy sikeres legyen a nyelvtörténeti szeminárium. A siker titka pedig a mentális lexikonban rejlik: „A nyelv verbális használata, akár a beszélésre, akár az elhangzó beszéd megértésére gondolunk, mindig feltételezi az úgynevezett mentális lexikon aktiválását, hiszen a szükséges egységek itt tárolódnak. A nyelvi és beszédjelek tárolása az anyanyelv-elsajátítással kezdődik, s életünk végéig tart. A kifejezés egyfajta 'agyi szótárat' jelent, amely mindig az egyénhez kötődik, és amely sohasem állandó. Az egyén mindenkori, beszéd- és nyelvi jeleket tároló rendszere képezi a mentális lexikont, függetlenül annak használati sajátosságaitól" (GÓSY 1999: 121). Továbbá „[…] FILLMORE szerint a mentális lexikonnak a következőkről kell információt tartalmaznia: (i) az egység fonológiai formájáról, (ii) az egység jelentéséről, (iii) arról a szintaktikai környezetről, amelybe beépíthető, (iv) arról, hogy mely grammatikai szabályok alkalmazhatók rá, (v) ha ez egy predikátum, akkor a lehetséges argumentumokról, (vi) a használati feltételekről és (vii) az adott egységnek a lexikon más egységeihez főződő szemantikai és morfológiai viszonyáról (1971). A valóságban ez természetesen úgy történik, hogy amikor a beszé-

lő/hallgató lexikális hozzáférési műveletei zajlanak, akkor a fentieket a keresés során figyelembe veszi, így az eredmény azokat már magában foglalja" (GÓSY 1999: 126).

„A nyelvtörténeti vizsgálat, amely szükségképpen a nyelv változásainak a megfigyelésére irányul, ha a változás tényezőinek a bonyolult szövedékébe való betekintést célozza, nem kerülheti el az alkalmi nyelvhasználatnak, a beszédnek, a szövegnek az elemzését. Ezt az elemzést sokoldalúan megtermékenyíti a nyelvnek, mint a kommunikáció eszközének és a beszédnek mint kommunikációs folyamatnak a felfogása. Ez a kommunikációs szemléletmód azért is hathat termékenyítőleg a nyelvtörténet feltárására, mert arra kényszerít, hogy számba vegyük mindazokat a tényezőket, amelyek a nyelv változásában közreműködnek. E tényezők ugyanazok, mint amelyek a beszéd közben is szerepet játszanak: a szűkebb és tágabb értelemben vett jelszituáció tényezőit. […] a kultúra, a nyelvréteg és a műfaj szintén a beszédszituáció szerves része, meghatározója" (KÁROLY 1972: 119).

Hallgatóink tudják jól eddigi nyelvtörténeti tanulmányaik (A magyar nyelv korai története; Magyar hang- és morfématörténet; Árpád-kori szövegemlékeink) alapján, hogy a nyelvi változás a nyelv minden összetevőjét, minden szintjét érinti. Hogyan lehet ezt szemléletesen eléjük tárni? Véleményem szerint nem másként, mint az egész nyelvtörténetet, vagyis nyelvemlékek olvasásával, elemzésével és összehasonlításával. S a legszerencsésebben akkor járunk el, ha ugyanazon szöveg(egység) különböző időbeli állapotát hasonlítjuk össze, vagyis bibliafordításainkhoz nyúlunk. Azt szokták mondani, ahhoz, hogy egy idegen nyelvű írásművet lefordítsunk egy másik nyelvre, alapjában véve csak két dolog ismerete szükséges: ismerni kell az átadó nyelvet, amelyről fordítunk, és ismerni kell az átvevő nyelvet, amelyre fordítunk. Persze a nyelvismeret önmagában is komplex: ismerni kell a nyelv szavainak jelentését, a ragozás, a szófűzés és mondatfelépítés grammatikai törvényszerűségeit, de ismerni kell a nyelv képi gondolatvilágát is, a szavak átvitt értelmű jelentését, egyes szókapcsolatok különleges jelentéstartalmát, a képes beszéd sajátos kifejezéseit, amelyek más nyelvre lefordíthatatlanok. S ehhez még annyit tennék hozzá: nem elég a nyelvismeret, igen jól kell ismerni mindkét kultúrát, mert „… a nyelv elsősorban, legfőképen és természete szerint leginkább a tudomány jelrendszere, de jelrendszere a művészetnek és a társadalmi életnek is. A tudományt, művészetet és társadalmat egy szóval kultúrának nevezzük. A nyelv a kultúra jele. A nyelv olyan a kultúrára nézve, mintha ruhája, vagy még inkább megjelenési formája volna neki

[…]. A nyelv a kultúra formája. A kultúra a nyelv tartalma. Az egyik ember akármit is beszél, amit mond, annak tartalma csak tudomány lehet, vagy művészet, vagy társadalom. Vagy azt akarja, hogy gyönyörűségem legyen, kedvem teljen benne, vagy azt célozza, hogy tudomásomra jusson, tanuljak belőle, vagy abból a szándékból mondódott, hogy csináljak, tegyek, cselekedjek valamit egy másik embert illetően. A kultúra természetesen nem az, ami nékem épen tetszik, vagy amit én tudok, vagy amit cselekszem, mert úgy jött nekem, hogy azt cselekedjem, hanem amiben az »ember« gyönyörködik, amit az »ember« tud, és amit az »ember« cselekszik. Hiszen éppen arra jó a beszéd, hogy »egy« embert rásegítsen »ember« lenni, mindig, minden körülményben. A kultúra tehát mindaz, amit, ami az embernek cselekednie kell, (mert úgy jó), tudnia illik (lévén igaz) és ami lehetetlen, hogy gyönyörűséget ne okozna néki (hiszen olyan szép)" (KARÁCSONY 1938: 180 – eredeti helyesírással).

Ha nyelvemlékeket olvasunk, elemzünk és összehasonlítunk, akkor a kommunikáció során funkcionáló összefüggések és függések lebegnek szemünk előtt:

KÖZÖS NYELVŰSÉG

KÖZÖS ELŐISMERETEK

KÖZÖS ELŐZMÉNYEK

⇓ ⇓

BESZÉDHELYZET
(Intertextus)

Beszélő ↔ *Szöveg* ↔ Hallgató
(Kontextus)
Mondat

(DEME 1980: 19)

SZABÓ ZOLTÁN (1992: 34) a szöveg történetiségéről szólván hangsúlyozza, hogy a szövegnek történeti minősége van, így és ezért is szükséges és jogosult a diakron vizsgálat. E vizsgálat során – szerinte – a szöveg életrajza kerekedik ki, mégpedig egyfelől a szöveg ontogenezise, másfelől filogenezise. Milyen szempontokat tekint ő e folyamatban produktívnak? Cél-

szerű szó szerint idézni gondolatait: „(1) az elemzett szöveg létrejöttét meghatározó társadalmi, nyelvi, művelődési, művészeti tényezők számbavétele; (2) a megfelelő (tehát pl. nyelv-, irodalom-, tudománytörténeti) folyamatban való elhelyezése; (3) a szövegalkotás forrásainak és hatásának, utóéletének számbavétele; (4) a szöveg korábbi elemzéseinek és értékelésének számba vétele ...” (SZABÓ 1992: 34). Továbbá fontos megállapítása Szabó Zoltánnak, hogy az elemző legtöbbször a történeti meghatározottságok tényeivel foglalkozik, elsősorban azok a körülmények és események érdeklik, amelynek nyomai a vizsgált szövegben fennmaradtak. Elemzendő szövegünk Márk 14, 1–12 a Müncheni Kódexből:

XIIII

Uala ke· hufuèt z pogaLa etèl kèt nap vtan / z kezèficuala a· papoc feiedèlmi / z az iraftudoc mikèppèn ǫtet alnocfaggal megfoghatnac z megǫlhètnec (2) Mǫndnac vala ke· ne è z ȳnep napon netalantal zay lènnè a· nèp kǫzǫt (3) Es micoz volna i^c Betaniaban poclos fimōnac hazaban z vlnǫ iǫuǫ eg nembezi valuan dragalatǫ nazdipifticos[1] kènètnec alabaftromat / z az alabaftrom megzeguèn ǫtte ǫ fèiezè |

Mazc

50va

(4) Valanac ke· nemellec meltatlanol vifeluèn ǫnǫn bènnec z monduan hog mi lǫn è kènetn^c vèzedèlmè (5) mezt èladathatic vala è kenet tǫbbǫn hog nem harom zaz penzèn / z adathatic vala zègenecnèc z meltatlankodnac uala ǫ reiaia (6) Ihē kemonda nèkic / Haggatoc èl azt mit nèhèzèltec ǫ hozia io muuèlkedètet muuèlkedet èn bènnē (7) mezt zègeneket mēdzha vallotoc tù vèletec / (8) mellet vallot azt tǫttǫ èleuè kǫltè èn teftemet megkènètni èltemetetbèn / (9) Bizoń mōdz tùnèctec Valahol p̄dicaltatic ez ewangeliom mēd è vilagban megmondatic ǫ megèmlekezètezе hog ǫ èzt tǫttǫ (10) Es ¦caziuti Judas a· tizènkettǫ kǫzzǫl eg èlmene a· papoc fèiedèlmihèz hog èlazolna ǫtet ǫnèkic (11) Kic haluan ǫzǫlenèc / z pēzt igezenèc neki adoual / z kerèfi vala mikeppèn ǫtet okofon kèzbè adhatna (12) Es a· pogaLa ètèln^c èlǫnapian micor a· bazan aiālatic uala mōdanac a· taneituańoc ǫnèki / Houa akazod hog meńńǫnc / z alkoffuc tenèked a· bazāt ènned / (13) Es èzèzte kettǫt ǫ taneituańi kǫzzǫl z |

50vb

monda ǫnèkic Meńńètec a· vazofba / z tù èlǫtǫcbè kèl eg èmbez viuen eg vatale vizèt Kǫuèffetec ǫtet / (14) z valahoua beménēd mōgatoc V2nac haz[1] mēt mèftez monga hol vagon èn hizodalmam / — —[2] hol — —[3] egèm en taneituanimal a· bazant / (15) z ǫ mutat tùnèctec nag vaLozalo helt vèttèttèt / z — —[4] ot alkoffatoc mùnèkǫnc / (16) z èlmenenèc ǫ taneituańi / z iutanac a· vazofba / z lelec mikeppèn mondotuala ǫnèkic / z m̄g alkotac a· bazant (17) Eftue leuē ke· iǫuǫ a· tizenkettǫuèl / (18) z az egembe euǫcn^e[5] z vlǫcn^e mōda i^c Bizoń mōdom tùnèctec / mezt eg tù kǫzzǫllètec ki èn vèlem èzèc èlazol èngemèt / (19) Es azoc kèzdenèc zomozodnioc z mondanioc ǫ nèki / eggen eggèn / minē èn vagoc (20) Ki monda ǫnèkic eg a· tizenkettǫ kǫzzǫl Ki bèmazta ǫ kèzet ènvèlem a· falfas talba / (21) z èmbezn^e fia vagō mikèppèn izuā vagō ǫ zolla iay ke· az èmbeznèc ki miat èmbezn^e fia elazoltatic / iob vala nèki ha nē zúletet volna az èmbez (22) Es azoc euèn veue i^c a· kenèzèt z megal-

[1] Magyarosított formája a latin *nardus picatus* ~ görög *ναρδος πιστικος* 'igazi nárdus balzsam' szavaknak.

[1] Fordítási hiba; a *domus* genitivusát a fordító nominativusnak vélte. Helyesen: 'ház urának'.
[2] Rövid törlés.

[3] Rövid törlés.
[4] Egybetűnyi törlés.
[5] A második szótagbeli *c* utólag van betoldva az *ǫ* és az *n* közé.

A bevezető-előkészítő óra – nyelv és nyelvhasználat az ómagyar kor második felében, a magyar kódexirodalom, a Müncheni Kódex mint nyelvemlék, az Újszövetség magyar nyelvű fordításai – után a szövegelemzéshez fogunk hozzá. Alapvetően három szinten zajlik az elemzés: (1) tisztázzuk a szöveg keletkezésének és befogadásának nyelvi és szociokulturális előfeltételeit és sajátságait, (2) feltárjuk a szöveg szerkezeti jellemzőit, a szövegmondatok kapcsolódását, a jelentésösszefüggéseket és a kohézió eszközeit, s végül – s esetünkben leginkább – (3) mondattani, mondatalaktani és mondatjelentéstani eszközök vizsgálatával a nyelvi jellemzők számbavétele következik.

A nyelvi jellemzők feltárása grammatikai elemzéssel a nyelvtan „durva" módszereit követi: (1) a szöveg szövegmondatokra tagolása, (2) a szövegmondatok közötti tartalmi-logikai összefüggések feltárása (3) a szövegmondatok (mondategészek) kommunikációs és szerkezeti-szerkesztettségi sajátságainak megállapítása, (4) a mondategész és mondategységeinek szokásos módon történő elemzése, (5) a glosszémák nyelvi jellemzőinek feltárása.

(1) Uala ke huſuėt ƨ pogaʟa etèl kèt nap vtan / ƨ ke2èſicuala a· papoc feiedèlmi / ƨ aʒ iraſtudoc mikeppèn ǫtet alnocſaǵǵal megfoǵhatnac ƨ megǫlhètnec.

Hány szövegmondatot/mondategészet tartalmaz a bibliai vers?

Hány mondategységet tartalmaznak a mondategészek?

Hogyan tömbösödnek a mondategységek?

Milyen viszonyban vannak a mondategészek mondategységei?

Milyen szintagmákat és glosszémákat tartalmaznak a mondategységek?

S az elemzés során tisztázandó lesz:

$F – F/t_1 – t_1$

Kérdés: (F – F)/…

F– (F/…)

t_1 -? t_1?

A megoldáshoz, a válaszokhoz alapos előtanulmányok szükségesek mind az oktató, mind a hallgató részéről. Tisztázandó a 14. fejezetben foglalt eseménykörök összefüggései és kapcsolatai, a cselekménykörök szendvicsszerkezete, a kulturális és a történeti háttér – s ezek együttes ismerete teremti meg a sikeres nyelvi elemzést.

Példaként az 1. vershez: „**1–2. Jézus megölésének terve** (Mt 26: 3–5, Lk 22: 1–2; Jn 11: 47–53). Rövid önálló részlettel kezdődik Mk legutolsó és legnagyobb fontosságú egysége, a szenvedéstörténet. Két nap van hátra a tavaszi nagy ünnepig (*páska*: Niszán 14. Ex 12: 1 kk., *kovásztalan kenyerek ünnepe*: Niszán 15–21), amelyre Izráel fiai óriási tömegekben mentek a világ minden részéből Jeruzsálembe. A nagytanács sürgetőnek érzi terve megvalósítását: az ünnep előtt végezniük kell Jézussal, különben Jézus jelenléte és személye zavargást kelthet (messiási mozgalmat válthat ki) az ünnepre összesereglett tömeg körében" (VARGA 1995: 62).

A megértéshez és a nyelvi jellemzők feltárásához a kiindulási alap a hallgatók mai magyar nyelvi kompetenciája, majd a XVI. század bibliafordításain át jutunk el a Müncheni Kódex szövegéig.

V. Jézus szenvedése és feltámadása
Elhatározzák Jézus halálát.
14 [1] Két nappal húsvét és a kovásztalan kenyér ünnepe előtt a főpapok és az írástudók arról tanácskoztak, hogyan foghatnák el Jézust csellel, hogy aztán megöljék.
[2] Egy dologban megállapodtak: „Ne az ünnepen, nehogy zavargás támadjon a nép közt!"

Szentírás a Neovulgata alapján (1997)

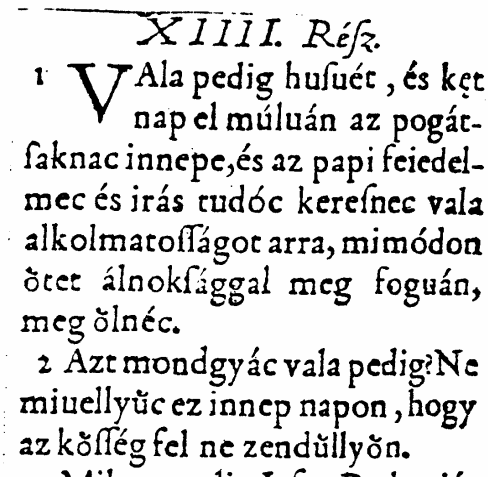
XIIII. Rész.
1 VAla pedig husuét, és kęt nap el múluán az pogátsaknac innepe, és az papi feiedelmec és irás tudóc keresnec vala alkolmatosságot arra, mimódon ötet álnoksággal meg foguán, meg ölnéc.
2 Azt mondgyác vala pedig? Ne miuellyűc ez innep napon, hogy az kősség fel ne zendűllyön.

Károli Gáspár (1590)

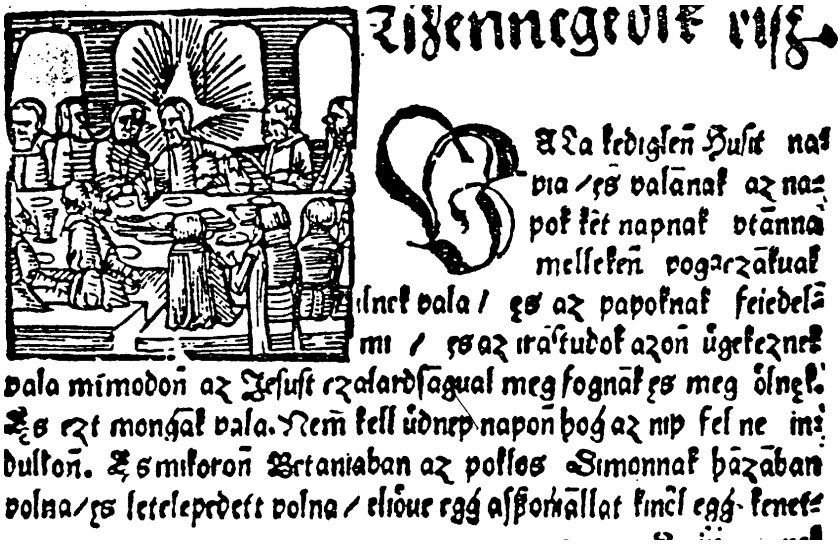

Sylvester János (1541)

XIIII

Vala ke· huſuèt ⁊ pogaLa etèl
kèt nap vtan / ⁊ ke2èſicuala
a· papoc feiedèlmi / ⁊ a3 iraſ-
tudoc mikèppèn 9tet alnoc-
ſagġal megfoġhatnac ⁊ meg9lhètnec
(2) Mondnac vala ke· ne è 3 ȳnep
napon netalantal 3aẏ lènnè a· nèp
k939t (3) Es mico2 volna i^c Beta-
niaban poclos ſimōnac ha3aban ⁊
v̇ln9 i9u9 eg nembe2i valuan dragalat9 na2dipiſticos[1] kènètnec alabaſt-
romat / ⁊ a3 alabaſtrom meġ3eguèn
9tte 9 fèie2è |

Müncheni Kódex (1466)

A dinamikus diakrónia segítségével feltárul a mondatszerkezet:

Neovulgata	{M1 ~ M2 →**[F/(há1 - há1)]**}
Károli:	{**F–[F/há1]**}
Sylvester:	{**F–[F/jki1] –[F/(há1 – há1)]**}
⇩	
Müncheni Kódex:	{**F – [F/(t1 – t1)]**}

Magyar bibliafordításokról szól a kurzus, a bibliafordításainkból szövegeket, szövegrészleteket elemzünk, mind szinkron, mind diakron síkon, de nem elégedhetünk meg elemzésünk során a nyelvészet „durva" módszereivel, mert növendékeink, hallgatóink és leendő tanítványaik közül sokan kezükbe veszik a Bibliát, de gyakran nem tudnak mit kezdeni vele, mert a Biblia nyelve idegenül cseng a fülükben. Ezért aztán némelyek elveszítik a kedvüket, ismereteik hiánya, a megértés nehézsége sokakat visszatart a Biblia olvasásától. Nem úgy vannak-e némelyek a Bibliával is, mint amikor egy régi vagy egy modern műalkotást szemlélnek? Hallották dicsérni, hát elmennek megnézni, de teljesen értetlenül állnak előtte? Csak amikor elmagyarázza nekik a műértő szakember, mit figyeljenek meg a képen vagy szobron, akkor fedezik fel a művész üzenetét. Bibliáról szóltam, de a megállapítások minden a mát megelőző korokból származó, minden rendű és rangú írásműre igazak. Gyakran hallom hallgatóimtól, érthetetlen számukra Zrínyi, a Szigeti veszedelem, mert „olyan régi", pedig jó néhány évtizede már, hogy a nyelv- és irodalomtudósok különös figyelmet szentelnek a nyelv és a szöveg sajátosságainak. E kutatások eredményei, részint az iskolai tananyagba bekerülvén, új megvilágításba helyezik a különféle szövegfajták keletkezését, indítékait, rendeltetését, szókészletét, hatásosságát és sajátságait – s lassanlassan megtanulunk új perspektívából olvasni, már nem a látszat és az első észlelés alapján ítélnek, és fogadnak el mindent igaznak, amiről mások tájékoztatják őket. Az ember felnőve már nem fogad el mindent benyomást és állítást naivul, különbséget tesz állítás és a vele állított dolog között, egy szóval „kritikus" lesz, s felülbírálja, amit lát és hall.

Nem így van ez a magyar nyelv történetével is?

Irodalom

DEME LÁSZLÓ 1980. Az ember és a nyelv. In. FÜLÖP LAJOS (szerk.) *Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában.* Budapest, OPI.

GÓSY MÁRIA 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest, Osiris.

KARÁCSONY SÁNDOR 1938. *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon.* Budapest, Exodus.

KÁROLY SÁNDOR 1972. Nyelvtörténet és kommunikáció. In: TELEGDI ZSIGMOND és SZÉPE GYÖRGY (szerk.) *Nyelv és társadalom.* ÁNYT. VIII. Budapest, Akadémiai Kiadó, 119–131.

LEPENYE MÁRIA 2003. Gondolkodom, tehát … gondolkodni tanítok I. *Új Pedagógiai Szemle* 2003. november 58–65, www.oki.hu.

NYÍRI ANTAL 2004. Tanárképzés a Szegedi Tudományegyetemen és az új gyakorló iskolák eddigi munkája. In: SZABÓ JÓZSEF és SZŰCS JUDIT (szerk.) *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*, Szeged, 254–261.

SZABÓ ZOLTÁN 1992. A szöveg történetisége. In: PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE, VASS LÁSZLÓ (szerk.) *Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (1)*, Szeged, JGYTF Kiadó, 34–40.

VARGA ZSIGMOND 1995: Márk evangéliumának magyarázata. In: *Jubileumi kommentár, A Szentírás magyarázata* III. Kötet. Budapest, Kálvin János Kiadó, 45–65.

Források

*A Müncheni kódex 1466-b*ól, szerk. NYÍRI ANTAL, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján, Budapest, Szent Jeromos Bibliatársulat, 1997.

SYLVESTER JÁNOS: *Új testamentum* …, Bibliotheca Hungarica Antiqua I., Budapest, 1960.

KÁROLI GÁSPÁR: *Szent Biblia* …, Facsimile kiadás, Budapest, Magyar Helikon, 1981.

B. Gergely Piroska
(Miskolc)

Kalotaszeg történeti ragadványneveiről

Kalotaszeg széles körben ismert néprajzi értékei közé tartozik a népművészetének gazdagságával vetekedő névhasználata, különösen a ragadványnévadásban megnyilvánuló színes népi fantáziája, melyre már a múlt század végén felfigyelt a magyar néprajz kiváló mestere: Jankó János, és külön fejezetet szentelt neki Kalotaszegről írt neves néprajzi művében (*Kalotaszeg magyar népe,* 1982). Sajnálatos, hogy az újabb leírásokból, amelyek időről időre Kalotaszeg néprajzáról megjelennek, ez teljességgel kimarad, noha a modern kutatások ismereteinket ez irányba is gyarapították. (NAGY 1944, MÁRTON 1945, CSÁK 1961, B. GERGELY 1977).

A kalotaszegi ragadványnevek mai és közelebbi múltbeli állapotáról kialakult képünket teljesebbé teheti annak a névtörténeti adatanyagnak a bemutatása, amelyet a SZABÓ T. ATTILA kiadatlan hagyatékában található kalotaszegi jobbágyösszeírásokból meríthetünk (OSzK kézirattára). A legtöbb kalotaszegi településről fennmaradt jobbágyösszeírások szórványosan a 16., zömmel a 17–19. századból származnak, és az összeírt felnőtt személyeket általában család- és kereszt-, ritkábban becenévből álló névformában tüntetik fel (a keresztnevek egyes összeíróknál latinosított alakban és sorrendben szerepelnek). Emellett azonban kisebb számban előfordulnak olyan névformák is, amelyekben vagy egy harmadik névelem is van, vagy kételeműek, a keresztnév mellett levő elemük azonban nagy valószínűséggel ragadványnév gyanújába vonható.

Mielőtt ezt a történeti névanyagot bemutatnám, föl kell vetni azt a kérdést, milyen alapon minősíthető egy többelemű névforma egyik vagy másik eleme ragadványnévnek. Ez különösen akkor bizonyul problematikusnak, ha – mint alább látni fogjuk – azonos személynévfajták alkotják a háromelemű névformát. Különösen a családnevektől való elhatárolhatóságuk okoz gondot mert egyrészt főbb típusaik azonosak, tudniillik korábbi megkülönböztető nevek szilárdultak öröklődő családnevekké, másrészt ellenkező irányú folyamatként az újabb időkben családnevekből is keletkezhetnek ragadványnevek például Kalotaszegen a vőnek ment ’a feleség családjában élő’ férfiak leszármazottainál. Mindehhez járul, hogy a történeti névadatok mögötti név-

adási folyamatokra való rálátásunk korlátozott, s emiatt van olyan vélemény is, hogy „legtöbbször nem dönthető el, hogy melyik volt a korábbi név, s melyik csatlakozott hozzá ragadványnévként ... nem lehet tehát *ekkor* ragadványnevekről beszélni" (kiemelés tőlem) (HAJDÚ 2003: 756. *Családnévváltozások* című alfejezet). Ez a 17–18. századra is vonatkozik? Példái közt ugyanis ekkoriak is vannak.

Lényeges segítséget nyújt e kérdések megoldásában és a ragadványnevek – legalább valószínűsíthető – kijelölésében az, hogy ismerjük Kalotaszeg mai család- és ragadványneveit (GERGELY 1977, 1981), valamint a történeti összeírásokban szereplő családneveket. Ezekre támaszkodom majd a történeti adatok értékelésekor. Egyértelműen elhatárolható a családnévtől a ragadványnév, ha a történeti adat megfelelője ma is megvan az adott településen. Valószínűsíthető a ragadványnév kijelölése, ha az egyik névelem családnévként vagy ragadványnévként külön-külön megtalálható ma is az adott településen vagy máshol Kalotaszegen. Bizonytalan viszont a ragadványnév kijelölése, ha ugyanaz a névelem ma mindkét funkcióban előfordul más-más településeken.

A ragadványneveket is magukban foglaló adatokat a névelemek száma és fajtája szerinti névkapcsolatok szerint rendezve mutatom be. A ragadványnévnek tartott névelemet dőlt szedéssel emelem ki, de ez el is maradhat, ha nem valószínűsíthető, melyik névelem a ragadványnév. Majd az indoklás: legtöbbször a mai állapottal egybevetés következik. A történeti adatot az összeírás évszáma előzi meg, és a település rövidítése követi zárójelben.[1]

I. a) Három kereszt-, illetve becenévből álló névkapcsolat, melyben egy családnév és egy egyénnév funkciójú névelem egészül ki egy férfielőd nevére utaló ragadványnévvel:

18. sz. eleje: Mathe *Andras* Istvan (Mk) Az Andras rn az egész tájegységen ma is elterjedt. 1720: Martinus *Pal* Mathe, Stephanus *Pal* Mathe (Ny). 1754: Pal Mate Andras (Ny). Sem csn-ként, sem rn-ként nem fordul ma elő Ny-n sem a Pál, sem a Máté, de mindkét funkcióban elterjedt mindkét név

[1] A betűrövidítések a következő településeket jelölik: Gyerőmonostor (GyM), Magyarvalkó (MV), Kalotadamos (KD), Kalotaszentkirály-Zentelke (KSzK-Zt), Magyarókereke (Mk), Jákótelke (Jt), Nyárszó (Ny), Sárvásár (S), Bánffyhunyad (BH), Magyarbikal (MB), Farnas (F), Zsobok (Zs), Kispetri (Kp), Sztána (Sz), Kiskapus (Kk), Nagykapus (NK), Gyerővásárhely (GyV), Inaktelke (It), Egeres (E), Bogártelke (Bt), Nádasdaróc (ND), Mákófalva (M), Türe(T), Méra (Mé), Szucság (Szu). Az adattárban még a következő rövidítéseket használom: csn: családnév, rn: ragadványnév Ksz: Kalotaszeg.

Ksz-szerte. 1803: Vintze *Mihály* Márton, Vintze *Mihály* Istok (Kk). Ma a Mihály rn ugyanezzel a csn-vel ugyanitt megtalálható. 1839–41: Lőrincz György István (Mé). Csn-ként a György és a Lőrinc is él Mé-n és több más településen, az utóbbi rn-ként is előfordul ugyanitt.

b) Két kereszt- és egy becenévből álló névkapcsolat, melyben az első névelem csn funkciójú, a második általában egyénnév, a harmadik, rendszerint a becenévi a ragadványnév.

1715: Tamás Ferenc *Bandi*. A Bandi ma is nagycsaládi rn S-on, de egész Ksz-en nagyon elterjedt. 1725: Lőrincz Péter Pista (MV) a *Péter* rn-ként ma is él MV-n és sok más ksz-i településen. 1728: Demeter János *Istok* (KSzk). Az Istók nagycsaládi rn ma is KSzK-Zt-n.

c) Család-, kereszt-, illetve becenévből álló névkapcsolat, amelyben a nem keresztnévi eredetű családnevet követi a ragadványnév: 1645: Tot *Pal* Bodisne (Zt). Pál rn ma is él KSzk-Zt-n, Tót itt ugyan nincs, de hozzá közeli településeken van.1646: Andok *Marton* Gergely (Zt). A Márton rn ma is él KSzK-Zt-n. 1822/23 Kudor *Bandi* István (F), Kudor *Ferentz* András (F). Ma F-on a *Bandi,* rn. él, a *Ferenc* ellenben nem, de több más településen megtalálható. 1839–41: Szasz *Siga* István (Mé). Ma is él ugyanitt a Zsiga rn ugyanehhez a csn-hez társulva.

d) Foglalkozásnévi családnévből, kereszt-, illetve becenevekből álló névkapcsolat, melyben a családnevet követő kereszt- vagy becenév ragadványnév funkciójú: 1740: Varga *Pál* András, Varga *Pál* Mihályné, Varga *Pál* István (GyV). A Varga csn-ként ma is él GyV-n, *Pál* rn itt ma nincs, de sok más helyen él. 1757: Kováts Antal Márton (MB). Az Antal csn-ként és rn-ként is él ma MB-on, a Kovács a legmegterheltebb csn. ma Ksz-en. 1801: Kovats *Mihok* Istvan (M). Mihók rn M-n ma nincs, de sok más településen előfordul. 1801: Kotsis *Bandi* Marci, Kotsis vagyis *Gazsi* István (M). Több más Kotsis családnevű személy közt szerepelnek az összeírásban.

e) *Kis* vagy *Nagy* névelemből, keresztnévi eredetű családnévből és egyénnévből álló névkapcsolat, melyben az első: a családnevet megelőző *kis~nagy* névelem ragadványnév funkciójú: 1549: Michael *Kis* Imre (BH). Imre csn ma is van BH-on és máshol is. 1572: *Kys* Lazlo Symon (Jt). László csn Jt-n ma nincs, de több más településen van. 1589: *Kis* balint Mathe (MV), Bálint rn ma is van MV-n. 1650: *Kis*giorgj Istvan, *Kis*giorgi Janos, *Kis*peter Gorgy (Ny). 1659: *Kis* Gyeőrgy Janos*, Kis* Peter Gergely (Ny). Péter és György csn ma is van Ny-n és sok más ksz-i településen. (A két közeli időpontból származó adatok helyesírási különbsége a különböző ösz-

szeírók eltérő írásgyakorlatának következménye). 1740: *Kis* Mihály Peter (GyV). Mihály csn ma GyV-n nincs, de több más helyen van. 1750: *Kis* Pal Mihaly (Zs). Ma is van itt Kispál rn az anya csn-ből, ilyen csn több más településen is van, a ragadványnév itt tehát összeforrt később a Pál csn-vel. 1603: *Nagy* Pál Bálint (E) Nagy rn nincs ma E-en, de sokféle van, csn-ként előfordul E-n is: 1638: *Nagy* Georgy Mathe (BH). 1718: *Nagy* György Férénc (BH) György csn van ma is BH-on.

f) Két családnévből és kereszt-, illetve becenévből álló kapcsolat, melyben a második családnévelem lehet ragadványnév funkciójú: 1756: Balás *Kupa* István, Balás *Kupa* Márton (MB). A Kupa csn-ként él ma MB-on. 1822–23 Kudor *Duka* Jantsi (F). A Duka csn-ként nem, de rn-ként sok helyen él.

G) Foglalkozásnévből, család- és keresztnévből álló névkapcsolat, melyben: a foglalkozásnévi névelem ragadványnév funkciójú: 1625/1839: Zabados *Zabo* Anndras (VA). A Szabados ma VA-on nem, de Mé-n egy beköltözött kajántói személy csn-ként él, a Szabó rn-ként VA-on nem, de több más településen megvan. 1638: *Acz* Kouacz Gergely (Zt). Az Ács sem csn-ként, sem rn-ként nem szerepel Ksz-en. 1638: *Szeocz* alias Josa Marthon (BH). Szűcs és Józsa csn-ként él ma BH-on, rn-ként egyik sem szerepel itt, de sok más helyen van Szűcs rn. 1659: Szeőcz alias *Szabo* Balint (BH). Mindkét név csn-ként él BH-on, Szabó rn-ként is ugyanitt. 1638: *Kertesz* alias Vincze Marthon (KD). A Vincze csn-ként él ma itt és még sok más helyen, Kertesz csn viszont csak két távoli településen van, rn-ként a Kertész szintén él máshol. 1720: Nicolaus Kisur alias *Csizmadia* (BH). Csn-ként sem itt, sem máshol Ksz-en a Csizmadia nem szerepel, tehát valószínűleg a foglalkozás megnevezése, a Kisur csn-ként nem, de rn-ként ma szerepel BH-on. 1725: *Fazakas* Felvintzi Josef, *Fazakas* Felvintzi György (T), 1728: Felvintzi *Fazakas* Josef (T). A Felvinci csn-ként él Bt.én és It-én, a Fazakas rn-ként szerepel más településen. 18. sz. közepe: Farkas Mihal *kocsis* (VA). Rn-ként él ma is itt. 1756: *Lakatos* Kupa Márton (MB). Kupa csn van ma is MB-on, Lakatos csn-ként vagy rn-ként sem fordul elő sehol Ksz-en. 1757: Szabo Kupa Martzi (MB). A Szabó és a Kupa név is szerepel ma csn-ként és rn-ként is. 1789: *Csizmadia* Bányai Josef (T). A Bányai csn ma is él T-ben. Csizmadia rn itt nem, de máshol van.

A foglalkozásnévi családnév és a foglalkozást jelölő névkiegészítőként szereplő köznév azonos a következő adatokban: 18. sz. közepe: Zabo Peter *zabo,* Zakacz Ferencz *zakacz* (VA). Van ma is itt Szakács rn, de más csn-vel.

h) A származási vagy lakóhelyre utaló névelemet tartalmazó névkapcsolatok több formai alcsoportra oszthatók, mindenikben a származási vagy lakóhelyi névelem ragadványnév funkciójú: 1.) *de*-vel kapcsolt rn: 1524/1575 Ioannes Adorian *de Eztana* jobb Francisci Gyereoffy de Zamosfalua (Sz), Osvaldus Matyus *de Nagy Kapus* (NK) határjárásbeli tanú. 1681: Georgius Sandorhazi *de Szucsák* (nemes), Anna Keresztesi consors nobilis Francisci Szocz *de Szucsak* (Szu). 2.) *alias*-szal kapcsolt rn: 1681: Nicolaus Szabo alias Szilagi (nemes) (Szu). Szilágyi csn van ma is Szu-on. 1754: Böndi Andras mediocris alias Aluttzai, *Dési* alias *Harmatverő* Sámuel (BH). Ma sem Alutcai, sem Harmatverő rn nincs BH-on, Dézsi rn ellenben van, csn-ként viszont nem ismeretes. 1845: *Czaga* másként László János (VA). Ez a rn ma is él itt Cege nevű falu román neveként, ahova az elnevezett gyakran járt. 3.) A rn a névkapcsolat végén áll. 18. sz. közepe: Kadar Janos Leóczey (VA). Lőcsei rn ma nincs sehol Ksz-en, Kádár csn VA-on van ma is. 1839–41: Lőrincz György *Dombi* (Mé). Ez a rn ma is él Mé-n és több más településen is. 4.) A rn a névkapcsolat elején áll: 1638. *Damosi* Gal Mathe (Zt) Ilyen rn ma nincs KSzK-Zt-n. 1786. *Also Nagy Uttzai* Ifjabb Buzas Márton (BH). Ma ilyen rn sehol nem él. 5.) A rn a csn helyén áll: 1845: kis uttza Martzi (VA). Itt nincs, de máshol van ilyen rn.

i) Testi vagy lelki tulajdonságra utaló rn-ből, család- és kereszt, illetve becenévből álló névkapcsolat: 1590: *Kis* fekete Alberthj (Bt). Több Fekete csn-ű szerepel ugyanabban az összeírásban. Kis rn ma is van Bt-n, de más csn-vel társulva. 1614:Kis Ver Mihalj (BH). Él e rn ma is itt, de más csn-vel. 1650: *Kis* Soldos Leorintz (Bt). Kis rn van ma is Bt-n, Zsoldos csn nincs sehol Ksz-en ma. 1608/18. sz.: *Kis* Kouaczy Andras (KSzk). Ma is van itt ilyen rn más csn-vel. 1744: Bot Palne *Finyás* Ersok (MV). Ma ilyen rn sehol nem található. 1792: Stephanus, Szabo *Puskas.* 1808: *Puskás* Szabo István (Mé). Puskás rn-ként Mé-n ma nem él, de több más helyen igen.

j) A rn ismeretlen motivációjú: 1639: Stephanus Kovacz alias *Rebely* (Bá). Nincs ilyen rn ma Ksz-en. 1756: *Kosztze* alias Szabo Andras lovasz (MB). Ilyen vagy ehhez hasonló rn nincs ma Ksz-en.

II. Az eddig bemutatott többnyire háromelemű névkapcsolatokon kívül jóval kisebb számú olyan kételemű névkapcsolat is előfordul, amelyben az egyénnév melletti, a családnév helyén álló más névelem ragadványnévi funkciójának látszik, és valószínűleg a valódi családnév elhagyásával jöhetett létre, rögzítve az élő szóbeli névhasználatot. Két típusban jelentkezik 1.) Két becenévből álló névkapcsolat, melyben az első ragadványnévi funkciójú:

1845 *Bantsuts* Pista (VA). Rn-ként ma nincs itt, csak T-ben, *Bandi* Pista (VA) ma is családi rn-ként él itt, *Getzi* Gyuri (VA) ma itt nincs, de több más településen rn, *Mihok* Gyurka (VA) ma is élő rn itt és még máshol is, *Minya* Gyuri (VA) ma itt nem él rn-ként, de sok más helyen igen, *Pistóka* Gyuri (VA) csak *Pistók* alakban él ma. 2.) Foglalkozásnévi ragadványnévből és becenévből álló névkapcsolat: 1744: Miklos Andrásné *Bába* Ersok (MV). A Bába rn-ként ma több településen is szerepel. 1845: *Csizmadia* Pista (VA). Ma ugyanitt Csizmad*i* formában rn-ként él.

III. A nemzedékviszonyító névkiegészítők: határhelyzetben vannak a köznévvel való életkorjelölés és a ragadványnévvé válás között, funkciójuk ugyanis közel áll az azonosnevűséget feloldó megkülönböztető szerepű ragadványnevekéhez.

Minthogy Kalotaszegen nagyon kevés keresztnevet használtak a múltban és a családnevek is elég megterheltek voltak, a falvanként történt összeírásokban sűrűn szerepelnek azonos család- és keresztnevű személyek, akiknek kételemű neve előtt vagy ritka esetben utána nemzedékviszonyító névkiegészítők állnak. Gyakran az idősebb és fiatalabb nemzedék megnevezésére oppozícióba állíthatók és idézhetők ugyanabból az összeírásból. Leginkább ilyeneket választottam ki az itt bemutatottaknál gazdagabb történeti adatanyagból.

Leggyakoribbnak az *öreg-ifjú* névkiegészítők használata bizonyul, mint általában máshol is (HAJDÚ 2003: 760). 1590 k.: Balas Antal *Iffiw* (Bt).1621: *Eöreg* Keomies György (Mé). 1699: *öregh* Pots György (BH). 1699. *Eöreg* Bot Istvan, *Iffiu* Bot Istvan (M). 1712: *Eörög* Borbely Janos, *Ifju* Borbely Janos (BH). 1780: *Öreg* Fejervári István, *ifj* Fejérvári István (BH) 1783: *Öreg* Gál János, *Ifj* Gál János, *Öreg* Gál Márton, *Ifj* Gál Márton (Zs). 1808: *Ifj* Kozma István az Attyával *öreg* Kozma István(nal) (Mé).

E nemzedékviszonyító melléknevek középfokú alakjai (öregbik, ifjabbik) az előbbinél valamivel ritkábbak: 1646: *Eöreghbik* Balas Thamas, *Iffiu* Balas Tamas (Mk). 1650: Mathe Janos *Öregbik* (Ny). 1651: *Öregbik* Kabos Gaspár (GyM). 1659: *Öregbik* Kis Gyeörgy, *Iffiabbik* Kis Gyeőrgy (Ny). 1733: *Iffiabb* Simon István (Mé) 1775: *Ifiab* Jakab István (ND). 1785: *Ifjabb* Kalo Andras (GyV). 1811: *Ifjabb* Varga Márton (It).

A 18. századtól tűnik fel az öregebb nemzedék jelölésére az *idősb* szinoníma is, mely szintén az ifjú, ifjabb párral áll szemben. 1712: *Idősb* Varga Márton, *Iffiu* Varga Márton (BH). 1725: *idősb* Bandi Ferencz, *iffiab* Bende Ferencz. 1740: *Idősbb* Kaló Márton, *Iffiu* Kaló Márton (GyV). 1783:

Idősb Korpos György, *Ifj* Korpos György (Zs). 1808: *Idősbb* Lőrintz János, *Ifj*. Lőrintz János (Mé).

Legritkább a *nagyobbik–kisebbik* ellentétpár, erre mindössze egy-egy adat idézhető innen, ellentétben Szabó T. Attila gazdag adattárával (SZABÓ T. 1967/70), melynek alapján HAJDÚ ezt keleti nyelvterületi sajátságnak mondja (2003: 760). 1659: *Nagyobbik* Szabo Marton (BH) . 1689: *Kisébik* Bondi Marton (BH).

A *középső~közép* viszonyító elem mind az idős, mind az ifjú nemzedékkel szemben áll. Kevés történeti adata van Kalotaszegről, s csaknem mindenik ugyanarról a településről (GyV) való. 1750: *id.* Kalo János, *Közepső* Kalo János (GyV). 1783: *Közepso* Gál János (Zs).1785: *Id* Kalo Istvan, Kalo István ifjú *Kozepso* Kalo Istvan (GyV). 1793: *Közép* Kalló János (GyV).

SZABÓ T. ATTILA ilyen történeti adatai nyomán HAJDÚ ezt is csak a nyelvterület keleti felén előfordulónak tartja (i.h.).

A nemzedéki hovatartozás latin nyelvű jelzése (főként a *junior, senior* és egész ritkán: *mediocris*) is felbukkan a kalotaszegi történeti adatokban, de csakis a 18. századiakban. Pl. 1780: Böndi Andras *mediocris,* Böndi Andras *junior,* Böndi Andras *senior*. (BH).

A fent bemutatott közszói jellegű nemzedékviszonyító névkiegészítők közé én sem soroltam be a *nagy–kis* szópárt, annak ellenére, hogy Kalotaszegen és máshol is 'idősebb'–'fiatalabb' életkort is jelölhet. Azért jártam így el, mert egyrészt más motivációjú/jelentésű is lehet (termetre, vagyoni helyzetre vonatkozó), de legfőképpen azért mert ragadványnévnek tartom, elsősorban a mai ragadványnevekben való megjelenése alapján. A többi nemzedékviszonyító köznév soha nem jelenik meg ragadványnevet tartalmazó névforma előtt, kizárólag családnév és kereszt/becenévből álló névkapcsolatokhoz csatlakozik.

A fentebb bemutatott történeti adatok – a ragadványnevek elkülönítésének bizonytalanságai ellenére – azt mutatják, hogy a Kalotaszegre jellemző nagy megterheltségű család- és keresztnevekből adódó névazonosságok már korán megteremtették a megkülönböztető funkciójú ragadványnevek használatának igényét. Az amúgy is gyér adatolású 16. századból még csak a *Kis,* és a latin *de*-vel kapcsolt településnevek idézhetők, a 17–18. századtól azonban már az előforduló ragadványnévtípusok mindenike több névadattal jelentkezik.

A történeti adatokban is az a típusú ragadványnév van többségben, amely ma is a leggazdagabb és legelterjedtebb Kalotaszegen: a férfielőd kereszt vagy becenevéből származó ragadványnév. Nyilvánvaló, hogy ez a ma itt domináns ragadványnévtípus már századokkal ezelőtt megalapozódott.

A foglalkozásra és a származási vagy lakóhelyre vonatkozó ragadványnévtípusnak mutathatók ki jelentősebb számú történeti előzményei, ezek ma is jelentékeny csoportjai a kalotaszegi ragadványneveknek.

A testi és lelki tulajdonságokra utaló ragadványnévtípus ellenben mai arányától messze elmarad a történeti adatokban, s ennek valószínűleg az lehet a magyarázata, hogy az ilyen személyesebb és nagyobb hangulati tartalmú ragadványneveket kizárta az összeírások hivatalos jellege.

Ugyanez a hivatalos jelleg tükröződik abban is, hogy az összeírások készítői többnyire háromelemű névformába foglalják bele a ragadványneveket, és csak ritkán rögzítik azokat a ragadványnévből és becenévből álló névformákat, amelyek az egykori élő névhasználatról árulkodnak.

Irodalom

B. GERGELY PIROSKA 1977: A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, Kriterion Kiadó.

B. GERGELY PIROSKA 1981: A kalotaszegi magyar családnevek névrendszertani és funkcionális vizsgálata. NytudÉrt. 108. Budapest.

CSÁK LÁSZLÓ 1961: Supranume cu rol de identificare la Mera. Cercetări de lingvistică VI, 183–9.

HAJDÚ MIHÁLY 2003: Általános és magyar névtan. Budapest, Osiris Kiadó.

MÁRTON GYULA 1945. Gúny- és melléknevek Magyarlónáról és Jegenyéről. EM. L: 88–93.

NAGY JENŐ 1944: Család-, gúny- és ragadványnevek a kalotaszegi Magyarvalkón. EM. XLIX: 108–16.

SZABÓ T. ATTILA: Az erdélyi régiség személynévanyagának nemzedék viszonyító elemei. MNy. LXIII: 51–64.

Hegedűs Attila
(Budapest)

Kell lesz

„Egy picikét várni kell lesz. Fél perc” – mondta a miskolci Tiszai pályaudvar jegykiadója az utánam következőnek, és becsukta a kis ajtót. „Utána még be kell lesz vinni a buszt a garázsba is” – mondta egy középkorú miskolci sofőr. Mindkét mondatot 2006 őszén hallottam. Ekkor már vadásztam erre az igeidőalakra, melyre először mintegy két éve miskolci diákjaim nyelvhasználatában figyeltem fel. Hiszen ebben a nyelvi formában huszonéves fiatalemberek köznyelvinek szánt produkciójában egy eddig a nyelvjárási szakirodalomban is alig említett jelenséget rögzíthetünk.

A magyar nyelv jelenleg eléggé szegényes a jövő idő kifejezését illetően: még a meglévő lehetőségeit sem használja ki (KÁLMÁN BÉLA megfigyelése szerint 10 esetből kilencszer a jelen idővel fejezi ki a jövő időt a *fog+-ni* helyett – KÁLMÁN 1974: 236). Persze nem volt ez mindig így. A régiségből nemcsak az *-nd* jeles jövő idézhető nagy számmal, hanem számos különböző összetett igealak is, melyekben a segédige szerepét a *fog*-on és a *kezd*-en kívül a létige felhasználásával teremti meg a nyelvhasználat (Vö. KLEMM 1928: 108–111). KLEMM ANTAL az *ír lesz* típusról azt állítja, hogy csak a népnyelvből mutatható ki, példáiban Lozsádot, Kapnikbányát, Háromszéket és Csanád-Apátfalvát említi. (110). Úgy tűnik, hogy ezek az összetett jövő idejű vonatkozású igealakok (gyakran sajátos, modális többletű jelentéstartalommal) a népnyelvben napjainkig fennmaradtak, elsősorban a keleti régiók nyelvjárásaiban. CSŰRY BÁLINT 1932-ben (korábbi irodalomra is hivatkozva) a Szamosháton kívül utal Kapnikbányára, Abrudbányára, Verespatakra és Háromszékre, továbbá számos példát hoz rájuk a moldvai csángók nyelvéből (CSŰRY 1932: 24–5) (a moldvai csángóknál korábban: *várnak lesz engem*: RUBINYI, 1901, 113). Még ugyanebben az évben lozsádi és Küküllő menti „jelen idejű” adatközlőkre is hivatkozik. (CSŰRY 1932a: 236). Balogh Ödön szintén bő példatárral igazolja a *vár lesz* típus meglétét a gyimesi csángóknál (BALOGH 1932: 301). Mind KLEMM mind CSŰRY utal arra is, hogy a *vár lesz(en)* típusú jövő idejű igealak a köznyelvben is megmutatkozik, mindketten Jókaitól hoznak példát rá. (A jelenség az újabb nyelvjárási szakirodalomban mondhatni feledésbe merült, KÁLMÁN BÉLA (1966: 56)

csak a modális funkciót (valószínűség) említi eme összetett igealak esetén [lényegében ezt a megállapítást veszi át a Magyar dialektológia (KISS 2001: 365) is], IMRE SAMU pedig, mivel a NyA. anyaga térben és időben is korlátokat állított számára [IMRE 1971: 5], szintén nem említi.)

A modális segédigeként felfogható (LENGYEL 2000: 257) *lehet, kell* szavak *lesz*-szel kifejezett jövő idejéről szintén a keleti régióból vannak ismereteink. Balassa József Debrecenből és „az északnyugati nyelvjárásterületnek tiszáninneni részé"-ből adatolja a *kell lesz*-et (BALASSA 1892: 567, 1893. 82), ZOLNAI GYULA Szatmárból ismeri a *lehet lesz*-et (ZOLNAI 1893: 136)

Most pedig következzék egy válogatott adattár 2006-ból! *El kell lesz, hogy menjek boltba.* (Soltész Krisztina, 38 éves, Tiszakeszi), *Kell lesz két kiló répa is* (Nagy Orsolya, 25, Kazincbarcika), *Meg kell lesz varrni a függönyt* (Kis Eta, 44, Salánk, Ukrajna), *Kell lesz főzzek húslevest* (Farkas Mária, 51, Szatmárnémeti, Románia), *Be kell lesz fizetni a csekket* (Horváth Katalin, 29, Miskolc), *Ki kell lesz cseréljem a kártyát* (Takács Zoltán, 29, Miskolc), *A végéből kell lesz vágni? Kozmetikázni nem kell lesz valamit?* (Jankovics Szabina, fodrász, Miskolc), *Meg kell lesz írni a meghívó… á, bár ez a kell lesz nem helyes! Helyesen úgy van, hogy meg kell írni a meghívókat!* (Homonna György, gimnáziumi tanár, Miskolc), *Ki kell lesz hívni egy villanyszerelőt, mielőtt tönkrevág valamit!* (György Ferenc, Miskolc), *Meg kellesz csináltatni a TV-t. Tejet kell lesz vinni mamának* (Pálinkás Tünde egy. hallg. Mátészalka), *El kell lesz mennem a könyvtárba, jösztök velem?* (Szűcs Mónika, egy. hallg. Onga), *Holnap kell lesz prezentálnunk Nagy Zoltán tanár úrnál* (Tirk Adrienn, egy. hallg. Kisuta), *Ki kell lesz fizetni a számlát* (Pelikán Márk, egy. hallg. Miskolc), *Ki kell lesz vinni a fészerbe* (Harangi Árpádné, Nyékládháza), *Még be kell lesz fűtenem* (Gál István, Tiszafüred), *Hozni kell lesz inni is, mert az sincs itthon* (Lipők András, Kisvárda), *A hét végén ki kell lesz mosni ezeket a függönyöket, hogy néznek ki* (Lipőkné Kiss Éva, Kisvárda), *Kivettem mindet [könyveket], nézd meg, melyik kell lesz. Vidd a telefont, ha hívni kell lesz, legyen nálad* (Simon Tamás, 21 éves egyetemista, Királyhelmec, Szlovákia), *Mennyit kell lesz vágni belőle? Véknyítsam is?* (Dékány Csilla fodrász, 28 éves, Miskolc), *Ki kell lesz már mosni a hajamat* (Bodnár Enikő, 22 éves, egy. hallg. Pálháza), *Kell lesz még valami az üzletből?* (Szabó Erika, 21 éves, egy. hallg. Nyírbogdány), *Kell lesz nekem tíz kilo cukor* (Kléri Gizella, Hernádszurdok), *Holnap el kell lesz*

menni a boltba (Oravecz Gergely, Hidasnémeti), *Kell lesz hozzá egy jó csupornyi liszt, meg egy kis kukoricadara* (Kiss Eszter, Miskolc).

Lehet lesz vele szerencsétlenkedni, mi? (Gondos Judit, Miskolc), *Lehet lesz-e játszani a számítógéppel?* (Pelikán Márk), *Lehet lesz sétálni Egerben* (Kovács Ferencné, Nyékládháza), *Lehet lesz majd símogatni a kiscsikót* (Kubus Miklósné, 38 éves, Miskolctapolca), *Lehet lesz gallyat szedni* (Csernák János, Hernádszurdok*), Mindjárt megcsinálom, hogy lehet lesz látni is* (Szarka Ferenc, Miskolc), *Két év múlva lehet lesz még a fejed tetejére állani is* (!) (Nyikos Mária, Mezőkövesd). [Itt mondok köszönetet a gyűjtésben való segítségért Kunt Anna, Veres Viktória, Molnár Julianna, Marton Tünde, Jakab Rita, Pelikán Márk, Bráda Zsófia, Pálinkás Tünde, György Emese és Látrányi Réka miskolci egyetemi hallgatóknak]

„Muszáj lesz megegyelnetek a répát, hogy gyorsabban nőjön" (GASPARICS é. n. 15). *Muszáj lesz költségvetés-módosítást kezdeményezni* (Horváth Etelka gazd. ig. Budapest).

Az adatok alapján felvázolható használat segédigénként eltérő. A *muszáj lesz* nem köthető régióhoz, lényegében a (szlenggel bővülő) köznyelv eleme. A *kell lesz* és a *lehet lesz* viszont erősen regionális kötöttségű: a keleti régiók nyelvjárásaiban volt adatolható, és a 2006-os adatok szerint is ehhez a keleti-északkeleti térséghez köthető. De – megítélésem szerint – már nem nyelvjárási jelenség, hanem az ún. regionális köznyelviség eleme lett.

A regionális köznyelviség elsősorban szándék kérdése. Köznyelvinek szánt beszédközlemények tudat alatti regionalitása (észre nem vett regionális elemek alkalmazása olyan színtereken, ahol a köznyelvi beszéd igényében fogalmazódik a mondanivaló) jellemzi számos kettősnyelvű egyén nyelvi produktumát. Mivel köznyelv és nyelvjárás folyamatosan hat egymásra, s az egymásra hatás állandó és kölcsönös, folyamatosan képződnek hibrid formák, s ezáltal a beszélők tudatában egyre kevésbé válik szét a két változat. Általános vélemény, hogy míg korábban a nyelvjárások köznyelvre gyakorolt hatása volt erősebb, napjainkban a köznyelvi hatás erősödik fel (KISS 2001: 234). E folyamatok tudatában értékelődhet fel a *kell lesz*. E jelenségben ugyanis egy regionalizmus gyűrűzik be a köznyelvi(nek szánt) nyelvhasználatba, mégpedig azon a területen, ahol a nyelv leginkább konzervatív: a grammatika szintjén. Hatással van tehát a nyelvjárás a (regionális) köznyelvre, e megőrzött regionalizmussal mintegy gazdagítja azon a területen, ahol a magyar köznyelv szegényes: a jövő idő kifejezéskészletében.

Az *el kell menjek* típusú szerkezet a nyelvjárásokból került be az erdélyi regionális köznyelvi (PÉNTEK 2003: 235), majd a magyar köznyelvi használatba, s vált elfogadottá (A. JÁSZÓ 2003: 540). Kelet felől esetleg a *kell lesz*-szel is gazdagodik a magyar köznyelv?

Irodalom

BALASSA JÓZSEF 1892. A 'lesz' mint időképző. *Nyr*. 21: 566–7.

BALASSA JÓZSEF 1893. A 'lesz' mint időképző. *Nyr*. 22: 83–4.

BALOGH ÖDÖN 1932. Vár lesz, várt lesz, várna lesz. *MNy*. 28: 301.

CSŰRY BÁLINT 1932. A moldvai csángó igealakok. *MNy*. 28: 22–30.

CSŰRY BÁLINT 1932a. Vár lesz, várt lesz. *MNy*. 28: 236.

GASPARICS GYULA é. n. *Jeles(5)kedj a helyesírásban*. Apor Vilmos Katolikus Főiskola.

IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó.

A. JÁSZÓ ANNA 2003. Transszilvanizmusok és a kell menjek szerkezet Wass Albert műveiben: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KESZLER BORBÁLA. ELTE–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 537–542.

KÁLMÁN BÉLA 1974. A jövő idő kifejezései a magyarban: Jelentéstan és stilisztika. Szerk. IMRE SAMU, SZATHMÁRI ISTVÁN, SZŰTS LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó. 234–6.

KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó.

KLEMM ANTAL 1928. *Magyar történeti mondattan*. MTA.

LENGYEL KLÁRA 2000. A segédigék és származékaik: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, 252–257.

KISS JENŐ 2001 *Magyar dialektológia*. 2001. Osiris.

PÉNTEK JÁNOS 2003. *Népi nevek, népi hagyományok*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

RUBINYI MÓZES 1901. Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. *Nyr*. 30: 109–116.

ZOLNAI GYULA 1893. 'Lesz' mint időképző. Nyr. 22: 136.

Hoffmann István
(Debrecen)

Gisnav birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben*

Köszöntő könyvekben a szerzők érthető okból már a témaválasztással is igyekeznek az ünnepelt kedvében járni: így többnyire az általa kedvelt, művelt tudományterületek jelennek meg az egyes írásokban. De az érdeklődés köti a köszöntőt is, hiszen egy-egy nagyobb téma olykor hosszabb ideig is szinte fogva tartja a kutatót. Szerencsés esetben azonban e kétféle elkötelezettség akár találkozhat is egymással. Én magam jó ideje a Tihanyi alapítólevél magyar szórványainak – mondhatni névtörténeti – hasznosításával foglalkozom, érthető tehát, hogy Péntek János professzor urat e problematikához kapcsolódó írással szerettem volna köszönteni. A választás nem volt nehéz, hiszen szinte kínálta a témát az egyik somogyi birtok leírása, amely tele van növényeknek a megnevezésével és ezekből alakult helynevekkel. Péntek tanár urat mindig is foglalkoztatta ez a téma, az idevágó írásaiból én magam is sokat tanultam, és ma is haszonnal forgatom őket munkám során. De tudom azt is, hogy Péntek János nemcsak mint tudós vonzódik a növényekhez, hanem munkája mellett a mindennapjait is áthatja a természet szeretete.

Kedves János, kérlek, fogadd ezt a köszöntő írást úgy, mint egy baráti invitálást a Dunántúl dombos vidékére. Ahhoz persze, hogy az apátság Disznó nevű birtokán kicsit elidőzhessünk, időben is meg kell tennünk visszafelé bő 950 évet. Abban a hitben nyújtom át neked ezt a dolgozatot, hogy talán megéri a fáradságot.

A birtok leírása az alapítólevélben az alábbi formában szerepel:

Alius locus, qui Gisnav dicitur, hęc talibus terminatur confiniis: Iuxta Fizeg munorau kereku, inde Uluues megaia, post monarau bukurea, hinc ad Fizeg azaa, deinde ultra Fyzeg ad brokina rea et exinde ad publicam viam, quę protelatur usque ad kurtuel fa, inde vero ad hurhu, hinc usque ad aliam viam, quę ducitur iterum ad monarau kerekv. Quęcunque enim his confiniis

*A tanulmány az OTKA 62207. sz. pályázatának keretében készült.

continentur [preter vineas] ad iam predictam ęcclesiam pertinentia sunt. (DHA 1: 150. 26–31).

A szöveg SZENTGYÖRGYI RUDOLF magyar fordításában így hangzik: „Egy másik terület is van, amelyet *gisnav*-nak neveznek, ennek a következők a határai: a *fizeg* mellett a *munorau kereku,* aztán az *uluues megaia,* tovább megy a *monarau bukurea,* innen a *fizeg azaa*-hoz, majd a *fyzeg*-en túl a *brokinarea,* innen az országútig, mely egészen a *kurtuel fa*-ig visz, ezután pedig a *hurhu*-ig, innen egy másik útig, mely ismét a *monarau kerekv*-höz vezet. Mindaz pedig, amit ezek a határok körbezárnak – a szőlők kivételével –, a már említett egyházhoz tartozik." (2005: 61).

A *Disznó*-nak nevezett birtok az előzőekhez képest jóval részletezőbb leírással szerepel az alapítólevélben, határát ugyanis tíz határpont megnevezésének – amelyből kettő két alkalommal is szerepel – a magyar nyelvű említésével azonosítja az oklevél szövege. *Gisnav* korabeli státusa bizonytalanul határozható meg, mivel ugyanúgy *locus*-ként szerepel, mint *Tichon, Petre, Huluoodi, Koku zarma, Lupa, Ziget zadu, Kert hel* és *Mortis.* A Tihanyi alapítólevélben *villa* 'falu' minősítés csak *Gamas* és *Fotudi* neve mellett áll, ám ezzel együtt sem zárható ki az, hogy az adományozás idejében már *Gisnav* birtokon is létezett kisebb település. Erre következtethetünk abból, hogy a területén – noha az itt említett helyek mindegyike természeti névvel van megjelölve – szőlőkről is szó esik,[1] s ez azt mutatja, hogy bizonyos részei intenzív művelés alatt állhattak, ami pedig állandó lakosságot feltételez.

Disznó faluként van megemlítve az alapítólevél interpolált változatában: 1055>1416: villam *Diznou,* quam nominavit *Apati* (DHA 1: 156), majd egy pápai megerősítő oklevélben is: 1267/1297: predium et villam de *Gesnov* vel *Apaty* (PRT 10: 526). A mindkét helyen látható kettős névhasználat nyilvánvalóan arra utal, hogy a település elsődleges *Disznó* neve az adományozást követően az új birtokosra utaló *Apáti* megnevezéssel cserélődött fel. Arról, hogy e változtatás mennyiben köthető magukhoz a helybeli névhasználókhoz vagy esetleg a birtokos szándéka is szerepet játszhatott-e benne, természetesen nincsen semmiféle tudomásunk, de az utóbbi lehetőséget – noha ilyesmiről ritkán esik szó a régi magyar helynévadás kapcsán – szintén komolyan figyelembe kell venni. Az adatok mindenesetre hosszan elnyúló folyamatra utalnak, bár a régi név oklevélbeli említésében gyaníthat-

[1] Amennyiben helyes Erdélyi Lászlónak az általánosan elfogadott rekonstrukciója (vö. DHA 1: 150).

juk esetleg az 1055. évi alapítólevélnek a hatását is: valószínű ugyanis, hogy birtokjogi szempontból e dokumentumoknak az egymással való összeegyeztethetősége is fontos lehetett. Az 1211. évi összeírásban viszont – amely egyébként névhasználatában, de sok helyen még a szövegezésében is erősen támaszkodik az 1055. évi alapítólevélre – a dél-dunántúli Igal után felsorolva *villa Fuzegy*-ként említenek egy apátsági birtokot (PRT 10: 512), amely minden bizonnyal szintén *Disznó*-val lehetett azonos (ERDÉLYI 1904: 397).[2] E kivételt nem számítva a település ezt követően mindig *Apáti*-ként jön elő: +1092/+1274//1399: villa *Apathy* (DHA 1: 284), 1275, 1536: *Apaty* (Cs. 2: 587). E névegyezések, továbbá a határleírásban szereplő egyéb helynevek alapján Disznó falu nagy valószínűséggel lokalizálható Somogy megye északkeleti részére, az egykori Füzegy patak völgyébe (vö. BÁRCZI 1951: 28).

A falu később összeolvadt a szintén középkori *Bár* településsel (+1092/1274//1399: ad villam *Baar,* DHA 1: 284), s ennek megfelelően még a 18–19. században is kettős néven említik: előbb *Apáti* szerepel fő változatként (EKFT, LIPSZKY, Mappa), utóbb pedig *Kisbár* (MKFT). A 19. század végétől *Kisbárapáti* a hivatalos neve, s így nevezik ma is (FNESz., vö. MEZŐ 1999: 182). A helyi nyelvhasználatban a falunak *Kisbár* a neve, az egykori *Apáti* sem magára a településre vonatkozóan, sem más funkcióban a helység helynévanyagában nem szerepel, ahogyan nem ismerjük *Disznó* későbbi-mai előfordulását sem (SMFN 244–7).

Az alapítólevélben található *Gisnav* alakilag a *disznó* közszó korabeli ejtésváltozatával (vö. TESz.) egyező helynév. A névről BÁRCZI szerint nem lehet eldönteni, hogy „közvetlen elnevezés-e, vagy személynéven át keletkezett" (1951: 66–7), az általa hasonlóként említett nevek között azonban *-d* képzővel alkotottak is szerepelnek (i. m. 28), amelyek viszont csak a tövük lexikális-szemantikai tartalma tekintetében hozhatók fel analógiaként. A *disznó* szóból formáns nélkül keletkezett helynevet a régiségből az itt tárgyalt néven kívül csupán egyet ismerek, melyet BÁRCZI is említ: a szintén Somogy megyei Marcalihoz közeli egykori *Disznó* település megnevezését (1338: *Geyznou,* OklSz.; l. még Cs. 2: 601). Az állatnév gyakran szerepel viszont összetett nevek előtagjaként (többnyire *fertés, patak, jó, ól* utótaggal), illetőleg képzett nevekben: *Disznód, Disznós-* (a példákat l. OklSz., CSÁNKI-index, KMHsz. 1., HA 2: 102, FNESz.). Az ilyen nevek utalhatnak

[2] Talán ez az említés is annak a törekvésnek a jele, hogy a falu korábbi *Disznó* nevét más megnevezéssel váltsák fel.

vaddisznók által kedvelt helyekre éppúgy, mint a disznótartás szempontjából fontos területekre. Arra is van azonban példa, hogy hasonló név a disznókkal való adózással összefüggésben jött létre (vö. pl. FNESz. *Ártánd*). Személynévként az Árpád-korból nem ismerjük e szót: sem az OklSz., sem az ÁSz. anyagában nem található ilyen előfordulása. Később családnévként szerepel ugyan, ezek azonban KÁZMÉR szerint a *Disznóőrző, Disznópásztor* személynevek rövidülésével alakulhattak ki (RMCsSz.). A fentiek alapján kevésbé tarthatjuk tehát valószínűnek, hogy az apátsági birtok megnevezése személynévi eredetű lenne, ezt a ZELLIGER által analógiaként felhozott, hasonló szemléleten alapuló török eredetű *Tonuz, Tonuz oba* személynevek példája (2005: 28) sem teszi bizonyosabbá. Teljesen hibás ugyanakkor KRISTÓ minősítése, aki szerint „a tihanyi alapítólevélben számos, többnyire személynévi eredetű török *(Turku, Ursa, Gisnav, Culun)* … helynév is található" (2000: 24). E feltevés hátterében nyilvánvalóan az a szótörténeti vonatkozású ismeret húzódik meg, hogy *disznó* szavunk ótörök eredetű, ám e több száz éve magyarrá lett szóból a 10. vagy még inkább a 11. században alkotott Kárpát-medencei helynevet bármilyen összefüggésben is török eredetűnek minősíteni nyelv- és névtörténeti képtelenség.

Disznó birtok határleírásában *Füzegy* neve háromszor is szerepel: kétszer önállóan *(iuxta Fizeg, ultra Fyzeg),* egyszer pedig helynévi szerkezetben *(ad Fizeg azaa).* Az egyöntetűnek mondható íráskép – az *i* és az *y* betűk váltakozása az *i* hang jelölésében teljesen általános volt ekkor – *[fizedźs]* ejtést takar. Arra, hogy a név folyóvizet jelöl, a szövegbeli említés közvetlenül nem utal ugyan, de mind a mellette álló prepozíciók *(iuxta, ultra),* mind pedig a *Fizeg azaa* szemantikai tartalma: 'Füzegy aszója', azaz 'Füzegy völgye' alapján erre lehet következtetni. A Szent László korára hamisított tihanyi oklevélben Füzegy már *fluvius*-ként szerepel: +1092/+1274//1399: *in fluvio Fyzeg, ad fluvium Fyzeg,* ugyanitt kissé távolabbi helyre vonatkozóan Koppány falu folyójaként is említik: *in villa Kupan iuxta Fizug ~ Fyzig* (DHA 1: 284). A Tihanyra vonatkozó pápai diplomában Disznóval összefüggésben ismét előjön: 1267/1297: Gesnov vel Apaty *iuxta Fycog* (PRT 10: 526). E vízfolyást a mellette fekvő települések alapján a ma *Koppány*-nak nevezett patakkal (vö. MoFnT. 1: 28) lehet azonosítani (ehhez l. SZAMOTA 1895: 135, PRT 10: 411, MIKOS 1935: 248, MOÓR 1944: 303, BÁRCZI 1951: 28, ugyanitt további adatok is találhatók). A *Füzegy* legkésőbbi előfordulását Apáti falu jelzőjeként ismerjük: 1536: *Fyzek*apathy (PRT 10: 412).

A patak újabb megnevezése, amelyet a mellette fekvő jelentősebb településről, (Török)Koppányról kapott, a 18. század közepén tűnik föl: 1753: *Koppan,* fl. (FNESz. *Koppány*), de ez idő tájt *Rigno* néven is említik (*Koppan* vel *Rigno,* EKFT).[3] A *Koppány* azonban nem vált a folyó kizárólagos nevévé, hiszen egész hosszában, minden egyes mellette fekvő településen ma is használatban vannak más szemléletű névváltozatok is (l. pl. SMFN 254, 256, 258, TMFN 104, 111, 117, 122, 127, 131). A bennünket közelebbről érintő felső szakaszán pedig, ahová Kisbárapáti, az egykori Disznó falu is esik, e néven ma egyáltalán nem ismerik: Kisbárapátiban *Nagy-árok ~ Sërëkai-árok* a neve, a szomszédos Fiadon *Nagy-árok ~ Borsi-patak,* Bonnyán pedig *Nagy-kanális ~ Malomi-nagy-árok* (SMFN 241, 245, 248). E folyóvizet régi nevén, *Füzegy*-nek ma sehol sem nevezik, sőt Somogy és Tolna megyében másutt sem találunk az újabb időkben ilyen helynevet.

A *Füzegy* név a korai ómagyar korban meglehetősen gyakori lehetett, főleg vizek megnevezéseként ismerjük (a további példákat l. az OklSz., KMHsz. 1., HA 2: 72 megfelelő címszavai alatt). Etimológiáját régóta ismerjük: a *fűz* fanév *-gy* képzős származékának tartotta MELICH, PAIS, GOMBOCZ (ezekre l. MIKOS 1935: 248), így elemezte BÁRCZI (1951: 28, itt l. a további ide vonatkozó irodalmat is), és ebből eredezteti KISS LAJOS is (FNESz. *Almásfüzitő*). A *-gy* képző funkcióját és alakját illetően – hogy tudniillik azonos-e a *-d* képzővel mint annak alakváltozata, vagy nem – azonban már közel sem ilyen egységes a szakirodalom megítélése (vö. BÁRCZI 1951: 149, TNyt. I, 253–4, BENKŐ 1998: 119). Ennek taglalása szorosan nem is tartozik ide, azt azonban érdemes megjegyezni, hogy a képző – miként már BÁRCZI is észrevette (i. h.) – itt vizsgált nevünkhöz hasonlóan főleg növénynévi, különösképpen fanévi alapszavakhoz járult hozzá: *Almágy, Egregy, Gyiógy, Hságy, Kórógy, Nádágy, Nyárágy, Száldobágy, Szilágy, Szilvágy,* de ritkábban előfordul más töveken is: *Halmágy, Nyüvegy.* BÁRCZI mint kevésbé valószínű lehetőséget emellett felvetette azonban azt is, hogy az alapítólevél *Fizeg*-je esetleg a *fűz* fanév és az elavult *igy ~ ügy* 'víz' szó összetételeként is magyarázható (1951: 28). Az ilyen utótagú összetételek ritkasága, másrészt távolról sem problémamentes magyarázata, bizonytalan nyelvföldrajzi helyzete, leginkább azonban a névnek a *-gy* képzős nevek

[3] Ennek a névnek az etimológiája külön vizsgálatot igényelne, amelyre itt sajnos, nincs mód. Nem valószínű azonban, hogy – amint azt MOÓR ELEMÉR felvetette (1944: 304) – egy szláv **Ribno ~*Rybno* 'halas' névből lenne származtatható.

körébe való tökéletes beleilleszkedése alapján úgy gondolom, hogy BÁRCZI-nak ez utóbbi felvetése elejthető a lehetséges magyarázatok közül.

Az alapítólevélben említett *Füzegy*-et morfológiai jellegéből és későbbi említéseiből következően egyértelműen tulajdonnévnek tekinthetjük, BÁRCZI is ezek között az elemek között sorolja föl (i. m. 65, 131). A *Fizeg azaa*-ról is azt tartja, hogy „földrajzi névnek látszik" (i. m. 65), másutt viszont erről és az ehhez hasonló jelölt birtokviszonyt mutató kifejezésekről úgy nyilatkozik, hogy még szóösszetételnek sem igen lehet tekinteni őket (i. m. 183). A birtokviszony jelöltsége vagy jelöletlen volta azonban – éppúgy, mint a mai nyelvben is – a régiségben sem volt összefüggésben egy-egy nyelvi jelsor tulajdonnévi vagy közszói jellegével (s ami ennek megfelel: összetett szói vagy szintagmaszerepével). Ezt nyilvánvalóan bizonyítja egyrészről tipológiai tekintetben e névtípus elterjedt volta, másrészről pedig az, hogy egyes jelöletlen szerkezetek később jelölt formában tűnnek föl a forrásokban (ehhez l. TÓTH V. 2001: 170–7, 214). Az *aszó* 'völgy' jelentése alapján (vö. TESz., NEMES 2005: 11) a *Fizeg azaa*-t *[fìzedźs àszàá]* 'a Füzegy patak völgye' jelentésszerkezettel leírható névnek tarthatjuk (ám a fentiekből következően természetesen nem zárható ki az sem, hogy ugyanilyen értelmű szintagmatikus leírás szerepel a kérdéses helyen), amely Disznó, a későbbi Apáti vidékén jelölhette a kérdéses patak környékét. A dombok között húzódó szűk folyóvölgy jól kitűnik az első katonai felmérésnek a domborzatot is feltüntető térképén.

Az *aszó*-val kapcsolatos további részletekre itt sajnos, nincs mód kitérni, annyit azonban megemlítek, hogy az *aszó* Somogyban az újabb korban is egész sor névben szerepel (SMFN 844), noha e földrajzi köznevet ezen a vidéken ma csak speciális jelentésben ('a Balaton hullámaiból összesodort kavicsdomb', i. m. 36) ismerik. A gyakori névbeli előfordulás arra utal, hogy régebben – az alapítólevél tanúsága szerint legalább már a 11. századtól kezdődően – fontos eleme volt az itteni nyelvjárás földrajziköznév-állományának.

Gisnav birtok határpontjaként szerepel az alapítólevélben az *Uluues megaia*-ként *[ülűes mëdźsájá]* említett hely. E szórvány nyelvtörténeti vonatkozásait BÁRCZI szinte minden részletében megnyugtatóan tisztázta (1951: 30–1, további hangtani, szótani stb. részletek a monográfia megfelelő fejezeteiben is találhatók), és a szerkezetet alkotó két szó történeti-etimológiai problémáiról sem tudunk nála pontosabban nyilatkozni, noha e téren ma is vannak még nyitott kérdések (ezekről összefoglalóan l. TESz.,

EWUng., valamint LIGETI 1986: 297). Névtani tekintetben tehetünk azonban némi kiegészítést az eddigi fölvetésekhez. BÁRCZI úgy nyilatkozott e szórványról, mint amely „földrajzi névnek látszik" (i. m. 65), s az *Uluues*-t 'ölyvekben gazdag' hely jelentéssel értelmezte, az egész szerkezetet pedig 'ölyves mezsgyéje, határa'-ként (i. m. 30, ugyanígy ZELLIGERnél: 2005: 28). E megállapítása azonban némi módosításra szorul, mivel nem vette figyelembe azt a körülményt, hogy az itt szereplő *Ölyves* később településnévként jön elő a forrásokban. Így említi az alapítólevél interpolált változata: 1055>1416: supra *villam Vlues* (DHA 1: 156), CSÁNKInál pedig több adattal is szerepel: 1229: *Vlwes,* 1234–70: *villa Wlues,* s a 14. század végén már két falura oszlott: 1390: *villa Ewlyues* et *alia Ewlyues* (Cs. 2: 634). CSÁNKI is (i. h.), ERDÉLYI is (PRT 10: 410–2) mint pusztát említi a 19–20. század fordulóján. A Somogy megyei helynévgyűjteményben az áll az alapítólevélben szereplő névvel azonosítható *Ölvös* határrészről, hogy „Egykor major volt" (SMFN 226). Elpusztult falura utal az is, hogy a név egész bokrot alkot Kisbárapáti északi és a vele szomszédos Karád délkeleti határrészén: *Ölvösi-árok, -híd, -kut, -lap, -mező, -rét, -szántó* (SMFN 226, 244). Eszerint megállapítható, hogy *Uluues* falu *Gisnav*-tól (a későbbi Apátitól) északkeleti irányban néhány kilométer távolságban fekhetett.

Az *Uluues megaia* minden bizonnyal a már akkor is önálló birtokként, településként létező Ölyves határvonalát jelölte. A *megye* szó legrégebbi előfordulásai között számos nyilvánvalóan közszói említés is szerepel, ezek között a 'határvonal' jelentés is feltűnik: 1269/1294: per quendam *limitem,* qui uulgariter *Mege* uocatur (OklSz.), és némely említésből az is kiderül, hogy a határmezsgyét egyes helyeken tüskés sövény alkotta: 1281: ad *locum spinosum mege* vocatum (KMHsz. 1. *megye*). A *megye* 'területeket elválasztó határvonal, mezsgye' jelentése a Dunától nyugatra eső területek nyelvjárásaiban ma is megvan (NEMES 2005: 136–7). A szó helynevekben is gyakran előfordul földrajzi köznévi, helyfajtajelölő szerepben: 1208/1359: Wod*mege* (OklSz. *megye*), 1276: gya*mege* (KMHsz. 1. *Dió-megye*), még gyakrabban áll azonban nevek bővítményrészeként, jelzői szerepben: 1217/1412: *Mege*hid (OklSz.), 1272: *Mege*ag (HA 2: 79). Olyan összetételben, mint amilyenben az *Uluues megaia*-ban is szerepel – azaz 'egy bizonyos település határvonala' értelemben –, más előfordulását azonban nem ismerem. A hasonló példák hiánya esetleg arra is utalhat, hogy a szórványt nem feltétlenül kell tulajdonnévként értékelnünk, hanem csupán a kérdéses határszakasz szintagmaszerű megjelöléseként. Disznó-Apáti falu későbbi

határleírásában is előjön ugyanez a kifejezés: 1055>1416: ad *Vluesmegere* (DHA 1: 156), +1092/+1274//1399: ad rubum, qui dicitur *Wluesmwgyeye* (DHA 1: 284), ami esetleg a tulajdonnévi jelleg mellett is szólhatna, ha egyébként nem lenne mindkét forrás esetében egyértelmű az 1055-ből való alapítólevél közvetlen hatása.

Attól függetlenül azonban, hogy az *Uluues megaia* tulajdonnév volt-e, vagy csupán egy határszakasznak – akár az oklevél megfogalmazójától is származó – leírása, a benne szereplő *Ölyves* (a *Disznó*-val és a *Füzegy*-gyel együtt) kétségtelenül magyar névadókra és magyar nyelvű névhasználókra utal. Az *Uluues megaia* kapcsán azonban ettől eltérő, belső ellentmondásoktól sem mentes nyelvi-etnikai következtetésekre jutott KRISTÓ GYULA. Véleményét kissé hosszabban is érdemes idézni azért, hogy a mögötte húzódó módszertani hibákra is felhívhassuk a figyelmet. KRISTÓ szerint „Az *uluues megaia* kifejezés kivált érdekes, mivel első tagja török, második tagja szláv eredetű, a birtokviszonyt kifejező szerkezet viszont magyar. Olyan kétnyelvűségre utal ez, mint amikor az amerikás magyarok *soppingolnak* (vásárolnak). Az *uluues* maga is magyar *-s* melléknévképzőt visel, a szó tehát korábbi átvételnek tűnik, amelyet a magyar már sajátjáénak érzett 1055-ben, hasonlóan a *megá*hoz (hiszen saját szavaként ragozta), bár ott még a hangrendi kiegyenlítődés nem ment végbe. Az e vidéken élő magyar közösség nyilván számbeli túlsúlyban volt a szlávokkal szemben, törökökkel pedig már nem is kellett találkoznia, azoknak csak kiveszőfélben levő nyelvi hagyatékát örökítette tovább.” (2000: 23).

E gondolatmenettel kapcsolatban először is le kell szögezni, hogy az *Uluues megaia* semmiféle kétnyelvűségre nem utal, mivel – mint maga KRISTÓ is mondja – két alkotóeleme egyértelműen magyar nyelvű szintagmát, a birtokszón megjelölt birtokos jelzős szerkezetet alkot, amelynek ráadásul az előtagja is jellegzetes magyar formánst, *-s* képzőt tartalmaz. E szintagma lexémáinak nyelvi eredete – az *ölyv* ótörök, a *megye* szláv jövevényszó volta – teljesen független a névben (vagy leíró szerkezetben) való megjelenésüktől, nem lehet ugyanis kétséges, hogy a helybeli névadók ezeket a magyar nyelv elemeiként használták fel a névadáskor. Mivel az *ölyv* még a honfoglalás előtt vált a magyar nyelv szavává, a 11. században élő somogyi népességnek még csak közvetett kapcsolatára sem utalhat törökségi népekkel. A *megye* ugyan szerb, horvát vagy szlovén eredetű szó lehet a magyarban (vö. TESz., EWUng.), és ebből adódóan akár a Dunántúl területén érintkező népek nyelvi kapcsolatát is jelezheti, de az itteni előfordulásá-

ból a helybeli magyar és szláv lakosság számbeli arányaira következtetni – ahogyan KRISTÓ tette – természetesen semmiképpen nem lehet.

Disznó egyik további határpontjaként az alapítólevél egy *hurhu*-nak nevezett helyet említ. Arról azonban, hogy ez a szórvány milyen helyfajtát jelöl, nincs közvetlenül szó a szövegben, de az utána latinul következő *ad aliam viam* 'egy másik útig' esetleg arra utalhat, hogy a *hurhu* szintén útra vonatkozik. Lehetséges azonban az is, hogy az utalás az ezt megelőzően említett *ad publicam viam*-ra értendő. Ettől függetlenül is nyilvánvaló azonban, hogy az oklevélben ilyesféle helyről lehet szó, mivel a kérdéses földrajzi köznév a régiségben hasonló jelentésekben fordul elő, noha az is kétségtelen, hogy a szónak több, egymással összefüggésbe hozható, de egyúttal jól el is különíthető jelentése rekonstruálható. Az OklSz. 'angustiae locorum; pass, engpass'-ként értelmezi, BÁRCZI 'mélyút, szoros' értelmet tulajdonít neki (1951: 34), a TESz. 'vízmosta árok, mélyút' jelentését adja meg. E jelentései olyan említésekből tűnnek ki, mint például az 1292: *Uia cauerna* que *horh* nominatur, 1335: Quoddam *fossatum* vulgariter *horh* vocatum (OklSz. *horh*). Az alapítólevélben említett *hurhu* az interpolált változatban 1055>1416: ad *longum horh*-ként jön elő (DHA 1: 156), ami szintén arra utal, hogy vonalszerű tereptárgyról – útról, árokról – lehet szó. Ha azt nem is állíthatjuk róla, hogy helynevekben „igen gyakori" (vö. BÁRCZI i. h.), a történeti és a mai névelőfordulásokból bőséges forrásanyagot állíthatunk egybe vele kapcsolatban. A régiségben – éppúgy, mint a Tihanyi alapítólevélben is – feltűnően gyakran áll magában, s ilyen esetekben tulajdonnévi vagy közszói szerepét nagyon nehéz megítélni. BÁRCZI az itt tárgyalt szórványt inkább közszónak tartja (i. m. 65), ám nem kevesebb érv szólhatna tulajdonnévi szerepe mellett sem.

Ez a szó az alapítólevélben szereplő *hurhu* formával azonos hangalakban csupán egyszer fordul elő a forrásokban, a Győr megyei Kajár határában említ így egy helyet a bakonybéli apátság alapítólevele: 1086: ad caput voraginis … *Churchu*feu (DHA 1: 251) és a 13. századból való másolata: 1086/1234: *Churhu*feu (Gy. 2: 603, vö. még HA 2: 78). Később többnyire *horh* alakban szerepel, de előfordul *horoh, hork* változata is (OklSz., TESz.). A földrajzi köznevet szótáraink többnyire *horh* címszó alatt tárgyalják (OklSz., TESz., EWUng., KMHsz. 1.), noha a szónak ilyen alakja a mai nyelvben nem ismeretes (ehhez l. még HORGER 1920). Nyelvjárási szóként *horha, horhó, horhós* változatokban él (NEMES 2005: 95–6), az ÉrtSz. és az ÉKsz.[2] a *horhos*-t köznyelvi szónak minősíti. Ezek a formák valójában egy

régebbi *horh-* tő – ami önmagában is képzett alak lehet – különböző képzőkkel ellátott változatai lehetnek (vö. MszFgrE. *horhó*). Az ómagyar korból *-i* és *-gy* képzős előfordulásait is ismerjük (l. FNESz. *Horhi,* OklSz., KMHsz. 1. *horhágy,* vö. még TESz.). Feltűnő, hogy *horog* szavunknak a tájnyelvben sok más – a köznyelvivel részben megegyező vagy azzal összefüggő – jelentése mellett földrajzi köznévi értelme is van 'vízmosta mélyút, hegyszoros' jelentésben (NEMES 2005: 96). Ez a *horog* homonimaként elkülönítendő a másik, köznyelvi *horog* szótól, és etimológiailag is bizonyára összefügg az itt tárgyalt *horh* tövével. Így foglal állást a MszFgrE. is, a TESz. viszont csupán azt állapítja meg, hogy „a *horh* szóval való esetleges kapcsolata további vizsgálatot igényel".

Úgy tűnik, hogy a szóbokor – annak ellenére, hogy alapnyelvi tőre visszavezethető, legalább ősmagyar kori származékokról van szó – már az ómagyar korban sem volt elterjedve az egész nyelvterületen. Lokalizálható adatai azt mutatják, hogy a Duna észak–déli irányú folyásától keletre nem igen lehetett használatos. Településnévben Fejér, Pest, Tolna, Veszprém (CSÁNKI-index) és Hont megyében (FNESz. *Horhi*) fordul elő, mikronévben szerepel Esztergom és Győr megyében (HA 2: 47, 77–8). A Dunától keletre egyedül Bodrog vármegye Duna menti területéről ismerek rá adatot (KMHsz. 1). A szócsalád egyetlen elemére sincs adat a SzT.-ban sem, sőt itt a *horog* jelentései között sem találunk földrajzi köznévi előfordulást. A szó mai elterjedtsége ugyanezt a képet mutatja: tájszóként csak a Dunántúl területéről adatolható (NEMES 2005: 95–6), és földrajzinév-táraink is megerősítik ezt a tapasztalatot, mivel csakis a Dunántúlon használt helynevekben mutatható ki, különösen pedig a Balaton vonalától délre eső vidéken gyakori, ahonnan a Tihanyi alapítólevél *hurhu* szórványa is való.

Gisnav falu határleírása a *Fizeg* folyó mellett a *munorau kereku* nevű helynél kezdődik, és a határjárás ugyanide: *ad monarau kerekv* tér vissza. Ezt BÁRCZI mint '(kerekded vagy nagy) mogyoró erdő'-t értelmezi (1951: 29), amely a *mogyoró* növénynévnek és a *kerek* földrajzi köznévnek a főnévi jelzős összetétele (i. m. 184–5). A *kerek*-ről azt tartja, hogy a szó „eredetileg talán 'kerek' vagy inkább 'nagy, az egész szemhatár egy körbehajló ívét befogó erdőt' jelenthetett" (i. m. 30). A FNESz.-ben KISS LAJOS is a R. *kerek ~ kerék* 'körhöz hasonló alakú erdő' jelentéséből indul ki az ehhez tartozó nevek magyarázatában (lásd például az *Almakerék, Kereki* stb. névcikkeket). BÁRCZI is felhívta azonban arra a figyelmet, hogy a Tihanyi alapítólevél korában – „már amennyire ezt ma meg lehet állapítani" – a *kereku* már

elhomályosult képzés lehetett, az alapjául szolgáló *kere-* tő és a *-k* képző eredeti jelentését, funkcióját már nem érezhették benne a beszélők (i. m. 140–1, ugyanígy a *-k* képzőről: TNyt. I, 232, 234–5).[4] Ebből azonban az is következhet, hogy a szót az eredeti etimológiai jelentésétől elszakadva kell értelmeznünk, azaz feltehető, hogy a kérdéses időszakban az 'erdő' jelentést – amit a TESz. és az EWUng. is első jelentéseként közöl a szónak – olyan sajátos jelentésjegyek, amelyek az alakra (kerekségre) vagy a méretre (nagy kiterjedésre) utaltak volna, nem feltétlenül specifikálták. Úgy tűnik, hogy a korai ómagyar korban a *kerek* lehetett a leggyakoribb használatú és legáltalánosabb jelentésű szavunk az 'erdő' jelölésére: szinonimái (például az *erdő, eresztvény, gaz, haraszt* stb.) ugyanis jóval ritkábban fordulnak elő az oklevelekben, és többnyire speciális fajtájú, korú stb. erdőket jelölnek. E feltevést megnyugtató módon persze csak a jelentésmező összes elemének tüzetes vizsgálata révén erősíthetnénk meg, amire itt azonban nyilvánvalóan nem vállalkozhatom.

Az alábbiakban csak arra az egyetlen ezt alátámasztó körülményre szeretnék kitérni, hogy a *kerek* a régi helynévanyagban gyakran szerepel különféle növénynévi előtagokkal együtt: ismerünk *Alma-, Bükk-, Haraszt-, Kökény-, Meggy(es)-, Som-, Szil-, Tövis-kerek* vagy *-kerék* nevű helyeket, amelyek nemcsak erdőt, hanem feltűnően gyakran települést is jelöltek (a fenti nevekre számos példát találunk az OklSz., a FNESz., a KMHsz. 1. és a HA 2. megfelelő címszavai alatt). A Tihanyi alapítólevélbeli szórvánnyal azonos forma a neve például egy bakonyi erdőnek (HA 2: 52), de létezik *Magyarókereke* és *Monyorókerék* nevű település is, amelyeknek az említései az ómagyar kortól adatolhatók (FNESz.). Ez feltétlenül amellett szól, hogy az alapítólevél *munorau kereku*-jét tulajdonnévnek is tekinthetjük – BÁRCZI inkább közszói megjelölésnek tartja (1951: 65) –, amit az a körülmény is erősít, hogy a mogyoró nem erdőalkotó faféle, hanem olyan cserje, amely valamely jellemző növénytársulásnak a fajaként vált az erdő megnevezésévé (ehhez l. PÉNTEK 1997: 428–9): a szemantikai szerkezete tehát nem a közszói értelmet asszociáló 'mogyoróbokrok alkotta erdő', hanem 'mogyoróbokrokkal benőtt erdő' formában írható le. (A *mogyoró* etimológiai irodalmához l. a TESz. és az EWUng. mellett újabb felvetésként a szó törökségi kapcsolatait elemezve: RÓNA-TAS 2004: 432–5).

---

[4] E megállapítások egybevágnak az ugyanerre a tőre visszavezethető, az alapítólevélben szereplő *kert*-ről való ismereteinkkel.

Az oklevelek határleírásai gyakran említenek határjelként álló fákat, bokrokat. Ezek nevei hol latin, hol magyar nyelven, különösebb szabályszerűség nélkül, mondhatni szeszélyesen váltakozva fordulnak elő a diplomákban, sőt legtöbbször még egy-egy oklevél szövegén belül is (ehhez l. HOFFMANN 2004: 42–3). A fanevek magyar nyelvű említésével összefüggésben a fordításbeli nehézség szóba sem jöhet, hiszen jórészt közismert növénynevek szerepelnek magyarul, sőt nem ritkán a magyar és a latin szó együtt áll a szövegben, mintegy egymást értelmezve. E magyar szavak a helyi nyelvhasználatot éppúgy tükrözhetik, mint ahogyan az is feltehető róluk, hogy az oklevél szövegezőjének nyelviségét mutatják (s a kettő persze értelemszerűen egybe is eshetett) (i. m. 51–2).

A Tihanyi alapítólevélben mindössze három fát (bokrot) említenek, s mindhárom Disznó birtok határleírásában szerepel magyar nyelven: *munarau bukurea, ad brokina rea, ad kurtuel fa.* Az oklevél interpolált változatában ezeknek jól megfeleltethető módon, azonos sorrendben említve az alábbiak szerepelnek: 1055>1416: *kerecmoniorobokur,*[5] *ad rubum* (ez minden bizonnyal a berkenyeként említett határjellel azonos), *ad virgam pirorum* (DHA 1: 156). BÁRCZI az alapítólevélbeli fanév-említésekről azt tartja, hogy valószínűleg nem tekinthetők földrajzi névnek (1951: 65). Úgy gondolom, a fent mondottak alapján ezt teljes bizonyossággal állíthatjuk.

Közülük az oklevelek határleírásaiban leggyakrabban kétségkívül a *körte-* régebbi alakjában *körtvélyfa (kurtuel fa)* szerepel, ami nemcsak a mogyoróhoz és a berkenyéhez képest nagyobb termetével magyarázható, hanem azzal is, hogy a vadkörtefa nemcsak a (főleg tölgy)erdők jellegzetes kísérő fája, hanem mezőkön is gyakori hagyásfaként, amely termésével és árnyékával egyaránt szolgálta a határban dolgozó, az erdőt-mezőt járó embert (MNLex.). A *körtvély* önmagában is jelöli a fát, s a *fa* utótaggal ZELLIGER szerint azért kapcsolták össze, hogy ezzel a méretét jelezzék, ami a tájékozódási pontként való funkcionálásával áll kapcsolatban (2005: 30). A *körtvély* fanévként való említése valóban sajátos szerkezeti megoszlást mutat, ám ezt aligha magyarázza a ZELLIGERtől említett szempont. Fa neveként *körtvélynek* alig említik, ha e szó jelző nélkül szerepel, akkor szinte mindig a *fa* utótaggal áll: +1015/+1158/1403: *Curtuelfa,* 1256: *Kurtuelfa* stb., ha viszont

[5] E szórványban talán a Tihanyi alapítólevélben említett *mogyorókerek* és *mogyoróbokor* keveredett össze, de az sem lehetetlen, hogy a *kerek* itt alakra utaló jelző, mivel fanevek előtt e szó viszonylag gyakran szerepel (OklSz.).

jelző áll előtte, akkor a *fa* nem szerepel mellette: 1275: Ad duas arbores piri *Wereskurtuel* uocatas, 1291: arborem piri nomine *keth agow kurthuely,* 1330: *chakankurtuele* stb. (OklSz., KMHsz. 1.). A *körtvély* emellett jellegzetes eleme a helyneveknek is: metonimikusan, képzővel és összetételekben egyaránt helynévvé válhatott.

A *mogyoró* helynevekben szintén gyakran előforduló szó, főleg képzett formában, illetőleg összetételekben. Határjelként kevésbé gyakran említik, de vannak erre is példák: 1255: ibi est meta *monyerobwkur,* 1256/1375: sub dumo *Monerobokor* (OklSz.). A lomberdőkben, különösen azok vágásaiban és szegélyén őshonos növény valójában cserje vagy kisebb méretű fa (MNLex.), ennek megfelelően a nyelvemlékekben és a mai nyelvben mind a *bokor,* mind a *fa* utótaggal előfordul (OklSz., ÚMTsz.), növénynévként oklevélbeli határleírásból összetételi utótag nélkül nem ismerem.

A berkenye a mogyorónál valamivel nagyobb méretű fa vagy bokor, amely a Kárpát-medencében a középhegységek bükköseinek és fenyveseinek jellegzetes elegyfája (MNLex.). Határjelölő szerepben gyakran említik, ilyenkor a szó általában magában áll, ritkábban azonban *fa* utótaggal is előfordul (OklSz., KMHsz. 1.). Helynevekben viszonylag ritkábban szerepel, főleg képzett és összetett formákban jelenik meg, de van arra is példa, hogy a növény neve metonimikusan vált valamely hely jelölőjévé: 1274: ad finem cuiusdam prati *Berkyne* vocati, 1386: In loco *Berkene* appellato (OklSz.). A Tihanyi alapítólevélbeli említésnek BÁRCZI bizonyára emiatt teszi fel 'berkenyés' jelentését is a közvetlen növénynévi értelem mellett (1951: 33, ugyanezt átveszi ZELLIGER is: 2005: 30). A másik két fanév itteni említése egyrészről, másrészről pedig az, hogy a *berkenye* más forrásokban is jellemzően utótag nélkül fordul elő növénynévként, ezt a feltevést azonban kevésbé valószínűsíti.

Ami az alapítólevélben található *brokina* alakot illeti, ennek magyarázatára többféle elképzelés is felvetődött. Abban a kutatók egyetértenek, hogy a szó valamely szláv nyelvből került át a magyarba, ám az átadó nyelvet pontosan nem ismerjük: a délszláv nyelvek mellett a szlovák is szóba jöhet (TESz., EWUng.). Az első szótagban található *o*-t BÁRCZI hangtörténeti realitásként magyarázza, amely egy szláv **brěkinja* alakból hangrendbeli illeszkedéssel alakult ki, és tájnyelvi változatként lehetett használatban (1951: 33–4, 92, 120). A nyelvtörténeti forrásokban a szónak – egyetlen kétes megítélésű 19. századi adatot kivéve – mélyhangú formáját nem ismerjük (vö. OklSz., TESz.), ahogyan a mai nyelvjárásokban is csak palatális

alakja létezik (ÚMTsz.). Mindezek alapján a TESz. felveti, hogy a *brokina* *o*-ja „talán csak elírás *e* helyett", ZELLIGER pedig már teljes határozottsággal foglal állást e kérdésben (2005: 30). Eszerint egy *[brekina]* formára javított alak korabeli ejtése *[brekinyá ~ brëkinyá]* formában rekonstruálható. ZELLIGER szerint a mai köznyelvi alak hangátvetéssel jött létre (i. h.), ám e kérdésben nem nyilatkozhatunk ilyen egyértelműen, hiszen a régi alakok között többségben vannak azok, amelyekben a szláv szóban meglévő szóeleji mássalhangzó-torlódás inetimologikus hanggal oldódott föl: 1259: *berekune,* 1279: *Berekenye* (OklSz.), s ezekből a *berkenye* a két nyílt szótagos tendencia működésével gond nélkül levezethető.

A fent említett három fanév közül az első kettő a *rea [rëá]* névutóval van összekapcsolva, amely megoldás a magyar szavaknak a latin szövegbe való beillesztését szolgálja (ehhez l. HOFFMANN 2006). A *bokor* szó után álló *rea* egybeírva szerepel, bizonyára ez magyarázza azt az íráshibát, hogy a szükséges két *r* betű helyett csak egy szerepel: *bukurea.* BÁRCZI e kérdésben csak az olvasattal *[bukur rëá]* foglal állást (1951: 31), ZELLIGER azonban meg is jegyzi, hogy „az egyik *r* betű hiánya alighanem íráshiba" (2005: 30).

Az alapítólevél szövegében az adományozott birtokok határvonalának leírásában az egyes megjelölt határpontok értelemszerűen többnyire határozói szerepben állnak, mivel a határjárás valahonnan elindulva a sorban következő határjeleket egymás után érinti. Az oklevél ezt megelőző részében ilyen jellegű határleírást csupán *Huluoodi–Turku* birtokról találunk, ahol a határvonal *ab eodem Huluoodi ... ad monticulum ... ad lacum Turku ... ad Zakadat ... ad magnam viam ... ad angulum Aruk ... ad Seg ... ad Ursa ... ad magnum lacum* húzódik. A határozói funkciót jelző latin prepozíciók a szövegben vegyesen kapcsolódnak latin főnevekhez és az egyes helyeket megjelölő magyar szavakhoz.

Disznó birtok leírása viszont úgy indul, hogy a mondat első fele a határpontok nominatívuszi felsorolását adja: *hęc talibus terminatur confiniis: Iuxta Fizeg munorau kereku, inde Uluues megaia,* ám ezt követően a latin mondatban – miként erre már BÁRCZI is felhívta a figyelmet – szerkezetváltás figyelhető meg, ugyanis innentől kezdve „a felsorolás egységei határozókká válnak, és részint magyar névutóval, részint latin praepositióval ellátva azt jelölik, ameddig húzódik a határvonal egy-egy szakasza": *post monarau bukurea, hinc ad Fizeg azaa, deinde ultra Fyzeg ad brokina rea et exinde ad publicam viam* (1951: 190). Ebben a tagmondatban tehát nincs olyan igei főtag, amelyhez a magyar nevek, illetőleg egy esetben a latin köz-

szói megjelölés mint határozói bővítmények kapcsolhatók lennének; e funkciójukat a névutó fejezi ki, valamint a második esetben – ahogyan a latin névszói szerkezet mellett is szabályosan – a szó előtt álló *ad* prepozíció. A leírás utolsó tagmondatában ismét igei főtaghoz *(protelatur)* kapcsolódnak a határozói szerepű határpontok: *ad kurtuel fa … ad hurhu … ad aliam viam.*

E szerkesztési módszer, a *reá* névutó alkalmazása a határozói szerep jelölésére a Tihanyi alapítólevél jellegzetes sajátossága. Hasonló szövegezést a hazai oklevelekből nem ismerek, ám itt egyszerre 11 ilyen esettel állunk szemben. A tizenkettedik *reá* viszont nem latin főtaghoz kapcsolódik, hanem egy hosszabb magyar nyelvű szerkezet igenévi részéhez: *Feheruuaru rea meneh hodu utu rea.* E nyelvi megoldás ismétlődése, illetőleg váltogatása más beillesztési formákkal azt mutatja, hogy első eredetiben ránk maradt hiteles oklevelünk alkotójának egyik fő gondja a megszövegezés terén az volt, hogy a latin szövegbe a magyar elemeket minél zökkenőmentesebben belesimítsa.

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Bp., 2004.

BÁRCZI GÉZA (1951), A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp.

BENKŐ LORÁND (1998), Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp., 1890–1913.

CSÁNKI-index = Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Szerk. ÖRDÖG FERENC. Bp., 2002.

DHA = Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

EKFT = Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–85. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.

ÉKsz.[2] = Magyar értelmező kéziszótár. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Második, bővített kiadás. Bp., 2003.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. NyK. 34: 388–416.

ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Bp., 1959–1962.

EWUng. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.

FNESz. = KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp., 1988.

HA 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye. Debrecen, 1999.

HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: Helynévtörténeti tanulmányok 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN (2006), Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.

HORGER ANTAL (1920), Horog és horhó. MNy. 16: 89.

KMHsz. 1. = Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. Századok 134: 3–44.

LIGETI LAJOS (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp.

LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES, Mappa generalis regni Hungariae. Pesthini, 1806.

MEZŐ ANDRÁS (1999), Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz. Nyíregyháza.

MIKOS JÓZSEF (1935), A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. MNy. 31: 152–67, 243–58, 288–308.

MKFT = A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.

MNLex. = Magyar Nagylexikon 1–19. Bp., 1999–2004.

MoFnT = Magyarország földrajzinév-tára. Szerk. FÖLDI ERVIN. Bp., 1971–1982.

MOÓR ELEMÉR (1944), Koppány. MNy. 40: 302–4.

MSzFgrE = A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.

NEMES MAGDOLNA (2005), Földrajz köznevek állományi vizsgálata. Debrecen. Kézirat.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, Magyar oklevélszótár. Bp., 1902–1906.

PÉNTEK JÁNOS (1997), A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról. MNyTK. 209: 427–30.

PRT = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század). Bp., 1993.

RÓNA-TAS ANDRÁS (2004), Néhány megjegyzés faneveinkről. MNy. 100: 419–38.

SMFN = Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.

SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. NyK. 25: 129–67.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele. Magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET, A Tihanyi Alapítólevél. Pannonhalma. 57–65.

TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TMFN = Tolna megye földrajzi nevei. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.

TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.

TÓTH VALÉRIA (2001), Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korból. Debrecen.

ÚMTsz. = Új magyar tájszótár. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. I–. Bp., 1979–.

ZELLIGER ERZSÉBET (2005), A Tihanyi Alapítólevél. Pannonhalma.

Ittzés Nóra
(Budapest)

Szófaji kérdések *A magyar nyelv nagyszótárá*ban

2006 novemberében megjelent *A magyar nyelv nagyszótárá*nak (a továbbiakban: Nszt.) első két kötete, a *Segédletek* és az *a* és *á* betűs anyagot feldolgozó szótári kötet. Megjelenésük nem csupán azért jelentős eseménye a magyar nyelvtudománynak, mert e két kötet évszázados szándék megvalósulásaként a magyar lexikográfia eddigi legnagyobb szótári sorozatát nyitotta meg, hanem mert ez a munka, amely közel ötven év után ismét új szótár létrehozását célozza, a korábbi magyar értelmező szótárakénál sokkal módszeresebben kidolgozott lexikográfiai koncepció alapján folyik. E koncepció újdonsága, hogy szigorú struktúrának tekinti a szótárt, s arra törekszik, hogy e a rendszer minden elemét következetesen, az ad hoc megoldásokat kizárva, formalizálva kezelje. E felfogás mögött elsősorban nem az húzódik meg, ami pedig kézenfekvőnek tűnik: ti. ha oly sokan, oly huzamos időn keresztül, oly hatalmas adatmennyiséggel dolgoznak, mint ahogy a nagyszótári munkálat kívánja, létkérdés a szabályozottság. Sokkal inkább az a törekvés motiválta e koncepció kialakítását, hogy a szótár valamiképpen tükrözze azt a rendszert, amelyet nyelvnek nevezünk, hogy a szótárban maga a *struktúra* – a teljes szótár szerkezete, illetve az egyes szócikkek belső rendje – legyen hordozója a nyelv belső összefüggéseinek, és legyen eszköze a szemantikai-grammatikai tartalom visszaadásának. Reményeink szerint a szótárnak e koncepció hátterén kidolgozott szerkesztési szabályzata és a készülő kötetek nem csupán a lexikográfiai gyakorlatban, hanem a magyar lexikológia történetében is hozhatnak új eredményeket.

Az Nszt. grammatikai vonatkozású szerkesztési elveinek kialakításakor arra az alapkérdésre kellett legelőször is válaszolni: egyáltalán részét képezze-e a szótári leírásnak a címszavak szófaji minősítése. Amennyiben pedig e kérdésre igenlő válasz születik:

– milyen legyen a címszó és a szófaji minősítés viszonya;

– mit tekintsen a szótár egy, illetve több szófajú szónak, hogyan kezelje e típusokat;

– milyen szófaji rendszer bázisán álljon a lexikográfiai elemzés, hogyan viszonyuljon egymáshoz a szótári hagyomány és az újítás;

– milyen szófaji minősítéseket használjon a szótár;

– hogyan érvényesíthetők a szótár történeti jellegéből adódó szempontok a szófaji minősítés esetében;

– milyen módon kezelje a szótár az alkalmi jellegű szófaji módosulásokat.

– milyen módon tükrözze a szótári értelmezés a szófaji meghatározottságot.

Dolgozatomban e kérdések közül a többes szófajúság és a szófaji rendszer kialakításának lexikográfiai problematikájával foglalkozom.

Lexikográfiai közhely: a szótár szerkezeti alapegységének, a szócikknek a *lexéma* a meghatározó eleme, reprezentánsa. A szócikk tehát nem a *szó* (beleértve ebbe az összefoglaló értelmű fogalomba a *szóalakot* mint valamely paradigmasor tagját, illetve a *szóelőfordulást* mint a beszéd, a parole egységét is), hanem az ún. *szótári szó*, a *lexéma* mint elvont nyelvi elem által meghatározott egysége a szótárnak. Ez a tény a szótárral való első találkozás alkalmával evidenciaként tételeződik a szótár használója számára, ebből következően egy szó címszói státusza sugallja annak (önálló) lexéma voltát, illetve -értékét. A szótár tehát mindig lexémák vagy lexémaértékű nyelvi elemek, szerkezetek tára, amelynek elsődleges, par exellence feladata e lexémák vagy lexémaértékű szerkezetek jelentéseinek térképét megrajzolni. E szemantikai térkép tehát mindig lexikális és soha nem – vagy ideális esetben nem – aktuális jelentések ábrája. Megrajzolásához többnyire szükséges a jelentésekhez kapcsolódó, velük összefüggő grammatikai (morfológiai és szintaktikai), szóhasználati, stilisztikai stb. szabályoknak, sajátosságoknak, illetve az adott szó előfordulásainak felismerhetőségéhez, azonosításához szükséges információknak a számbavétele. Ezeket a nem közvetlenül jelentésbeli információkat annyiban és akkor adja meg a szótár, amennyiben és amikor ez a szemantikai struktúra megrajzolásához elengedhetetlen.

A szófaj feltüntetése a lexikográfiai történetében, illetve a különböző szótári műfajok tekintetében nem szükségszerűen jellemző még egynyelvű szótárak esetében sem (nem ad szófaji minősítést például a SzófSzt., a TESz., az MTsz., részlegesen, csak bizonyos szófajok esetében ad a SzinSz.), a magyar értelmező, illetve értelmező jellegű szótárak döntő többségében azonban hagyományosan megjelenő elem: „Egyes szóknál, milyen közönséges grammatikai szabályok s mint adassanak elő: a szótár dolgozását eszközlő társaságnak elveitől függ, s azt, minthogy nagy grammatikánk még nincs, itt előre meghatározni nem lehet. [...] A szók különösebb grammatikai

tulajdonainak meghatározása már szorosabban kívántatik. Meg kell tudniillik határozni, melyik szó miféle beszédrész, név-e, ige-e? s továbbá fő- vagy melléknév-e? cselekvő vagy szenvedő ige-e stb. Mert ettől függ mind a nevek, mind az igék ragozása." (CZF. 1862: 4). S valóban: az értelmező szótárban, különösképpen egy nagyszótárban a szófaj feltüntetése mint a szó grammatikai jelentésének legáltalánosabb megjelölése elengedhetetlennek tűnik, hiszen e minősítés az adott lexéma morfológiai és szintaktikai viselkedésére vonatkozóan ad olyan információt, amely a szó funkciójának – jelentésének – egyértelművé tételéhez szükséges. Az Nszt. szerkesztési szabályzatának kialakításakor az tehát egyértelmű volt, hogy a minél teljesebb lexikográfiai leírás érdekében szófaji minősítésnek szerepelnie kell szócikkekben, legalábbis a címszóvá váló szavak esetében.

Az Nszt. szerkesztési elveinek kialakításakor világosan állást kellett foglalni a tekintetben is, hogy új lexémát hoz-e létre egy szó lexikalizálódott szófajváltása, több lexikai szófaja (vagyis: a többszófajúság a poliszémia vagy a homonímia körébe tartozik-e, vagy a kettő határán mozgó jelenség, vö. PUSZTAI 1999: 199). ANTAL LÁSZLÓ meglehetősen markáns felfogást képvisel ebben a kérdésben: „a jelet az teszi jellé, hogy van egy rajta kívül álló, belőle le nem vezethető szabálya, azaz jelentése, aminek alapján használjuk. Ebből viszont elkerülhetetlenül következik, hogy ha egy látszólag azonos (ti. azonos alakú) jelet több szabály szerint használunk, akkor valójában teljesen különböző jelekkel állunk szemben. Ez azt jelenti, hogy – mivel a jelet a jelentése teszi jellé – poliszémia, azaz több jelentésű jel nincsen, nem lehet. Csak egyalakúság, azaz homonímia van" (ANTAL 1978: 105). E szempontok alapján a szófajváltásos alakulatokat méltán tekinthetné a lexikográfus a homonim szavak tipikus és viszonylag könnyen kezelhető eseteinek, a szótárírói gyakorlat azonban mégsem ANTAL felfogásához igazodik: „fontos azonban, hogy egy szóban a nyelvtörténet során végbement jelentéstagozódás nem lehet alapja homonímia föltevésének, azaz ha egy szónak több, esetleg igen eltérő jelentései a szó eredeti alapjelentésének megváltozása útján jöttek létre, nem beszélhetünk homonímiáról" (BÁRCZI 1958: 50) – írja a történeti szempontú meghatározást egyetlen szilárd alapnak tekintő BÁRCZI GÉZA (vö. BÁRCZI 1958: 52). Bizonyos esetekben persze ő is megengedi etimológiailag összefüggő szavak ún. álhomonimaként, vagyis önálló címszóként való kezelését, ebbe a körbe azonban nem szófajváltással létrejött önálló lexémák tartoznak, leszámítva azt a lexikográfiai hagyományt, amely az igei szófajt akkor is elválasztja más szócikkektől, ha egyébként

egyértelmű az etimológiai kapcsolat az igei és a névszói szófaj között, mint a nomen verbumok esetében.

Az, hogy a szótár aztán egy vagy több szócikkben dolgozza-e fel a széttartó jelentésfejlődés létrejött több szófajú szavakat, valójában csak formai, bár tartalmi szempontból kétségtelenül jelértékű és a szótárhasználat gyakorlati szempontjából nem elhanyagolható kérdés. A különböző szófajok egy szócikkben tartása meggyőződésünk szerint árnyalja a szótári ábrázolás lehetőségeit. Az Nszt. szerkesztési szabályzata ugyanis nem csupán a szótári hagyomány alapján nem követte ANTAL álláspontját. Az értelmező szótár elsőrendű feladatának a feldolgozott nyelvi elemek jelentésszerkezetének, a jelentések viszonyrendszerének tükrözését tartjuk, a minden jelentést önálló homonimaként kezelő felfogás alapján azonban e jelentések lineáris sorba rendeződnek, kizárva ezzel, hogy hierarchikus viszonyrendszerük tükrözze a köztük levő szorosabb-lazább szemantikai kapcsolatot, illetve – különösképpen egy történeti jellegű szótár esetében – a jelentésfejlődést. Egy ilyen szótár önmagát korlátozná, és éppen értelmező szótári funkciója csorbulna.

Az Nszt. adatoló jellege szintén amellett szólt érvként, hogy a külön szófajok ne kerüljenek önálló szócikkbe. A szótár, amely szükségszerűen rögzít és állandósít, kategóriákba sorol gyakran még átmeneti stádiumban lévő, illetve egyértelműen el nem dönthető, be nem sorolható jelenségeket, egy szócikken belül e paradox jelenségeket is jobban tudja kezelni. E nehézséget jól mutatják a melléknévi és főnévi kettős szófajú szavak névszói állítmányú szerepű első előfordulásának esetei. Mivel a szótár minden jelentésében kötelezően megadja az 1772 utáni első példamondatot, a szótárírónak abban az esetben is szófajba kell sorolnia az első előfordulást, amikor annak szófaji hovatartozása gyakorlatilag eldönthetetlen. Ezekben az esetekben a lexikográfus a gyakoriság, a jellemző használat, az egyértelműen besorolható adatok időbeli megoszlása stb. alapján csak valószínűsíteni tudja a szófajt.

Az Nszt. szófaji rendszerének kialakításakor két, egymással tulajdonképpen ellentétes szempontot kellett szem előtt tartanunk. Egyrészt világos volt, hogy minden nehézség ellenére hozzá kell nyúlni az ÉrtSz. és az ÉKsz. – még az ÉKsz.[2]-ben is változatlanul hagyott – szófaji rendszeréhez: újragondolni az alkalmazott szófaji kategóriák, szófaji altípusok listáját, illetve a konkrét lexikográfiai elemzésben az adatok alapján, gyakran éppen a feldolgozott korszak szinkrónián túlnyúló volta miatt módosítani kell jó néhány címszó és jelentés szófaji besorolását. Másrészt egyértelműnek tűnt az is, hogy csak olyan rendszert szabad alkalmazni, amely újításai ellenére sem

szakít teljesen a szótári hagyománnyal, és az újításokkal, módosításokkal nem veszélyezteti a szótár használhatóságát. A rendszer kialakításakor az sem volt elhanyagolható szempont, hogy a szótár történeti jellege miatt bizonyos szófaji kategóriáknak a diakrón szemlélethez kell igazodniuk, és egyes szóosztályok besorolásakor történeti nyelvtani megfontolásokat is érvényesíteni kell. Az Nszt. grammatikai leírásának alapját a fenti szempontok nyomán – merthogy célszerű többé-kevésbé egy rendszer mellett elköteleznie magát a lexikográfusnak – a 2000-ben, tehát a szótári korpusz lezárásának évében megjelent *Magyar grammatika* adja. A szótár szófaji minősítései, alaktani kategóriái döntően ehhez igazodnak, pontosan meghatározott és indokolt esetekben azonban eltértünk ettől.

A többes szófajú szavak esetében is a Magyar grammatikát tekintettük kiindulási alapnak. Bizonyos szemantikai kötöttségű szócsoportokat a grammatikák és a szótárak is hagyományosan több szófajúnak minősítenek. Ilyenek a népnevek, a színnevek, számnevek, a napszakokat megnevező szavak stb. Ezeket az Nszt. is több szófajúként dolgozza fel (azokat a népneveket is, amelyek a korábbi értelmező szótárakban csak főnévi minősítést kaptak, például az **apacs**[1] szócikkben), és többes szófajúként jelennek meg a szótárban az anyagnevek is (*fa*, *bőr*, *ezüst* stb.). Nem tekinti viszont kettős szófajúnak az Nszt. a mértékjelölő szavakat és a mennyiségneveket (*liter*, *zsák*, *darab* stb.), jóllehet ezeket a *Magyar grammatika* többes szófajúnak tartja (*Magyar grammatika* 2000: 140). Ezekre a szavakra önmagukban sem a *milyen*, sem a *mennyi* szóval nem kérdezhetünk, valójában számnévi jelzőjükkel együtt jelentenek mennyiséget (abban az esetben, „ha ezek a főnevek jelző nélkül állnak, akkor az elliptikus szerkezetek ’egy’-et jelentenek”, vö. *Magyar Grammatika* 2000: 138). Ezeknek a szavaknak a kettős szófajúságát az is bizonytalanná teszi, hogy tovább lehet képezni őket a *-nyi* melléknévi mértékképzővel: *liternyi*, *maroknyi* stb. Az Nszt. tehát főnévi szófajukon belül különbözteti meg jelzői használatukat, hasonlóan sok más főnévhez, amelynek jelzői használata jellemző és gyakori (foglalkozásnevek, nemet kifejező szavak stb.). A több szófajú szavak adatai sosem összevonva, hanem mindig szófajok szerint szétválogatva, római számmal megkülönböztetett blokkokba rendezve kerülnek a szócikkbe. Az Nszt. a szófaji egységek sorrendjét hasonló szempontok szerint állapítja meg, mint a jelentésekét, tehát nem ragaszkodik az időrendhez, bizonyos esetekben azonban figyelembe veszi a jelentésfejlődés kronológiáját. (A melléknevesült vagy határozószóvá vált igenevek esetében például a szócikk belseji utalásként megjele-

nő igenévi szófaj mindig megelőzi a melléknévi vagy határozószói szófajt, még ha az elterjedtség, gyakoriság stb. alapján ez indokolatlannak látszik is.)

A feltüntetett szófajok listájának megállapításánál az Nszt. figyelembe vette a szófaji kutatások eredményeit, de tekintettel volt a lexikográfiai hagyományra is, akárcsak e minősítések rövidítésében. A szótár bizonyos esetekben szófaji minősítésként (vagyis adatbázisában e szövegegység azonosítására szolgáló címkével megjelölve) vesz fel olyan kategóriákat is, amelyek nem tekinthetők a szó klasszikus értelmében szófajnak. A szótári feldolgozás nem alkalmas arra, és nem is várható el tőle, hogy a maga árnyaltságában és tagoltságában tükrözze a nyelvtanok szófaji rendszerét, szükségszerűen egyszerűsít, illetve a vitatott kérdésekben – pusztán azzal, hogy egyszerre csak egy minősítést kaphat egy szó – valamilyen módon állást foglal. Nem a szótár feladata eldöntetni például, hogy a mondatszó vagy a névmás szófajnak tekinthető-e, vagy valamilyen egyéb – szemantikai vagy funkcionális – kategóriát jelöl (vö. KENESEI 2000: 94, 111), ugyanakkor az ilyen minősítés elengedhetetlen a szó lexikográfiai jellemzéséhez, szemantikai és grammatikai viselkedésének egyértelműsítéséhez.

A következőkben az Nszt. a szófaji minősítéseinek néhány kritikus pontját, illetve a korábbi szótári gyakorlattól eltérő megoldását emelem ki. Személyes névmásként kezeli az Nszt. a **hozzá**, **vele**, **utána** típust. Összefoglalóan segédszó minősítést kapnak a mondatrészteremtő és a szóalakteremtő segédigék és egyéb igei származékok (*lehet*, *volta*, *fog*, *volna* stb.), amelyek természetesen többes szófajúak is lehetnek. Új szófajként bekerült az Nszt.-be a partikula és a módosítószó, ez utóbbit – jóllehet annak altípusa – nem sorolódik a mondatszók közé, hanem önálló minősítést kap. Ennek oka egyrészt az, hogy a módosítószók többsége határozószóra vagy ragos névszóra vezethető vissza, másrészt hogy a szófaj közelebbi rokonságot mutat a partikulával, illetve gyakrabban fordul elő szerkesztett mondat szervetlen elemeként, mint az interakciós és a hangutánzó mondatszók, valamint az indulatszók. Ez utóbbi kategóriát nem használja a szótár szócikkfejben, illetve szófaji blokk élén, hanem besorolja a mondatszók közé. Mondatszói minősítést kapnak az **ántiját**, **istenét** típusú címszavak 2. személyű alakjuk vagy jelzői bővítményük esetleges előfordulása ellenére is. Kötőszóként a puszta viszonyjelölésre való ún. tulajdonképpeni kötőszavak jelennek meg, az összetett mondat tagmondatai közötti kapcsolóelemként működő egyéb szavak, például a vonatkozó, illetve a megengedő jelentéstartalmú névmások, névmási határozószók esetében ezt funkcionális sajátosságként kerek

zárójeles grammatikai megjegyzésben tünteti fel a szótár: (ksz-ként). Megőrizte az Nszt. a számnév és a névmási határozószó kategóriáit (a személyes névmás kivételével a többi névmás határozószóként önálló címszóvá vált ragozott formájánál), illetve a birtokos névmási minősítést (**enyém** stb.). Azoknak a névmásoknak az esetében, amelyek nem csupán főnevet helyettesíthetnek, az Nszt. mindig feltünteti a helyettesített szófaji értéket.

A szótárnak csak a lexikalizált szófajok visszaadása a feladata, nem kell felvennie az alkalmi, ún. grammatikai szófajváltással létrejött szófajokat. Ez az elv még akkor is megállja a helyét, ha egy korpuszalapú, adatoló szótár esetében, különösképpen, ha történeti anyaggal dolgozik, számtalan gyakorlati nehézséggel jár. Az Nszt. is ehhez igazodva dolgozza fel a korpusz adatait, sőt megengedi, hogy szükség esetén az alapszófaj valamelyik jelentésébe olyan példamondat kerüljön, amelyben alkalmi szófajváltás ment végbe. E megoldással különösen melléknevek szócikkeiben kénytelen élni a lexikográfus, például az **avas** szócikk 'előző (évből való), korábbi, korábbról származó' jelentésének első adatában: *bort abból az avasból!*

Az Nszt. a magyar szótárírás történetében a legkövetkezetesebben ragaszkodik ahhoz az elvhez, hogy címszóvá ne szóalakot vagy szóelőfordulást emeljen, hanem *lexéma értékű szó*t. A szabályzat kimondja: 1. ragos vagy jellel ellátott alakok csak önálló lexémává válva lehetnek címszavai a szótárnak; 2. bevezeti a toldalékos alakokból elvont címszó fogalmát (azokban az esetekben, amikor egy szó kizárólag szókapcsolat elemeként él, a szócikkfejben szögletes zárójelben jelölve ezt a formát); 3. egyes számban veszi föl azokat a – sok szótárban vagy különösen lexikonban többes számban címszavasult – szavakat, amelyeknek kizárólag vagy rendszerint többes számú használata van (**alkálifém, alkália** stb.); 4. nem vesz föl toldalékmorfémákat címszóként.

Az eddigiekben én is e legtipikusabb és leggyakoribb címszótípus vonatkozásában szóltam a szófaji minősítés lexikográfiai kérdéseiről. Két ponton azonban az Nszt. eltér ettől a szigorú címszóválasztási elvtől. 1. Ún. bokrosított szócikk kötőjeles címszavává válhatnak (de nem feltétlenül válnak) a Strukturális magyar nyelvtan által félszónak nevezett típusba tartozó alakulatok is, a félszók közé számítva azokat a töveket, amelyek ennek alcsoportját alkotják (pl. a **gyógy-** vagy az idegen **bio-, foto-** stb. előtagok), vö. KENESEI 2000: 79–93. Ezeknek a szócikknek a fejében nem szófaji minősítést ad a Nszt., hanem kerek zárójeles grammatikai megjegyzésként utal elő-, illetve utótagi szerepükre – akárcsak a bokorcímszóvá tett, egyébként önálló lexé-

maként is élő kötőjeles címszavak esetében. Ezekben a szócikkekben az elő- vagy utótag megnevezés nem morfológiai kategóriát, hanem funkcionális egységet jelöl, hiszen ezekben példamondat adataként vagy alcímszóvá emelve kizárólag összetételekben fordulnak elő. 2. Az idegen szavak egy viszonylag szűk, pontosan meghatározott csoportjánál címszavak lehetnek a magyar szókincs részévé vált szókapcsolatok vagy prefixumos szerkezetek is **(alma mater, a cappella).** E szerkezetek szintén nem kapnak szófaji minősítést, lexémaértékük azonban indokolja, hogy – hasonlóan a névmásokhoz – a szótár feltüntesse szófaji értéküket (fn-i értékben, illetve mn-i és hsz-i értékben). Meg kell jegyezni, hogy szófaji értéket még egy esetben feltüntet az Nszt.: a szótár nem csupán címszóvá emelve dolgoz fel lexémákat, hanem az értelmezett szókapcsolatokat a szócikk kifejtő részében, jelentésbe sorolva veszi fel. Ha az értelmezett szókapcsolat esetleges aljelentései szófaji értéküket tekintve eltérnek egymástól, az aljelentésben szintén jelöljük a szófaji értéket.

E néhány mozzanat, amely a szótár szófaji elemzésének problematikájából kiemeltem, talán megmutatott valamit abból, hogy a szótár legsúlyosabb grammatikai vonatkozású kérdése a szófaji kérdés. Arról azonban, hogy a konkrét szófaji elemzés, amely a szótár összes címszavát érinti, milyen nehézségekkel jár egy történetinek tekinthető korpusz alapján dolgozó, e korpusz szövegeinek elemzésével készülő, adatoló szótárban, inkább csak sejtései lehetnek az olvasónak. Pedig a mi munkánk – ami nem is kevés – a szemantikai elemzés mellett épp ez: a lexikográfia eszközeivel e nehézségek ellenére, a nehézségek keretei között hiteles, pontos, a történeti fejlődés irányait kirajzoló, ugyanakkor a szinkróniában is érvényes grammatikai leírást adni a magyar szókészlet kiválasztott elemeiről.

Irodalom

ANTAL LÁSZLÓ 1978. *A jelentés világa.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

BÁRCZI GÉZA 1958. A szótári homonímia kérdéséhez. *MNy 54:* 43–52.

CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS 1862. *A magyar nyelv szótára I.* Emich Gusztáv, Pest.

D. MÁTAI MÁRIA 2004. A szófajváltás a magyarban. *MNy 100:* 43–51.

ÉKsz. = JUHÁSZ JÓZSEF et al. (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

ÉKsz.[2] = PUSZTAI FERENC (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai, Budapest.

ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ (szerk.) 1959. *A magyar nyelv értelmező szótára 1.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

ITTZÉS NÓRA 2002. Az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata. In CSENGERY KINGA–ITTZÉS NÓRA (szerk.): *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 13–98.

KENESEI ISTVÁN 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In KIEFER FERENC (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest, *75–137.*

KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000. *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF: (szerk.) 1897. *Magyar tájszótár 1.* Hornyánszky Viktor, Budapest.

PUSZTAI FERENC 1999. Magyar szókincstár. *Magyar Tudomány:* 197–199.

SzinSz. = O. NAGY GÁBOR–RUZSICZKY ÉVA 1978. *Magyar Szinonimaszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

SzófSz. = BÁRCZI GÉZA 1941. Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

TESz. = BENKŐ LORÁND (szerk.) 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Cs. Jónás Erzsébet
(Nyíregyháza)

A fordításstilisztika interdiszciplináris kapcsolódásai

Újraéledt hermeneutika a 20. században

A fordítástudomány nem nélkülözheti a nyelvben rögzült kulturális emlékezettel összefüggő társadalomtudományok, kulturológiai határtudományok jelenlétét a célnyelvi szövegek születésének követéséhez, elemzéséhez. Nincs olyan fordítás, amely mögött ne lenne valamely kultúrához kötötten sajátos előismeret, legyen az szakfordítás, publicisztika, avagy szépirodalmi interpretáció. A szakszövegek fordításainál is a magyar fordítók munkáját úgy jellemzik a külföldiek, hogy mi sokkal képszerűbben, köznyelvi metaforákban gazdagabban jelenítjük meg ugyanazt, amit mások szikárabb stilisztikai eszköztárral rögzítenek. Mi ennek a magyarázata? Minden bizonnyal a fordító világról alkotott képe, az a tudás, amely a megnevezéshez, a nyelvhasználathoz, röviden a nyelvhez kapcsolódik. A hermeneutika olyan tudomány, amely a nyelvben rögzült megismerést, a világról alkotott tudást, a szövegértelmezést vizsgálja. A 20. század 60-as éveiben GADAMER, a hermeneutika ókortól ismert tudományának egyik megújítója fogalmazta meg, hogy a világban „benne" levéshez a nyelvben „benne" levésen mint médiumon keresztül juthatunk el; a világ csak a nyelven keresztül nevezhető meg és annyit tudunk a világból, amennyit a nyelv rögzít; a többiről sejtéseink lehetnek, de nem tudunk beszélni róla (vö. GADAMER 1994: 111–140).

A hermeneutikát az ókorban a bibliai szövegek magyarázatához használták, a középkorban a teológia mellett a jogtudomány is igénybe vette az általa megfogalmazott törvényszerűségeket. A 20. században megújult hermeneutika a filozófiát, az esztétikai gondolkodást, az irodalomtudományt, s a stilisztikát termékenyítette meg. Minthogy a fordítástudomány oknyomozó fordításelemzései elválaszthatatlanok a nyelv használatától, a stilisztikai ismeretektől, azokat funkcionális működésükben szemlélik, ezért jogos és folyamatosan aktuális a felvetés a hermeneutika és a funkcionális stilisztika fordításelemzést segítő fontosságáról.

Egy csiszolt gyémánt fotóját összevetve a számítógép huszonnégy órás programjával előállított, minden lehetséges fénytörést színesben láttató képpel, első ránézésre nehéz megkülönböztetni az eredetiről készített képet a

mesterségestől. Sőt a színesebb, a gazdagabb tűnik inkább eredetinek. Ilyen a fordítás is. A befogadó számára a fordítás ugyanúgy közvetítés, mint a számítógépet irányító szakember munkája. Ha az a hitelesség benyomását kelti, az olvasó nem gondolkozik azon, hogy eredeti-e, csupán az oknyomozó elemzés dolga, hogy az összetevők milyenségére és mikéntjére választ adjon.

A fordítás mint kommunikációs folyamat

A kommunikáció lineáris modellje

A fordítás soktényezős kommunikációs folyamat. Vannak olyan elemei, amelyek a fordítástudományból ismert, nyelvek közötti grammatikai, lexikális, szintagmatikus és szövegszintű átváltási műveletekkel leírhatóak, s vannak olyan szövegkohéziót teremtő eszközei, amelyeket nem tudunk mérhető szabályok közé szorítani. A kommunikációs modellek közül a lineáris modell azt mondja, hogy ami az eredeti és a befogadóhoz jutott szöveg között eltérés, az „zajnak", kiküszöbölendő hibának tekintendő:

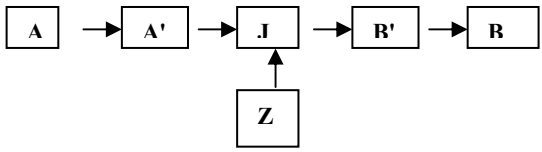

A = információforrás**, A'** = átadó, **J** = jel, **B'** = átvevő, **B** = befogadó, **Z** = zajforrás

A kommunikáció koncentrikus körök modellje

Könnyen belátható, különösen a szövegszemantikailag több rétegből álló irodalmi fordítás esetében, hogy a kommunikációs folyamat végén a fordítás hatása számos közbülső tényezőn múlik. Ezért egy másik kommunikációs modell, a koncentrikus körök modellje is hasznos lehet. Mint a nyugodt vízbe dobott kavics körül gyűrűző körkörös hullámok, úgy hat kifelé a befogadóra és az olvasóra – saját kulturális emlékezetükből, előképzettségükből hozott szabályozók közbeiktatásával – az eredi mű szövege. A koncentrikus körök modelljének legkülső köre az üzenet kiváltotta *hatások*. Befelé ezt megelőzik *a szűrők, a regulátorok, a tömegmédia, a kapuőrök, a kódok.* Középen a kódoló forrás, a *kommunikátor* – az eredeti mű:

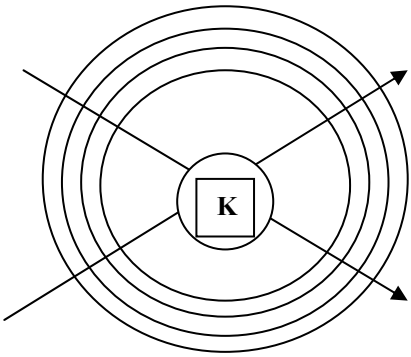

A kommunikáció spirálmodellje

A kommunikációs folyamat spirálmodellje ezt a hatást megsokszorozva mutatja be. Minden szövegelem lehet ugyanis csomópont, hatásmechanizmust elindító fókusz a különböző befogadó számára. Első szinten a befogadó maga a fordító, akire saját mintái, hasonlítást provokáló emlékei, a világról szerzett előismeretei alapján hat az eredeti mű szövege, s a nyelv médiumán keresztül közvetíti ezt a világot a célnyelvi olvasó felé. De a célnyelvi olvasó is hasonló módon jár el, amikor a saját „szűrőin" keresztül engedi magához, értelmezi az olvasottakat. A társadalmi kommunikáció – benne a fordítással megvalósított kommunikáció – számos szinten zajlik, s folyamatosan gerjeszti önmagát a végtelenségig:

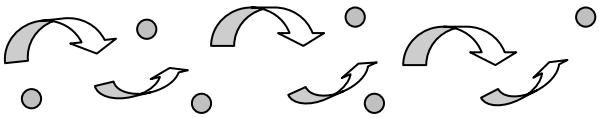

Jakobson nyelvi–szemiotikai modellje

JAKOBSON modellje a szemiotikai és nyelvi elemeket is felsorakoztatva foglalja keretbe a fordításra is érvényes kommunikációs folyamatot. E modell megteremti az átmenetet a folyamat- és a szemiotikai iskola között. JAKOBSONt az üzenet jelentése és belső struktúrája foglalkoztatta. Modellje bipoláris felépítésű. A fordítás vagy bármely szöveginterpretáció megvalósításához hat tényezőre van szükség:

kontextus
üzenet
kommunikátor ——————————————— **befogadó**
kontaktus
kód

A tényezőkhöz egy-egy nyelvi sajátosság tartozik (pl. érzelem, hatás, tényközlés, metanyelvi, poétikai stb.) (vö. RÓKA 2002: 12–32).

A fordítás mint a szemiotika tárgya: alkotási folyamat és eredmény

A fordítást, de különösen az átváltási műveleten túl más szabályozók által is meghatározható műfordítást úgy tekinthetjük, mint egy műalkotást, mint egy szimbólumokból összeálló *szöveget*, amely szimbólumokba a befogadó a maga módján helyettesíti be a tartalmat. A többértelműség a művészi alkotás lényegi oldala. Értelmezésen, jelentésen olyan asszociációs és képzetsorokat értünk, melyek ezekhez a szimbólumokhoz kapcsolódnak. A fordítás és a befogadás esetében is művészeti szimbólumok szó szerinti és átvitt értelemben vett „lefordításáról" van szó nyelvi, asszociációs és elvont képzetsorokra. A művészi alkotás és a műfordítás is esztétikai jel (vö. KULCSÁR SZABÓ 2000: 255–286).

Az esztétikai jel mindig a normától való eltérést jelenti. Az esztétikai jel nem más, mint utalás a jelentésre, nem pedig a denotátumra. A szimbólum a művészetben mint a jel jelének a jele lép fel, pl. a *hűség:* „Szívem küldöm, ez ős frigyládát, / s kívánok harcos jó napot" (ADY *Küldöm a frigy-ládát*, 1909). A fordítónak ezt a célnyelvi jelmegfeleltetést kell megtalálnia. A művészet és a műfordítás mind folyamatát, mind eredményességét tekintve ezért tekinthető a szemiotika, a jeltudomány tárgyának.

A (mű)alkotás folyamata a fordításban nyomon követhető. Amikor a tárgyi (eszmei) valóságot a szerző észleli, receptorként befogadja, a hermenutika által vizsgált értelmező folyamat első fázisa zajlik le. Bizonyos jelkészlet tartalmat sugall a művésznek. A művész megszervezi azt részben formai szabályok szerint (a normának megfelelően vagy attól eltérve): eredményül szimbólumok egymásutánját kapja, létrejön a mű. A „műalkotás" egyrészt átkódolási folyamatként, másrészt eredményként, elkészült egyetlen esztétikai jelként értendő. A benne megtalált szimbólumokat a közönség a maga tudattartalmával tölti meg. Ez a tartalom csak részben esik egybe a művész, a befogadó fordító vagy egy másik célnyelvi olvasó összevetést

indukáló ismereteivel. A művészetet jellemző átadási folyamat – a fordítónak mint alkotónak a fordítás tárgyának recepciójából kiinduló tevékenysége – az alábbi folyamatdiagrammal ábrázolható:

Valóság (forrásmű)	**Műalkotás (fordítás)**	**Befogadó (célnyelvi olvasó)**

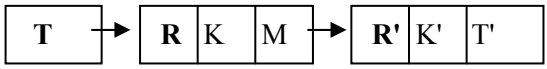

R (receptor), **K** (kód), **M** (mű), **T** (tárgy)

A fordításelemzés funkcionális stilisztikai és hermeneutikai megközelítésben

A funkcionális stilisztika utóbbi évtizedekben kiteljesedett kutatásai a műfordítás-elemzésre is megtermékenyítően hatottak. A fordításstilisztika a funkcionális stilisztika egyik ága. „A funkcionális stilisztika abban különbözik más koncepcióktól, hogy alapja a nyelvi valóság, vagyis figyelembe veszi, sőt középpontba állítja a nyelvi-stilisztikai és a nyelven kívüli, ún. extralingvális eszközöknek a mondanivaló kifejezésben, illetőleg az alkotás egészében betöltött igen bonyolult és változatos, sokszor csak nagyon nehezen kihámozható funkcióját, funkcióit" (SZATHMÁRI 2001: 56). A fordításelemzés esetén ez a hatáskifejezést befolyásoló extralinvális rendszer – a célnyelvi valóság, a befogadói horizont, a kulturális emlékezet, a fordítói koncepció – az a terület, amely az átváltási műveleteken túlmenően megkerülhetetlenül jelenlevő vizsgálati szféra. Ha a fordítói szövegbefogadás és -alkotás modelljét szeretnénk ábrázolni, ugyanazt a háromszöggel tehetjük szemléletessé, egyszer az alapjára, majd a csúcsára állítva (vö. KLAUDY 1997: 89–104).

A) A fordítói **szövegbefogadás** a következő sorrendben, fentről lefelé haladva a szintek azonosításán keresztül zajlik:

I. a kommunikatív cél szintje
II. a szituáció leírásának szintje
III. a leírás módja, a stíluseszközök kiválasztásának szintje
IV. a szintaktikai elemek rendszerének szintje
V. a nyelvi elemek rendszerének szintje:

B) A fordító célnyelvi **szövegalkotása** ugyanezt az utat járja be – a célnyelvi elemek rendszeréből kiindulva – megfordított sorrendben:

I. a nyelvi elemek rendszerének szintje
II. a szintaktikai elemek rendszerének szintje
III. a leírás módja, a stíluseszközök kiválasztásának szintje
IV. a szituáció leírásának szintje
V. a kommunikatív cél szintje:

Az esztétikai jel mindig magában foglalja a normától való eltérést. A fordítás során a fordítóra több norma is hat. Irányíthatja a forrásnyelvi norma. Az eredeti mű nyelvi valóságlátása, az eredeti mű szerzőjének egyéni stílusértékei, az eredeti mű saját kultúrájának stílustulajdonítási rendszerében a kánon szerint elfoglalt helye. Irányíthatja a célnyelvi norma, a kulturális emlékezetben őrzött műfaji, stilisztikai, szerkezeti összehasonításra szolgáló alapminta, az célnyelvi olvasóról alkotott hipotetikus kép, amelynek alapján a fordító az olvasó elvárási horizontját, reakciójának mikéntjét már kezdettől fogva ösztönösen beépíti a célnyelvi szövegváltozatba. Nem szabad elfeledkeznünk ugyanakkor magának a fordítónak mint szubjektumnak a valóságlátásáról, saját neveltetéséből, kulturális, eszmerendszeri, esztétikai ismereteiből következő normájáról sem.

A hermeneutika felfogása szerint a fordítás, a kritika és a sokszorosíthatóság tevékenységei mint másodlagos vagy utólagos mozzanatok foghatók fel egy nyelvi-mediális történésen belül. Az interpretáció nem választható el az olvasás fenomenológiájától. E fogalomkörben a dinamikus temporalitás azt jelenti, hogy az idő függvényében maga a fordító-olvasó is más és más értelmet tulajdoníthat az eredeti szövegnek. „Éppen az egyszer már megértett uralhatatlansága és lezárhatatlansága kényszeríti ki mintegy a szükségszerű közölhetőséget, amennyiben az interpretáció mint a megértett felnyitása további olvasatokra utalja rá magát *és* az értelmezettet" (LŐRINCZ 2004: 141). Ez az ECO által megfogalmazott „nyitott mű" fogalmának az alapja, amely az újrafordítások állandó jelenvalóságát indokolja (ECO 1962/98: 11–26).

SZABÓ ZOLTÁNnak a stilisztikai szövegelemzés vizsgálatát szélesebb körre terjeszti ki. A funkcionális stilisztika módszerével is elérhető ugyanis a hermeneutika filozófiai alapjaira épülő, – KULCSÁR SZABÓ ERNŐ terminológiájával – a *nyelvként (meg)értett irodalom* szövegtani megközelítés. Az oknyomozó fordításkutatás két esztétikai jelként értelmezett szöveg, a forrásnyelvi és a célnyelvi korpusz összevetését a következő, SZABÓ ZOLTÁN által ajánlott pillérekre helyezheti: (1) szépirodalmi szövegek vagy más szövegműfajok elemzése, (2) intertextuális kapcsolataik vizsgálata, (3) a szép-

írói stílus, a stílusfejlődés tendenciái, (4) a szövegkoherencia rendező elve, nyelvi eszközei, (5) a változások indítékai, (6) a szöveg stílustörténeti, kontrasztív tipológiai feltárása (SZABÓ 1998: 17).

Interpretációs dimenzióváltás az újrafordításokban

Gondolati alapvetésünk műfordításbeli bemutatására két vers interpretációs variációit hívjuk segítségül. Az első Heinrich Heine *Memento* (1883) című versének két fordítása, az egyik Babits Mihály (1903), a másik Simon István (1968) tolmácsolásában[1]. Jól látható a szövegfelfogások különbözőségéből, hogy Babits filozofikus irányba terjeszti ki az értelmezést, míg Simon – a saját kora világlátásának megfelelően – a tárgyiasság szintjén követi az eredeti verset:

Heinrich Heine: *Memento*

Es liegt der heiße Sommer
Auf deinen Wängelein;
Es liegt der Winter der kalte;
In deinem Herzchen klein.

Das wird sich bei dir ändern,
Du Vielgeliebte mein!
Der Winter wird auf den Wangen,
Der Sommer im Herzen sein.

Babits Mihály fordítása:

Memento
A hajad olyan fekete,
a ruhád oly fehér;
az ifjúság ígérete
az élettel felér.

Simon István fordítása:

Memento
Arcocskád forrón a
nyár tüze fekszi meg,
piciny szívedben tél van,
zimankós és hideg.

[1] Simon István összegyűjtött versei között nem szerepel a fordítás, de a magyar kiadású Heine olvasókönyv név nélkül, s FÓNAGY IVÁN nevét említve közli a fordítását (FÓNAGY 1999: 383).

Ó csal az ember élete!
Ki tudja, mi nem ér?
Ruhád is lesz még fekete,
Hajad is lesz fehér…

Hogy megváltozik minden,
Szerelmesem, csak várj!
Arcodon ül a tél majd,
s szívedben lesz a nyár.

A fordítások szövegszemantikai hálója

A) Babits Mihály (1903):

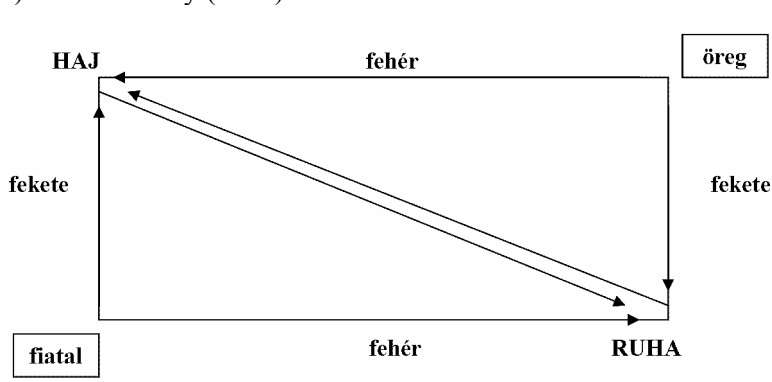

B) Simon István (1968):

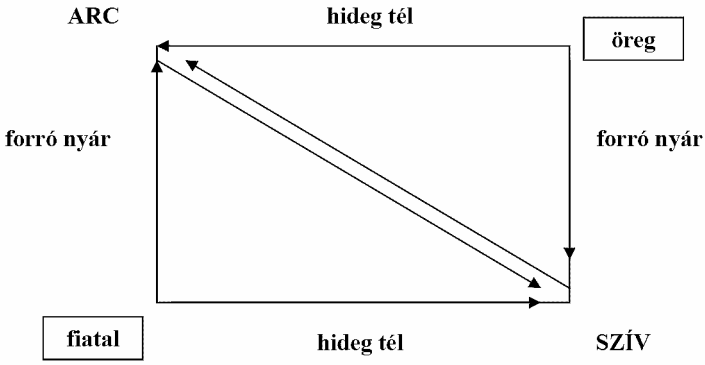

A *haj* és a *ruha* ikonikus szimbolikája egyetemesebben utal az ifjúság és az öregkor egymást kizáró külső és belső emberi tartalmaira, mint az *arc* és a *szív* részletező, konkrét leírása. Ez utóbbi Heine romantikájára jellemző ugyan, de Babits emelkedettsége – a fordító alkotótársi jelenléte révén – itt a vers hasznára vált.

Második példánk egy 20. századi, ma is ismert orosz énekes, Vlagyimir Viszockij egyik dalának (1970) két magyar fordítása. A szöveg Ratkó József interpretációjában (1988/2000) a költő-fordító egyéni alkatának megfelelően az eszmeiség kohéziós erejének kiterjesztése felé tér el az eredetitől, Dudás Sándor újabb fordítása (2003) viszont a konkrét tárgyiasság jegyében született:

Владимир Высоцкий
***
Нет меня – я покинул Расею, –
Мои девочки ходят в соплях!
Я теперь свои семечки сею
На чужих Елисейских полях.

Кто-то вякнул в трамвае на Пресне:
«Нет его – умотал наконец!
Вот и пусть свои чуждые песни
Пишет там про Версальский дворец».

Слышу сзади – обмен новостями:
«Да не тот! Тот уехал – спроси!..»
«Ах не тот?!» – и толкают локтями,
И сидят на коленях в такси.

Тот, с которым сидел в Магадане,
Мой дружок по гражданской войне –
Говорит, что пишу ему: «Ваня!
Скучно, Ваня – давай, брат, ко мне!»

Я уже попросился обратно –
Унижался, юлил, умолял...
Ерунда! Не вернусь, вероятно, –
Потому что я не уезжал!

Кто поверил – тому по подарку, –
Чтоб хороший конец, как в кино:
Забирай Триумфальную арку,
Налетай на заводы Рено!

Я смеюсь, умираю от смеха:
Как поверили этому бреду?! –
Не волнуйтесь – я не уехал,
И не надейтесь – я не уеду!

Elhagytam Oroszhont	*Elhagytam Oroszországot*
Nem vagyok itt, elhagytam Oroszhont. Leánykáim járnak taknyosan. Dalaimat szórva én, a rosszcsont, a Champs-Élysées-n mulatom magam.	Eltávoztam – elhagytam Oroszhont – Könnyeznek lánykáim utánam! Magvaim szórom szét, vetem el most, A Champs Elysées varázsában.
Valaki a villamoson ágál: Felszívódott, nincs már végre itt. Írjon a versailles-i palotánál, költse csak ott ócska dalait.	A Presznán, villamoson valaki Makogott: „Nincs – elhordta magát! Szóljanak csak ott hősi dalai, Dicsérve a Versailles-palotát!”
Hallom, a hátamnál összesúgnak: »Ez nem az. Az elment. El biz a!« »Hát nem az!« – és lökdösnek és rúgnak, térdemre ülnek a taxiban.	Hallom hátulról – hírt vesznek-adnak: „Nem az! Az elment – tudd meg, mi van!” „Ja, ez nem az?!” – s löknek, furakodnak, És térdemre ülnek taxiban.
(Ratkó fordításában ez hiányzik.)	Akivel sitteltem Magadanban, Barátom, a polgárháborús, Mondja, hogy azt írtam a napokban: „Gyere Ványa, unalmas minden, meg bús!”
S: kértem engedélyt a visszaútra, Alázkodva, pitizve – piha! Zagyvaság! Hogy jöjjek vissza újra, ha nem mentem innen sehova?!	Ide vissza kértem útlevelet – Kegyekért sürögtem, epedtem... Csupa ostobaság! Nem jöhetek, Hiszen innen el sose mentem!
(Ratkó fordításában ez hiányzik.)	Ajándék jár annak, aki hitte, Legyen jó a vég a moziban: Zabrálhatja, lesz Diadalíve, És a Renault gyár is arra van...
Meghalok a röhögéstől menten! Hogy bedőltek ennek a mesének. Ne izguljatok, mert el se mentem, s nem is fogok – ne is reméljétek. *1988. január*	Úgy kacagok, belehalok menten: Hogy hihettek ennek az agyrémnek?! – Na, csak nyugi, innen el se mentem, S nem is megyek, bármit is reméltek!
(RATKÓ 2000: 345–346)	(DUDÁS in VISZOCKIJ 2003:139)

A magyar fordítások szövegszemantikai hálója

A) Ratkó József (2000):

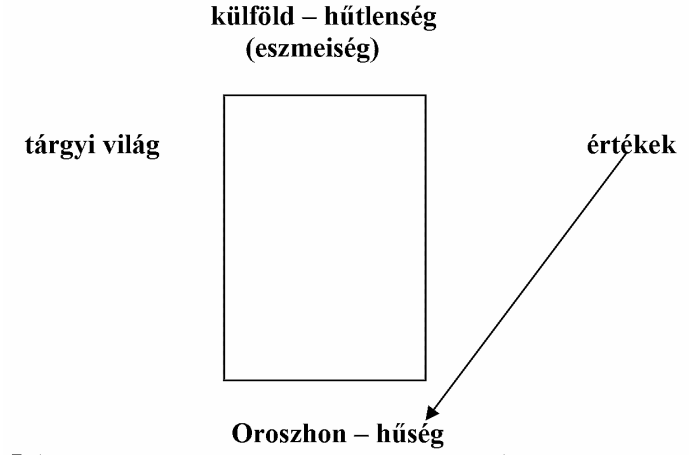

B) Dudás Sándor (2003):

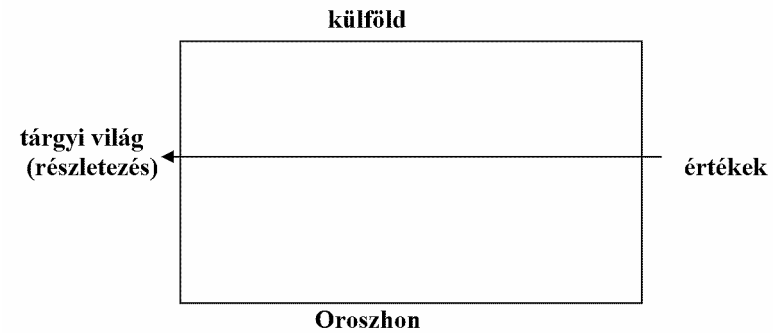

Ratkó, a népi indíttatású költő hazafiúi elkötelezettségével az eszmei tartalmakat emeli ki Viszockij verséből. A címben jelzett hangütés ezt az elkötelezettséget vetíti előre: *Elhagytam Oroszhont.* (A kimaradt részletező strófák az általa ismert változatban még nem is szerepeltek. A Viszockij-versek ekkor ugyanis csupán kéziratban vagy szájhagyomány útján terjedtek, kiadásukat lázító tartalmuk miatt sokáig nem engedélyezték.) Dudás mai szellemű fordítása a teljes szöveg ismeretében – a eszmei alapállás korábbi, Viszockijhoz és Ratkóhoz hasonlan már a címben megfogalmazott hangsúlyozása helyett – a tárgyi részletezésre összpontosít. Erre utal a cím fordítása is: *Elhagytam Oroszországot.* Mindkét fordítás a fordító szubjektív befogadói horizontjának és a kor szellemiségének jegyeit hordozza magán.

A hermeneutika és a funkcionális stilisztika megközelítési lehetőségeinek kiterjesztése a fordítások folyamat- és produkció-jellegű vizsgálatára indokoltnak és hasznosnak látszik a fordítástudományban is. Különösen érvényes e tudományágak alkalmazása a műfordítások elemzésében. A kontrasztív szövegszemantikai vizsgálatokban érvényesülő dinamikus temporalitás állandó visszacsatolást jelent három konstans tényező között. Ezek 1) az eredeti mű szövegének szerzője, kora, 2) a fordító egyéni stílusjegyei és kulturális emlékezete, valamint 3) a célnyelvi olvasó befogadói horizontja, szövegértelmező potenciálja. E hármas normativitásban születik meg minden újrafordítás mint a szövegek továbbélésének folyamatos szükségszerűsége (vö. CS. JÓNÁS 2001: 20–24).

Irodalom

CS. JÓNÁS ERZSÉBET 2001 *Kontrasztív szövegszemantikai vizsgálatok*. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó.

ECO, UMBERTO 1962/98 *A nyitott mű.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

GADAMER, HANS-GEORG 1994 *A szép aktualitása.* Budapest, T-Twins Kiadó.

KLAUDY KINGA 1997 *Fordítás I.* Budapest, Scholastica.

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 2000 *Irodalom és hermeneutika.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

LŐRINCZ CSONGOR 2004 A „kifejezés nélküli" hermeneutikája. In: *Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet.* (Szerk. FEHÉR M. – KULCSÁR SZABÓ E.) Budapest, Osiris Kiadó, 121–146.

RÓKA JOLÁN 2002 *Kommunikációtan.* Budapest, Századvég.

SZABÓ ZOLTÁN 1998 *A magyar szépírói stílustörténetének fő irányai.* Budapest, Corvina Kiadó.

SZATHMÁRI ISTVÁN 2001 *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései.* Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.

Források

Babits Mihály összegyűjtött versei (Szerk. Domokos Mátyás) 1995 Budapest, Osiris–Századvég Kiadó.

Fónagy Iván 1999 *A költői nyelvről.* Budapest, Corvina.

Ratkó József 2000 *Ratkó József összes művei I.* (Szerk. Babosi László) Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.

Vlagyimir Viszockij 2003 *Tilalmakat szegve.* (Szerk. Viczai Péter) HANGA és Új Mandátum Kiadók, Budapest.

Juhász Dezső
(Budapest)

Ezredvégi utazás Péntek Jánossal

„Tisztelt Tanár Úr!

Örömmel értesültem róla, hogy május utolsó hetében sor kerülhet a kolozsvári tanulmányútjára a két egyetem közvetlen kapcsolatai keretében. A tanulmányút céljaként megjelölt témák számunkra fontosak és aktuálisak, az időpont is megfelelő. Tanszékünk biztosítja a fogadás feltételeit, és mindent megtesz, hogy a szakmai program minden tekintetben teljesüljön.

Szívélyes üdvözlettel:
Dr. Péntek János
tszv. egyetemi tanár

Kolozsvár, 1999. február 22."

Ezzel a befogadólevéllel kapott zöld utat 1999 elején az én régóta dédelgetett álmom, hogy egy hetet eltölthessek a Kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszékén, főleg azzal a céllal, hogy megismerkedhessem az ott folyó és korábban ott folyt dialektológiai kutatásokkal. Főképp a kolozsvári iskola nyelvföldrajzi vonulata érdekelt, azon belül is a szakirodalomban többször emlegetett, de csak kéziratos formában létező regionális nyelvatlaszok. Már elöljáróban elmondhatom, hogy reményeimben nem csalatkoztam: egy valóban gazdag, emlékekben és tapasztalatokban bővelkedő hetet tölthettem Kolozsváron, két kiváló kolléga, Péntek János és Murádin László vendégszerető társaságában. Hivatalos vendéglátóm Péntek János volt, de jóval többet kaptam, mint amire egy hivatalos kiküldetés, egy célirányos kutatóút kapcsán számítottam. Előadást tarthattam a magyar szakos egyetemi hallgatóknak, betekinthettem a tanszék életébe, megismerkedhettem a kollégákkal és munkájukkal, részt vehettem egy épp akkor zajló doktori védésen, kézbe vehettem a székely nyelvatlaszok féltve őrzött kéziratos lapjait, jegyzeteket és fénymásolatokat készíthettem róluk stb. Murádin Laci bácsi pedig hasonló előzékenységgel kalauzolt el a Román Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kolozsvári részlegébe, ahol hosszú éveken keresztül dolgozott A romániai magyar nyelvjárások atlaszán. Lenyűgöző volt látni azt a több százezer rendezett

cédulát, amelyen az atlasz adatai kivétel nélkül az ő keze írását őrzik. A szép emlékek közé sorolom a kolozsvári sétákat, a látogatást az Erdélyi Múzeum Egyesületnél, egy napilap szerkesztőségében, vagy a baráti beszélgetéseket fehér asztal mellett.

De a legemlékezetesebb talán az a „ráadás"-nap volt, amelyet bár az én kérésemre, mégis mintegy ajándékként kaptam vendéglátóimtól: egy informális „terepgyakorlatot", egy nyelvjárásgyűjtő „portyát" a Mezőség szívében, a világvégi Mezőveresegyházán. A célpontot én választottam ki, de ennek magyarázatához még korábbra kell visszaforgatnunk az idő kerekét.

1993 tavaszát írtuk, néhány hónapja jelent meg a Történeti Nyelvtan II/1. kötete. Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti Tanszéke épp fellélegzett egy nagy feladat elvégzése után. Mindenki azt keresgélte, hogy a kollektív munka szorító prése alól kikerülve melyik (fiókba süllyesztett) tanulmánytervét tudná mihamarabb napvilágra hozni. Nekem még várnom kellett kissé ezzel a művelettel. Először is azért, mert Budapest (élén a Magyar Nyelvtudományi Társasággal) elvállalta az Első Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus megszervezését, amelyben titkári feladatokat kellett ellátnom. A 27 ország részvételével megrendezett kongresszus rengeteg időt, energiát elvitt, így érdemben nem is tudtam foglalkozni egy másik aktuálissá váló teendővel, amelyet Benkő professzor úr nagyjából így vezetett be: „Dezső, lenne itt egy kis feladat a maga számára. Murádin László készített egy kiváló mezőségi atlaszt, ami kéziratban van. Az adatokat legépelte, ebből meg lehetne csinálni a sajtó alá rendezést. Látom, maga érdeklődik a nyelvföldrajz iránt. Ugye el tudja vállalni?" A feladat megtisztelő volt, Benkő tanár úrnak különben sem illett ellentmondani, meg valóban akkor már erősen foglalkoztattak a nyelvatlaszok, így igent mondtam. Csak utólag derült ki (talán én értettem félre), hogy ez az atlasz nem a Murádin László-féle, ugyancsak kéziratban levő mezőségi, Aranyos vidéki regionális kisatlasz, hanem A romániai magyar nyelvjárások atlasza, amelynek először csupán két dossziényi gépiratát hozták át kalandos úton Budapestre. A két dossziét még húsz (!) követte, és megkezdődött az én másfél évtizedre méretezett foglalatoskodásom a romániai magyar nyelvjárásokkal. Megalakult egy munkacsoport, és megindult egy atlaszsorozat 11 kötetben.

Kezdetben erőm java részét a számítógépes és kartográfiai feltételek megteremtése és a szerkesztés, kiadás technikai, technológiai megtervezése és folyamatos javítása kötötte le. Később, amikor ezek az automatizmusok kialakultak, egyre többet figyeltem a térképen megjelenő jelenségekre, a

kutatópontok nyelvjárási arculatára, a nyelvjárásszigetekre, az izoglosszák mozgására. Azt is mondhatnám, személyes ismerősöm lett a 136 kutatópont. Voltak köztük kedvencek is, főleg a peremnyelvjárásokból és a nyelvjárásszigetek közül. Egy idő után már arra lettem figyelmes, hogy nem csupán a szokásos technikai ellenőrzést végzem rutinszerűen a térképeken, hanem azt is mérlegelem, hogy egy aktuális adat beleillik-e a kutatópontról kialakított „elvárásaim" rendszerébe. Ha nem, akkor elkezdtem visszakeresni a különböző munkafázisok vonatkozó dokumentumait. Így igen gyakran leltem rá téves térképezésre, pontatlan számítógépes rögzítésre, vagy – urambocsá – kézirati elgépelésre, mellékjel-elmaradásra.

A legnagyobb élvezettel a négy moldvai kutatópont (Szabófalva, Bogdánfalva, Pusztina, Diószeg) és néhány nyelvjárássziget (pl. Köröstárkány, Csernakeresztúr, Lozsád, Oltszakadát, Domokos stb.) „viselkedését" követtem. Hamar érzékeltem ugyanis, hogy ezek jelentős része azonos táji gyökerekre, mezőségi eredetre enged következtetni, vagy legalábbis nyelvjárástörténetükben mezőségi motívum is van. Csak később tűnt fel néhány nem peremhelyzetű mezőségi kutatópont, amely valójában ugyancsak sziget, mivel zömmel román falvak veszik körül, tehát zárványnak tekinthető. Az ilyen elszigetelődött községek néha hasonlóan archaikus nyelvállapotot őriznek meg, mint a külső nyelv(járás)szigetek. Ezek közé tartozik például Mezőveresegyháza (F-8) is, amely több nyelvjárási sajátságban egyezik az északi csángó településekkel. Az ELTE határon túli nyelvjárásgyűjtő útjain már volt módomban néhány mezőségi jellegű településen is – pl. Széken, Domokoson – élőnyelvi anyagot gyűjteni, sőt eljutottam ugyanilyen keretek között a moldvai csángók közé is, de a Belső-Mezőségen még addig soha nem jártam ilyen céllal.

Így aztán 1999 májusában magnót is tettem az útipoggyászba, hátha sikerül a terepre is kijutni, és elmenni legalább egy településre azok közül, amelyekkel már évek óta „barátságot kötöttem". A kolozsvári programom eléggé sűrű volt, nemkülönben Péntek tanár úré, aki a szokásos tanszéki és kari ügyek intézése mellé egyéb rendkívüli teendőket is kapott arra a hétre. Akkor zajlott például Szilágyi Sanyi doktori védése, budapesti opponensekkel, nagy volt a nyüzsgés a tanszéken. Május 28-ára, az elutazásom előtti napra aztán valamelyest elcsitultak az események. Péntek tanár úr jelezte: még egy-két sürgős dolgot el kell intéznie, de aztán megyünk gyűjteni! Így is történt: Laci bácsival együtt vártunk rá az egyetemen, aztán hármasban kocsiba szálltunk, és irány a Mezőség! Már nem emlékszem, hogy pontosan

mikor tették fel vendéglátóim a kérdést (lehet, hogy a kirándulás előtti napokban): – Hova szeretnél menni? Van-e valami elképzelésed, kívánságod? – Én azonnal Mezőveresegyházát vagy annak környékét javasoltam. – Mért éppen oda? – szólt a természetesen adódó következő kérdés. – Hát azért – feleltem rövidre és hatásosra akarván fogni a választ –, mert ott még van *cs*-zés és *dzs*-zés. Avatott nyelvjáráskutató társaim ebből rögtön értették, mire célzok. A köznyelvi *ty* helyett ejtett nyelvjárási *cs,* meg a *gy* helyett ejtett *dzs* a legarchaikusabb és legritkább jelenségek közé tartozik, és közismerten a magyar nyelvterület legnyugatibb és legkeletibb részlegeiben, a burgenlandi és az északi csángó szigetnyelvjárásokban bukkan föl nagyobb gyakorisággal. Kevesen tudják, szakirodalmi utalás is viszonylag gyéren van arra, hogy a Mezőség egynémely településén (Mezőveresegyházán kívül Magyarszováton, Szépkenyerűszentmártonban) is megfigyelhető ez a hangviszony, bizonyítván, hogy nem kései, egymástól független nyelvtörténeti fejleményekről, hanem a korai ómagyarba visszanyúló régiségről van szó.

Úgy látszik, rövid válaszom, illetőleg az archaizmusokra való utalás meggyőző volt vendéglátóim számára, mert egyetértettek a javaslatommal. Ennek ellenére nem siettük el a dolgot, útba ejtettük Szamosújvárt is: a kis helytörténeti sétán Laci bácsi mesélt az őseiről, az erdélyi örményekről, akik „talán még a székelyeknél is nagyobb hazafiak, még náluk is öntudatosabb magyarok”.

A főútról letérve még megálltunk egy faluban, készítettünk is egy rövid riportot, de aztán megint felkerekedtünk, hogy a végcél felé vegyük az irányt. A táj arca lassan megváltozott: fátlan lankák között haladtunk egyre lassabban, egyre nagyobb kátyúkat és gödröket kerülgetve. Utastársaim láthatólag előre számítottak ezekre a „természeti viszonyokra”, Péntek tanár úr ördöngös ügyességgel tekerte a kormányt, és csak akkor küldött néhány megnyugtató szót, mikor látta arcomon átsuhanni a gondosan titkolt aggodalmat: nekünk még innen haza is kell jutnunk – lehetőleg tengelytörés nélkül. Kilométerben számolva nem lehetett nagy a távolság, nekem mégis úgy tűnt, mintha lementünk volna a térképről.

Végül aztán egy néhány száz lelkes faluban találtuk magunkat, mesebeli környezetben. Strugureniben voltunk, magyarul Mezőveresegyházán. Kiszállva a Dáciából egy kis patakot láttunk csörgedezni, partján tyúkokkal, csirkékkel, kacsákkal. A túloldalon néhány ház, a patakra menő portával. Átmenvén a kis fahídon, hamarosan egy idős nénivel találkoztunk, akivel sikerült szóba elegyednünk. Azonnal láttuk, hogy kiváló adatközlő, és mint

később kiderült, itt született, és egész életét ebben a faluban töltötte. Éppen a ház körüli teendőit intézhette, de hamarosan beengedett bennünket szerény otthonába. Én sem voltam kezdő az „adatközlő bizalmának megnyerése" című fejezetben, de útitársaim még nagyobb fesztelenséggel és közvetlenséggel lopták be magukat a nénike szívébe. Hamarosan egy asztal körül ültünk, és úgy beszélgettünk a világ dolgairól, mintha ezer év óta ismernénk egymást. Kisvártatva némi harapnivaló és házi pálinka is előkerült a kamrából, de mi még az illendőségi kóstolásról is majdnem elfeledkeztünk, mert olyan jól ment a gyűjtés. Szerintem ha valaki látott volna bennünket, biztosan megjegyzi, hogy milyen összeszokott csapat benyomását keltjük. Sokat és sokfélét kérdeztünk, látható élvezettel. „Végigzongoráztunk" több klasszikus témát: szóba került a család, a növénytermelés és állattartás több részlete, a mezei munkák, a szőlő- és kendertermesztés, a háziállatok közül főleg a baromfiak, és az ezzel összefüggő állathívogatók. Péntek tanár úr nagy szakértelemmel kérdezgette a helyi juhtenyésztés és a tejtermékek előállításának szakszavait. Bevallom, én ezt a témát eddig eléggé ritkán vettem elő a gyűjtéseim során, jóllehet a Tisza-parti szülőfalumban is van hagyománya a juhtenyésztésnek. Az ide vágó terminológiával ugyancsak a romániai magyar nyelvatlasz szerkesztése során kerültem közelebbi kapcsolatba. (Ekkor láttam, hogy milyen lényeges különbség van például az Alföld és a hegyi pásztorkodást is ismerő erdélyi tájak terminológiája között.) Nagy figyelemmel hallgattam tehát a helyi viszonyokat és a témát jól ismerő barátaimat. Aztán a beszélgetés a határnevekre kanyarodott, és mi pillanatok alatt átváltoztunk helynévkutatóvá. Szerencsére az adatközlőnk azonnal ráérzett, hogy mire vagyunk kíváncsiak, és magától sorolta a szebbnél szebb, régi tájszavakat is rejtő dűlőneveket.

Emma néni – mint a mesebeli tündérek – hetvenhét esztendős volt, de teljes szellemi frissességnek örvendett. Szóba került a falu kulturális és hitélete is: elmesélte hogy a lakosság református vallású, nem régen veszítették el a papjukat, a tiszteletes urat. Aztán a szó Kányádi Sándorra terelődött, aki Mezőveresegyházára is ellátogatott. Érdekes, hogy az író–olvasó találkozóból épp egy nyelvi vonatkozású részletet tartott fontosnak felidézni házigazdánk. Azt tudniillik, hogy a költő szerint az erdélyi ember milyen sok szót alkotott a *pityóká*-val, azaz a *burgonya* helyi megfelelőjével. És sorolta is rendre: *pityókalé* ('krumplileves'), *pityókamártás, pityókapire* ('krumplipüré'), *pityókagulyás* stb. Így aztán nem volt nehéz arról sem eszmét cserélni, hogy a kukoricát itt *málé*-nak, a kukoricacsövet beborító levelet pedig *panu-*

sá-nak nevezik a helybeliek. A sikeren felbátorodva Laci bácsi az egyik legbonyolultabb témára nyergelt át: tudniillik a szövés-fonásra, ezen belül is a szövőszék részeire. Tudnivaló, hogy még a gyakorlott gyűjtők is vagy egy részletes rajz alapján, vagy pedig magán a szerszámon megmutatva kérdezik ki a sokféle alkatrész nevét. Adatközlőnknek azonban egyáltalán nem jelentett gondot emlékezetből végigmenni az alkatrészeken, hiszen – mint kiderült – rengeteget szőtt maga is, sőt a fia házában ma is áll a szövőszéke.

A fél évszázados asszonyi munkálkodás – így utólag belegondolva – valóban elégséges alapot adott ennek a derék néninek ahhoz, hogy „könyv nélkül", magától értetődő könnyedséggel sorolja az *isztováta* sokféle kisebb-nagyobb alkatrészét. (Azt pedig csak mi tudtuk Péntek tanár úrral, hogy egy férfiember – egyetlen vég vászon megszövése nélkül – hogy tudja fejből egy 3379 tételt tartalmazó kérdőív idevágó részletét. Hát úgy, hogy 136 kutatóponton kérdezte végig, esetleg többször is, ha az adatközlő mentálisan „gyengélkedett"…)

Már közel egy órája folyt a jó hangulatú, változatos tematikájú gyűjtés, mikor kezdtem ismét más perspektívából figyelni az eseményeket. Ahogy átengedtem a terepet a kollégáimnak, egyre többet figyelhettem a rejtettebb nyelvi dolgokra, a lexikán túlmutató finomabb jelenségekre. Például az igeragozás archaizmusaira (a *megyen, veszen, teszen* stb., formákra, a nyilvánvalóan régi gyökerű nyelvjárási „suksükölés"-re), a gyenge fokú *í*-zésre, a közepes erősségű *a*-zásra, a speciális szabályok vezérelte hangsúlytalan *ö* > *e* váltásokra, illetőleg a rövid – hosszú korreláció erős bomlására a magánhangzók körében. A gyűjtés hevében már szinte el is felejtettük a helyi nyelvjárásnak azt a specialitását, ami engem különösen motivált a kutatópont kiválasztásában. Egyszer aztán – megint csak szinte meseszerűen – elkezdtek különös hangalakú szavak elhangzani adatközlőnk szájából /például az „És hogy nevezik azt a tojást, ami nem igazi, csak úgy beleteszik a fészekbe?" kérdésre/: *Palazs, palazs* ('palozsna')… *Hoty tojjanak a* ***cs****ukok.* Kisvártatva pedig az egyházi bálról: *Oszt akko még össze****dzs****ülnek…*(az emberek). Az újonnan létesült halastóról beszélve: *má minden évbe adnak halat nekünk is, akinek … vót ot fő****ddzs****e.* Egy a halastó körüli részleteket firtató kérdésre válaszolva: *tuggya az Acsaisten…* (Ezt a részletet aztán otthon többször újrahallgatva úgy vettem észre, hogy a *gy dzs*-be hajló, a *cs* pedig *ty*-be hajló, átmeneti artikulációjú hangok.) A további példák közül most elég a *kalangya kalan****dzs****a* ejtésére utalnom.

Megvan tehát a *cs*-zés, *dzs*-zés jelensége, de már csak nyomokban, rejtetten, a „mélyből” fel-felbukkanva. A zömmel a múlt század hatvanas éveiben gyűjtött RMNyA. is csak szórványosan regisztrálta, tehát egyáltalán nem lett volna meglepő, ha az évezred végén nem bukkanunk a nyomára. De szerencsénk volt, még saját fülünkkel hallhattuk. Köszönet érte Péntek tanár úrnak, aki idejét, fáradságát – és autóját – nem kímélve elvitt bennünket a magyar nyelvterületnek erre a dialektálisan egzotikus, szívében-lelkében mégis oly otthonos vidékére, ahol Balog Emma néni ajkáról meghallhattuk – talán utolsóként a népnyelvkutatók közül – az elhaló mezőségi ómagyar affrikátákat. A hangfelvételt most is őrzöm, egy része fonetikusan lejegyezve publikálásra vár. Ha egy kis időhöz jutok, közzéteszem. Ha nem, talán lesz egy lelkes fiatal, aki sajtó alá rendezi. Kortörténeti dokumentumnak sem érdektelen.

Kabán Annamária
(Miskolc)

Az anafora versszövegformáló szerepe

Az anafora ismétlésen alapuló alakzat. A klasszikus retorika az adjekciós gondolatalakzatok közé sorolja. A neoretorikában hozzáadásos metalogizmus. Versszövegbeli példája:

*…**Száll** a madár, ágrul ágra,*
***Száll** az ének, szájrul szájra.*
(Arany János: *Buda halála*, Hatodik ének, Rege a csodaszarvasról)

Az újabb osztályozások szerint a pragmatikus alakzatok közé tartozik. Bár szemantikailag és pozicionálisan kötött, a szemantikai kötöttséget a pragmatika felnyitja/felnyithatja, különös tekintettel arra, hogy a megismételt elem mindig valamilyen többlettartalommal telítődik:

***Cseng az élet** harangszóval,*
***Cseng az élet** hivogatón,*
***Cseng az élet**, evoé.*

***Cseng az élet**, mindig csengjen,*
***Cseng az élet**, hadd támadjon*
Mindig egy víg valaki.
(Ady Endre: Cseng az élet)

Grammatikai kötöttsége relatív, ugyanis szó, szócsoport, mondat is ismétlődhet verssorok, versszakok elején.

Egy szó ismétlődik verssor elején:

***Nincs** egy árva fűszál a tors közt kelőben,*
***Nincs** tenyérnyi zöld hely nagy határ mezőben.*
(Arany János: Toldi)

Szócsoport ismétlődik verssor elején:

*…S **eltűnt előlem** a világ,*
***Eltűnt előlem** az idő…*
(Petőfi Sándor: Minek nevezzelek?)

Egy mondat, illetve szavak mondat értékű csoportja ismétlődik verssor elején:

***Ne ily halált adj**, istenem,*
***Ne ily halált adj** énnekem!*
(Petőfi Sándor: Egy gondolat bánt engemet…)

Egész versszakot átfogó anafora, amely a sorok indításával, sajátos módon, az utolsó sor közepét is összecsendíti:

***Hogy** romlik minden, s hullnak díszei,*
***hogy** senyved házam, s korcsul az idő,*
***hogy** szélednek szét kertem színei,*
***hogy** szól a gaz, s hogy hallgat a dicső…*
(Markó Béla: Költők koszorúja)

Versszakok elején ismétlődő anafora, amely ezáltal versépítő alakzattá válik:

***Egy perc és** megcsókol az Élet,*
Testem vidám, lángoló katlan.
Égnek a nők, a házak, utcák,
A szívek, álmok. Minden ég
És minden halhatatlan.

***Egy perc és** kis ördögök jönnek:*
Üstökkel a lángot lohasztják.
Jön a kétség, a húnyás, nagy Fagy.
A sár jön s tán eszünkbe jut
Egy vasalatlan nadrág.

***Egy perc és** szörnyü buta balság*
Ül mellünkre jeges üleppel.
Röhögést hallunk: »Lapos erszény,
Bajos ember, kis valaki,
No-no, lassan a testtel.«

***Egy perc és** meghal minden bennünk.*
Meghal a mesebeli herceg,
Meghal az Öröm. S mi sóhajtunk:
»Rossz Isten, adnál legalább
Csak tízszer ennyi percet.«
(Ady Endre: Csak egy perc)

Egész verssor ismétlődik a szakaszok elején:

Lopók között szegényember −
szegényember sose fél!
Minek félne? Szive-lelke
erősebb a többinél.

Lopók között szegényember −
a Jóisten megsegél!
Nincs tehene a szegénynek,
de ha van is, elvetél.

Lopók között szegényember −
szegényember kapanyél!
A világot megkapálni,
szegényember annak él.

(József Attila: Lopók között szegényember)

Több verssor ismétlődik a szakaszok elején:

Mi kék
Az ég!
Mi zöld
A föld!
Zöld föld felett, kék ég alatt a
Hangos pacsirta fütyörész:
Dalával a napot kicsalta,
A nap rá gyönyörködve néz.

Mi kék
Az ég!
Mi zöld
A föld!
Zöld a föld, kék az ég, tavasz van…
És én oly sült bolond vagyok,
Hogy idebenn a szűk szobában
Kadenciákat faragok!

(Petőfi Sándor: Mi kék az ég!)

Az utóbbi három versben az anafora egyúttal strófanyitó, azaz elő-, avagy ellenrefrén, amely az utóbbi versben külön strófának is tekinthető.

Az anafora tehát, amely mint láttuk, bizonyos nyelvi egységek kiemelését, hangsúlyozását, netán fokozását szolgálja, ily módon a versszövegformálás hatékony eszközévé válik.

Irodalom

FÓNAGY IVÁN 1970 Anafora. In: *Világirodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 275.

FÓNAGY IVÁN 1990 *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

KABÁN ANNAMÁRIA 2002 *A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 8−9. (Az alakzatok világa 6.)

MÓZES HUBA 2005 *Illik néki a minét. A refrén mint versszerkezeti alakzat.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 20, 62.

SZATHMÁRI ISTVÁN 2004 *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 12, 53−54.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ−SZABÓ G. ZOLTÁN 1988 *Kis magyar retorika*. Helikon Kiadó, Budapest, 136−137.

Kádár Edit
(Kolozsvár)

Az ige–igekötő szórend csángó beszélt nyelvi szövegekben

1. Bevezetés

A XX. század elejétől hol lendületet kapó, hol kényszerűen alábbhagyó csángókkal kapcsolatos nyelvészeti kutatásoknak két fő irányvonala rajzolódik ki: a kutatók egyfelől (és dominánsan) a csángó szókincs felgyűjtését célozták,[1] másfelől a nyelvi rendszer (hangtan, alaktan, mondattan) leírását. Mindkét téren tetten érhető a teljes körű adatgyűjtésre és -feldolgozásra való törekvés, ám a publikált részeredmények máig nem állnak össze monografikus leírássá. Ugyanakkor, míg a csángó szókészlettani, hangtani, alaktani, névtani és részben jelentéstani vizsgálatok és publikációk jelentős helyet foglalnak el a múlt század nyelvészeti kutatásaiban, a mondattani (és szövegtani) kutatások máig is szinte teljességgel hiányoznak a palettáról. Szórványosan vannak ugyan mondattani vonatkozásokat is érintő tanulmányok, ezek azonban nem többek alaktani kérdések kiterjesztéseinél.

A mondattani kutatások háttérbe szorulásának különböző okai voltak: egyrészt élőnyelvi szövegek gyűjtéséhez és lejegyzéséhez a szakmai kompetencián túl a megfelelő technikai feltételek is kellenek, másrészt csángó írott nyelvi szövegekkel, csángó nyelvjárás(ok)ban írt szövegekkel – az anyanyelvű oktatás hiánya miatt is – alig számolhatunk. Ugyanakkor az összefüggő, nagyobb nyelvjárási szövegek gyűjtésében elsősorban a folklórszövegek kaptak teret, ezeken belül is a ritualizált szövegek, amelyek ugyan kiváló forrásanyagot nyújtanak nyelvtörténeti kutatásokhoz, de az élő nyelv(járás) mondattani sajátosságainak kutatására alkalmatlanok. Végezetül az évtizedek során felgyűjtött szövegeknek csak a töredéke kapott publicitást, az is szinte csak nyelvi mutatványok formájában.

---

[1] YRJÖ WICHMANN első rendszeres szókincsgyűjtése után (1906–7) a legnagyobb vállalkozás az 50-es években a kolozsvári nyelvföldrajzi iskola kutatóié, akik a moldvai csángó tájnyelvi atlasz anyagát gyűjtik össze (mely csak a rendszerváltás után, 1991-ben jelenhetett meg *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* címen), de szerepelnek moldvai kutatópontok *A romániai magyar nyelvjárások atlaszá*ban is, és – elsősorban az évtizedekkel korábban összegyűjtött kolozsvári cédulaanyag alapján – készül a *Csángó szótár* is.

Vizsgálataimmal ehhez a sok fehér foltot mutató területhez szeretnék adalékokkal szolgálni, mégpedig egy – a csángó beszélt nyelvi szövegekben igen gyakran előforduló – mondattani jelenség, az ige–igekötő szórend kapcsán.

1.1. A jelenség

A tobába ['disznófősajt']? (…) **Vágják le** a fileit, a plămânáját ['tüdő'], máját, szüvit, darab szalonnát, úgy összevágják szépen. (...) Felteszik egy lapítóra, a mást a tetejire, s valami nehezséget réjatesznek, hogy ellaposodjék. Akkor **töszik föl** az aszalóra, **füstölik meg**, vágod hilinkára ['szelet'], s **eszed meg**.

Akkor nem tudták, hogy bésüssék a pecsenyét, úgy borkánokba ['befőttesüveg'] tegyék, mint most. **Füstölték meg. Tettük fel** a ház híjjára, **sóztuk meg**, s ott **füstölődött meg**.

Először talán FOGARASI JÁNOS figyel fel a jelenségre Kriza székely népköltészeti gyűjteménye kapcsán: „Fordúl elé azonban a gyüjteményben egy eset, melyet nálunk a parancsoló módon kívül ritkán vagy épen nem hallunk. A székely népnyelv t.i. igen finom érzéssel megkülönbözteti, midőn a hangsúly magára az igére vagy pedig az igekötőre esik", s olyan példákat idéz a Kriza-gyűjtésből, mint pl. *Tüzet a kaszaj* ('kazal') *fának az udvaron, gyúl meg* (FOGARASI 1865: 46).

A XIX. század nyelvészei később a székely mellett a csángó nyelvjárásban is felfigyelnek arra a sajátosságára az igekötős ige szórendjének, amelyet MUNKÁCSI így fogalmaz meg: „A csángó mondatnak szórendjében azon meglepő jelenséggel találkozunk, hogy amaz általánosnak hitt törvény, melynek felfedezésével oly lelkesen kiáltotta Fogarasi Heurékáját, s mely szerint a mondatbeli hangsúlyos résznek okvetlenűl meg kell előznie az igét – itt igen sokszor meg van támadva" (MUNKÁCSI 1881: 201). SZARVAS GÁBOR a csángóban is székely sajátosságnak tekinti az ige–igekötő szórendi mintát: „Szintén kiváló székely sajátság az úgynevezett igekötőket adverbiumnak tekinteni s a szórendben, miként a nyelv hangsúlytalan határozókkal teszi, az állítmány után helyezni (...) E kiválóan székely sajátság a csángóknál oly otthonos, oly gyakori, hogy később szinte megzavarta a fülemet. Példák. *Immá romlik el a biéle a magyarónak...*" (SZARVAS 1874: 50).

1.2. A korpusz

Korpuszként Tánczos Vilmosnak 1993–1995 közötti gyűjtéséből való lejegyzett interjúszövegeit, valamint Ivácsony Zsuzsa 2002–2003 között készített mélyinterjúinak lejegyzett anyagát használtam. Tánczos Vilmos alapvetően székelyes csángó nyelvjárású települések mellett (Klézse, Lujzikalagor, Somoska, Ketris, Pokolpatak, Terebes, Magyarfalu stb.), néhány déli csángó nyelvjárású települést is bevont a gyűjtésbe (Bogdánfalva, Diószén, Szekatura stb.). A hozzávetőlegesen 20 000 szövegszónyi korpusz identitásvizsgálat háttéranyagaként készült. A ritualizált szövegbetéteket (imádságok) és a román nyelvű szövegrészeket leszámítva, a maradék körülbelül 15 000 szövegszónyi anyag alkalmasnak bizonyult mondattani vizsgálódásaim céljára. Ivácsony Zsuzsa adatai a Tázló mentén elterülő Pusztináról, a Szeret folyó medrében meghúzódó Klézséről és Forrófalváról (székelyes csángó), illetve a déli csángók csoportjából a Bákó térségében levő Nagypatakról származnak. Tematikailag több kérdéskört érint: udvarlás, lakodalom, ételkészítés, lopás és a 'fermekálás' hiedelme. A lejegyzett anyag valamivel több mint 50 000 szövegszó.

2. A probléma

A csángó beszélt nyelvi szövegekben feltűnően nagy számban fordul elő az igekötő „hátravetése",[2] párhuzamosan az egyéb igemódosítói szerepű elemek „hátravetésével" (melyekre csak érintőlegesen fogok kitérni).[3] A jelenség mindhárom (rezultatív, terminatív és lokatív – l. alább) igekötőtípus esetében megfigyelhető, és nem írható le azokkal a szabályokkal, amelyek a köznyelvben előforduló ige–igekötő szórendre érvényesek. Az alábbiakban az igekötő szerepére és típusaira (2.1.), valamint a „szabályos" ige–igekötő szórendre (2.2.) térek ki, majd ismertetem a korpusz adatait, és megmutatom, hogy ezek zöme nem sorolható be egyik szabály hatókörébe sem (2.3.).

---

[2] Igekötő-hátravetéses szerkezetként megnevezni a *megyek ki, hozza fel* stb. alakokat a hagyományos leíró nyelvtanok bevett gyakorlata. Elméleti háttér kérdése azonban, hogy mit tekintünk az igekötő kanonikus pozíciójának, s hogy ehhez képest előremozgatásról vagy hátravetésről beszélünk-e. Mivel dolgozatom szempontjából is releváns a kérdés, a továbbiakban a semleges „ige–igekötő szórend" terminust fogom használni. A „hátravetés" terminust megőrzöm viszont akkor, ha a hivatkozott szakmunka azt használja.

[3] Az igekötő csak egyik reprezentánsa annak a tágabb funkcionális osztálynak, melyet igemódosítóként emleget a szakirodalom. Egyéb igemódosítók: non-referenciális kifejezések, puszta főnévi (non-ágentív) alany, puszta főnévi tárgy, lokatív és goal tematikus szerepű argumentumok, predikatív névszó, puszta infinitivus.

2.1. Igekötők

Noha az igekötők funkcióját elsősorban az aspektus kapcsán szokták tárgyalni, É. KISS 2004 az igekötőket nem tartja aspektuális operátoroknak, és a mondat aspektusának meghatározásában csak közvetett szerepet tulajdonít nekik. É. KISS szerint az igekötő olyan másodlagos predikátum, melynek logikai alanya az ige (patiens vagy jellemzett, esetleg experiens tematikus szerepű) belső argumentuma, így megléte vagy hiánya a mondatban leírt esemény szerkezetétől függ. Eszerint olyan mondatokban találunk igekötőt, amelyek **komplex esemény**t fejeznek ki (azaz tulajdonképpen két állítást sűrítenek egy mondatba). A vendleri igeosztályokból ennek az eredmény- (achievement – *eltörte a vázát*) és teljesítményigék (accomplishment – *megfőzte az ebédet*) felelnek meg (vö. VENDLER 1967). Az ilyen igéket tartalmazó mondatok célra irányuló (telikus) eseményeket írnak le. VENDLER osztályozása a komplex események folyamatszakaszának hosszát (tartós vs. pillanatnyi) tekinti meghatározónak. TENNY 1994 ezzel szemben folyamat + végállapot vs. folyamat + végpont szerkezetű komplex eseményeket különít el. Ebből az osztályozásból kiindulva É. KISS 2004 rezultatív és terminatív igekötőket különböztet meg. A (i) rezultatív igekötők állapotváltozást leíró mondatok patiensi szerepű argumentumának az állapotváltozás során elért végállapotára utalnak, a (ii) terminatívok a patiens helyváltoz(tat)ásának végpontját jelölik helyváltoz(tat)ást kifejező (tag)mondatokban. Harmadikként É. KISS lokatív igekötőkről is beszél, nem célra irányuló (atelikus) komplex események kapcsán. A (iii) lokatív igekötők létezést vagy térbeli elhelyezkedést (ritkábban folyamatot) kifejező mondatokban a jellemzett funkciójú szereplő helyére vonatkoznak.

A korpuszban mindhárom igekötőtípus esetében találunk példát ige–igekötő szórendre:

(i) Jó a tyúkmony, me **fogja össze**, búzalisztet.

(ii) **Tették bé** a szövőt a házba őszvel, s tavaszig mind szőtt a léány.

(iii) Az **ül ott**[4] 8 nap, s o-osztán leszűröd, ilyen bidonokba cu capac ['műanyag hordó zárható tetővel'], s bécsinálod, s tesszük bé a hűvösre né.

---

[4] Az *ott, kint, bent, fent* stb. elemeket fenti használatukban É. KISS igekötőnek minősíti. É. KISS 2002 szerint az *ott* szerepe ilyenkor egy nem eseményszerű ([–eventive], stative) VP-t imperfektívvé ([+eventive], [–restricted]) alakítani, és egyúttal spacio-temporálisan lehorgonyozni az igével jelölt állapotot (É. KISS 2002: 66). Az *ott* szerepéről l. még: DEME 1959.

2.2. A „szabály”

Ismereteink szerint ige–igekötő szórend négy alapesetben fordulhat elő:

(a) ha a mondatban kontrasztív fókusz van, az igekötő „hátravetése” kötelező[5] (az ige és igekötője ilyenkor egyaránt hangsúlytalan):

> Béjött a komonyizm [’kommunizmus’], AZ_F **vette ki** az iskolát.

(b) tagadás – ahogy a fő állítást fentebb a fókusz általi kimerítő azonosítás képviselte, itt ugyanilyen szerepe van a tagadásnak:

> Mikor tátám elment hazunnat, (.) vettük elé zsírt, vettem el két tojást, sok volt a tojás akkor, egy alsó adott nekem egy bab kinyeret, a másik adott egy morzsa túrót, megettem, s tátámnak nem **mondtam meg**.

(c) progresszív olvasat[6] (ilyenkor az ige és a mögötte álló igekötő egyformán hangsúlyos):

> Ezt a kettőt én még esténként mondom, há igen, mikor ’**fekszem** ’**le**, akkor én ezeket ’**mondom** ’**el**!
>
> Én most nem vagyok fiatal gyerek, még a lábam is fájt, (.) mikor ’**változik** ’**meg** az idő akkor nagyon fáj a lábam, én nem is tudok dolgozni mikor is itthon is vagyok.[7]

---

[5] Sajátos eset az, amikor az igekötő követi az igét, de a kommunikatív csúcs, a főhír nem a kötött helyű fókuszban, hanem a mai közmagyartól eltérően az ige + igekötő után van:

Főzöm meg *így*, exact [’pontosan’] mint ahogy adtam nektek, kicsit megrotyogtatom.

După ce [’miután’] kifüti a túrót, kicsinálja a túrót, még teszi egyszer azt a zărt [’savó’], még megfő, s osztán **jő ki** *lágyan*.

Hasonló példák nem ritkák korábbi nyelvtörténeti korokban sem (az alábbi nyelvtörténeti adatokat Wacha Balázsnak köszönöm):

...de azalatt megbetegedvén, **hala meg** *gyalázatban* (Kemény János: Önéletírás, 20)
...az hazson felet **keuanom megh** *magamnak* (SZOklTár III. 623/186)

Gyakori a főhírnek a mondatvégi helyzete, kijelentő mondatokban, a szentírási részletek bevezetőiben, a perikópákban.

...a mái Szent Evangeliomot **írta-meg** *Szent Máté Evangelista, könyvének huszonharmadik részében* (Pázmány 155)

Az Érdy-kódex ilyenfajta szerkezeteiről l. WACHA 1999. WACHA szerint a főhír ilyen következetesnek mondható hátravetésének voltak latin párhuzamai, az viszont, hogy ez az igekötő hátravetésével (ekkor még) együtt jár, a középmagyar nyelvállapot specialitása.

[6] A progresszív olvasat másodlagos használataként listázza KIEFER pl. a közeljövőben végbemenő szándékolt cselekvést (*Nemsokára jön haza Kati*), a gyors egymásutániság kifejezését (*Rohantam le, vettem elő, rúgtam be a motrot*) stb. (KIEFER 1992: 851–2). SIMONYI 1902 továbbá a beálló jelen (*romlik el a bele*) és a szándék (*Mennék bé az ajtón, de nem férek*) kifejezését is a fordított szórendű igekötős ige funkciói között sorolja fel.

[7] „Az irányjelölő igekötős szerkezetekben tehát az eredetileg perfektív, oszthatatlan időstruktúrájú cselekvéseket úgy tesszük imperfektívvé, hogy belső idejüket oszthatóvá alakítjuk,

A folyamatosság kifejezésének ez az eszköze nem lehet túl régi, hiszen kódexeinkben (pl. Jókai-kódex, Érdy-kódex) még nem jelöl folyamatosságot az, ha az igekötő az igéhez képest posztpozícióban szerepel (vö. WACHA 1994: 17, idézi PÁTROVICS 2002: 484).

(d) felszólító mód – É. KISS 2002b szerint mivel a felszólító módú mondat a jövőben bekövetkező eseményt jelöl, s ezért nem releváns a belső időszerkezete, így nincs szükség egy aspektuális projekcióra a VP fölött, ahová az igekötő mozgatható lenne (É. KISS 2002b: 72):

> Jaj, az Istenétt, keresztapám! Há menjen, s inkább **igya meg** azt a parát ['pénzt'], ne a papoknak adja a parát![8]

Ebből a négy alapesetből levezethetők továbbiak:

(e) mellékmondati „felszólító" mód (főként célhatározói mellékmondatokban):

> Menj, hozz egy kenyeret, hogy adjak borsot, **kóstoljátok meg**!

így nem az igekötő nélküli alapige és az igekötős alkot aspektusbeli oppozíciót, hanem az igekötős az igekötőt és igét felcserélő formájával: *árazza át – átárazza; megy fel – felmegy*; azaz az alapigéből képzett igekötős ige önállóvá vált, létrehozta önmaga imperfektív párját." (SZILI 1988: 356; az igekötő-hátravetéses imperfektiválás feltételeiről és korlátairól l. SZILI 2001: 267, a progresszív aspekusról KIEFER 1992: 851–865). Pusztán perfektiváló ige-kötő esetén (pl. *meg*) azonban nem várunk hasonló szerkezetet: „az igekötő hátravetésével nem alakíthatók át progresszív igés szerkezetté azok az igék, amelyeknél az igekötőnek kizárólag perfektiváló funkciója van" (KIEFER 1992: 855). A korpuszban a legtöbb ige–igekö-tő szórendű adat *meg* igekötős (a déli csángó alkorpuszban 104 előfordulás, 50 különböző igetővel, a székelyes csángóban 34 előfordulás, 28 igetővel), ami már önmagában is azt sejteti, hogy ezek funkciójukat tekintve nem progresszív szerkezetek.

Ugyanakkor az igekötő „hátravetése" pusztán egyike a progresszív aspektus kifejezési formáinak a magyarban, ezt azonban egyéb grammatikai eszközökkel, sőt pusztán kontextuális eszközökkel is ki lehet fejezni.

[8] A felszólító mondatokban is előfordul igekötő–ige sorrend (a korpusz adataiban is), de csak állandósult szerkezetekben (pl. *Isten megáldja/ megfizesse*). Ezen kívül a székely és csángó nyelvjárásra egyaránt jellemző a kijelentő mód helyett használt felszólító mód, szintén igekötő–ige szórenddel, pl.

> Disznóhúsból: feje, lábai, aztot főzzük meg, teszünk belé zarzavátot ['zöldséget'], petrezselyemgyükeret, hajmát, murkot. Ezeket **kivegyük**, s osztán a húst csináljuk fel a lével, szűrjük össze, fokhajmát teszünk belé, s az megaluszik, s azt használjuk.
>
> **DE**: Megállítsuk, csinálunk túrót belőle, elhasználjuk úgy édesen is, felfőzzük s **igyuk meg.**

Sajátos emotív tartalommal rendelkeznek azok a mondatok, amelyekben a mai köznyelvben is a nyomatékos felszólítás igekötő–ige szórenddel jár együtt: *Letedd azt a kezedből azonnal!* Nem világos, hogy ezekben mi az igekötő strukturális pozíciója. Molecz szerint régebben ez a szórend nem fejezett ki ilyen nyomatékos jelentéstöbbletet: pl. *A bűnt ne hagyja uralkodni, hanem kiűzze!* (vö. MOLECZ 1900: 103).

Én es elvettem, de elvettem jó ruvába vót, mondom, visszalépek, **ódjam ki**, s akko a milicián [’rendőr’] így nezett, így ne le vótam ne.

DE: S hogy **kijöjjön** a gustja [’íze’], legyen édesebb, még egy kis cukrot...

(f) egzisztenciális olvasatú mondat (az ige ekkor főhangsúlyt visel, az igekötő pedig hangsúlytalanul követi):[9]

[Hány éves korában ment férjhez a lány?] A leán ment 17 észtendős korában is, ’**mentek el**, én es 17 esztendős, 17 esztendős.

Az (a)–(f) esetek emellett kiegészíthetők az alábbiakkal:

(g) puszta főnévi tárgy/ alany – ahogy az alábbi mondat is példázza, puszta főnévi tárgy esetén az igekötős ige egyetlen lehetséges szórendje nyomatéktalan mondatban az ige–igekötő sorrend:

Hoz be fát, vágja, hozza, nincsen baj, me ezeket e’hozza.

A vizsgált szövegkorpusz jelentős mennyiségű példát szolgáltat a névelő elhagyására (mely román nyelvi hatással állhat összefüggésben, a románban ugyanis nincs névelő, csak artikulus), mely indokolni tudna néhány ige–igekötő szórendű adatot. Az összefüggés azonban kétséges, hiszen ellenpéldák is bőven akadnak, azaz vélhetően csak a névelő elhagyásáról van szó, s ez nem jár együtt a főnevek DP→NP kategoriális átértékelésével:

A: [Hogy sánják a búzafejes borsot?] B: Búzafejes borsot? **Gyüttik le** búzafejet, forrázzák meg, s teszik bé.

Savót **használják el** a disznók.

DE: [Mikor münk vágtunk disznót, sok üdeje, (.) a disznót öklentették meg, a vére nem folyt el.] Vérit **meggyüttik**, megaluszik.

Disznót **megnyúzták** akkor, csináltak bocskorokot.

(h) iteratív/ habituális (MOLECZ 1900: 27, SIMONYI 1902: 123; l. még 11. lábjegyzet alább)

Navetázott [’ingázott’], reggel a cursával [’ingázókat szállító autóbusz’], s akkor én **kőttem fel**, **raktam bé** a táskáját.[10]

DE: Mosod meg, teszed belé hordóba, bidonba [’műanyag hordó’], réa sót, s aztán altulnap [’másnap’], égy héten keresztül **megzavarod**, hogy legyik jó.

---

[9] Strukturálisan (f) levezethető (a)-ból: ilyenkor maga az ige van a fókuszban (vö. É. KISS 2002b: 74). Az ilyen szerkezetekhez azonban sajátos jelentés társul: ’volt már rá példa, hogy...’.

[10] Itt valószínűleg az első tagmondat habituális jelentése is hozzájárul a második tagmondat ige–igekötős szerkezeteinek iteratív olvasatához.

(i) az „angol szabály” – a befejezetlen múlt teljesítményigékkel a meg nem valósult teljesítmény előkészítő szakaszát jelöli:

We were already reaching the mountain top, when the storm forced us to turn back.

[’Már értük elfelé (majdnem elértük) a hegycsúcsot, amikor a vihar visszafordulásra kényszerített bennünket.’] (É. KISS 2005: 425)

É. Kiss szerint az ómagyarból is adatolható a befejezetlen múlt időnek ez a jelentése (É. KISS 2005: 426), és erre a *Halotti beszéd*ből hoz (igekötő–ige szórendű) példát:

Es oz gimilsnec vvl keferuv uola vize. hug turchucat **mige zocoztia vola**.[11]

Ezt az „inchoatív” jelentést több szerző is említi. SIMONYI „majdnem beálló”-ként nevezi meg a szerkezetet, és a székely nyelvjárásból adatolja (SIMONYI 1902: 126):

A derekát úgy esszeszorította, hogy szakad ketté.

Úgy ihatnám, epedek meg.[12]

J. SOLTÉSZ az erdélyi nyelvjárások specifikumának tekinti: „Erdélyben az igekötő fordított szórendje a cselekvés majdnem megtörténését fejezi ki: *Ugy nevettünk, hogy pukkadtunk meg* (Nyr. XXVI, 42.)” (J. SOLTÉSZ 1959: 207).

HORGER egy minimális párral hívja fel a figyelmet a szerkezetre (HORGER 1934: 170):

Ajan hideg vót, hogy mekfattak.

Ajan hideg vót, hoty fattak meg. (’szinte’)

Míg a első példában az igekötő aspektualizálóként az igét szórendileg megelőzi, és ezáltal perfektívvé teszi, a másodikban, az igekötő megőrzésével az esemény telikus marad ugyan, de az igekötő ige mögött pozíciója azt az olvasatot eredményezi, hogy az esemény nem éri el kulminációs pontját.

---

[11] Az É. KISS által hivatkozott Bárczi-értelmezéssel szemben (a *migé* a cselekvés nem tökéletes teljesülésére utal – ’majdnem megszakasztotta’ –, mely a perfektiváló *meg* és a folyamatos múlt idejű ige (*szakasztja vala*) jelentése közötti ellentétből fakadhat) más, újabb vélemény szerint a szerkezet múltban ismétlődő, iteratív cselekvést fejez ki (’megszaggatta’), vö. D. MÁTAI 1991: 438.

[12] Az ilyen, a magyar nyelvterület több régiójában ma is adatolható szerkezetnek kétféle hangsúlymintája lehet: jellemzően csak az igén van erős nyomaték (és a szerkezet erőteljesen ereszkedő hanglejtésű), vagy (ritkábban) az ige és igekötő egyforma nyomatékot kap.

A „majdnem beálló” jelentést a telikus igekötő és a befejezetlen aspektusú igének a progresszív eseményekre jellemző szórendi elhelyezkedése feltehetőleg csupán lehetővé teszi, de nem determinálja. A „majdnem beálló” olvasat ilyenkor kétségtelenül pragmatikai tényezők által mediált.

Mondom, jere, jere, me **hal meg** a lejánkám!

A magyarban, mint a fenti példákból is látható, a jelenség teljesítmény- és eredményigékkel egyaránt adatolható.

2.3. A korpusz

A lejegyzett szöveggyűjteményt két alkorpuszra osztva vizsgáltam: külön a székelyes csángó és külön a déli csángó nyelvjárásterületen gyűjtött anyagot. Ennek indoka az a jól ismert tény volt, mely szerint a déli csángó nyelvjárás egyrészt erőteljesebb román nyelvi hatást mutat, másrészt archaikusabbnak számít, mint a székelyes csángó.

Mint láthattuk, a fenti szabályok mindenike példázható a korpuszból (sőt némelykor „ellenpéldázható” is), az adatok zöme azonban nem sorolható be az (a)–(i) funkciók egyikébe sem. Az alábbiakban az (a)–(i)-be be nem sorolható példákra vonatkozó számadatokat ismertetem táblázatos formában:

Déli csángó	**Székelyes csángó**
kb. 32.500 szövegszó	kb. 34.500 szövegszó
293 ige + igekötő szórendű alak	134 ige + igekötő szórendű alak
158-féle ige + igekötő kapcsolat, 106 igetőből	105-féle ige + igekötő kapcsolat, 69 igetőből
leggyakoribbak: *tesz* (52), *vesz* (15), *csinál* (12), *főz* (12), *megy* (10), *vág* (10)	leggyakoribbak: *megy* (21), *tesz* (10), *vesz* (10), *visz* (9) *jön* (8)

Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy a két alkorpuszban az ige–igekötő szórenddel előforduló (és (a)–(i)-be be nem sorolható) esetekben jelen (J) és -*t* jeles múlt időben (M), egyes (E) és többes (T) számban, illetve 1., 2. és 3. személyben hogyan oszlanak meg az adatok.

Déli csángó		**Székelyes csángó**	
JE1: 38	ME1: 10	JE1: 8	ME1: 5
JE2: 48	ME2: 19	JE2: 3	ME2: 1
JE3: 33	ME3: 25	JE3: 25	ME3: 22

JT1: 32	MT1: 16	JT1: 3	MT1: 10
JT2: –	MT2: –	JT2: –	MT2: 1
JT3: 26	MT3: 33	JT3: 27	MT3: 29
177	**103**[13]	**66**	**68**

Noha az adatok megoszlását kétségkívül a szövegek „műfaja" is befolyásolja,[14] a nagyarányú eltéréseket nem lehet pusztán ebből magyarázni. Figyelemre méltó továbbá, hogy míg mindkét alkorpuszban az egyes és többes szám harmadik személyű adatok vannak túlsúlyban, a déli csángó szövegekben kiemelkedően nagy számban találunk egyes szám második személyű igealakokat, jelen és múlt időben egyaránt. Ez minden bizonnyal az erős román nyelvi hatással magyarázható, melyben az általános alany jobbára egyes szám második személyű névmás(sal egyeztetett személyrag) formájában fejeződik ki.

> ...**párolod meg**, a kukoricának azt a lisztjit, megforrázod jól, jól, teszel belé egy kis búzalisztet, egy kis bikarbonátot, cukort, sót, (.) după gust ['ízlés szerint']. **Teszed bé** a tavalba ['tál, tálca, tepsi'], a tetejére teszel egy kis búzalisztet, összekevered egy kis vízvel, melyik szereti lehet tesz vanilát is, ad egy kis jó gustot ['íz'], s megcsinálod a supát ['leves'], s teszed ebbe a cuptorba ['sütő'].

Az alábbiakban arra keresek választ, hogy sok más szórendi jelenséggel egyetemben lehet-e a fenti táblázatokba foglalt adatokat is pusztán a román szórendi minta hatásának tulajdonítani, vagy számolnunk kell az igekötő „hátravetésének" egy olyan esetével, amely beszélt nyelvi narratívák sajátja.

---

[13] A 293-ig fennmaradó 13 esetben ige+*Ø*+*vala*, illetve ige+*t*+*vala* szerkezetű igeidőkkel találkozunk. A két alkorpusz a *vala* segédigés szerkezet megoszlása tekintetében is lényeges eltérést mutat: míg a déli csángóban 98 adat van rá (ebből 28 igekötős igével szerkesztett, melyből 19 ige–igekötő szórendű, s ebből 13 nem írható le a fenti (a)–(i) szabályokkal), a székelyes csángó anyagban csupán háromszor fordul elő (egyszer sem igekötős igével).

WACHA szerint (Wacha 1992: 186) amikor az ige–igekötő szórendű jelen idejű igealak jelenik meg *vala* szerkesztésű múlt idővel, a folyamatos aspektusérték az igealakból adódik, azaz az igekötő (hátravetése) nem kiváltja, csak megengedi a folyamatos aspektusértéket (l. *erős illat jő vala ki*). MÁTAI szerint ilyen szerkezetben valójában még az elöl álló igekötő sem perfektivál, ugyanis az *ír vala* típusú folyamatos múlt nem fér össze az igekötő perfektiváló funkciójával, így a nyelvemlékekben mégiscsak előforduló folyamatos múlt idejű igekötős ige (l. *megcsókolja vala*) a múltban ismétlődve történő cselekvést fejez ki (MÁTAI 1992: 689).

[14] Déli csángó: udvarlási és házasulási szokások, guzsalyos, munkafolyamatok (szövés, fonás, főzés), élettörténetek, szokások; székelyes csángó: udvarlási szokások, párválasztás, fermekálás, egyéb hiedelmek, (húsvéti) ételek készítése, lopás.

3. Javasolt elemzés

Hipotézisem szerint a fenti adatok három tényező összjátékával magyarázhatók:

– az ún. prezentáló mondatok szórendi mintája
– román szórendi minta
– 'megőrzött régiség': egy tagoltabb aspektuális rendszer maradványa

Az alábbi három alpontban erre a három tényezőre térek ki.

3.1. Prezentáló mondatok

BRENTANO és MARTY nyomán a szakirodalom kategorikus és thetikus ítéleteket szokott megkülönböztetni (vö. pl. SASSE 1987). A kategorikus ítéletek a mondat/ kontextus alapján azonosítható entitásról tesznek állítást úgy, hogy a topikjuk preszuppozíciós szerkezetének következtében ennek azonosítását/ megnevezését is tartalmazzák (ezért kettős ítéleteknek tartják őket),[15] a thetikus ítéleteknek ezzel szemben nincs topikjuk (így nincs preszuppozíciós szerkezetük sem), nem arról predikálnak;[16] ezek egyszerű deskripciók, egy objektumot, eseményt prezentálnak (azaz diskurzusreferens-bevezetők vagy helyzetjellemzők/ eseményleírók). Ezek általában a *Mi történt? Mi újság?* kérdésekre adhatók feleletekként, vagy éppen tipikus „out-of-the-blue", azaz szövegkezdő mondatok, és az ilyen kontextusban ez a szórendi változat minősíthető semlegesnek/ jelöletlennek. Például:

Psszt, alszik a gyerek! Lerobbant az autóm. Ugat a kutya. Fő a leves. Jön a vonat. Jön le a festék. Esik le az órám. Kel fel a nap. Stb.

---

[15] A *Péter olvas* mondat például egy tipikus kategorikus állítás: egy jól meghatározott individuumról, Péterről állít valamilyen tulajdonságot. *Péter* tehát a mondat logikai alanya vagy topikja, az argumentum, amelyikről az állítás szól. Topik csak határozott vagy specifikus határozatlan kifejezés lehet, azaz olyan főnévi csoport, mely a kommunikáló felek számára (az adott állítástól függetlenül is) azonosítható individuumra vonatkozik. A topikhoz tehát mindig egzisztenciális preszuppozíció tartozik: a *Péter olvas* mondathoz előfeltevésként tartozik az, hogy létezik az az individuum, akire a *Péter* névvel utalunk. Hogy a kategorikus állítások kettős ítéletek, azt jelenti, hogy (i) az állítástól függetlenül azonosítani kell tudnunk a topik referensét, illetve (ii) erről a referensről állítjuk a predikátummal megnevezett tulajdonságot.

[16] Az *Jön a vonat* mondatban noha van egy határozott főnévi csoport (azaz a kommunikáló felek számára azonosítható az *a vonat*tal jelölt individuum), de az a mondatnak nem topikja. Ez a mondat nem a/ egy bizonyos vonatról szóló állítás (nem a vonatról állítom vele azt, hogy jön; nem is lehetne válasz a *Mi jön?* kérdésre), hanem egy prezentáló mondat, mely például a a *Mi ez a zaj?* kérdésre adható válaszként. Ilyenkor a mondat egésze új információt közöl. Ezek tehát egyszerű ítéletek, és mivel nincs topikjuk, preszuppozíciós szerkezet sem tartozik hozzájuk.

Ez az ítéletfajta jellemző továbbá az összes időjárásigére, hiszen ezek tipikusan helyzetet jellemeznek (pl. *Esik az eső.*), vagy például a „hot-news műfajba" tartozó megnyilatkozásokra (*Kivégezték Szaddámot.*). Az ilyen mondatok (amelyek közül a jelen idejűeket angolra például progresszív alakban fordítanánk[17]) mind eseményleírások/ helyzetjellemzések: egyszerű deskripcióként egy eseményt prezentálnak, esetleg egy helyzetet jellemeznek. Ha megfigyeljük ezeket a megnyilatkozás-példányokat, kitetszik, hogy ezek valójában mind spacio-temporálisan le vannak horgonyozva, a beszédhelyzet itt-és-mostjáról tesznek állítást. Az ilyen állítás logikai alanya tehát nem más, mint éppen a (nem-artikulált) helyzetargumentum (vö. KRATZER 1995, MALECZKI 2002).

A magyarban minden igekezdő mondat thetikus állítás.[18]

Ha az korpusz adatait megfigyeljük, azt láthatjuk, hogy ezek leggyakrabban éppen akkor használnak ige–igekötő szórendet, amikor (például egy munkafolyamat leírása során) egy eseménysort „prezentálnak".

> Szalonnát kell tedd két nap, s azután osztán lehet hadd úgy is épen, de mük szoktuk úgy, **vágjuk meg** küssebb darabokba, **sitjük meg** úgy zsírba, **rakjuk bé** borkánokba ['befőttes üvegekbe'], s **ürüssük fel** avval a zsírral, s ép esztendőt is eláll.

3.2. A román szórendi minta

A *Magyar Nyelvőr* első 22 évfolyamában igen tág teret szentel a magyar szórendi kérdéseknek, s a kor olyan jeles nyelvészeit vagy nyelvészkedőit szólaltatja meg, mint SIMONYI ZSIGMOND, ARANY JÁNOS, SZARVAS GÁBOR, BRASSAI SÁMUEL, FOGARASI JÁNOS, JOANNOVICS GYÖRGY, KICSKA EMIL, FÜHRER IGNÁCZ, KIRÁLY PÁL, KOMÁROMI LAJOS stb. A felvetett problémák között az itt tárgyalt szórendi sajátosság is megjelenik, és több állásfoglalás is születik a kérdésben. Ezek közül KICSKA EMIL az, aki román nyelvi mintát sejt a szerkezet mögött.

Noha a román nyelvi minta – mint eredet – felfogásával nem értek egyet, az kétségtelen, hogy a románban meglévő általános alaptag + módosí-

---

[17] Mivel a magyarban nincsen morfológiailag kifejezhető progresszív aspektus, a lexikális elemek mellett alapvetően a szórend az, amivel ezt kódolni tudjuk. Így nézve, az igekötős igék ige–igekötő szórendje csak egy alesete a progresszív aspektusú mondatok általános igekezdő szórendi sémájának.

[18] SASSE is megjegyzi, hogy a VS szórendet thetikus állítások kifejezésére világszerte több, tipológiailag eltérő, SV alapszórendű nyelv használja (SASSE 1987: 535).

tó szórendi minta **konzerválhatta** ezeket a szerkezeteket, s így várható, hogy éppen azon a nyelvjárásterületen találkozzunk vele gyakrabban, mely erősebb román hatást mutat. A korpusz adatai valóban ezt sugallják: a déli csángó szövegekben gyakrabban találkozunk nemcsak az ige–igekötő mintával (az (a)–(i) szabályokkal le nem írható esetekben is), hanem általánosabban az ige–igemódosító mintával:

> ...**vágod hilinkára** ['szelet'], s eszed meg.
>
> Vesszük ki, s **ütünk tojást** riva, **csánunk málét**, s **menünk kapálni**.
>
> Ő **menen vala templomba**, s mü loptuk el az esztréjét, s ettük meg a záhárt.
>
> Marok kását megmostad, bétették azt beléje, **csántak galuskákot**, tették ki léányoknak.
>
> Ha a legén veszen olá lejánt, akkor **esküsznek magyar papnál.**

3.3. Megőrzött régiség

A századforduló szerzői a szerkezetet alapvetően megőrzött régiségnek tekintették.[19] MOLECZ BÉLA például egész könyvet szentel a magyar szórend kérdésének, s ebben az ige és igekötője szórendjét is részletesen tárgyalja, a régiségből és a nyelvjárásokból egyaránt példázva egymáshoz viszonyított szórendi viselkedésüket. Konklúziója: „...általános eredményül kimondhatjuk, hogy a régi magyar nyelvben az íge sokkal többször állott nyomatékkal, meghatározó nélkül, mint manapság; ebből a szórendből fejlődött ki azután a mai nyelvszokás, mely néhány meghatározott esetet kivéve, az íge meghatározására, fogalmának valamely irányban való megszorítására igyekszik" (Molecz 1900: 98). A régi szórend nyomaként olyan állandósult szókapcsolatokat hoz példaként, mint a *kérlek alásan, kérlek szépen, maradok tisztelettel, kelt Pesten, lőn világosság, keresztellek téged* stb. Úgy véli azonban hogy „A múlt század húszas éveitől kezdve egyre ritkul ez a szórend, majd teljesen átalakul mai köznyelvünknek szokásos szórendjévé, mely szerint az ígekötő az íge elé

---

[19] Egyik jelentős kivétel MUNKÁCSI, aki a korai igekötő–ige szórendű adatok alapján úgy véli, hogy nincs szó megőrzött régiségről: „Tekintve azt, hogy a magyar mondat e törvénye bizonyos megszorításokkal az egész magyar nyelvterületen uralkodik; továbbá, hogy még legrégibb nyelvemlékeink is épp olyan érvényűnek tüntetik fel, minőben mai napság van; alig tarthatjuk a nyelvjárás e tüneményét hagyománynak a nyelv egy régibb állapotából, melyben e törvény nem lett volna még következetesen keresztül víve. Hiszen a csángóságnak az anyanemzetből elválása mindenesetre sokkal későbben esik, mint pl. a HB." (MUNKÁCSI 1881: 201).

kerül", s csak a székely és csángó nyelvjárásban marad nyoma az eredeti szórendnek, s ennek okaként az elszigeteltséget és esetleg az idegen nyelvi hatást látja (MOLECZ 1900: 34).[20] Azt tételezi, hogy „Nyelvünknek ősi korában, melyekről nyelvemlékek nem szólanak, talán ez [ti. ige–igekötő] volt a mondások általános szórendje. S észrevehető, hogy legrégibb codexeinkben leggyakrabban előfordul még az ígének meghatározó nélkül hagyása s minél előbbre jutunk korunk felé, annál jobban gyérül" (MOLECZ 1900: 80), de elismeri, hogy már a HB. korában is találunk olyan mondatokat, amelyekben az ige elé van téve a meghatározó (l. Fogarasi-törvény); nyelvtörténeti adatokkal igazolja azonban, hogy sokáig élt még ennek ellenkezője is (MOLECZ 1900: 45).

RUBINYI 1901-es csángó nyelvjárási kutatásai során még csak azt jegyzi meg, hogy a szórend a felkiáltó mondatokban különös („Ilyenkor a puszta igeállítmány az indulatszó után következik közvetlenül. Pld.: *Jaj, öl meg a gazda*!" – RUBINYI 1901: 115), 1902-es munkájában azonban már tágabb kontextusában szemléli a jelenséget, és megőrzött régiségnek tartja („Az igének és meghatározóinak viszonyát tekintve ugyanis ma az a szórendi szabály nyelvünkben, hogy minden olyan szó, amely az ige értelmének megbővítésére, megvilágosítására szolgál – minden meghatározója – az igét mind az állításban, mind a tagadásban megelőzi. Ma azt mondjuk: *Mátyás igazságosan uralkodott*. A régi nyelvben is határozottan megvolt e szórend. De emellett volt egy másik is, amely szerint az ige mindig megelőzte meghatározóit. Mondták tehát, mint az előbbi mondat egyértékesét ezt is: *Mátyás uralkodott igazságosan*." (...) „De a moldvai csángó nyelvjárásban még tel-

[20] Funkcióját tekintve az ilyen szórendet alapvetően a folyamatos aspektus kifejezési lehetőségeként tárgyalja: [nyelvünk] „midőn folyamatos cselekvést akar jelölni, nem tesz semmit az ige elé, véle egy szólamba, hanem magát az igét nyomatékkal kiemeli, s így megengedi, hogy fogalmának egész terjedelme érvényesüljön." Felismeri továbbá, hogy „különösen események elbeszélésében gyakori ez a szórend, ha két vagy több olyan cselekményről emlékezünk meg, melyek egy időben folynak, vagy az egyiknek véghezvitele beleesik a másiknak a folyamatába, avagy pedig lefolyásuk közvetlenül következik egymás után" (MOLECZ 1900: 23–24). Emellett további funkciókat is felsorol:

– hirtelen beálló cselekvés (nemcsak folyamatos, hanem pillanatnyi cselekvésnek hirtelen való beállása – *indulának be a városba, fut hamar ki a kapun*)

– ismétlődés, szokásszerűség (*Ott vót a konyhába. Hordta be az ételt a királynénak.* – ti. ez volt a foglalkozása)

– majdnem belálló esemény (*úgy nevettünk, hogy pukkadtunk meg; öl meg a nevetés*)

(MOLECZ 1900: 26–28)

jesebb mértékben megvan e sajátság, mert ez esetekben az igekötő is az ige után kerül, s az természetes is, hiszen az igekötő is csak egyik közelebbi meghatározója az igének" (RUBINYI 1902: 6–7).

A *Magyar nyelvjárások* szerzője, HORGER ANTAL is megőrzött régiségnek véli a szerkezetet („A mondatrészek sorrendje tekintetében a legfontosabb az a jelenség, hogy az ige folyamatos, beálló, vagy majdnem beálló cselekvés kifejezésekor egész Erdélyben és az északkeleti nyjt.-nek vele szomszédos vidékein megőrzött régiségként megelőzi határozóját, s hogy ilyenkor mindkettő egyformán hangsúlyos" – HORGER 1934: 169).

A TNy is már az ómagyarból adatolja az ige–igekötő(előzmény) mintát (vö. WACHA 1991: 630):

ÓMS: *Syrolmom fuhaзatum therthetyk kyul*

JókK: *Tehat зent ferenc mene el aз erdewbe*

Amint Wacha megjegyzi, „A kései ómagyar korban az igekötőféle, ill. lativusi határozó hátravetése akkor is szokásos volt, ha semmiféle nyomatékos elem nem szerepelt az ige előtt", sőt akkor is, ha „A főhír a kései ómagyar szövegekben nemegyszer a mondategység ige utáni részébe kerül":

ÉrdyK. 3: *Ez may zent Epi⌠tolaat yrtta meg zent paal Apo⌠tol Romayaknak yrth leweleenek tyzen harmad rezeeben* (WACHA 1992: 185)[21]

Egy másik Érdy-kódexbeli példa azt mutatja, hogy „Elbeszélő jellegű szövegrészekben, kijelentő mondatokban, az Ad_1 V és a V Ad_1 elrendezés nemegyszer egymást váltja: V Ad_1 → Ad_1 V:

ÉrdyK. 543: *Azonkőzbe az ew atya hala meg az hadban annya ees hamar valo napon ky mwleek*[22] (WACHA 1992: 186)

WACHA arra konkludál, hogy „Abból, hogy a fent idézett mondatokban Ad_1 V és V Ad_1 sorrendek egyaránt előfordulnak (...), abból, hogy a szórend megváltoztatása nem függ az igeidőtől, hogy a kontextus példáinkban egyaránt egyszeri és lezárt eseményre utal, arra következtethetünk, hogy a két sorrend egymást követő események láncaként előadott történetben megközelítőleg fakultatív módon váltakozhatott. Emellett a V Ad_1 sorrendet láthatólag szívesen használták váratlan fordulatok előadása során a figyelem felkeltésének, ébren tartásának céljával" (WACHA 1992: 186, kiemelés tőlem – K. E.).

---

[21] L. még 5. lábjegyzet.

[22] WACHA szerint ebben a használatban (*hala meg, mene be*) az igét is, az igekötőfélét is hangsúlyozhatták (szemben a kirekesztő mondatokbeli esetekkel).

Végül külön említést érdemel SIMONYI, aki már 1884-es cikkében figyelmet szentel az ige–igekötő szórendi mintának, s megjelenésére a csángó nyelvjárási példák mellett történeti adatokat hoz. Elsősorban a Jordánszky- és Érdy-kódexben, valamint Tinódinál és Ilosvainál véli gyakorinak, és funkcióját tekintve **elbeszélő, értesítő** szórendnek tekinti,[23] amelyet a következőképpen definiál: „Már pedig az értesítő mondatnak, annak, mely minden részében új dolgot közöl a hallgatóval, szabályos alakja ez: *'megyek 'be*; v.ö. *'jönnek a katonák, 'esik az eső*"; „Ezt a szerkezetet elég gyakran alkalmazzuk, azonban még többször tesszük helyébe azt a formát, melyben az igét hangsúlytalan hátravetjük s csak a névszót emeljük ki; pl. (*mi ujság?*) *a 'katonák jönnek*; (*mi baj?*) *'eső esik*. S az igető hangsúlyozásának ezt a kerülését mai nyelvünk főkép az igekötős mondatokban vette általános szokásba, úgy hogy mai nyelvtanunk éppen a „*bemegyek, kiszöktek*" alakot vallja az egyszerüen értesítő (nem-nyomósító, v. inkább minden mondatrészt egyaránt nyomósító) mondat rendes formájának, míg a »*'megyek 'be, 'szöktek 'ki*« alakok ma leginkább a fönt tárgyalt alkalmazásban hallhatók. De ez természetesen nem volt mindig így, s a székely és csángó nyelvjárásokban talán még ma is használatos a »*megyek be*« mint a köznyelvi »*bemegyek*« egyenértékese is" (SIMONYI 1884: 359–60). Figyeljük meg, hogy SIMONYI itt valójában azt fogalmazza meg, amit korábban a thetikus állítások kapcsán vázoltunk![24]

A fentiekből tehát az tetszik ki, hogy a hipotézisként megfogalmazott mindhárom tényezőnek (az ún. prezentáló mondatok szórendi mintájának, a román szórendi mintának, valamint a szerkezet 'megőrzött régiség' voltának) egyaránt szerepe van az ige–igekötő szórend konzerválásában és funk-

---

[23] Elképzelésében azonban csak perfektiváló szerepű igekötők nem jelenhetnek meg ilyen szórendben, s ez a szerkezet funkciójából/ funkcióiból fakad: „A »'jő' vissza« szórenddel csak a cselekvésnek folyamatosságát, s még gyakrabban éppen beálló voltát, nyomban való megindulását fejezzük ki, nem tekintve, vajjon befejeződik-e valóban vagy pedig nem. Ez az utóbbi körülmény magyarázza meg, miért nem élünk így a perfektív *meg* és *el* igekötőkkel; ámbár még erre is találunk elég példát a nyelvemlékeinkben és a székelységben, mely különben is leginkább kedveli a szóban forgó szerkezetet" (SIMONYI 1884: 358).

[24] Ezt ugyan ugyan BRENTANO filozófiájában már 1874-ben megtaláljuk, de a grammatikaelmélet számára tanítványa, MARTY applikálja csak (1884–1895 között), hogy aztán évtizedekig elfelejtve japán példák kapcsán KURODA (1972), s még inkább SASSE hozza vissza a nyelvészeti köztudatba (vö. SASSE 1987). Nem elképzelhetetlen azonban, hogy SIMONYI ismerte BRENTANO munkáját legalábbis. BRENTANO és MARTY elképzelésének igen korai recepcióját megtaláljuk egyébként is a magyar nyelvleírásban (vö. SZÉKELY 1904).

cióinak meghatározásában, illetve hogy e három tényező igen szorosan össze is függ.

Az utolsó alfejezetben azt igyekszem megmutatni, hogy a tárgyalt szerkezet hogy függ össze a magyar igeidő- és aspektusrendszer változásával.

3.4. Igeidő és aspektus

Míg a magyar aspektusirodalom alapvetően a folyamatos–befejezett aspektuspárra fókuszál, SMITH 1991 egy kétkomponenses aspektuselméletet állít fel: egyrészt nézőponti (grammatikai) aspektusról beszél, mely a befejezett/ befejezetlen aspektuspárban mutatkozik meg (befejezett → a cselekvés, történés egészét befogja; befejezetlen → az esemény kezdő- és végpontját nem tartalmazza), másrészt szituációs (lexikális) aspektusról, mely telikus/ atelikus oppozícióban konkretizálódik (telikus → a cselekvés tárgya/ a történés alanya teljesen érintetté válik; atelikus → nem célra irányuló cselekvés/ történés).

A magyar nyelv története É. KISS 2005 szerint alapvető váltást mutat: a nézőponti aspektus jelölésétől a szituációs aspektus kódolására való áttérést. Ennek értelmében az ómagyar a befejezettség/ befejezetlenség jelölésével fejezte ki az aspektust (→ idő- és aspektusjelek rendszere), a mai magyar ezzel szemben a predikátumok telikusságát/ atelikusságát jelöli (→ igekötőrendszer (+ névelőrendszer) kialakulása). Az alábbi táblázat az ómagyar állapotot mutatja:

funkció	**igető**	**aspJ**	**szR**	**időJ**
befejezetlen jelen	*ír*	*Ø*	*unk*	*Ø*
befejezetlen múlt	*ír*	*Ø*	*unk*	*(val)a*
befejezett jelen[25]	*ír*	*t*	*unk*	*Ø*
befejezett múlt	*ír*	*t*	*unk*	*(val)a*

(É. KISS 2005)

A változás oka többrétű. Egyrészt „A befejezettség/befejezetlenség és az (a)telikusság egyidejű jelölése többnyire redundáns volna, ugyanis egy esemény telikus vagy atelikus voltából az eseménytípusok többségében az adott esemény befejezettsége vagy befejezetlensége is levezethető” (É. KISS

[25] Alapvetően a *-t* jeles ige befejezett jelenként (vö. present perfect) való értelmezésében tér el É. KISS a kanonikus nyelvtörténeti munkáktól (pl. TNy-tól), azaz a *-t* jelnek aspektusjelként nem időjelként való felfogásával.

2005: 432), másrészt „Az ómagyar kor végére kiépülő igekötőrendszer lassan redundánssá tette a komplex igeidőrendszeren belüli, igei toldalékkal való aspektusjelölést. A középmagyar kor folyamán az egyes alakok eltérő funkciója fokozatosan elhomályosult..." (É. KISS 2005: 434).[26]

Amiatt, mert az esemény telikus vagy atelikus voltából az eseménytípusok többségében az adott esemény befejezettsége vagy befejezetlensége is levezethető, a magyar aspektusirodalom ritkán tesz különbséget köztük. A vizsgált példák (és a *meg* igekötős adatok nagy száma) azonban azt mutatják, hogy az igekötők által kódolt telikusság (mely ugyanakkor az alapigével kifejezett egyszerű eseményt komplex eseménnyé teszi), fontos jelentésmozzanat (ezért az igekötő nem elhagyható), ha azonban az igekötő az igét megelőző aspektualizáló pozícióba kerül, akkor ezzel nemcsak telikus, hanem egyszersmind befejezett aspektusúvá is válik az esemény. Ezt elkerülendő jön létre az ige–igekötő szórend, amelyben az esemény szituációs aspektusa tekintetében telikus marad, de nézőponti aspektusát tekintve nem-befejezett (azonban nem progresszív, hanem pusztán befejezetlen, folyamatos) lesz.

> Á, prăjitura ['sütemény'] . (...) **Gyúrtuk meg**, úgy borsval, ecetvel, s azt **süttük meg**. S azt **vágtuk ki, csántuk meg** úgy triunghion ['háromszörűre'], tettünk beléje dulceațăt ['lekvárszerű édesség'], s osztán **tettük bé** kemencébe, **süttük meg**. S mikor kivettük, akkor **kevertük bé** úgy cukorba, finom.

Hogy csak nézőponti aspektus különbségéről van szó, azt az is mutatja, hogy noha az ige–igekötő szórendű adatok a komplex esemény kulminációs pontját megelőző eseményszakasz folyamatosságára/ beállására fókuszálnak, mindenkor implikálják a kulminációs pont elérését, vö.:

> – Van itt valaki a faluban, aki termel búzát?
> – Vannak többen. (...) *De én* **veszek meg** *egy-két zsákval, s van*.

---

[26] Hasonlóan vélekedik MÁTAI is: *-t* jeles múlt idő eredetileg a befejezett cselekvést, történést, ill. az annak következtében beálló állapotot jelölte, majd egyre inkább magát az állapotot előidéző cselekvést, történést jelölhette, mígnem (elsősorban tartós-huzamos jelentésű igék esetén) csak múltbeli cselekvés kifejezésére is képessé vált, az eredményre utalás nélkül (vö. *főtt* (tészta) 'megfőtt' (igenév) → 'főtt + megfőtt' → *főtt* (ige)), s így hiány keletkezett: a cselekvés befejezettségének hangsúlyozására újabb, más alaki eszköz kellett; ezt a szerepet tudta átvenni az ősmagyar kor vége óta kibontakozó igekötőrendszer (vö. MÁTAI 1991: 440). PÁTROVICS szerint az areális nyelvi hatásoknak (szláv szubsztrátum és adsztrátum) is szerepe lehetett a magyar igekötők aspektusjelölő funkciójának kifejlődésében (amire az igeidőrendszer fokozatos leépülése és a *-t* jeles múlt perfektiváló funkciójának eltűnése után nyílt lehetőség) – l. PÁTROVICS 2004: 139.

Másrészt, amint az alábbi minimális pár is mutatja, a jelen idejű, telikus és befejezett aspektusú esemény (az idő- és aspektus ilyetén kombinációja miatt) valójában jövő időt fejez ki, ugyanis a jelen pillanatnyi, azaz csak olyan cselekvés lehet jelen idejű, amely a múltban kezdődött és a jövőben is tart (l. imperfektum). Az első mondat tehát nem implikál a jelenben elkezdődött eseményt, szemben a második, ige–igekötő szórendű mondattal, amely azáltal hat sürgetőbb felszólításnak, hogy a komplex esemény folyamatszakaszára helyezi a hangsúlyt aspektuális szempontból, s azt folyamatában, azaz elkezdődöttként, vagy hamarosan beállóként mutatja.

*Gyere már, mert **kihűl** a leves!*

*Gyere már, mert **hűl ki** a leves!*

A magyar aspektuális rendszerben tehát olyan változást láthatunk, amely során az ómagyarra jellemző nézőponti aspektus (morfológiai) kódolását az igekötőrendszer kiépülésével párhuzamosan felváltja a szituációs aspektus (lexikális) jelölése. Vélhetően az átmenetet a középmagyar folyamán jó ideig az együttélő két rendszer jellemezte, és az igekötős szerkezetek szórendi változatainak funkcionális elkülönülése is fokozatosan ment végbe (ezt igazolják azok az adatok, amelyek fakultatívnak mutatják az ige–igekötő, és az igekötő–ige szórend közötti választást, vö. WACHA 1992: 186). A csángó nyelvjárási szövegek (azon belül is elsősorban a déli csángó) archaikus sztrátuma eszerint nemcsak egy korábbi nyelvállapotra jellemző komplexebb igeidőrendszert őrzött meg (l. még 13. lábjegyzet), hanem egy olyan kornak a lenyomatát is, amelyben az aspektus kódolásának két lehetősége egymás mellett élt és alakult.

4. Összegzés

A korpusznak a fenti (a)–(i) szabályok alá nem vonható ige–igekötő szórendű mintázata, mely a csángó nyelvjárás mellett a székelyben és szórványosan máshol is fellelhető, tipikusan a beszélt nyelvi narratívák sajátja. Ez a „műfaji” kötöttsége funkciójából fakad: a beszédidő és/vagy referenciaidő pillanatában (esetleg: egy korábbi esemény idejéhez képest) hamarosan beálló (vagy éppenséggel elkezdődött) komplex esemény kulminációs pontja előtti szakaszának (eredményigék esetén: pillanatának) hangsúlyozása. Mindazonáltal ez a funkció nem jelentkezik markánsan, minden adatban tettenérhetően, csak tendenciaszerűen. Némelykor az ige–igekötő, illetve igekötő–ige szórend választhatónak tűnik:

A: – Mi az a pitán?

B: – ...**forrázzák meg** a lisztet, +/.

C: – Igen **megforrázzák** a lisztet, s béteszik a tavalba [’tál, tepsi’], s megsütik.

Adataink azt mutatják, hogy a déli csángóban gyakoribb az ige–igekötő szórend előfordulása, ami összefügghet a déli csángó nyelvjárásnak a székelyes csángónál archaikusabb voltával ugyanúgy, mint a déli csángóban erőteljesebb mértékben tetten érhető román nyelvi hatással (vö. a román ige + igemódosító általános szórendi mintát). A nyelvjárás archaikussága többek között abban is megmutatkozik, hogy itt vélhetően az ómagyar igeidő- és aspektusrendszer nincs teljesen leépülve. Példázza ezt az is, hogy míg a XVIII. századtól a különböző igeidők használatának már csak stíluselem szerepe volt, a csángó (és részlegesen a székely) nyelvjárás-területen a közmagyarból mára hiányzó igeidők maradtak meg funkcionálisnak (l. a *volt* és *vala* segédigés összetett igeidőket). Továbbá a magyar nyelv középmagyar korszakára tehető típusváltás, mely a nézőponti aspektus grammatikalizálódásától a szituációs aspektusig vezet, több köztes állapotot tudhat a magáénak. É. KISS 2005 feltételezése szerint a változás során a VP-re épülő PredP (mely az igekötőket a specifikálójába fogadta), lassan AspP-vé értékelődött át, mihelyt az igekötő fokozatosan átvette a befejezettség jelölésének szerepét, s ezzel egyidőben az AspP (mely pl. a *-t* aspektusjelet fogadta be), fokozatosan temporális kifejezéssé (TP-vé) alakul, s így válik az aspektusjel is időjellé (vö. É. KISS 2005: 434).

Összegzésként tehát azt mondhatjuk, hogy a vizsgált ige–igekötő szórendű szerkezetek egy komplexebb aspektuális rendszer nyomai, melynek konzerválásához minden bizonnyal hozzájárult a román szórendi minta, továbbá a prezentáló mondatok sémája is közrejátszhatott fennmaradásukban.

Irodalom

DEME LÁSZLÓ 1959 A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az *ott* határozószó igekötőszerű használata. *MNy* 185–98.

FOGARASI JÁNOS 1865 Kriza János ’Székely népköltészeti gyűjtemény’-e nyelvészeti tekintetben. *NyK* IV: 23–47.

HORGER ANTAL 1934 *Magyar nyelvjárások*. Budapest.

KIEFER FERENC 1992 Az aspektus és a mondat szerkezete. In: KIEFER FERENC (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* I. Akadémiai, Bp., 799–886.

É. KISS KATALIN 2002 *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.

É. KISS KATALIN 2002 Az ige-igekötő sorrend egy lehetséges magyarázata. In: MALECZKI MÁRTA (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szeged, 65–76. (= É. Kiss 2002b)

É. KISS KATALIN 2004 Egy igekötőelmélet vázlata. *MNy* 1: 15–42.

É. KISS KATALIN 2005 Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *MNy* 4: 420–435

KRATZER, ANGELIKA 1995 Stage level and individual level predicates. In G. CARLSON–F. J. PELLETIER (szerk.): *The Generic Book*. The University of Chicago Press, Chicago, 125–175.

MALECZKI MÁRTA 2002 A thetikus ítéletek szemantikai szerkezetéről. In: MALECZKI MÁRTA (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szeged, 389–404.

D. MÁTAI MÁRIA 1991 Az igekötők. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai, Bp., 433–441.

MATOLCSY LÁSZLÓ 1900 *A magyar szórend elméletének története*. Kvár.

MOLECZ BÉLA 1900 *A magyar szórend*. Bp.

MUNKÁCSI BERNÁT A moldvai csángók nyelvjárása. *Nyr* IX (1880)/10: 444–455, 11: 481–493, 12: 529–533; X (1881)/3: 101–107, 4: 149–158, 5: 199–205.

PÁTROVICS PÉTER 2002 Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Nyr* 4: 481–489.

PÁTROVICS PÉTER 2004 *Az aspektus története és tipológiája*. Akadémiai, Bp.

RUBINYI MÓZES 1901 Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. *Nyr* XXX/2: 57–65, 3: 109–116, 4: 170–182, 5: 227–235.

RUBINYI MÓZES 1902 Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához. *Nyr* XXXI/1: 1–7, 2: 82–87, 3: 143–148, 4: 202–208.

SASSE, HANS–JÜRGEN 1987 The thetic/categorical distinction revisited. *Linguistics* 25: 511–580.

SIMONYI ZSIGMOND 1884 „Fordul elő”. *Nyr* XIII: 356–364.

SIMONYI ZSIGMOND 1902 A magyar szórend. *Nyr* XXXI: 57–61, 121–129, 180–186, 233–241, 289–301, 359–379, 424–441, 473–496.

SMITH, CARLOTA 1991 *The Parameter of Aspect*. Kluwer, Dordrecht.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1959 *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai, Bp.

SZARVAS GÁBOR 1874 A moldvai csángó nyelvről. *Nyr* III/1: 1–6, 2: 49–54.

SZÉKELY ÁBRAHÁM 1904 *Alanytalan mondataink alanyáról.* NyF, Bp.

SZILI KATALIN 1998 Szabályok és szabálytalanságok a *meg*- igekötő kapcsolódásában. (Az imperfektív–perfektív igepárok kérdéséhez a magyarban.) *Nyr* 112/3: 348–357.

SZILI KATALIN 2001 A prefektivitás mibenlétéről a magyar *meg* igekötő funkciói kapcsán. *MNy* 3: 262–282.

TENNY, CAROL 1994 *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Kluwer, Dordrecht.

VENDLER, ZENO 1967 Verbs and Times. In: Uő: *Linguistics in Philosophy*. Ithaca, Cornell University Press, New York.

WACHA BALÁZS 1991 A mondat szórendje és aktuális tagolása. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai, Bp., 618–631.

WACHA BALÁZS 1992 A mondat szórendje. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai, Bp., 155–209.

WACHA BALÁZS 1994 *A folyamatos szemlélet a magyarban.* Kandidátusi értekezés tézisei. Bp.

WACHA BALÁZS 1999 Az Érdy-kódexről és a magyar nyelv szórendjéről. In: BÜKY LÁSZLÓ és FOGÁCS TAMÁS (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. Magyar és finnugor mondattörténet.* Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 175–188.

Kányádi András
(Kolozsvár)

Casanova prágai legendája

Péntek Jánosnak, közös meccseink emlékére is

Amikor Mozart végre-valahára befejezte az operák operáját, a Don Giovannit, nem gondolhatta, hogy bő másfél évszázaddal később egy hírhedt kalandorral hozzák hírbe, aki nemcsak ihletője, de egyenesen munkatársa lett volna a prágai ősbemutatóra készülő bécsi mesternek. A velencei Giacomo Casanova létezését egyetlen Mozart-levél sem említi, s a később emlékiratíróként világhírűvé vált duxi könyvtáros[1] vaskos hagyatékában szintén egyetlen szó sem esik a zeneszerzőről. Annál különösebb, hogy e hagyatékban – hála a Casanova-kutatók áldozatos munkájának – felbukkant két vázlat, mely minden kétséget kizáróan a sevillai szédelgő történetének librettóváltozata. A megtalált két jelenet megrendelésre készült-e, betoldás vagy csak egyszerű javaslat volt? E kérdést elsősorban muzikológusok hivatottak eldönteni, s az erre tett kísérletek nem érdektelenek. Mindenesetre az irodalom egy ilyen lehetőséget nem hagyhatott kihasználatlanul és megszülettek a Casanova és Mozart találkozását bemutató, néhány soros anekdotától többszáz oldalas regényig terjedő művek. Most ennek fejlődését kívánjuk röviden áttekinteni, s arra is fényt próbálunk deríteni, hogyan születhetett meg ez a fikció számára ma is termékeny legenda.

A történet legelső változata még jóval a duxi archívum szenzációs lelete előtt keletkezett. Bizonyos Alfred Meissner 1871-ben megjelentette *Rokokóképek* címmel nagyapja, G. A. MEISSNER prágai professzor visszaemlékezéseit[2]. Ebben szó van egy estélyről, mely a Duschek házaspár által birtokolt Bertramka villában zajlik, s ahol a nagyapa Mozart, az operaénekesek, Da Ponte, valamint Casanova társaságát élvezi. Mindez 1787 októberében törté-

---

[1] Casanova Duxban (ma *Duchcov*, Csehország) töltötte életének utolsó tizenhárom esztendejét, Waldstein gróf könyvtárosaként. Igen gazdag archívum maradt utána, mely ma a Prágai Nemzeti Könyvtárban található.

[2] ALFRED MEISSNER, Rokoko-Bilder. Nach Aufzeichnungen meines Grossvaters, Leipzig, Lindau, 1871.

nik. A szórakozás nem felhőtlen: a két nap múlva bemutatandó Don Giovanni nyitánya még mindig nem készült el, és a zeneszerző munka helyett egy görbe éjszakán töri a fejét. Bondini, a színigazgató, összebeszél az énekesekkel, hogy zárják a maestrót a klavikord-szalonba, s onnan ne engedjék ki, míg a nyitányt le nem kottázza. A lépre csalt Mozart hiába könyörög; egyedül Casanova az, aki megszerzi a kulcsot és felajánlja a kiszabadítását, mondván, hogy alkotni csak szabadon lehet. A meghatódott muzsikus azonban visszautasítja ezt a gesztust és inkább az éjszakai munka mellett dönt: reggel hét órakor pedig befejezi a nyitány utolsó ütemét is.

Ez a kis anekdota hosszú ideig szájhagyományként élhetett, amint azt lejegyzési időpontja is tanúsítja, s annak semmi jele, hogy Giacomo részt vett volna a librettó megírásában – hivatalosan mindig is Lorenzo da Ponte neve szerepelt. Az 1924-ben BERNHARD MARR és PAUL NETTL által felfedezett duxi kézirat az opera második felvonásának tizedik jelenetére vonatkozik, azaz amikor az üldözők elkapják Leporellót, aki gazdája álöltözetében Donna Elvirával enyeleg. Da Ponte változatával ellentétben itt előbb egy kvintett következik, aztán Leporello áriája. Már a kvintettben megmutatkozik a Casanova-képzelte szolga mássága: sokkal merészebb és feleselőbb, mint Da Ponténál. Például visszautasít olyan alantas munkákat, mint a piactér seprése, s mindezt előkelő származására hivatkozva; tudjuk, hogy a nemesi eredet bűvölete Casanovánál létfontosságú[3], tehát a szolga megformálásában sok a „vécu". Leporello áriája pedig egyfajta casanovai hitvallásnak is tekinthető : nem tehet semmiről, mert gazdája ötlete volt a ruhacsere, s különben is, a női nem a vétkes, amiért így megigézte.[4] Donna Elvirával ő csak a „kötelességét teljesítette".

A zenetudós Nettl arra a következtetésre jutott, hogy ez a betoldás az operabemutató után született. Szerinte a Leporellót alakító énekes nem volt megelégedve a mozarti szerep terjedelmével és több jelenetet követelt magának: így született például egy Zerlina-Leporello kettős, mely el is hangzott egy későbbi, bécsi előadáson. Mivel Da Ponte igen elfoglalt ember volt, a kisebb javításokat más dramaturgokra bízták, Giacomót is felkérhették erre a

---

[3] Grimani patrícius fattyának tartja magát, később társaságban Seingalt lovagként mutatkozik be.

[4] „Colpevole non son/la colpa e tutta quanta/di quel femineo sesso/che l'anima incanta/e gl'incantera il cor./O sesso seduttor/sorgente di dolor" vö. NETTL, *Mozart in Böhmen*, Prága, Neumann, 1924.

feladatra. De kinek az ötlete volt ez? Nettl, Meissner anekdotájára támaszkodva, megírja ennek a fikciós magyarázatát.

Az 1927-ben megjelent kis novellában[5] a Prágába igyekvő Casanova megtudja, hogy Da Ponte csillaga leáldozóban, így jó alkalom nyílik arra, hogy Mozarttól megszerezze a Don Giovanni librettóját. Duschekéknél találkozik is a maestróval, ám hiába próbálja befeketíteni vetélytársát, nem jár sikerrel, sőt intrikái miatt rápirítanak. A zeneszerző megigéri, hogy egy másik alkalommal számít majd rá, s a prágai bemutatót végül együtt ünneplik. A két művész találkozása tehát elképzelhető, különösen, hogy Casanova az opera bemutatásának idején Prágában tartózkodott[6], együttműködésük tekintetében viszont – konkrétumok hiányában – csak a képzeletre hagyatkozhatunk. Nettl érdeme azonban, hogy a feledésbe merült anekdotát irodalmi köntösbe öltöztette, s két olyan mozzanatra tapintott rá, melyek később a legendát továbbfejlesztő irodalomban igen gyümölcsözőnek bizonyultak: a szakmai vetélkedés, illetve a nemzeti identitáskülönbözőségek kérdéskörére. Nettl Casanovája mély lelki rokonságot érez a sevillaival, történetét pedig, mint színházi ember, jól ismeri a gyakori kortárs feldolgozásokból[7]. A hős nőcsábász volta pedig izgatja az öreg, memoárjain dolgozó velencei kalandort, aki kihívásnak tekinti a librettót. Ennél meglepőbb azonban a Nettl által felvillantott másik, konfliktushordozó motívum: Mozart Casanova intrikáit tipikus olasz ármánykodásként értelmezi és minden vágya, hogy egy nap megszabaduljon a talján tradícióktól, hogy végre egy igazi, német nyelvű művet alkosson. Ezt a nemzeti szembenállást a későbbi művek gyakran ideológiák függvényében értelmezik: ennek legjelentősebb hajtása Louis Fürnberg Mozart-novellája[8].

Az 1947-ben írt elbeszélés tulajdonképpen a fasizmus, illetve a száműzetés fájdalmas élményét tükrözi. Alcíme is („aus Heimweh nach Prag") az idegenbe szakadt szerző honvágyára utal; a Csehszlovákiából Izraelbe, majd hazaemigráló, német nyelven alkotó Fürnberg személyes tapasztalait szőtte

---

[5] PAUL NETTL, *Mozart und Casanova*, Alt-Prager Almanach, 1927.

[6] Ezt Lamberg gróf Opiz inspektornak küldött, 1787 okóber 3-án kelt levele tanúsítja. Vö. *Casanova und Graf Lamberg*, Bécs, Otten, 1935.

[7] Elég itt Giovanni Bertati Giuseppe Gazzaniga számára készített 1787-es velencei librettóját idézni, melyből Da Ponte is bőven merített.

[8] LOUIS FÜRNBERG, *Mozart-Novelle*, Bécs, Goldberg, 1947. Magyarul a *Két találkozás* című kötetben jelent meg, Ember Mária fordításában (Helikon, 1960). A *Mozart-novella* mellett a másik írás a *Látogatás Weimarban*.

ebbe a novellába. A történet első része most is Duschekéknél játszódik: a Don Giovanni bemutatójára készülnek, a vendégek között ott van Mozart és Casanova, illetve egy von Blaskowitz nevű porosz követségi tanácsos. Utóbbival Giacomo összeszólalkozik, a poroszt eltávolítják, a velenceit pedig maga Mozart kíséri haza. A két művész között érdekes beszélgetés zajlik a „szabadság" fogalom jelentésének értelmezése körül; ez a novella második, befejező része.

A műben két alapvető szembenállás fogalmazódik meg: egyrészt a nagyvonalú, elegáns kozmopolita velencei és a bornírt, agresszív, zsarnok porosz konfliktusa. Ezt a csatát természetesen Casanova nyeri. Az ostoba és kegyetlen tanácsos azon háborog, hogy az uralkodónak semmi tisztelete a Habsburg birodalomban, bezzeg Frigyeséknél minden kihágást korbáccsal büntetnek; ott nincs helye élcelődésnek, csak vak engedelmességnek. Casanova kellő kultúrfölénnyel cáfolja ezt a nézetet, az erőszak butító hatásáról értekezik. A történelmileg friss emlékezetű fasizmussal való párhuzam nyilvánvaló. A második szembenálláskor viszont Giacomo a vesztes, igaz, itt vitapartnere maga Mozart és a téma is emelkedettebb: lehet-e megrendeltként szabadnak lenni? A megalkuvó, haszonleső, élvhajhász életművészt az öntörvényű, becsületes, hűséges zseni mind művészi, mind erkölcsi értelemben felülmúlja. Mozart nemcsak feleségéhez, de pátriájához is hű, s bár a bécsi udvarnál folyton megalázzák, a messzi Prágába kényszerül bemutatókra, hazaszeretete a távolság érzetével csak erősödik. Ezért utasítja vissza a prágaiak letelepedési ajánlatát és tér vissza mindig hűtlen hazájába, csapodár feleségéhez. Hisz abban, hogy belső szabadságát mindvégig megőrizheti, a Hatalom szorításában is maradandó műveket hozhat létre: esztétikum és etika összeegyeztetésén fáradozik. Németségéhez való ragaszkodásában elítéli az olasz divatot, mely a nemzeti nyelv háttérbe szorulását eredményezi. Vele ellentétben a velencei már rég föladta anyanyelvét, franciául ír, soha nem nősült meg, azaz a szerelemben biztos nem az állandóságot keresi. Azt vallja, hogy jobb időnként eltűrni egy rúgást, mint étlen felfordulni, s a művész legitimitását a társadalmi ranglétrán elfoglalt, szükségszerűen élősködő pozíciójában látja. Ennek megfelelően elítéli például a Figaro házasságának udvarellenességét, sőt az is felháborítja, hogy Prágában a magaskultúra elvegyül a tömegkultúrával: az arisztokraták ugyanúgy mozarti dallamokat fütyörésznek, mint a béreslegények. Szerinte a Don Giovanni sem alkalmas színpadra, mert túlságosan földi érzékiséget képvisel, ami a klasszicizmuson edződött közönségnek kifejezetten visszatetsző. A Don Giovanni viszont

valójában az alkotás tüzében égő, önfeláldozó, kitaszított művész mesterműve, s ennek mélységét a parazita velencei nem képes megérteni.

Az identitáskonfliktus mellett a legenda tehát új vonásokkal gazdagodik, mely az emigráció, a szabadság és a művészet egymással összefüggő témáit boncolgatja. A találkozás és lehetséges együttműködés másfajta megközelítését kínálja Josef Mühlberger, a szintén német ajkú prágai író *Casanova utolsó kalandja* című novellája[9].

Ebben a Fürnberg előtti műben bomlik ki először a két mitikus alak, Don Juan és Casanova rokonsága, és itt játszik először a zene hermeneutikai szerepet. Mozart ugyanis a velenceit tanulmányozva jut el operahőse megalkotásáig, a Prágában téblábolo kalandor pedig a bécsi mester zenéjén keresztül döbben rá arra, hogy a kalandok ideje lejárt. Megismerkedésük helyszíne ezúttal is Duschekék szalonja, itt a velencei élettörténetével szórakoztatja a maestrót. Ezek az elbeszélések aztán megihletik a zeneszerzőt, aki le is zongorázza frissen szerzett élményeit. A pezsgőária meghallgatása után az öreg szoknyavadász borzongva ismer magára és többé nem hajlandó mesélni. A bemutatóra kapott kétszemélyes meghívót viszont felhasználja arra, hogy egy szép barna, zenerajongó prágai kisasszonyt elcsábítson; az opera első, erőszak-jelenetétől felhevülten távoznak is az előadásról, de az ágyban az ifjú hölgy megriad az öreg kalandor szatírarcától[10], így abbamarad az igéretes kaland. A csalódott csábító visszatér a Waldstein-palotába és elszegődik a grófhoz könyvtárosnak. A megmenekült kisasszony pedig nagy sikert arat Donna Anna áriájának előadásával: maga Mozart veszi pártfogásba.

Casanova kalandor-léte Mühlberger novellájában három mozarti zenei motívummal teljesedik ki. A pezsgőária nem más, mint a csábító credója: a pillanatnak élni, mennyiségi rekordokat dönteni, habzsolni az érzéki örömöket. Ennek elévülése miatt retten meg annyira a velencei, hogy elzárkózik minden további Mozart-szeansztól. A fiatal test sikertelen birtoklása e félsz jogosságát igazolja, ráadásul a zeneszerző intuíciója ezt már a Donna Anna-jelenetben váteszi módon megelőlegezte. A legfontosabb motívum azonban az egzisztenciális kudarcot szentesítő mozarti menüett, melyet a novella hőse háromszor hall: először mandolinon csendül fel a prágai utcákon, közvetlenül a sikertelen hódítás után. Másodszor a Waldstein palotában zongorázza

---

[9] JOSEF MÜHLBERGER, *Casanovas letztes Abenteuer* in *Fest des Lebens*, Karlsbad, Adam Kraft, 1931.

[10] Schnitzler *Casanova hazatérése* (1918) című novellájának hatása itt félreismerhetetlen.

Mozart a bemutatót követő ünnepségen, s felerősíti az öregség és az otthontalanság érzetét. Harmadszor már belülről hallja a postakocsiban szendergő Casanova, útban Dux felé, s itt már az élettel való végérvényes leszámolást jelenti. A címben rejlő „utolsó kaland" tehát a kalandor halála, az ontológiai értelemben vett megsemmisülés, mely a velencei tudatában a mozarti zene hallgatása, illetve az ezt követő interiorizáció eredménye.

Szentkuthy Miklós Mozart-regényében szintén egy zenei motívum a meghatározó. A Divertimentóban[11] két ízben is összefut a komponista a kalandorral, előbb Velencében, majd Prágában. Hetvenkedő, hazug és nyomorban tengődő szószátyár itt Giacomo, aki a kamasz muzsikust színpadiasságával igyekszik elkápráztatni. „Óriási szeme volt, tele tűzzel és fáradtsággal, olyan volt, mint a cigányoké, csupa szenvedély és csupa hazugság". E csaló a Canal Grandén ringó gondolán hegedül egy kis, Mozart által impovizált áriát, s Wolferlnek idegenvezetőül ajánlkozik. Karnevál lévén meglátogatják a Szegények kolostorát, ahol eleinte Giacomo a kisasszonyoknak sikerrel teszi a szépet, de aztán konkurrenciától tartva elkergeti a nála is népszerűbb kamasz-zsenit. Pár nap múlva viszontlátják egymást egy koncerten, legközelebb viszont csak évekkel később, Prágában, a Don Giovanni bemutatója után találkoznak.

Mozartot meghívják a duxi remete búcsúbankettjére, mely a Waldstein palotában zajlik, s a zeneszerző a palota előtt ugyanazt az áriát hegedüli, melyet egykor Velencében Casanova. A zeneszóra az öreg kalandor is megjelenik, s elérzékenyülten arról beszél a fel nem ismert és casanovai szerzemények nagy tisztelőjének vélt utcai zenésznek, hogy Mozart ellopta a Don Juan-témát, amelyet kizárólag neki lett volna szabad megzenésítenie. Ezek után a Waldsteintól „vásárolt" palotájában akarja vendégét körbevezetni, ám a gáláns kalandjait megörökítő budoár helyett rossz helyismerete miatt egy zsúfolt lomtárba nyit be. További kudarcok elkerülése végett a bál forgatagába tessékeli a vendéget, virradatkor pedig még egy spiritiszta szeanszot is rendez, ahol Da Ponte hasbeszélői segítségével diadalmas karriert jósoltat a saját, Londonban bemutatandó Don Giovannijának.

Érdekes, hogy Szentkuthy, amikor fikciót ír, a Casanova-figurát karikatúraszerűen mutatja be, s nemcsak a csábító mítoszát rombolja le, hanem a művészi teljesítményét is megkérdőjelezi, holott utóbbit jelentősnek tartotta

[11] Szentkuthy Miklós, *Divertimento*, Magvető, 1957.

a *Széljegyzetekben*[12]. Az életrajzi elemekből is azokat használja fel, amelyek a figura valószínűtlenségére utalnak: így hőse matematikai értekezést ír, zenekarban hegedül, a pápával találkozik és apácákat szöktet meg; a hazudozó szájából ezek a tények is hazugságnak tűnnek. A prágai találkozás legendája viszont nála is a Don Giovanni születése körül forog, sőt Da Ponte is felbukkan, és az is újdonság, hogy Casanova ért a zenéhez; erre a mozzanatra korábban nem figyeltek fel a szerzők. Erre alapoz később a prágai legenda kiteljesítője, a német Hanns-Josef Ortheil.

A *Don Juan éjszakája* című regény[13] azt mutatja be, hogyan születik meg a halhatatlan remekmű a bécsi zseni és a két velencei kalandor együttműködése nyomán. Vagyis ez a legelső fikció, amely Casanovát társszerzővé avatja. Ami Meissnernél és Nettlnél még csak csírájában volt meg – a Mozarttal való találkozás és a problematikus nyitány, illetve a librettó megszerzéséért folytatott harc – itt végre összeforr, s a már létező, Don Juant feldolgozó irodalmi hagyománnyal is egyesül.

Mozart és Casanova mellett egy női hős, Anna Maria Pachta is felbukkan. Ortheil beépíti művébe a hoffmanni Don Juan romantikus ideálkeresését, ezért a Donna Annát idéző szereplő. Da Ponte elvetemült kéjenc, a librettóban megalkotott Don Giovanni pedig nem más, mint a saját alantas, kudarcra ítéltetett vágyainak a projekciója. Casanova felismeri, hogy a muzsikához méltatlan a szövegkönyv, ezért törekszik arra, hogy Da Pontetól megszabaduljon. Bonyolult cselszövést eszel ki, melynek végén riválisa megszégyenülten távozik Prágából. A Don Giovanni figura „sötét" oldalának az ihletője tehát a „valós" Da Ponte. Csakhogy legalább annyira benne van az alkotás poklában égő (ez Mörike-örökség), magánéleti problémákkal küszködő (ez pedig Fürnbergé) Mozart is, nem beszélve a kifinomult életművész Casanováról, aki vetélytársa elűzése az elhibázott szövegkönyv jobbításán dolgozik.

Ortheil ismeri a duxi archívumban megtalált bejegyzéseket, ugyanakkor hiteles is akar maradni a történelmi tényekhez. Ennek összeegyeztetésére egy olyan Casanovát állít az olvasó elé, aki a kész librettón csak úgy tud változtatni, hogy elejétől végig megrendezi az operát. A teljhatalmú operarendező státusa lehetővé teszi, hogy előírja a ruhák színét és fazonját, a prá-

---

[12] *Széljegyzetek Casanovához*, Budapest, 1939. Tk. a *Szent Orpheusz Breviáriumá*nak első kötete, műfaját tekintve a szerző bevallása szerint „kommentár".

[13] Hanns-Josef Ortheil, *Die Nacht des Don Juan*, München, Luchterhand, 2000.

gai utcajeleneteket ábrázoló díszleteket, a világítást és az énekesek mimikáját, a jeleneteket pedig kellő dramaturgiai érzékkel állítsa egymás mellé, mindezt azért, hogy a szöveg a bemutató alkalmával már méltó párja legyen a zseniális muzsikának. A fércmunkából így lesz mestermű. Ám Casanova nem csak a rendezésben végez forradalmi munkát; az ő érdeme, hogy a prágai kisasszonyok levetkőzik gátlásaikat és ezentúl maguk csábítják el a férfiakat. Casanova prágai utazása tehát minden szempontból áldásos, a prűd erkölcsök fellazítása legalább olyan jelentőséggel bír, mint a sikeres ősbemutató.

Említettük már az operai átfedéseket, illetve azt a szerzői technikát, mely a zenei motívumok hasznosításával dúsítja a prágai legendát. Ortheil regényében a báli Zerlina-jelenet a kéjsóvár Da Ponte Pachta kisasszony Johanna szolgálólányának megejtése, illetve csődött mondott próbálkozásának előképe. A szolgálólány később mégis elcsábul, méghozzá a Don Giovannit alakító énekes prédája lesz; itt tehát fordított a sorrend, a fikció definiálja a valóságot. Ráadásul a csábítás a „La ci darem" kettős előadásának hatására sikerül, ami a művészet valóságformáló erejét bizonyítja. Donna Elvira előképe pedig nem más, mint a Duschek-házaspár női tagja, Jozefa, aki évek óta reménytelen szerelmével üldözi Mozartot, s akivel a zeneszerző végül a „Bella mia fiamma, addio" koncertária megírásával szakít. A regény címe is operai intertextusként értelmezendő: Don Juan éjszakája az a jelenet, amikor a címszereplő Donna Anna „megtörésén" fáradozik, halálos következménnyel, hisz a ledöfött kormányzó kőszobor alakjában tér vissza az utolsó, ítélethirdető éjszakán. A regény kezdete pedig Pachta kisasszony – aki Anna névre hallgat – lidérces álma egy tollforgós, kígyómarkolatú kardot és oroszlánfejes gyűrűt viselő erőszaktevőről. Ez a megálmodott figura a Casanova kócsagtollas kalapját, Mozart szabadkőműves kardját és Da Ponte velencei gyűrűjét hordó leendő operahős – vagyis egy vágyprojekció – mely fokozatosan áll össze e részletekből, és csak a bemutatón ölt végérvényesen testet. A freudi hatás letagadhatatlan a regényben, Anna csak akkor gyógyul fel, miután „kibeszélte" vágyát, Mozart pedig csak akkor békél meg, amikor az utolsó pillanatban komponált nyitányban „kiírja" magából, szublimálja az apja temetésén való távollét miatti bűntudatát.

Szót kell még ejtenünk egy másik, prágai legendát érintő regényről is. A román származású amerikai Andrei Codrescu *Casanova Csehországban*

című művéről van szó[14]. A bestsellernek írt műben Da Ponte kínálja fel a Duxban lakó könyvtárosnak az együttműködést, mivel Giacomo izgalmas élete gazdag ihletforrás, ám utóbbi csak akkor hajlandó erre, ha valósághű maradhat. Da Ponte így kénytelen egy erősen különböző hőst megalkotni, s egyedül Leporello alakját kölcsönzi barátja elbeszéléseiből, a furfangos Costa figuráját[15]. Bár a bemutatón Giacomo is részt vesz, csak évek múltán találkozik Mozarttal Prágában, egy szerelempirulákkal kísérletező patikus lakásán, ahova Da Ponte mellett a maestro is beront, két utcalányt hajkurászva. A viagra mindannyiukra nagy hatással van, orgia következik, Mozart még a lábujjaival is zongorázik, majd miután végighallgatja a kalandor velencei szökésének históriáját kijelenti, hogy a zene legfőbb célja, akárcsak a mesélésé, a szerelem fokozása. Szóba kerül a Don Giovanni nyitányának viharos születése: a meissneri anekdotától Codrescu frivol átirata abban tér el, hogy a szalonba zárt zeneszerző esdeklésére mellézárják a Donna Annát alakító énekesnőt is, s a reggelig lekottázott ouverture voltaképpen a díva nyögdécselésével folytatott párbeszéd hű tükre. Mint látható, Codrescu is alaposan ismeri a legenda korábbi változatait, s újítása a zene és a szexualitás összefonódásának felismerésében rejlik, mely egy bestsellerolvasó elváráshorizontját messzemenően kielégíti.

A legendának ez a szélsőséges és művészileg felejthető változata még mindig fölötte áll jónéhány cseh szerző tollából származó kísérletnek. Igy például irodalmilag érdektelen az a Casanova által Da Pontenak címzett apokrif levél, amelyben a duxi könyvtáros dramaturgiailag kivesézi a szövegkönyvet. Vagy annál a versikénél is jobb, amelyben Casanova Mozart-rajongóként a száztornyú Prága városa előtt tiszteleg. E kilencvenes években született változatok azonban a legenda ma is ható erejéről tanúskodnak, s arra is magyarázattal szolgálnak, hogyan keletkezett és mi a titka a prágai találkozás elevenségének.

Túlzás nélkül állítható, hogy a prágai legendát nem alkalom szülte, hanem szükségszerű. Több fontos tényező is közrejátszik ebben. A helyszín eleve kedvező a transzcendens kalandok kibontakozásához: a középkori város bővelkedik ältörténelmi históriákban. Például Libuse hercegnő álmod-

---

[14] ANDREI CODRESCU, *Casanova in Bohemia*, New York, Free Press, 2002. A mű azóta román fordításban is megjelent (Polirom, 2005).

[15] Az *Emlékiratokban* Costa egy minden hájjal megkent fickó, aki miután kifosztotta Casanovát, továbbáll.

ja meg a „küszöb” városának alapítását. Aztán a középkor folyamán megfordul itt többek között az elátkozott Ahasvérus, a bolygó zsidó és az ördöggel lepaktáló Faust doktor is. De ugyancsak Prágában alkotja meg Löw rabbi a Gólemet, az agyagkolosszust, mely a homlokára (egyes változatokban a nyelve alá) írott mágikus szavaknak köszönhetően kel életre. Vagy a toronyóra készítője, Hanus mester is itt veszíti el méltatlanul szeme világát. Don Juan hódításai közt biztosan akad prágai fehérnép, s ha mégse, az elolaszosított operaváltozat minden kétséget kizárólag itt kerül bemutatásra. Elkerülhetetlen tehát a két, szintén mítosszá vált figura találkozása, melyet nemcsak a mitikus, de a történelmi idő is igazolni látszik.

1787 október 27-én mind Mozart, mind Casanova a városban tartózkodik, utóbbi kiadói ügyeket bonyolít[16]. Mivel mindkettőjük életében fontos szerepet játszik Csehország – a bécsi mester sikereinek földje, a velencei kalandor pedig utolsó éveit tölti itt –, kézenfekvő, hogy a két művész Prágában kössön ismeretséget. Mozartot rendszertelen, kicsapongó élete, játékszenvedélye, munkatempója, Salieri ármánykodása és korai halála kedvelt fikciós hőssé avatják, s ez a cseh irodalomban is mély nyomot hagy. Az utolsó pillanatban elkészült, transzcendens témával játszó nyitány pedig legendateremtő motívum. Casanova bámulatos szerelmi kalandjai és legendás velencei szökése, vagy akár emlékiratai kéziratának viszontagsága már a csehül verselő szlovák Kollárt is korán megihlették[17]. A szintén női hódításairól elhíresült sevillaival való asszociáció pedig a mai napig érvényben van; az a tény, hogy a duxi hagyatékban feltárták a két betoldást, végső löketet adott a találkozás legendájának. Nem véletlen, hogy Ortheil, aki pedig muzikológus is, arról beszél, hogy a kézirat egy teljesen másféle Don Giovanni-felfogást tükröz, s hogy a „prágai változatban” kellene az operát játszani. Nyilván itt ő is a legenda befolyása alá került, hisz a két „casanovai” jelenet egyetlen színészi útmutatása a Leporellót illető „fugge”, ami édeskevés egy gyökeresen új rendezéshez, nem beszélve a mozarti dallam hiányáról.

A prágai legenda elevensége a témák gazdagságában rejlik. Olyan örök témákat lehet az öreg, ám dicső hódításokkal büszkélkedő Casanova, s a feleségére féltékeny, alkotásában is magát emésztő Mozart találkozása men-

---

[16] Az *Icosameron* című utopisztikus regénye kiadásán ügyködik, mint az Lamberg gróf már említett leveléből kiderül.

[17] Kollár a „Slávy dcera” (A szlávok lánya) eposz poklába helyezi a szlávokat sértő velenceit, 1832-ben.

tén boncolgatni, mint a szerelem, csábítás, házasság, művészsors, öregség, száműzetés, szabadság, halál. Ezek operai intertextussal vagy a Don Juan mítosz mitémáival ötvözve, prágai helyszínnel – a kis Velencének nevezett Mala straná, a kőszobrokkal ékes Károly-híd, Duschekék villája, a Bertramka vagy a Waldstein-palota – és a két főhős életrajzából kölcsönzött elemekkel (duxi könyvtárosság, Da Ponte barátsága, Waldstein gróf, Jozefa Duschek, Salieri intrikái) kiegészülve az eredetileg anekdotán alapuló történet megizmosodásához és mindenkori aktualizálhatóságához vezettek. A szükségszerűség legendáját tehát hosszabb távon sem fenyegeti kiapadás veszélye.

Irodalom

GUGITZ, GUSTAV (ed.) 1935. *Casanova und Graf Lamberg*. Bécs, Otten.

MEISSNER, ALFRED 1871. *Rokoko-Bilder. Nach Aufzeichnungen meines Grossvaters*. Lipcse, Lindau.

NETTL, PAUL 1924. *Mozart in Böhmen*, Prága, Neumann.

NETTL, PAUL 1927. *Mozart und Casanova*, Alt-Prager Almanach.

MÜHLBERGER, JOSEF 1931*Casanovas letztes Abenteuer* in *Fest des Lebens*. Karlsbad, Adam Kraft.

FÜRNBERG, LOUIS 1947. *Mozart-Novelle*. Bécs, Goldberg.

SZENTKUTHY MIKLÓS 1957. *Divertimento*. Budapest, Magvető.

ORTHEIL, HANNS-JOSEF 2000. *Die Nacht des Don Jua*. München, Luchterhand.

CODRESCU, ANDREI 2002. *Casanova in Bohemia*. New York, Free Press.

Keszeg Vilmos
(Kolozsvár)

A történetmondás funkciói egy közösség életében

1. Péntek János a tudomány számára mostoha korszakban, az 1970-es években kezdte el a beszélés etnológiája irodalmának népszerűsítését, módszereinek alkalmazását a kolozsvári tudományegyetemen (HYMES, D. 1975, 1979, 1997). A *teremtő nyelv* című, általános nyelvészeti értekezése rendre érinti a nyelv társadalmi funkcióit, a beszéd tett-, cselekvés (illokúciós) értékét, a nyelvhasználati szokásokat, a nyelvhasználat társadalmi szabályozottságát (PÉNTEK 1988: 90–111.) Szintézisében egyidőben volt jelen a szociolingvisztika utóbb népszerűvé vált irányzata, valamint a kommunikáció antropológiájának máig alig kiaknázott lehetősége. D. HYMES „elképzelését" közvetítve állapítja meg, hogy „az új megközelítés lenne a lényege annak a tudománynak, amelyet a beszélés és a kommunikáció néprajzának (vagy etnológiájának) nevezhetnénk". (PÉNTEK 1988: 99.) Majd, a kutatási tradíciókat és eredményeket áttekintve így folytatja: „Sem a magyar néprajzi kutatások, sem a nyelvjárásiak nem vették eddig figyelembe a beszélési szokásokat, hacsak olyan perifériku kérdéseket nem említünk, mint a köszönési, megszólítási formák tanulmányozása, szokásszövegek vizsgálata. Nagyjából ugyanez jellemzi a gyermekkor néprajzával foglalkozó monográfiákat is." (PÉNTEK 1988: 104.) E kezdeményezés hatására a beszélés néprajza szemléletének, módszerének alkalmazása a kolozsvári tudományegyetemen zajló kutatások egyik fő irányzatává vált.[1] Módszertani újítása a szöveggyűjtés mellett a résztvevő megfigyelés tapasztalatainak az értelmezésbe való bevonása, az etnográfus narratívájába való elrendezése.[2] Az eredmények meggyőztek arról, hogy a populáris kultúrának a kollektív hagyomány, a műfajiság helyett a beszélői szerepek, szándékok és stratégiák, a beszédhelyzetek, a

[1] Függelékben a módszert alkalmazó, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán készült szakdolgozatok jegyzékét közöljük.

[2] A fogalom ATKINSONtól származik, és arra utal, hogy a kutatónak a maga felfedezés-, megértéstörténete formájában kell bemutatnia a kultúrával való megismerkedését. (ATKINSON 1999).

kommunikáció funkciói és szabályai, a beszédmódok felőli megközelítése a kultúra dinamikáját, a közösség működését, az individuum szerepét, a kultúra esemény, történés jellegét tette láthatóvá.[3] Ebből a perspektívából válik érthetővé a hagyomány jelentése és szerepe az egyén és a közösség számára, a tradíció és az improvizáció jelenléte az egyén narratív viselkedésében, a narratívum helye, szerepe, kontextusa, értelmezése egy tágabb diskurzusban.

2. A folklorisztikai kutatások a szövegek precíz lejegyzésére, valamint a típustörténetek ideáltipikus változatának rekonstruálására fordítottak gondot. Így bontakozott ki világszerte a narratívumok kutatásának két hatalmas paradigmája. A *tipológiai kutatások* a narratívumok műfajokba és típusokba való beérését, a variánsok típustól való elhajlását, a típusok térben és kultúrákban való közlekedését követték nyomon.[4] A *strukturalista kutatások* megbontották a narratívumok morfológiai szerkezetét, történetnyelvtanokat következtettek ki, a történetszerkesztés konvencióit.[5]

Korábban a népmesegyűjtés dokumentumait felhasználva, a beszélés néprajza módszerét alkalmazva vettük számba a mesemondás körülményeit és funkcióit, elemeztük a mesélők mint kontextualizált egyének státusát, a mesemondás szempontjából releváns biográfiai fordulópontokat, a meserepertórium és a lokális társadalmi emlékezet viszonyát, a történetmondás funkcióit.[6] Jelen esetben a történetmondás mint narratív viselkedés mindennapokban betöltött szerepét tekintjük át.

3. 1970-ben jelent meg Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* „naplójegyzete", a romániai magyar szociográfiai irodalom második hullámának termékeként. Az alábbiakban a szerző emlékei és élményei alapján megkonstruált regénynek a történetmondással kapcsolatos motívumait gyűjtjük

---

[3] Alulírott tekintette át a hagyományos szövegtípusoknak elsődleges és másodlagos kontextusait, előadásuk funkcióit, az előadásuk által feltételezett kompetenciákat, a szövegekhez társuló konvencionális jelentéseket (KESZEG 2004), a temetési és a lakodalmi beszédmód szövegtípusait (KESZEG 1991, 2000), a hagyományok és a kommunikatív emlékezet közötti összefüggéseket (KESZEG 2001, 2002, 2006), a beszélői szándékok narratív realizálódását (KESZEG 2000a, 2003, 2004a, 2004b).

[4] A nemzetközi mesekatalógus 1910–1927 között készült el. Kiadása: A. AARNE–S. THOMPSON 1961. A folkloriszikai iskolák összefoglalása: VOIGT V. 1990.

[5] A morfológiai kutatások kezdeményezője PROPP, V.J. 1928. Magyar kiadása 1975. A morfológiai módszer értékelése és bírálata: BREMOND, C. 1973.

[6] A kézirat az Arany János Közalapítvány a Tudományért program támogatásával készült. A projekt azonosító száma: 730/2004.12.03. Megjelenés alatt.

össze, egy erdélyi mezőségi rurális közösség történetmondási stratégiáinak láttatása végett.

A regény egy mezőségi falu, a szülőfalu, Pusztakamarás hozzávetőlegesen az 1950–1970-es évek közé tehető életvilágát fogja át egy hazalátogatás kerettörténetében. A világháború ütötte sebek látszólag begyógyultak már. A magántulajdon kollektivizálása traumatizáló hatással járt. A faluban idegen emberek jelentek meg, idegen ideológiák ügynökeként. Közülük kik továbbáltak, kik maradtak, ki ellenőrzést, ki hatalmat gyakorolva. A föld szeretetének gyakorolhatatlansága, a földművelésre vonatkozó tudás és tapasztalat mint tőke elavulása miatt egy egész generáció rebbent ki a faluból. Ki gyárba, ki bányába, ki értelmiségi pályára. A közelmúlt élményeket, traumákat halmozott fel. Új életstratégiákat kellett keresni és alkalmazni, amelyek eredményességét hosszú távon senki nem garantálta. Emiatt az életpályák differenciálódtak, individualizálódtak. A helyben maradottakat és az elköltözötteket, a falut és múltját egyetlen intézmény tartotta össze: az emlékezés, a kommunikáció.

Az intonáló epizód a méhek tavaszi kirajzása, a látogatástörténet utolsó epizódja pedig a szerzőt a fővárosba szólító szilveszteri telefonüzenet. A szerző ebbe a keretbe illeszti be az ezermester, kulákká tett édesapa kálváriáját, a nagyapa temetését, az András-napozást, a halottak napi temetőlátogatást, a kényszerű kollektivizálást, az inkompetens hatalom térfoglalását. „Mint egy árnyékból szőtt vigyori ördög, ott ül közöttünk a MEGTÖRTÉNT”– állapítja meg a szerző. Az egész könyv ennek a múltnak a rekonstruálása, a múltba való beavatódás, a megtörténtről őrzött emlékek narratív formába öntése. Az emlékezés, a történetmondás strukturális része a mindennapoknak, az emberi kapcsolatoknak, de az individuális létezésnek is. „Az égvilágon mindenről szó esik, de semminek sem jutunk a végére”– mondja a szerző. A történetmondás ismétlődő, kiemelt alkalmai 1. a nap kezdete és zárása, 2. az együttléti alkalmak (találkozások, látogatások), ezen belül a 3. névnap, a szertartásos együttlétek, mint 4. a halottvirrasztás, a temetés és a halotti tor, 5. a halottak napi temetőlátogatás, 6. a karácsony köszöntése, 7. a hatalom szervezte beszédesemény, a közgyűlés.

A narratív viselkedés alapvető formája a regény alaphelyzetéből fakad. A narrátor, az író (hosszas) távollét után hazalátogat. Szüleivel, rokonaival, ismerőseivel találkozva felidézi a távozása óta a faluban történt változásokat (kollektivizálás, modernizálódás), biografikus eseményeket (betegségek, halálesetek, munkaszolgálat, kulákosítás). S bár a megfigyelés, a kikérdezés

mint szociográfiai eljárás írói szándékokat követ, a regényvilág megkreált motívumaként érvényesül, valójában az életvilág reális helyzetére épül rá. (Mondhatni, a szerző az életvilág megszokott helyzeteit aknázza ki a tájékozódás végett, a történeteket a meglévő beszédhelyzetekbe illeszti bele.) A történetmondás cselekvési formaként rendre 1. akaratlan emlékezés, 2. önigazolás/felelősségrevonás, 3. tájékoztatás/iniciáció, 4. az események értelmezése, 5. szórakoztatás.

Ebben a világban (is) a nap a friss hírek, valamint a várható események áttekintésével, a *tegnap lezárásával, a mai nap megnyitásával* kezdődik. A regényben az anya, általában az asszony az, aki reggeli feladatként megszólítja az ismerősöket, szomszédokat, információkat ad és gyűjt, megfigyeléseket tesz, emberekkel beszélget, tájékozódik környezetében. Előkészíti a kezdődő napot, hozzákapcsolja az előzőhöz. „Ami tegnap történt, annak a folytatását hozza a kora reggeli hírek kosarában." Egy más alkalommal, egy lakodalom napján „az asszonyok, akik mindent tudnak egymásról, hajnalban összesúgtak és megállapították, hogy a menyasszony állapotos, amiből nagy cécó leszen."

Egy-egy témává vált esemény képes az egész falut felvillanyozni, működésbe hozni a kapcsolatrendszereket, színvallásra, pártoskodásra ösztönözni a közösséget. A beszélgetések szó szót hoz elve teszi lehetővé az aktualitások áttekintését, a tájékozódást, a helyi hírek, az aktualitások, a bizsergető szenzációk népszerűsítését. Az apa meséli el a szombattelki esetet, aholis lakodalmat ültek, s a legények dróttal elkötötték az utat. Egy motorbiciklista belerohant, elvágta a nyakát. A hétévi fogságból hazakerülő M. bácsi **utcai** vonulása lépésről lépésre görgeti magával a hírt. „Az utca két oldalán ajtók nyílnak, nyikorognak. Dehogyis: valósággal kukorékolnak. Ezek az ajtók is! Mint a kakasok. Mikor az egyik rázendít, a többi mind követi és ugyanúgy, ha baj van: egyszerre hallgatnak el. Gyűl a nép, ki szót váltani, örvendezni, uramistenezni, ki csak bámészkodni, keresztet vetni a halál és feltámadás láttán." „A történetét ezerszer hallottam. Felesége, lánya, fia, unokája mesélte ezernyi változatban. Egy-egy apró vonást rajzolt mindahány az igazság arcára, melyet a reáhullott könnyek miatt mai napig sem ismerek." A történetek mondása jelent termel, viszonyokat és konszenzusokat, az események megítélésének, a múltra való rálátás pozícióját. „A beszélgetés lassanként kötetlenebbé válik; erőltetett vidámsággal lapátoljuk a jelent a múltra."

A történetek a beszélői szerepek érvényesítése által folyamatosan termelik és nyilvánítják ki a *közösségi hierarchiát*. Egyik ilyen epizód a krumplitermést, a földeket fenyegető kolorádó-veszély előkészítése, lefolyása. A veszéllyel kapcsolatosan városról érkeznek az első információk. A közvetítők a felsőbb szervek, a gazdász-mérnökök, a tanítók, a népnevelők. A diskurzus helyszínei a tanácsiroda, az iskola, majd innen kigyűrűzik az utcára, a családi élettérbe, s hol rémületet, pánikot, hol pedig derültséget kelt. A regényben megörökített beszédesemények, kommunikációs hálók és beszédmódok a hagyományos közösségmodell szerkezetét, működését és tekintélyét bizonyítják. Miközben a faluba egy új, hatalmat gyakorló intézmény települt be, a közvéleményt forgalmazó kommunikáció az intézményt megkerülve, s ezáltal azt mindegyre marginalizálva, sőt tekintélyét támadva zajlik. A közösség az intézmény ellenében szolidarizálva szervezi újra önmagát, reszocializálja a kulákoknak kinevezetteket, a börtönt megjártakat, a rendszerváltozás zátonyra futott áldozatait.

N.R.-t udvarlója elcsábította, s elhagyta. Szerelemgyermeke született. Története „regényre való esemény". Az eset nem egyedi, a faluban többen is megestek. Egyik áldozatot a jegyző csábította el, a nászéjszakán derült ki tisztátalansága. A vőlegény elűzte a háztól. A jegyző a botrány elől Kolozsvárra menekült. Az esetnek híre ment. A lakodalomnak „néhány napig zengett még a híre; más falubéli rokonok és vándorok számára valamivel hosszabb ideig, miként a csatatérek híre." N.R.-nél tett látogatáskor számba veszik a hasonló sorsúakat. Az anya a sorstársak felsorolásával vigasztalja lányát.

B. barátja börtönben töltött néhány hónapot. A vállalat raktárnokaként ő osztogatta a subákat a baktereknek, azok az ő leltárában szerepeltek. Egyik bakter a subával nem számolt el, s ezért B.-t a közvagyon megkárosítása miatt börtönbe zárták. Szabadulása után el kell költöznie a faluból, hogy szabaduljon az őt folytonosan követő történettől.

A repertórium egyik legvádlóbb eseménye a szőlőültetés története. 1954-ben a művelhetetlen Oldalt szétosztották azoknak, akik a terület rehabilitálása után szőlőt kívántak telepíteni. A vállalkozók a földet megtisztították, művelték. Mikor a szőlő termőre fordult, a központ elsajnálja és elveszi tőlük.

A magántulajdon sajgó hiányát mondja el a következő történet.

A narrátor tanyán lakó nagybátyját megy meglátogatni. A határon áthaladva a szőlőst, a kis parcellákat, az egykori magántulajdont látja. Erről jut

eszébe az az eset, amikor közvetlenül a kollektivizálás után szüretre került sor, s az egyik szőlősgazda a terméssel teli szekérrel szórakozottan a maga háza előtt állt meg.

„– Minek hoztad ezt ide? – meredt rá a felesége.

– Hát nincs szüret?

– Szüret van, de az eszed is megháborodott.

– Jól mondod, bizony! – legyintett az ember magához térve. – Egy kicsit elgondolkoztam.

Az asszony könnyeit törülve nevetett. „Azután sietett a szomszédba elmesélni, hogy mily kacagni való dolgot művelt az ura. A szomszédok is mulattak rajta."

Az egyén a róla forgalomban lévő történetek alapján lesz a közösség tagjává. A történet az egyén *narratív identitását* teremti meg és hordozza. A közösség az egyént története alapján szocializálja, rehabilitálja, ítéli meg. A meglátogatott nagyapa a harminc unokája közül nehezen azonosítja be a narrátort. Ezért mindeniket valamilyen emlékezetes tette alapján, a családtörténeti narratíva szereplőjeként tartja számon. Egyiket arról, hogy egy korsót tört el, a másikat arról, hogy cserepet vert le a háztetőről. „Ki tudná megmondani, mivel miként vetett számot, s az emberi világnak miféle összegzését végezte el, hogy immár nem nevünk és arcunk, hanem a tetteink alapján tart számon bennünket." A falu maga is narratív repertóriumba szervezi a közösség tagjainak történetét. A topográfiai mítoszok a lokális emlékezetet élesztik. „A történelem, bármennyire is a tömegek műve, egy-egy kiemelkedő személyiség karján sétál be az emlékezet házába. Nagy Sándor kora, Napóleon vagy ki tudja hányadik Lajos kora – mondjuk. Ilyenformán nemcsak a népek, hanem a kisded közösségek, falvak, tanyák is odaajándékoznak egy-egy korszakot kiemelkedő gabonabegyűjtőknek, egyházfiaknak vagy épp tanácselnöknek. Így született Kamaráson Téglás János, Czinczér Mihály a Máriáé, Iuon a Katié korszaka. Valaminő tettéről mindahány emlékezetes. Egyik kutat ásott, másik fűzfát ültetett, a harmadik egyszerűen egy követ hengerített odébb, amiben megbotlottak az öregasszonyok. Az elmozdított kőért is hálásak neki, megőrzik a jótevő nevét." A két ünnep között, aktualitásánál fogva számba veszik a verekedéseket. A nagyapánál tett látogatás alkalmat szolgáltat az elköltözöttek, elhunytak áttekintésére. „Fölsorolják, kit vitt el a halál az elmúlt esztendőkben; kihez járt egészen közel, hogy váratlanul máshoz forduljon; kit kerülgetett indokoltan vagy felháborító értelmetlenséggel; ott a nyoma reggelenként a friss havon az ablak alatt s lila

foltokban a beteg torkán egy-egy fulladásos roham következtében. Van, akiből csak egy darabot vitt el, fél karját, lábát, beszélőképességét, másnak csupán a kedvét."

Egy jogfosztott báró látogatása nyomán elhangzó történetek az urak, a nemesek, az arisztokraták fölötti történelmi ítéletet mondják ki. „Nagyapám a szomszédban lakó napszámostársával, Pestean bácsival éjfélekig versenyzett pipaszó mellett, hogy melyik tud többet és nagyobbat mondani az urak bolondságairól. Anyám leánykorában Sz. F. tekintetes úrnál szolgált, apám ugyanabban az uradalomban volt gépész. Emlékeik bugyrát ilyenkor ők is kibontották. Történeteik végén megújuló sorozatban dörrent a nevetés, hogy rezegtek belé az ablakok. [..] Ehhez persze a vályogház négy fala kellett s a távolság védelme. Mert ahogy élő mivoltában és ütésközelben valamelyik méltóságos megjelent, sapkák és kalapok érthető serénységgel repültek le a kopac fejekről, s kaptuk elé fürgén a füstölőinket is." A festményt kereső báró látogatása ürügyet szolgáltat sorsuk áttekintésére. Az apa „elésorolja, melyik hol tartózkodik, milyen szakmát űz, melyiknek halt meg anyósa, felesége, hogy szolgál az egészsége."

Egy zaklatott korszak (vélt) határán túl a *kibeszélés lehetősége, a megértő meghallgatás* terápiaként működik és hat. Az apa egyik megaláztatásáról nem szívesen beszél: „úgy ragaszkodik hozzá, hogy nem beszél róla. A legsajgóbbak az elnémított emlékek; amikor majd föloldódnak a fecsegésben, bizonyos, hogy velük együtt elmúlt a sajogás is."

A családi együttlétek a találkozások alkalmával a személyes történetek folytatására, a biográfiai narratívumok ismételt előadására kerül sor. Az apa ebben a keretben idézi fel gyermekkorának emlékeit. Vadrucák tojását gyűjtötte össze, kotlóval kiköltette, felnevelte. Ősszel azonban a vadmadarak természete szerint szárnyra kaptak, cserben hagyva gondviselőjüket. Az édesapa kálváriája a család és a rokonság közös történetévé, morális tőkéjévé vált. Ezúttal az András napra összegyülekezett rokonság éli meg a történetmondás közös élményét. Bár mindenki ismeri a történet minden apró mozzanatát, a történet főszereplőjét kérlelik a történet előadására. Együtt válogatják ki a legtalálóbb szavakat. A csattanónak szánt igazság kimondásának privilégiumát rendre különböző kompetenciák figyelembe vételével osztják ki. „Mint a világháborús mesét: újra és újra elmondatják; apám balladája közkézen csiszolódik és tömörül. Egy-egy fordulatánál már beleszólnak, a kifelejtett jelzőt a helyére teszik. Már kollektív alkotás, mint akármelyik Állj be Berci katonának. Kérelik: mondja el. Legyint: az már nem érdekes. De

mondja csak. Tanulságképpen az íróknak. [...] Mint hajdan a kis csupor mézet, a kötény sarkával fényesre törölt almát, kínálják felém a kínnal vásárolt történetet." Az apa egy unokatestvére segítségével cséplőszekrényt vásárolt. Egy hektár és hatvan ár földje, valamint a cséplőgép miatt kuláknak teszik meg. A becsületben megőszült szülőket kiköltöztetik a házból, az udvaron lévő deszkaépületbe, hogz az épületbe az új rendszer agitátora költözzék. A történet folytatását az András napozásra összegyűlt rokonság keretében idézik fel. Az apát, aki uradalmi gépészként lett a gépek szerelmese, az ügy lezárása végett Nagysármásra hivatták. Itt derült ki, hogy a cséplőgépet pénz ellenében államosíthatják: 16 lejt adtak érette, 15 évi munka gyümölcséért. Amire az apa azonnal egy liter bort vásárolt, s azt egy falubelijével megitta. A történet utolsó epizódja a házukba beköltöztetett propagandistával való találkozása. A történet előadása a rítusok forgatókönyvéhez illeszkedik, stratégiát követ, szerepeket hoz működésbe, identitást és közösséget formál.

„– Hanem azt meséld el, amikor azzal a sofőrrel találkoztál! – biztatják apámat.

Nem kell már kérelni. Megdörzsöli frissen a tarkóját, még szivarra is rágyújt, ami ritka szokása.

– Valami dolgom akadt a tanyán, traktort, cséplőgépet javítottam, már nem emlékszem, mikor elindultam hazulról. Ott áll egy teherautó az országút mentén. Bámészkodik a sok nép körülötte. Kínlódik és izzad a sofőr, látom, nem ért a motorhoz. Boldogtalankodik, fogalma sincs, mit mozgasson. Az emberek messziről kiáltják: jöjjön, András bácsi, tapogassa ki a betegségét. Az ember nem szívesen elegyedik a más munkájába, így hát csak nézelődtem magam is, de mindjárt észrevettem, hogy a motor le van fulladva. Csurgott a benzin a karburátorból.

– S nem látta a csótány! – kacag az öcsém, aki maga is motorszakértő.

– Nem látta! Éppen ez az, hogy nem látta! – mondja Feri bátyám, s bár ismeri a történet végét, úgy hallgatja, tátott szájjal, mintha most hallaná először.

– No, mondd csak! Mondd!

Csak épp harsonát nem adnak a kezébe. De a tekintetükkel láthatatlan dobogóra emelik őt. Nem eszik, nem iszik senki. Virágvasárnapi a hangulat. Csupa virágdobáló tekintet repdes az ember felé, akinek dolga akadt a tanyán és elindult hazulról az országút irányába. Ama ritka pillanatokat éljük, amikor a költői igazságtevés a fabulákból az életbe költözik. Úgy sejtem, a rókát látjuk mindjárt, akinek lompos farka befagyott a jégbe. Legalábbis

ilyesféle gyönyör ül ki az arcokra. Jóska bátyám egészen fiatalos így a diadalmas mosolyával és a hatvanöt esztendejével. Jóska öcsém mindjárt elpukkasztja a csattanót, úgy feszül a kacagástól. Leintik.

– Hallgass már!

S mondja apám az áhítatos csöndben:

– Uram, adjon egy tizenhatos kulcsot. Nem tudja, milyen a tizenhatos kulcs?

– Ahhoz már ész kell! – hangzik az ítélet.

– Ne szólj bele! Mondjad!

– Tizenhatos helyett huszonnégyest adott.

Harsány kacagás. Bolond Istóknak szól ez, aki a lakodalmat temetéssel téveszti össze.

– Hol a szerszámos láda? Kiválogatom a kulcsot.

– Neked elég egy pillantás! A szerszám a kezed alá ugrik.

Feri bátyámat is lepisszegik. Ne dicsérje most apámat. A történet végét akarja mindenki hallani. Minél hamarabb és minél hatásosabban. Úgy, ahogy kivétel nélkül valahányan már ismerik. A türelmetlenség titka a jelek szerint nem lehet más, mint a százszor látott színpadi műveké, amikor is a szerző észrevétlenül lopott át bennünket egy Othello, egy Bánk bán bőrébe, s a tudott és várt fordulat újra meg újra a váratlanság erejével hat ránk. A történés, melyet most átélünk, ha nem is maga az igazság, legalább hasonlít az igazsághoz. A csipetnyi hasonlóság ilyenformán valóságos aranyásós izgalmat kelt. Többen felugrálnak az asztaltól, karjukat a mennyezet felé lódítják:

– Hallgasd tovább!

Hallgatom.

– Kérdem tőle: a gyújtást megvizsgálta-e? Nem tudja, hol kell kezdeni. Az akkumulátornál természetesen. A forrásnál.

– Minden bajnak először a forrását kell felfedezni! – bölcsködik valamelyik unokaöcsém, és úgy tekint rám, hogy vajon egyetértek-e vele.

– Mondom neki, hogy tanuljon: végig kell tapogatóznunk a vonalon, vagyis: akkumulátor, gyújtótekercs, delko, gyertya, végállomás a robbanókamrában. A gyújtással nem volt baj. Lássuk a karburátort. Le van fulladva. Kieresztem a fölös benzint, s mondom: indítson, szívató nélkül, nagyon kevés gázzal. Beugrik szépen a motor. Mehet, uram, isten segélje. Akkor a megszorult és megkönnyebbült ember reám néz. De csak egy pillanatig. Mikor kezet fogtunk a földre esett a tekintete.

– A lábadhoz, mert ott a helye! – szögezi le fagyos szigorral a sógor.

Csend. A hallgatóság kaján tekintetének gyűrűjében állok, értetlenül. Mi történt valójában?

Mindenki hálás apámnak, hogy ily modern véget kerített az elbeszélésnek. Hogy egyrészt rám bízza, találjak olyan értelmet neki, amilyet éppen akarok, másrészt a divatja múlt epikai csattanót nekik hagyta meg, hogy örvendezzenek a kimondásával. Hárman is felém fordulnak:

– Tudod, ki volt az az ember? Van fogalmad arról? Nem, ne te mondd meg! – buzgólkodnak egymás között. – Én akarom megmondani! Jóska mondja! Feri bácsi mondja! Ő maga mondja! Ne szóljatok annyian egyszerre! Mihály mondja: ő tudja ezt a legjobban mondani. Mihály! Töltsetek a poharakba! Húzzátok feljebb a lámpát! Nagyobb világosságot! Hallgass, Mihály! András mondja! Véle történt, ő mondja!

Végül mégis Feri bácsi kap szót. Összekulcsolja a kezét, mintha záróimát kellene mondania. Beszívja az alsó ajakát, fölrántja gyér szemöldökét, és bólogatva ejti a szavakat:

– Az az ember, fiam, nem volt más, hanem éppen az az ember, aki apádat kirakta a házból.

Azt a betyár mindenségit! – hördül föl Gergely a térdét csapkodva. – Én már hetedszer hallom ezt, de nem gondoltam volna, hogy éppen ő legyen! Ez aztán nagy pofoncsapás volt neki. A kezére bíznak valamit, és nem ért hozzá. Húzd rá cigány! Megbűnhődött.

Csodálkoznak, cöccögnek, kacagnak, füttyentenek, s én tudom, hogy ezt a csipetnyi örömöt legközelebb újra kell élnem velük; valahányszor vigalmi szándékkal egybegyülekezünk mindig elmondják majd, s megbántom őket – hisz nem osztozom a diadalukban –, ha nem csapkodom a térdem és nem csodálkozom; azt a betyár mindenségit!"

A történetmondás különböző szándékoknak, céloknak rendelődik alá. A biografikus történetek olykor az ítélkezés tárgyai. A biografikus narratívumok megszerkesztésével történik meg a megesettek, a börtönt megjártak reszocializálása. Pártalapszervezi gyűlésen H. ügyét tárgyalják, aki sajtot lopott. A vádlott a maga perspektíváját érvényesítve, a felmentést remélve számol be a történtekről. Történetét élénk érdeklődés követi. Barátai igyekeznek kedvezően kibővíteni a narratívumot. „H. kifejti, hogy a lopás, amivel megvádolták, valójában félreértés. Leírja részletesen a helyszínt, a cselekményt. Egyik kezében cigaretta volt, a másikban a botja. Tüzet kért az öregembertől. A cigarettát a másik cigarettához közelítő mozdulat folytán a

botja meglendülhetett, amitől az öreg megijedt, és a sajtot elejtve, futásnak eredet. H. azonban arra számított, hogy az öregnek elmúlik az ijedelme, és visszatér a sajt után."

A gyűlésen „H. vérszemet kap, és lemondja az életrajzát, a lehető legkomorabbra színezve. Elésorolja az osztályharc korszakában szerzett érdemeit. Többen is közbekiáltanak, hogy ezzel ne dicsekedjék. Valaki föláll, és hosszadalmasan ecseteli H. akkori tevékenységét. Valóban annyit gyalogolt, futkározott, hogy esténkint a felesége vizes borogatást rakott a lábára."

Az analóg történetek elmondása egy helyzet hangulatának megteremtését szolgálja (a halálesetek áttekintése a virrasztóban, a megesett lányok áttekintése). Egy alkalommal az apa búzaforgató gépet készített. Az újításért ötszáz lejt kapott. Az elszontyolódott apát fia „híres feltalálók és tudósok sorsát ecsetelve vigasztalja." Így hangzik el a távcső, a gőzhajó, a repülő feltalálásának, a vérkeringés felfedezésének története. Mindenik történet az újítók megnemértését hangsúlyozza ki.

A nagyapával beszélgető narrátor kétségbe vonja Isten igazságszolgáltatását. A felháborodott nagyapa példázatot mond arról, hogy az ördög hatalmába keríti az embert. „Mesét is mond, hogy a bűnömet felfogja" – azonosítja be a szerző a mesemondói szándékot.

A karácsonyi kántálás Krisztus születése tudtul adásának, az eseményről való megemlékezés szertartásos *alkalma*. Az évről évre ismétlődő szertartást szociális igény tartja életben. A zárt közösség ez alkalommal szertartásosan nyilvánítja ki a rokoni kapcsolatokat, veszi számba egyedeit, egyedei tehetségét, képességét. A karácsony esti kántálás izgalmas epizódja a még láthatatlan énekesek azonosítása, hangjuk, viselkedésük, tehetségük alapján. Ugyanakkor az ünnepköszöntés lehetőséget nyújt az ismerkedésre, a gyerekek, fiatalok számbavételére. „Apám is kántálni ment a presbiterekkel. Anyám otthon tartott szolgálatot. – »Szabad köszönteni?« – »Szabad, szabad!« – ismételte gyermeki örömmel. Le-lehunyta a szemét, próbálta kitalálni hang, vétség, ének szerint a vendégek személyét. »Ez Juli, ez Feri, Gergi, Verona, Ilona! Újra látjuk egymást!« – A gyerekeknek és a cigányoknak kiosztott egy zsáknyi perecet. Jóízűen kacagott a tréfás köszöntőkön. – »Mondd még egyszer!« – »Hallgasd!« – intett felém. Rokoni, baráti, ismeretségi szálakat bogozott újra. – »Ezt a fiúcskát ismered? A Jónás fia! Hát azt a szép lányt? A Mihályé! Öleld meg bátyádat! Istenem, be szépen nőttök! Istenem, hogy múlik az idő!«"

Hasonló következtetésre jut a halottak napi temetőlátogatás bemutatása. A nap lehetőséget biztosít a halottak és az élők számbavételére, a szétszóródott családtagok, rokonság találkozására, beszélgetésére. Az alkalom ünnepélyes. „Anyám karján egy csokor fehér őszirózsa, öcsém hóna alatt egy csomag fehér gyertya. Hangos és derűs a beszélgetésünk. Mintha lakodalomba mennénk. Tömegek hullámzanak a román és a magyar temető felé. Két kicsi város ég most a falu két dombján. Kamaszok viháncolnak, lányok kuncognak a sötétben. Gyerekek farsangi maszknak kiképzett sárga tököt szorongatnak a hónuk alatt. Abba égő gyertyát helyeznek, és halálosdit játszanak, ijesztgetik az öregasszonyokat." Egy üveg bor egy sír köré gyűjti össze a rokonságot. Egyikük megjegyzése: „Vedd el az emberektől a megemlékezés jogát, s már kettébe is vágtad" az embereket.

A halottvirasztás „bevett szokás szerint ez az öregek – évtársak, katonacimborák – dolga. A háziak a halál becsapódási helyéről egy éjszakára szerteszélednek idegen ágyakba. Menekítik a gyerekeket, az életben maradt aggokat; saját iszonyatukat a kihűlt tetem közeléből. Edzett kártyások ülik körül az asztalt, és verik a blattot reggelig. Az elhunytról lehetőleg tréfás történeteket mesélnek, s ősi fondorlatokkal egymást ugratják, hogy távol tartsák a sírást maguktól." A toron „az első félórában még nagyapám körül csapong a beszéd. Két mellehúsa, cubákja között újra elésoroljuk az erényeit és hibáit. Az utóbbiakat csak módjával. Történeteket mesélünk róla; sokféle megnyilatkozása most nyeri el az értelmét, amidőn már nem szólhat közbe semmilyen ellenvéleménnyel."

Ugyanilyen alkalomnak minősül a szüret. A parányivá zsugorodott, talpalatnyi magántulajdon, a közös munka illúziója a szétszóródott család találkozására nyújt lehetőséget. „Néhány tő szőlő s egy barackfa képes összegyűjteni bennünket."

Az új életforma és életvitel a hagyományos együttléti alkalmak ellen munkál. *„Akkor megtelt az iskola is, a templom is, meg az Orbán Pista csűrje táncolókkal. Az öregasszonyok vasárnaponként a sánc martján ültek, gyönyörködtek a táncosokban. Volt kit nézzenek. Akkortájt nem tartottunk gyűléseket; temetésen, a templomban és a táncban lehetett a népet számba venni. Az utánpótlást pedig, a gyerekeket, kinn a réteken, ott szoktak nagy csapatokban labdázni, játszani. Hátulsó pár, előre, adsz-e, király, katonát, ilyesmit. Évenként megrendeztük a házas emberek bálját. Akkor én is táncoltam anyáddal. Fonó is volt, kukoricahántás, gyapjútépés meg mindenféle összejövetel. Zsúfolásig telt az iskola terme. [...] Vacsora után, mikor anyád mo-*

sogatni kezdett, mindig jött valaki a házunkhoz. Iuon bátyád – a szomszéd – nagyapádhoz, az asszonyok a guzsallyal anyádhoz, a gépészkollégák hozzám. Elbeszélgettünk mindenféléről. Ha bor is volt, jó volt. Máskor a főtt kukorica. Volt mit mesélni: mindahányan Kolumbusz Kristófok voltunk. Egyik megjárta Galíciát, a másik Szibériát, a harmadik az olasz frontot. Te csak tátottad a szádat a csodálkozástól. Volt egy öreg, akiről nagyapád mesélte, hogy Jeruzsálembe is elvetődött, de aztán meghalt, és már nem tudtunk beszélgetni. Pedig érdekes lett volna, mert úgy gondoltuk, hogy Jeruzsálem nem létezik, csak a bibliában. [...] [Most] egy-egy sikerültebb istentisztelet alkalmával, újévkor látjuk egymást kézfogásközelben."

A rádió mint civilizatorikus eszköz szintén a lokális, a biografikus tudás ellenében munkál. „A konyhaszekrény tetején zenél, beszél, híreket mond, és átveszi zajongásával az uralmat, vége a csöndes emlékezésnek, a világháborús történeteknek, a tartalmas, hosszú hallgatásoknak."

4. Összefoglalás

1. A folyamatos történetmondás létrehozza, megerősíti, újraszervezi a társadalom kohézióját, kapcsolathálóját, hierarchiáját. A bemutatott falusi társadalom olyan primércsoport, ahol a kommunikációs folyamatok közvetlen fizikai kontaktus keretében zajlanak le, s a résztvevők számára egyidejűleg közös tapasztalatokat és élményeket nyújtanak. Ez a közösségtípus megelőzi a média, a tömegkultúra által létrehozott, homogénizált, a személyes kapcsolatokat, az egymásról való tudást mellőző elvont közösséget. Ebben a keretben egyidőben, összekapcsolódva válnak láthatókká a különböző, biológiai, szociális és kulturális szerepek, kapcsolatok és hierarchiák.

2. A közösséget D. HYMES olyan beszélőközösségként határozza meg, amely ugyanazt a nyelvi mezőt ismeri, s a beszédhálózat és beszédmódok kisajátításával ugyanazt a beszédmezőt használja. A hagyományos narratívumok kutatása, akárcsak a műalkotások értelmezése a történetmondást kiemelkedő, izolált, speciális eseményként fogta fel. A pusztakamarási példák arról győznek meg, hogy a történetmondás alapja egyik oldalon a narratív készség, másik oldalon a beszédhelyzet. Az események történetté való alakítása, a történet (fel)használása folyamatos, egyaránt megtalálható a ritualizált helyzetekben (temetés, világítás, karácsony) és a mindennapi életben. A mindennapi élet (Life-World) olyan közeg, amelyben a tapasztalatok alapján emberi aktivitások és kapcsolatok zajlanak le.[7] A mindennapi élet-

[7] A. SCHÜTZ terminusának a társadalomtudományokban az 1930-as évektől megtett pályafu-

ben a történetmondás aktuális igényeket, szándékokat követ, s épp ezért tudatos stratégiához igazodik.[8]

3. A pusztakamarási életvilágban folyamatosan történik az események, az élmények narrativizálása, a narratívumok szociális térben való forgalmazása. Ennek a folyamatnak legalább két aspektusát kell különválasztani. Az események narratív formában való megjelenítése a jelentéstulajdonítás egyik formája. A jelentés szabályozásnak elmélete (PEARCE, W. B. és CRONEN, V.) szerint az átélt történet életünk mások életével való összhangba hozása, az elmesélt történet pedig a jelentéstulajdonítás eszköze. A történet alakítása, kerekítése és újraszerkesztése a jelentések árnyalatait hozza létre.[9] Másodszor, a történetek forgalmazása az élmények, tapasztalatok és jelentések megosztását jelenti, a társadalmi környezet teremtésével és manipulálásával egyenértékű. A vallomás, az elhallgatás és a félrevezetés ugyanazon történetet más-más használatnak veti alá. Az események történetben való kommunikálása az idegenségviszonyt eliminálja, a közös tudásba való bevonást, a titokhelyzet megszüntetését végzi el.

STANLEY FISH irodalomkritikus 1980-ban interpretív közösségnek nevezte az azonos értelmezési horizonttal rendelkező társadalmat. FISH nyomán SZ. KRISTÓF ILDIKÓ interpretív tőkének nevezte el. Értelmezése szerint ez a tudás szituációhoz kötött, az adott interakcióban megfelelőnek tartott verbális és nemverbális viselkedésre vonatkozó tudás, amit egy interpretív közösség a szocializálódás folyamata alatt halmoz fel,[10] s amely a helyzetek és történetek azonos vagy hasonló megítélését teszi lehetővé. A fogalom nagyon közel áll a beleértési tartományhoz, ahhoz a közösségi tudáshoz, amely egy eseményhez vagy történethez a beszédhelyzet ismeretében rendel hozzá egy jelentést. A beleértési tartomány a megnyilatkozás számára „mögöttes tartalom", „a jelentésállomány nélkülözhetetlen alkotórésze". (BAHTYIN 1985: 17–20.)

4. A narratívum, az események epikus formában való feldolgozása a múlt emlékezetben tartását, felidézhetőségét teszi lehetővé, azaz emlékezeti alakzat szerepét tölti be. JAN ASSMANN meghatározása szerint az emlékezési

---

tását bemutatja HOPPÁL 1981: 10–14. Funkcionális terminusként: F. BRAUDEL 1979/2004.

[8] A narratív repertórium szándékos aktivizálásának, a narratívum elaborálásának egy esete: KESZEG 2001a.

[9] Griffi 2001: 75–89.

[10] Sz. Kristóf I. 1998. 67.

alakzatok 1. konkrét időhöz és helyhez, 2. meghatározott csoporthoz kötődnek, 3. rekonstutív jellegűek (ASSMANN 1999: 35–43.). A múlt emlékezetben tartása a faluközösség, szűkebben a család tagjainak elődeikkel szembeni morális kötelezettsége. Ezért szólítja fel írófiát az édesanya a könyv megírására, s a történelmi traumák feloldása történik meg az ideológia kalandorai fölötti ítélkezésben. S a már korábban említett ritualizált és mindennapi beszédhelyzetek, amelyekben a családi és a helyi múlt folyamatosan újratermelődik, az emlékezetnek azt a társadalmi keretét alkotják, amely intézményszerűen hozza létre az identitást (HALBWACHS 1925: 191–198.), s ezzel együtt az „emlékezetközösséget".[11]

Irodalom

AARNE, A.–THOMPSON, S. 1961. *The Types of the Folkltale*. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen, Translated and Enlarged by Stith Thompson. Helsinki. (FF Communications No. 184.)

ASSMANN JAN 1999. *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz, 29–43.

ATKINSON, PAUL 1999. A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In: THOMKA BEÁTA (szerk.): *A kultúra narratívái.* Narratívák 3. Budapest, Kijárat Kiadó, 121–150.

BAHTYIN, M. M. 1985. A szó az életben és a költészetben. *Budapest, Európa.*

BRAUDEL, FERNAND 2004. *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Budapest, Gutta Könyvkiadó.

BREMOND, CLAUDE 1973. *Logique du récit*. Paris, Seuil.

GRIFFIN, EM 2001. *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest, Harmat.

HALBWACHS, MAURICE 1925. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Librairie Félix Alcan.

HOPPÁL MIHÁLY 1981. A mindennapi folklór-tények tipológiája. In: NIEDERMÜLLER PÉTER (szerk.): *Folklór és mindennapi élet. Folklór, társadalom, művészet 7.* Budapest, Népművelési Intézet. 7–30.

HYMES, DELL 1975. A beszélés néprajza. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv.* Szociolingvisztikai írások. Budapest, Gondolat. 94–146.

[11] P. NORA terminusát idézi ASSMANN, J. 1999. 30.

HYMES, DELL 1979. A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: PLÉH CSABA (szerk.): *Beszédaktus–kommunikáció–interakció.* Budapest, Tankönyvkiadó. 213–263.

HYMES, DELL 1997. A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: PLÉH CS.–SÍKLAKI I.–TERESTYÉNI (szerk.): *Nyelv – Kommunikáció – cselekvés.* Budapest, Osiris. 458–495.

KESZEG VILMOS 1991. *A folklór határán*. Bukarest, Kriterion.

KESZEG VILMOS 2000 Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. In. CSERI M.–KÓSA L.–T. BERECZKI I. (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.* Szentendre, Magyar Néprajzi Társaság–Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum. 131–164.

KESZEG VILMOS 2000a. A hiedelem. Esemény és szöveg. In: BALÁZS GÉZA et alii (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben.* I. Budapest, ELTE. 203–209.

KESZEG VILMOS 2001. A kisebbségi sors narratív megjelenítése. *Kisebbségkutatás*. 10. 1. 33–52.

KESZEG VILMOS 2001a. Egy látomás. Az esemény, a reprezentáció és az ítélkezés. *Kalligram*. 1–2. 132–148.

KESZEG VILMOS 2002. *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok.* Kolozsvár, KOMP-PRESS

KESZEG VILMOS 2002a. A genealógiai emlékezet szervezése. In: ÁRVA JUDIT–GYARMATI JÁNOS (szerk.): *Közelítések az időhöz.* Tanulmányok. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Tabula könyvek 3.) 172–212.

KESZEG VILMOS 2003. Történetek a lüdércről. In: CZÖVEK JUDIT (szerk.): *Imádságos asszony.* Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére. Budapest, Gondolat–Európai Folklór Intézet. 146–167.

KESZEG VILMOS 2004. *Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek, kontextusok. Monográfia.* I–II. Marosvásárhely, Mentor

KESZEG VILMOS 2004a. Határ, határmódosítás, határátlépés. Történetek a kisebbségi sorsról. *Néprajzi Látóhatár* XIII. 3–4. 41–86.

KESZEG VILMOS 2004b. A lokális ballada: beszédmód és kontextus. In: ANDRÁSFALVY BERTALAN et alii (szerk.): *Az Idő rostájában.* Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. III. Budapest, L'Harmattan. 295–324.

KESZEG VILMOS 2006. Torda és a malacok. Rátótiáda és művelődéstörténet. In: EKLER A.–MIKOS É.–VARGYAS G. (szerk.): *Teremtés.* Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére. Budapest, L'Harmattan. 115–148.

SZ. KRISTÓF ILDIKÓ 1998. Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. *Tabula* 1(1–2) 60–83.

LAURI, HONKO 1980. Módszerek az epikus népköltészet kutatásában: helyzetük és jövőjük. *Ethnographia* XCI. 3–4. 452–468.
PÉNTEK JÁNOS 1988. *Teremtő nyelv*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó
PROPP, V. J. 1928/1975. *A mese morfológiája*. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó.
VOIGT VILMOS 1990. A nemzetközi folklorisztika ma. *Helikon* XXXVI. 1. 3–36.

Függelék

Antal Szongoth Erzsébet: A szokásokba való belenevelés és nyelvi aspektusai Magyarszováton. (Szakmai irányító: Péntek János.) 1980.

Bálint Emese: Az ételetalkotás stratégiái: bolondok a társadalomban. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 1997.

Barcsa Éva: Közlési viszonyok Szecsele kommunikációs rendszerében. (Szakmai irányító: Péntek János.) 1991.

Baróti Borbála: Emlékezés és mítoszteremtés: Márton Áron alakjának mitizálódása, kultuszának kialakulása. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos – Tánczos Vilmos.) 2002.

Bartha-Balog Emese: Hiedelmlények reprezentációs lehetőségei. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 1999.

Becze Márta: A népi emlékirat mint szövegtípus. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2000.

Bedő Aranka. A társadalomba való belenevelődés Hétfaluban. (Néprajzi leírás, folklórszövegek.) (Szakmai irányító: Péntek János.) 1983.

Benkő Emőke: Erdőfüle gyermekköltészet. (Szakmai irányító: Péntek János.) 1990.

Blos-Jáni Melinda: Ki kicsoda a hiedelemszövegekben? Egy moldvai vallásos narratíva-gyűjtés kommunikációelméleti és társadalomtudományos megközelítése. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2004.

Boldizsár Zeyk Zoltán: A hagyományba való belenevelődés Tordaszentlászlón. (Szakmai irányító: Péntek János.) 1982.

Borbély Erika-Magdolna: Az elektronikus levelek egyik válfaja: a továbbított levél. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2004.

Csikós-Péter Júlia: A hagyományos népi kommunikáció Bögözben. (Szakmai irányító: Péntek János.) 1985.

Deák Ferenc: A végrendelkezés Csernátonban. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc.) 2000.

Gazda Enikő: A koldulás kultúrája. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 1994.

Haszmann Orsolya: Írott emlékek a háborúból. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2003.

István Anikó: Az istenséggel való írásos kommunikáció mint „ritualizált viselkedésmód”: a futásfalvi kegytemplom emlékkönyve. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos – Tánczos Vilmos.) 2002.

István Anikó: Élettörténet avagy egy élet történetei, emlékei írásban és szóban. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2003.

Jakab Albert Zsolt: Írott populáris diákkultúra. Firkák. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2002.

Jakab Albert Zsolt: Emléktábla állítás, emlékezési gyakorlat Kolozsváron. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2003.

Jakab Zsuzsa: Demeter Domokos, a városfalvi népi verselő. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 1996.

Kató Andrea: Egy csíkszentdomokosi asszony élettörténetének elemzése. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2002.

Kedves Judit: „Szolgálatban”: Sz. K. élettörténete. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2003.

Kolumbán Hajnalka: Az igézés mint nyelvi viselkedés Szépvízen. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2003.

Kőmíves Noémi: Műfaj és funkció vizsgálata. (A pletykáról.) (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 1998.

Lőrinczi Kinga Mária: Az átok mint sorsesemény: egy jósasszony élettörténete és technikái. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2004.

Lőrinczi Kinga Mária: Egy transzcendenssel való kommunikáció nyilvánossá válása: a szőkefalvi Mária-jelenés az interetnikus kapcsolatok hálójában. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2003.

Mátyus Zsuzsanna: „Vallásos” szolgáltatások, mágikus eljárások a kibédi gyakorlatban. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2002.

Nagy Enikő: A „más” igézete. Diákközösségek folklórvizsgálata. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 1999.

Németh Ágnes: Életpálya és élettörténet – a szimbolikus identitás eszközei. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2000.

Ozsváth Imola: Beszédmódok a szórványban. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2003.

Páczkány Éva: Mentalitásvizsgálat egy élettörténet elemzése alapján. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 1996.

Páll Edit: A kommunikáció szerepe a verbális viselkedés elsajátításában Disznajón. (Szakmai irányító: Péntek János.) 1992.

Papp Annamária: Graffiti – nonkonformista kommunikációs mód. A műfaj létének aspektusai Kolozsváron. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 1998.

Szabó Katalin: Egy pedagógus emlékei: a történetekben megkonstruált énkép. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2002.

Szentes Szidónia: Emlékezés, kultuszteremtés, múltértelmezés. Madéfalvi veszedelem. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2004.

Szentes Szidónia: Hagyományteremtés és identitás: a csíkmadéfalvi kortárstalálkozó vizsgálata. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc.) 2003.

Szőcs Levente: Kísérletek egy népi önéletrajz értelmezésére. Köllő Teréz Életrajzom a színpadon című önéletrajza alapján. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2004.

Szőcs Mónika: A népi társasmunkák és a hozzájuk fűződő népköltészet Királyfalván (Maros megye). (Szakmai irányító: Péntek János.) 1991.

Tankó Beáta: Népi humor Gyimesben. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 1996.

Tasnády Erika: Szentlevelek. A ponyvairodalom egy műfaja és annak továbbélése. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos – Tánczos Vilmos.) 1996.

Török Adél: Egy mai folklórműfaj leírása – a kolozsvári magyar egyetemi diákok viccei. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 1995.

Vajda András: „Minden poklokon keresztül”: egy népi önéletrajz szintjeinek vizsgálata. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2003.

Vajda András: Írásfunkciók és írásszerepek alakulása egy család négy generációjában. (Szakmai irányító: Keszeg Vilmos.) 2004.

Kis Tamás
(Debrecen)

Szleng és karnevál

A szleng és a karnevál összekapcsolása véletlenszerű, esetleges vagy éppen játékos ötletnek minősülhet sokak szemében. Én azonban Péntek János tanár urat köszöntő írásomban épp a mellett szeretnék érvelni, hogy ez nem így van: véleményem szerint mind a karnevál, mind a szleng alá besorolható jelenségek az ember mint *Homo sapiens* leglényegibb tulajdonságait érintik. Meglátásom szerint a karnevál a csoportlényként élő ember legősibb kulturális jelenségei közé tartozik, a szleng pedig e csoportlény legősibb nyelvi jelenségeinek egyike, és sok szempontból a nyelv eredeti funkcióinak megőrzője. Az alábbiakban arra igyekszem rámutatni, hogy a szleng tulajdonképpen a kiscsoport és az egyén hierarchia elleni verbális lázadása, ami az ego védelmét és a csoportnyomás alóli felszabadulást szolgálja, és ebben a szerepében, valamint alkalmazott eszközeiben rendkívül közel áll a karnevál felszabadító nevetéséhez és lefokozó-materializáló groteszk realizmusához, vélhetőleg azért, mert a szleng a karneváli nevetést, és ezzel magát a karnevált menti át a hétköznapokba.

Úgy vélem, hogy ennek a feltevésnek a valószínűsítéséhez a nyelv kialakulása felől indulva kerülhetünk a legközelebb, amikor is elvileg rálelhetünk arra az állapotra, amikor az emberi csoportokban megjelenő, mai értelemben vett nyelvben (magával e nyelvvel egy időben és ennek részeként) feltűnnek a szlengjelenségek. Először is arról érdemes szólni, hogy melyek azok az emberek közötti társas kapcsolatokkal összefüggő, a szlenget magába foglaló nyelvet is létrehozó és működtető okok, amelyek törvényszerűvé teszik a szleng kialakulását, és amelyek a szlenget mind a mai napig fenntartják. Ezen okok feltárása a nyelv eredeti funkcióinak rekonstruálása révén tűnik a leginkább elérhetőnek.

Hogy mik a nyelv (és a szleng) eredeti funkciói, azt egyrészt megállapíthatjuk a mai nyelvek napjainkban megfigyelhető funkciót számba véve, abból kiindulva, hogy a modern ember nyelve evolúciós léptékkel mérve nem túl régi, legfeljebb 100–150 ezer éves, bár lehet, hogy csak 40–50 ezer éve alakult ki a ma ismert formájában. Mivel ez idő alatt semmilyen ugrásszerű változás nem történt a *Homo sapiens*-szel, nyugodtan feltételezhetjük,

hogy nyelvünk manapság is azokra a funkciókra a legalkalmasabb, amelyekre eredetileg létrejött, és amelyek a leginkább adaptívak voltak a természetes szelekció során.

Másrészt eljárhatunk az etiológiai funkcionalizmus alapján is, ami azt jelenti, hogy amikor egy jelleg funkcióját meg akarjuk állapítani, nem az aktuális bemenetekre és kimenetekre koncentrálunk, hanem a jelleg evolúciós múltjára és arra a környezetre, ahol és amikor a kérdéses funkció kifejthette oksági hozzájárulását saját szelekciójához. Ezt a releváns időszakot a Homo-nemzetség kialakulásának és fejlődésének időszakára helyezhetjük, ami nagyjából a kőkorszaknak feleltethető meg (NEMES–MOLNÁR 2002: 21–22).

Már abban az esetben is, ha a nyelv eredeti funkcióit a maiakból kiindulva keressük, jól látható, hogy a nyelv elsősorban nem arra való, amire a nyelvészek és a nem nyelvészek közkeletű vélekedése szerint főképp használni szokták: a nyelv elsősorban nem a gondolatközlés, az objektív információátadás eszköze. És vélhetőleg nem volt az kialakulásakor sem. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a nyelv „kifejezetten nehézkesen kezeli a térbeliségre, az érzésekre és az érzelmekre vonatkozó leírásokat", valamint hogy csak mérsékelten jól alkalmazható egyszerű információk közlésére. Kiemelkedően alkalmas viszont arra, hogy „társas kapcsolatokat építsünk és tartsunk fenn a segítségével, és hogy befolyásoljunk másokat" (SÁNDOR 2002: 69).

Ezt a *társas funkciót* mutatja az is, hogy a nyelv minden megszólaláskor elkerülhetetlenül jelzi csoportidentitásunkat és a beszélgetőtársunkhoz való viszonyunkat, azaz minden esetben jelzi, hogy melyik csoporthoz tartozunk, és azt is, hogy a csoport hierarchiájában milyen helyet foglalunk el. A nyelvnek ez a tulajdonsága rendkívül „adaptív a csoportszerveződés szempontjából, mert egyszerre biztosítja a csoportok közötti elszigetelődést és stabilizálja a csoporton belüli hierarchiát", vagyis jelentősen növeli a csoportkohéziót (uo. 69–70).

Mind az etológusok (vö. CSÁNYI 1999: 231–265), mind a szociolingvisták megfigyelései arra utalnak, hogy a nyelv helye és szerepe nem az egyén, hanem a csoport szintjén magyarázható meg, és ez a nyelvhasználat alapvetően nem tudásátadás, fő funkciója nem a jakobsoni referenciális funkció, hanem mint az állati kommunikáció sok egyéb fajtája, az emberi beszéd is úgy fogható fel, mint egy olyan viselkedési aktus, amely megváltoztatja egy másik élőlény magatartásának valószínűségi mintázatát olyan módon, hogy ez a kommunikáló számára, sok eset átlagában, fennmaradása, szaporodása

szempontjából előnyös legyen (CSÁNYI 1999: 231). Ez a kommunikáció etológiai szempontból nézve viselkedés (vö. SZILÁGYI N. 2004: 42–45), ami szabályozza az egyed felismerését és azonosítását, a csoporton belüli rangsort, az agressziót, segíti a kontaktus fenntartását stb.

A jelenleg létező nyelvek működése során megfigyelt tényezők és az etológiai kutatások arra mutatnak, hogy a mai értelemben vett nyelv megjelenése nagyon szorosan összekapcsolódik a korai emberek közösségi igényeivel. Akár úgy, hogy a nyelv abból a társas intelligenciából vált lassan le, amely eredetileg a főemlős agyban a társas helyzetek kezeléséért felelt (MITHEN 1996), akár úgy, hogy a nyelvi jelentés belső reprezentációja a főemlősök társas helyzetekre vonatkozó reprezentációjából származik (WORDEN 1999). Ezt erősíti MERLIN DONALD (2001) elmélete is, mely szerint a hangzó nyelv megjelenését bizonyos kognitív átmenetek tették lehetővé (SÁNDOR 2002: 68–69).

Az idevonható feltevések közül a legismertebb talán ROBIN DUNBAR elmélete (1996), mely szerint a nyelv kezdetben ugyanazt a csoport- és koalíció-összetartó szerepet játszotta és játssza részben ma is, mint amit a kurkászás az emberszabásúaknál. Ennek az elméletnek a kiindulási alapja az a megfigyelés, hogy a Homók evolúcióját – ami mindvégig kis és erősen zárt csoportokban zajlott – egy bizonyos csoportméret-növekedés kísérte: a korai habilinek még húsz-egynéhány fős csoportokban éltek, míg a sapiensek esetében a csoport létszáma már megközelíthette a 140–150-et is. A csoportok létszámának növekedésével nőtt a csoportok szétbomlására irányuló erők száma is: nőtt a konfliktusok lehetősége, ami miatt fokozott szükség volt az agresszió csökkentésére, a csoportstabilitás és a csoportkohézió biztosítására. Ennek a főemlősöknél különféle módjai alakultak ki, amelyek közül a legelterjedtebb – mint DUNBAR is kifejti – a kurkászás, a másik szőrzetének egyféle békéltető, megnyugtató szándékkal történő tisztogatása. A kurkászás során három–hét–nyolc fős összetartó csoportok, koalíciók jelennek meg a nagyobb csoporton belül, amelyek megvédik a csoporttagokat a külső támadókkal szemben (DUNBAR 1996, 2002: 58–59, SZVETELSZKY 2002: 30).

Miután az evolúció során a kurkászás lehetőségei erősen beszűkültek (hiszen egy megnövekedett létszámú csoportban már nem lehet minden kapcsolat-megerősítést ezzel megoldani), becéző, összetartozást erősítő szerepét más eszköz, elsősorban a vokális beszéd vette át. A beszéd ugyan a kurkászás egynémely fontos velejáróját (pl. a közvetlen érintést, simogatást és az ezzel járó enyhe eufóriát kiváltó endorfin-kiválasztás stimulálását) nem pó-

tolhatta (a kurkászásnak ezt a funkcióját majd a nevetés veszi át; vö. DUNBAR 2002: 59), azonban ettől eltekintve a nyelv nagyszerűen működik ebben a szerepben: szavakkal is kiválóan lehet simogatni, megnyugtatni, feszültséget oldani, és ráadásul ez a tevékenység egyszerre több egyedre is irányulhat. A „kurkászó", kapcsolatfenntartó, -megerősítő beszélgetés, a pletykálkodás számos különböző kultúrában végzett megfigyelés szerint ma is a legtipikusabb nyelvhasználati forma (DUNBAR 1996, SZVETELSZKY 2002: 29–30). A nyelvnek ezt a szerepét szokták MALINOWSKI (1953) terminusával fatikus funkciónak nevezni, és sokak véleménye szerint ez a vokális nyelv eredeti funkciója. A további funkciók erre rétegződtek rá, gyakran el is takarva az eredetit.

Az etológia által humán viselkedéskomplexumnak (vö. CSÁNYI 1999: 125) nevezett tényezőegyüttesbe tartozó emberi nyelvnek óriási szerepe volt a csoportok individualizálódásában (a csoportnak mint a természetes szelekcióban önálló egyedként résztvevő individuumnak a megszületésében), más csoportoktól való izolációjában. Mivel a nyelv nem genetikusan öröklődik, törvényszerű, hogy csoportonként egyedivé, eltérővé fejlődik, fejlődött. Ezek az eltérő nyelvek csak egy-egy csoporthoz kötődtek, ezért a nyelv a csoporthoz tartozás egyik legjobb ismérve lett, ami kifelé elszigetel, befelé pedig a csoportkohézió növelésére szolgál, és a csoporttagok felismerésének egyik fő eszköze, amelynek segítségével könnyebb megkülönböztetni (megbélyegezni) a „potyázókat", akik „részesedni akarnak a csoportélet előnyeiből, de maguk semmivel sem akarnak hozzájárulni a csoport boldogulásához" (SÁNDOR 2002: 70; DUNBAR 2002: 61–63).

A nyelvről és a nyelv alapvető funkcióiról eddig elmondottak véleményem szerint érvényesek a szlengre is, amivel kapcsolatosan elsősorban azt a kérdést kell feltennünk, hogy hol találjuk meg a helyét a maximum 150 fős kőkori közösségek nyelvében.

ROBIN DUNBAR a szociális agy hipotézise (1998) kapcsán felhívja rá a figyelmet, hogy egy 150 fős csoport korántsem alkot homogén egységet az egyének szempontjából. Hangsúlyozza, hogy „Valószínűleg kognitív korlátok limitálják azoknak az egyéneknek a számát, akikkel bizonyos intenzitású kapcsolatot vagyunk képesek ápolni. Régóta ismert tény például, hogy azoknak az egyéneknek a száma, akikhez különösen szoros kötődésünk lehet, mindössze 12–15 lehet, és ezen belül lehet egy körülbelül 5 fős belső kör, amelynek tagjaival még erősebb a kapcsolatunk. Ezenkívül számos jel utal arra, hogy kapcsolatrendszerünk többrétegű lehet, a rétegek határai 35, illet-

ve 80–100 körül mozognak, és a számok növekedésével párhuzamosan csökken az érzelmi intenzitás és közelség. Ez olyan, mintha mindegyikünk egyre nagyobb, 5, 15, 35, 80 és 150 fős körök középpontjában helyezkedne el." (DUNBAR 2002: 57).

A szleng föltételezésem szerint ebben a rétegzett társas hálózatban azokkal a nyelvhasználati formákkal azonosítható, amelyek a nagyobb közösségen belüli szűkebb, érzelmileg erősen kötődő, egymáshoz nagyon közel álló tagokat magukba foglaló csoportokban (koalíciókban) használatosak. Ezek a kiscsoportok jelentős részben épp a saját maguk által kialakított nyelv segítségével individualizálódnak, és a közös nyelv tudata esetükben is a csoporttudat részét képezi. A szleng ebben a szerepben természetesen nem tér el a csoport közös nyelvétől vagy más nyelvváltozataitól, azok is ugyanolyan funkciókat látnak el az őket használó nagyobb csoportokban, mint az egyes szlengek a maguk szűkebb koalíciójában. A szlengek ugyanis alapvetően nem mások, mint a fölébük rétegződő közös nyelv, sőt vélhetőleg – legalábbis nyelvi eszközeiket, szókészletüket tekintve, tehát a szlenget pusztán lexikális vagy grammatikai kategóriaként nézve – a közös nyelvhez képest csak részrendszerként írhatók le, amelyek viszonylag kis mennyiségű, jelzett, a kiscsoportra utaló, emocionálisan feltöltött elemeket tartalmaznak.

A szlengnek a csoporton belüli koalíciók identitást jelző és szolgáló nyelvváltozataként való felfogása révén több tulajdonságára is élesebben rávilágíthatunk, és számos szlenggel kapcsolatos attitűdöt, vélekedést megmagyarázhatunk. Például azt, hogy miért szokta oly markánsan elítélni egy-egy nyelvközösség (de gyakran maguk a szlengbeszélők is) a szlenget.

Nyilvánvaló, hogy a csoportnak alapvető érdeke, hogy a közösségen belül lehetőleg ne legyenek kisebb-nagyobb klikkek, elkülönülő kiscsoportok, mert ezek a saját érdekük érvényesítésével az egész közösség (de legalábbis a közösségi hatalmat gyakorló koalíció) érdekeit veszélyeztethetik. A széthúzás a csoport felbomlásának lehetőségét veti fel, ez pedig a kőkorszaki viszonyok között a csoporttagok pusztulásával egyenlő. Épp ezért a nagycsoport, illetve annak vezető, hangadó koalíciója igyekszik a kiscsoportokat megszüntetni, elszigetelni, a közösséget homogenizálni, szinkronizálni (közös rítusokkal, közös hiedelmekkel, a közös nyelv tudatával stb.). Ennek a homogenizációnak egyik módja a belső csoportok megszégyenítése, lejáratása, ami együtt jár a rájuk jellemző beszédmód (szlengjük) megbélyegzésével, hiszen az egymást akár a többi csoporttaggal szemben is támogató, érzelmileg is rendkívül szorosan kötődő koalíciók szlengjét mind a tágabb körben

fölöttük elhelyezkedő csoport(ok), mind a megbélyegzett koalíció magával az érintett kiscsoporttal azonosítja.

A helyzetet bonyolítja, hogy a kiscsoport tagjai a nagyobb közösségbe is tartozván, természetesen maguk is hasonlóan viszonyulnak más kiscsoportok szlengjéhez, hiszen ők is érzik, hogy az efféle nyelvileg is megnyilvánuló elkülönülés bomlasztja a csoportot. Éppen ezért nagyon valószínű, hogy saját szlengjükre vonatkozóan is hajlamosak elfogadni a megbélyegzést, és emiatt a szleng használata akár szégyenérzetet kelthet magukban a használókban is.

Ez a tény azonban nem befolyásolja a szlengek megszületését, ami mintegy nyelvi következménye annak a koalícióképződést kiváltó oknak, hogy a létrejövő kiscsoport tagjai szabadulni akarnak a nagycsoport nyomásától. A koalíciók pozitív szerepe éppen az, hogy felszabadítják az egyént a csoportnyomás alól. A szleng tulajdonképpen a koalíció és az egyén verbális lázadása a hierarchia ellen és igazságtevés humorral (PENTTINEN 1984: 14). Ez a verbális lázadás, azaz maga a szleng azért rendkívül sikeres, mert segít a feszültségek levezetésében, ám önmagában még nem veszélyezteti a nagycsoportot, tehát nem rombolja le a kiscsoport és tagjai számára is életteret biztosító közösséget.

A szleng ilyen formán egyúttal önterápia is, az ego védelme az elnyomó közösség ellen. ROBERT L. CHAPMAN így ír erről: „az ego sérült volta az ember leggyakoribb nem anatómiai jellegű problémája. A szleng akár gyógyír is lehet erre, önirányított terápia, mely egyidős az első beszélni tudó családdal. A család (akárcsak a társadalom) a hatalom és a jog hierarchiáját tartja fenn, mely ellen a gyermek egészséges, fejlődő énjének szüksége van kompenzálásra gyengesége és bűnössége miatt. A szleng mint gyógyír tagadja a gyengeséget, illetve kérkedik a bűnösséggel. Ebből a nézőpontból nyugodtan állíthatjuk, hogy a terapeutikus, gyógyító szleng szükséges az én fejlődéséhez, s hogy a társadalom nem működne szleng nélkül. Különös, hogy egy olyan nyelvi jelenség, mely ennyire tünékeny és frivol, mint általában a szleng, egyúttal ennyire mély és létfontosságú lehet az emberi fejlődés és rend szempontjából. (…) Ebből a nézőpontból a szleng hasonló a profanitáshoz, és talán azonos is vele. A profanitáshoz hasonlóan a szleng is a pusztító fizikai tett helyettesítője.” (1999: 277).

A szlengnek ez a személyiségvédő funkciója erős hasonlóságot mutat bizonyos ősi, a közösségi hierarchiát ideiglenesen megszüntető ünnepekkel, amelyeket BAHTYIN terminusát kitágítva *karnevál*-nak nevezek. Sejtésem

szerint a szleng a karnevál legfontosabb tulajdonságait menti át verbális formában a hétköznapokba. Ebből az irányból közelítve azt mondhatjuk, hogy mind a karnevál, mind a szleng az embernek azon a tulajdonságán alapul, hogy az egyén nem élhet állandóan a csoport nyomása alatt. A szoros közösséghez tartozás jó dolog, biztonságot nyújt, ám olykor-olykor ki kell törni belőle és önmagunkból. Ezt az excesszív szükségletünket elégíthették ki azok a rítusok, amelyeknek szabályozott szertartása biztosította, hogy a lázadás okozta robbanás ne váljon határtalanná, és ne vesse szét végképp a csoportot (ZOLNAY 1983: 232, vö. BAHTYIN 2002: 18–19).

A karneválok legfőképpen arra szolgáltak, hogy az ember megélhesse a totális szabadságot. A karneváli szabadság megélésének legfontosabb eszköze a – BAHTYIN szavaival – ünnepi, össznépi és ambivalens karneváli nevetés volt, ami „örömteli, ujjongva örvendező, de csúfolódó és gúnyolódó is; egyszerre tagad és állít, egyszerre temet és új életre kelt" (BAHTYIN 2002: 20–21).

A nevetés fontosságát nem lehet kellőképpen hangsúlyoznunk az emberi életben (a karneválokon és a hétköznapokban) és az emberi nyelvben (a karneváli beszédben és a hétköznapi szlengben). A nevetés, mint DUNBAR írja, többek között arra szolgál, hogy pótolja azt a kábító jellegű örömérzetet, amely alapvető fontosságú a szociális kötődésben, és ami a kurkászás háttérbe kerülésével hiányként jelentkezett volna. A nevetés ugyanolyan kábító jellegű hatásokat képes kiváltani, mint a kurkászás: „ellazulunk, eufóriát érzünk, békében vagyunk a világgal és készségesek vagyunk azokkal szemben, akikkel együtt nevetünk. A jelek szerint a nevetés nagyon fontos szerepet tölt be az ember szociális interakcióiban." (DUNBAR 2002: 59).

A nevetés két speciális fajtája, a karneváli nevetés és a szleng hordozta nevetés nagyon sok vonatkozásban hasonlítanak egymásra, csak míg a karneváli nevetés a ritka ünnepek velejárója, a szlengnevetés a mindennapok „kábítószere". Nem tévedek talán nagyot, ha úgy vélem, egyáltalán nem véletlen, hogy a szleng oly sok érzelmileg telített, és mindezzel együtt humoros, tréfás kifejezést tartalmaz. Olybá tűnik, hogy a szleng mintegy nyelvi sablonokba önti, a szavak révén materializálja, elraktározza a karneváli felszabadító nevetést, és ezzel magát a karnevált menti át a hétköznapokba.

A szlengnevetésről magáról nagyon keveset tudunk, de valószínűleg a karneváli nevetés számos tulajdonságát felfedezhetjük benne. Ez utóbbiról BAHTYIN bőven értekezik, itt elég is talán csak felvillantani néhány, a karneváli nevetés kapcsán már leírt, de a szlengnevetésben is megfigyelhető,

közösnek tűnő vonást. Ilyen például a karneváli nevetés esztétikai szemlélete, a groteszk realizmus. A groteszk realizmusban az ember mint csoportlény jelenik meg, akinek a teste nem válik egészen egyéni testté, nem választják el merev határok a külvilágtól. Az anyagi-testi elv hordozója itt nem az elkülönült biológiai egyed, hanem a csoport, méghozzá a fejlődése során állandóan növekedő és megújuló közösség (BAHTYIN 2002: 28–29).

A groteszk realizmus (akárcsak a szleng) legfontosabb ismérve a lefokozás, vagyis a magasztos, szellemi, eszményi, elvont dolgok átfordítása a tiszta anyagiság, az evilágiság és a vele eltéphetetlenül összenőtt testiség síkjára. Az össznépi nevetés mint a groteszk realizmus valamennyi formájának szervező ereje már eleve az alsó, anyagi-testi régiókhoz kapcsolódik. A nevetés lefokoz és materializál (uo. 29–30).

A groteszk realizmus formájában megjelenő nevetés megbonthatatlan, belső összefüggésben van a szabadsággal (uo. 101) és a hivatalostól eltérő igazságfelfogással. Az ember a karneváli nevetésben rendkívül erősen érzékeli a félelem fölött aratott győzelmet. Ez az érzése nemcsak a misztikus félelem („istenfélelem") és a természeti erőktől való rettegés legyűréséből fakadt, hanem mindenekelőtt abból, hogy a nevetés legyőzi az ember tudatát béklyóba verő, nyomasztó és megzavaró erkölcsi félelmet is (uo. 103). Ugyanis a közösség ünnepi kacagása nem csupán a túlvilág, a szent dolgok, a halál rettegése fölött arat diadalt, hanem mindenféle hatalomtól, mindenféle földi uralkodótól és általában minden elnyomástól és korlátozástól való félelem fölött is. Ez a nevetés nem külső mez, hanem lényegi, belső forma, amelyet nem lehet komolyságra váltani a benne föltárulkozó igazság tartalmának megsemmisítése és eltorzítása nélkül (uo. 106).

A karneváli nevetésnek ezeket a tulajdonságait felfedezni vélem a szleng nevetésében is. Meggyőződésem, hogy az eddig felsorolt (valamint itt nem említett) tulajdonságainak köszönhetően a szleng az embernek mint társas lénynek a nyelvi eszközei, verbális kommunikációs módjai közül az egyik legfontosabb. A szleng annyira tisztán, jól láthatón, mi több: feltűnően és töményen őrzi az emberi nyelv eredeti funkcióit, hogy kis elfogultsággal fogalmazva a szlenget *nyelvesszenciának* is nevezhetjük, ami – mint JELISZTRATOV a szleng védelmében megfogalmazza – „nem valami fakultatív dolog a nyelvben, nem daganat, amely a nyelvi szervezet egészsége és szépsége érdekében eltávolítandó onnan, hanem éppen ellenkezőleg, a nyelv sajátos struktúraalkotó tényezője" (1998: 143).

Úgy vélem, eddigi gondolatmenetem alapján nem tűnik teljesen légből kapott kijelentésnek, ha azt állítom, hogy a szleng használata minden bizonnyal a nyelv kialakulása óta jellemzi a *Homo sapiens*-t, és a szleng létezése minden emberi nyelvben mindenkor törvényszerű. Mivel a szlenget (és vele együtt a nyelvet) létrehozó okok az ember legalapvetőbb emberi tulajdonságaiból, a *Homo sapiens* társas jellemzőiből származnak, azt is elmondhatjuk, hogy a szleng létrejöttének elsősorban nem nyelvi, hanem biológiai-etológiai-szociális okai vannak, épp ezért a szleng nem egyszerűen nyelvi, hanem „emberi" univerzálé is.

Irodalom

BAHTYIN, MIHAIL, 2002, François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Budapest, Osiris Kiadó.

CHAPMAN, ROBERT L., 1999, Mi a szleng? In: FENYVESI ANNA–KIS TAMÁS–VÁRNAI JUDIT SZILVIA szerk., Mi a szleng? (Tanulmányok a szleng fogalmáról). (Szlengkutatás 3. sz.) Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 273–79.

CSÁNYI VILMOS, 1999, Az emberi természet. (Humánetológia). Bp.

DONALD, MERLIN, 2001, Az emberi gondolkodás eredete. Budapest, Osiris Kiadó.

DUNBAR, ROBIN, 1996, Grooming, Gossip, and the Evolution of Language Cambridge, Harvard University Press.

DUNBAR, ROBIN I. M., 1998, The Social Brain Hypothesis. Evolutionary Anthropology, Volume 6, Issue 5, 178–190.

DUNBAR, ROBIN I. M., 2002, Vannak-e kognitív korlátai az e-világnak? In: NYÍRI KRISTÓF szerk., Mobilközösség – mobilmegismerés. (Tanulmányok). Budapest. 55–66.

JELISZTRATOV, VLAGYIMIR, 1998, Szleng és kultúra. (Szlengkutatás 2). Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

MALINOWSKI, BRONISLAW (1953): The Problem of Meaning in Primitive Languages. In: C. K. OGDEN–I. A. RICHARDS (eds.): The Meaning of Meaning. New York, London. 296–336.

MITHEN, STEVEN, 1996, *The Prehistory of the Mind. The Cognitive Origins of Art, Religion and Science*. London, Thames and Hudson.

NEMES LÁSZLÓ–MOLNÁR PÉTER, 2002, Evolúciós pszichológia: új szintézis (?). Magyar Tudomány, 2002/1: 20–32.

PENTTINEN, ANTTI, 1984, Sotilasslangin sanakirja. Porvoo, Helsinki, Juva, Werner Söderström Osakeyhtiö.

SÁNDOR KLÁRA, 2002, A nyelvi arisztokratizmus alkonya. In: Nyíri Kristóf (ed.), Mobilközösség – mobilmegismerés. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 67–77.

SZILÁGYI N. SÁNDOR, 2004, *Elmélet és módszer a nyelvészetben* (különös tekintettel a fonológiára). Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

SZVETELSZKY ZSUZSANNA, 2002, A pletyka. Budapest, Gondolat.

WORDEN, ROBERT, 1999, The Evolution of Language from Social Intelligence. In: JAMES HURFORD–MICHAEL STUDDERT-KENNEDY–CHRIS KNIGHT (eds.), *Approaches to the Evolution of Language*. Cambridge: Cambridge University Press. 148–166.

ZOLNAY VILMOS, 1983, *A művészetek eredete. (Pokoljárás).* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Kiss Jenő
(Budapest)

A nyelvjárási szókészlet ismeretének változásáról

1. A nyelvjáráskutatásban a nyelvjárási szókészletnek és e szókészlet változásának a vizsgálata hosszú múltra tekint vissza, jóllehet a rendszeres kutatások megindulása 20. századi fejlemény, amely a tájszótárak és a nyelvatlaszok megjelenésével, korszerűsödésével és új nyelvtudományi kérdések fölbukkanásával, legújabban pedig a számítógépes dialektológia megjelenésével függ össze. Nálunk sincs ez másként. A magyar nyelvjárások atlaszának megjelenése olyan kutatások megindulását tette lehetővé, amelyek korábban nem voltak lehetségesek. A nyelvjárási szókészlet vizsgálatában sem.

2006-ban a Magyar Tudományos Akadémia kutatócsoporti támogatás elnyerésére hirdetett pályázatot. Magam is pályáztam *A magyar nyelvjárások atlaszának követéses vizsgálata* című pályázattal, miután szűkebb szakmai környezetem (az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke) és a tágabb dialektológus kör (a hazai és szomszédos országokbeli magyar dialektológusok) támogató szándékkal és példás együttműködési készséggel a terv mellé állt. Ezért minden érintett pályatársamnak őszinte köszönettel tartozom! Szerencsére – bár az igényelthez képest lényegesen kurtított összeggel – elnyertem a pályázatot, s hozzáfoghattunk szűkebb munkatársaimmal a vállalkozás érdemi előkészítéséhez. A kis létszámú csoport „MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport”-ként kezdi meg munkáját 2007-ben. Azt megokolni, hogy miért van szükség a magyar nyelvjárások atlaszának követéses vizsgálatára, a dialektológusok számára aligha szükséges. A nyelvtudományi közvéleményt azonban kötelességünk – mert szükséges is – tájékoztatni. Ezzel a szándékkal tettem közzé a Magyar Nyelvben *Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról* című tanulmányomat (2006: 129–142). Ma már világos, hogy a kutatóhelyek és a kérdések számának a nagyatlaszéhoz viszonyított elég radikális csökkentése már csak a támogatás nagy fokú kurtítása miatt is elkerülhetetlen. De így is érdemes, így is el kell indítani a vállalkozást. Nem várhatunk kedvezőbb tudományfinanszírozási időkre, mert gyökeres és gyors, a nyelvhasználatot is erősen befolyásoló társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és mentali-

tásbeli változások zajlottak és zajlanak az utóbbi évtizedekben a magyar nyelvterületen is. A nagyatlasz adatai gyűjtésének megkezdése idején még volt hagyományos paraszti gazdálkodás, létforma és életmód, s akkor a falvak uralkodó nyelvváltozata a nyelvjárás volt. A helyzet 1960-tól kezdve Magyarországon gyökeresen, de kisebbségi körülmények között is számottevően megváltozott, s ha tovább várunk, nem találunk olyan adatközlőket, akiknek közvetlen tapasztalatokon nyugvó tárgyi és nyelvi emlékei lennének a hagyományos paraszti gazdálkodásról. Ma még módunk van ennek a sajátos, köztes állapotnak a fölmérésére, mégpedig annak tudatában, hogy „minden olyan »pillanatfelvétel«-nek, amely a nyelvi mozgásokat éppen a nagy változások körüli időben rögzíti, viszonyítási alapként is különleges jelentősége van" (PÉNTEK 2005a: 352). A legnagyobb mozgásban pedig, mint tudvalevő, a szókészlet van. Vö. például HORATIUS véleményét: „Ahogy a levelek változnak évről évre a fákon, úgy engedik át helyüket az elöregedett szavak az újonnan születőknek" (idézve KISS GÁBORtól in: P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT szerk. 2004: 237).

2. Szülőfalum, a rábaközi Mihályi *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak kutatópontja volt. 1956-ban Végh József, az ellenőrző gyűjtések idején, 1960-ban és 1963-ban pedig Deme László (és Balogh Lajos) gyűjtött a faluban (l. BALOGH LAJOS 1975: 265). Mihályiban az I. kérdőfüzettel (a rövidebbel) dolgoztak a gyűjtők. Közbülső gyűjtések és vizsgálatok elvégzése után 2006 augusztusában – a föntebb említett kutatócsoporti munka egyik szakmai előkészületeként – hozzáfogtam rokonságom, ismerőseim körében a nagyatlasz adatainak ismételt kikérdezéséhez. Eddig kilenc, három korosztályba (70 év fölöttiekhez, 50 és 70, 30 és 50 év közöttiekhez) tartozó adatközlőtől kérdeztem végig az I. kérdőfüzet kérdéseit. 6 nő és 4 férfi adatközlőm volt, a következő életkori megoszlásban: a) nők: 74, 65, 63, 61, 53, 33, férfiak: 71, 61 (ketten), 37. A gyűjtés többrendbeli tapasztalatokkal járt. Ezekre támaszkodva most – friss adalékként a kérdéskörhöz – csak arra keresek választ, hogy mi az, amit az atlaszadatok (szavak, szóalakok, szójelentések) közül megkérdezett adatközlőim egyáltalán nem ismernek, illetőleg amiről vannak ugyan emlékeik, de sem ők nem használják, sem pedig másoktól nem hallják már környezetükben őket (a hangszínváltozatokat figyelmen kívül hagytam).

a. Azok a szavak és szóalakok, amelyek megvannak a nagyatlaszban, de 2006-ban egyetlen adatközlő sem ismerte, tehát a 70 évnél idősebbek sem ismerték őket, a következők (zárójelben az atlasz címszavának sorrendi szá-

ma): *bí* (a *bő* változata: 724.), *bihó* (*bivaly*: 333.), *öreg'gyebb* (az *öregebb* változata: 688.), *tikër* (*tükör:* 224.). Az adatközlők egy része hallotta valamikor, de senki sem tudta pontosan, mit jelölnek: *hajdina* (21.), *tarack* (80.).

b. Az 50–70 év közöttiek nem ismerik a fentieken kívül: *szengyörgyivirág* (orgona: 121.), *harmic* (*harminc*: 681.). Emlékeznek rájuk, de nem használják s nem is hallják környezetükben a következőket: *ocsó (ocsú*: 192.), *tellenk* (telek: ostoré: 290.), *ád* (*ad*: 830.), *asztó* (*asztal*: 1071.), *sássa* (búza levele: 3.), *konkoj* (*konkoly*: 15.), *vőgy* (*völgy*: 947.).

c. A 30–50 év közötti adatközlők nem ismerik az említetteken kívül a következőket: *szákájo* (gabona bajusza: 9.), *szár* (búza szára: 10.), *anyarozs* (11.), *rozsda* (gabonarozsda: 12.), *kosz* (aranka: 18.), *izík* (kukoricaszár, lerágva. 34.), *buborka* (*uborka*: 65.), *sargyu* (sarjú: 85.), *szelënce, szengyörgyivirág* (orgona: 121.), *ocsó* (*ocsú*: 192.), *ustor* (*ostor:* 289.), *billëg* (*bélyeg:* 341.), *hetfë* (*hétfő:* 653.), *csötörtök* (*csütörtök:* 656.), *harmic* (*harminc:* 681.), *ösmerős* (*ismerős:* 717.), *tiktëket* (*titeket:* 727.), *múta* (*mióta:*753.), *nékünn* (nélkül: 766.), *kenyëm* (*knem:* 850.), *kátt* (*kiált:* 875.), *mesel* (*mesél:* 878.), *hínya* (*hívni:* 916.), *innya* (*inni:* 917.), *rínya* (*ríni:* 918.), *Káró, Károl* (*Károly:* 926.), *fór* (*fuvar:* 930.), *pappiros* (papír: 938.), *bagó, bagol* (*bagoly:* 1011.), *terë (teher:* 1018.), *szüvö* (*szíve:* 1138.), *téj* (*tej:* 1079.), *üngit* (*ingét:* 1083.), *hajnóba* (*hajnalban:* 1131.), *szivëk, szüvök* (*szívük:* 1139.).

Csak arra emlékeznek, hogy hallották, de nem használják a következőket: *üszök* (a gabonára vonatkoztatva nem, csak a kukoricára vonatkoztatva hallották: 13.), *mohar* (csak egy férfi adatközlő hallotta, hogy régen zöldtrágyaként használták: 19.), *zabosbükkön* (csak egy férfi adatközlő hallotta: *bükköny:* 20.), *naspoja* (csak egy férfi adatközlő ismerte, mert náluk volt: *naspolya:* 98.), *ösztöke* (már nem tudják, mi volt ez: 132.), *sállik* (csak a férfi adatközlő hallotta: *sárlik:* 325.), *könnyid* (csak a férfi adatközlő hallotta: *könnyű*: 686.), *illen* (a férfi adatközlő hallotta: *ilyen:* 734.), *ád* (csak hallották: *ad:* 830.), *izen* (csak hallották: *üzen:* 872.), *vállu* (emlékeznek rá: *vályú:* 951.), *ümög* (emlékeznek rá: *ing:*1082.), *tóp* (emlékeznek rá: *talp:* 1084.).

3. A számok nyelvén: 67 esetben rögzíthetjük szavaknak, szóalakoknak és szójelentéseknek a visszaszorultát. Nemzedéki megoszlásban ekként: a 70 év fölöttiek 6, az 50 és 70 év közöttiek 6 + 15 = 21, a 30 és 50 év közöttiek 6 + 15 + 52 = 67 szót, szóalakot, szójelentést vagy egyáltalán nem ismernek, vagy csak emlékeikben élnek, de sem ők, s véleményük szerint környezetük sem használja már őket. Azaz: a 70 év fölötti korosztályban 8,9%-os, az 50

és 70 év közötti nemzedékben 22,3%-os, a 30 és 50 év közötti korosztályban pedig 100%-os a részesedés. Nyilvánvaló, hogy a 74 éven felüliek és a 30 éven aluliak nyelvjárási ismereteinek a vizsgálatára is szükség lesz, s bizonyos, egyszersmind természetes, hogy a regionális szókészleti ismereteik között lesz a legnagyobb különbség.

Az adatokból bizonyos tendenciák világosan kirajzolódnak, illetőleg egybecsengenek a hasonló vizsgálatok eredményeivel (l. a szakirodalmat, különös tekintettel VARGA JÓZSEFné nagyobb anyagon végzett hasonló vizsgálatára, amelyet a Mihályihoz közel eső Osliban végzett: 2004.). A legfontosabb: küszöbön áll az a nemzedékváltás, amelynek következményeként záros határidőn belül elveszítjük azokat a ma még potenciális adatközlőket, akiknek van még több-kevesebb közvetlen tapasztalatuk, tárgyi és nyelvi emlékük a hagyományos nyelvjárási nyelvhasználatról, illetőleg a paraszti életmódról és kultúráról. Arról, amelynek bizonyos területeiről a nagyatlasz híven tudósít bennünket, biztosítva az egybevetésnek, a változások tüzetes kutatásának, a felgyorsult változások figyelemmel kísérésének és in vivo elemzésének a lehetőségét – akkor, ha elvégezzük az ehhez nélkülözhetetlen követéses vizsgálatokat. A másik tanulság közhely ugyan a dialektológiában, de talán nem árt újra és újra hangsúlyozni, különösen a nagy változások idején: rendszeres terepmunka nélkül a nyelvjárások állapotáról és a nyelvjárási beszélők mentalitásáról, nyelvi tudásáról és attitűdjeiről nem lehet megbízható képünk.

4. De miért éppen ezzel a témával jelentkezem a Péntek Jánost köszöntő kötetben? Két okom is volt rá. Az egyik: a dialektológustársat, Körösfő szülöttét nyelvjárási témájú dolgozattal köszönteni bizonyosan magától értődő dolog. Annak a szaktársnak, aki a *Magyar dialektológia* című könyv lektora is volt, különösen. A másik: témaválasztásom baráti, kollegiális, kérlelő, nyomatékosító figyelemfelhívás is kíván lenni, s nem csak Péntek Jánosnak szól: egyetemes magyar nyelvtudományi érdek, hogy zökkenők nélkül folytatódjanak az erdélyi magyar nyelvjárási kutatások is. Nyilvánvalóan nyitott kapukat döngetek, hadd fogalmazzam meg mégis, nagy szükség van arra, hogy a kolozsvári egyetem magyar tanszéke legyen továbbra is olyan kutató- és oktatóhely, ahol a dialektológiának is van(nak) és a jövőben is lesz(nek) képzett szakembere(i). Mert teendő — s ezt erdélyi barátaink tudják legjobban — tengernyi van, Erdélyben és Csángóföldön egyaránt! Péntek Jánost idézem, aki akadémiai székfoglalójával a magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek „elvégzendő fontos kutatási téma”-jára hívta föl a figyelmet: „Egy olyan témára, amellyel – sok máshoz hasonlóan – adós az erdélyi magyar nyelvészet. És arra is, hogy a külső régiókban a dialektológiai és a történeti megkö-

zelítés mellett elengedhetetlen a mai élőnyelvi valóság feltárása. Mert egyébként a mai dinamikus nyelvi mozgás körülményei között megtörténhetik, hogy olyasmivel foglalkozunk a korábban gyűjtött adatok alapján, ami a valóságban már nincs is" (2005b : 413; erre lehet példa a jelen szerény fölmérés is). Idézem BENKŐ LORÁNDot is, aki az 1987-es szombathelyi dialektológiai szimpóziumon ezt mondta (az akkor még kéziratban heverő s más néven emlegetett) *A romániai magyar nyelvjárások atlaszá*nak anyagáról: „Csodák vannak benne, mondhatom, hiszen a Mezőség magyarsága területileg erősen tagolt, egyes részeken nyelvjárássziget-szerűen széttördelt, s nyelve ezért is rendkívül archaikus és neologikus egyszerre. Még talán különlegesebb anyag van e gyűjtésben, mint a Székely Nyelvjárási Atlaszban, amely pedig szintén csodálatra méltó gazdagságú. Ennek a mezőségi szórványmagyarságnak, amely ott egyes egységeiben elzártan évszázadok óta él, a nyelvi állapota sok-sok nyelvésznek nagyon sok ideig adhatna kutatnivalót, és sok értékes magyar nyelvi problémának a megvilágításához segítene bennünket" (1990: 19).

Azt szokták mondani, hogy amikor egy-egy nagy nemzedék tagjai elmúlnak, s fiatal utánpótlás nemigen látszik sorompóba állni, föltámadhat az az érzés, hogy „az előző nagy nemzedék egyben az utolsó nemzedék, és hogy velük kihal ennek a fontos magyarságtudományi szakterületnek a művelése" (PÉNTEK 2004: 147; megjegyzés: Péntek János szavai a már nem élő neves erdélyi magyar néprajzosokra és az erdélyi magyar néprajzra vonatkoznak). Ha a nagy gyűjtőkre gondolunk, akkor bizonyára lehetnek aggodalmaink, mert például az erdélyi nyelvjárási gyűjtőfenoménhez, Murádin Lászlóhoz fogható kutatók ritkán születnek, illetőleg mert az anyaggyűjtés nem tartozik a tudományos elismertséget hozó foglalatosságok közé. Mégis: induljunk ki abból, hogy az erdélyi magyar néprajz és dialektológia esetében sincs és még sokáig nem is lesz alapja az idézetben megfogalmazott föltevésnek!

Irodalom

BALOGH LAJOS 1975. Adatok A magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontjairól és címszóanyagáról. In: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU (szerk.), *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 263–345.

BENKŐ LORÁND 1990. Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája. In: SZABÓ GÉZA (szerk.), *II. Dialektológiai szimpozion.* Veszprém, VEAB, 9–20.

BOKOR JÓZSEF 1995. *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen.* Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 203. szám. Magyar Nyelvtudományi Társaság.

HEGEDŰS ATTILA 2005. *A változó nyelvjárás.* Piliscsaba, A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 7. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.

IMRE SAMU 1987. *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KISS JENŐ 1981. Újabb változásvizsgálati lehetőségek a nyelvjáráskutatásban. In. KISS JENŐ *Nyelvjárási tanulmányok*. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 159. szám. Magyar Nyelvtudományi Társaság, 7–15.

KISS JENŐ 2001. A regionális nyelvhasználati és nyelvi változások. In: KISS JENŐ (szerk.) *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 244–256.

P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT 2002. Trianon hatása a nyelvi változásokra 1–2. In: SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN, GUTTMANN MIKLÓS (szerk.) *IV. Dialektológiai szimpozion.* Szombathely, A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V., 235–245.

P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT (szerk.) 2004. *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1999. *Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban.* Szombathely, A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai III.

CS. NAGY LAJOS 2003. *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján.* Komárom–Dunaszerdahely, Notitia Historico-Ethnologica 4. Fórum Kisebbségkutató Intézet és Lilium Aurum Könykiadó.

PÉNTEK JÁNOS 2004. *Anyanyelv és oktatás.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.

PÉNTEK JÁNOS 2005a. Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon. *MN* 101: 352–357.

PÉNTEK JÁNOS 2005b. Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek. *MNy* 101: 406–413.

SÁNDOR ANNA 2002. A társadalmi és földrajzi tényezők szerepe a Nyitra-vidéki tájszóállomány alakításában. In: GYURGYÍK LÁSZLÓ és KOVÁCS ARANKA (szerk.) *Társadalom – tudomány.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 96–105.

VARGA JÓZSEFNÉ 1981. Szociolingvisztikai tanulmányok Olsi község nyelvéből. *Magyar Nyelvjárások*, 51–67.

VARGA JÓZSEFNÉ 2004. Egy település mai nyelvállapotáról. In: P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT, *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere.* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 195–201.

Kolláth Anna – Lanstyák István
(Maribor) (Dunaszerdahely)

Nyelvi probléma

1. Bevezetés

Írásunkban a magyar nyelvközösségben meglévő néhány problématípussal foglalkozunk csekély terjedelmű, ám ennek ellenére gazdag, sokrétű empirikus anyag alapján. Egyik célunk, hogy megvizsgáljuk, a leginkább számításba jöhető három nyelvalakító célzatú irányzat közül melyik lehet a legalkalmasabb a magyar nyelvi problémák megoldására.[1] Az első lehetséges megközelítés a magyar nyelvterületen nagy hagyományokkal rendelkező ***nyelvművelés***, melynek létrejötte szorosan összekapcsolódik a *Magyar Nyelvőr* 1872. évi megindításával, a másik a jóval fiatalabb, az 1960-as, 1970-es években a gyarmati elnyomásból felszabadult közösségek nyelvi problémáinak megoldására létrehozott, a magyar szakemberek körében valamelyest ismert, de a gyakorlatban kevéssé alkalmazott ***nyelvtervezés***, melynek egyfajta előzményeként fogható fel hazánkban az 1772-től az 1872-ig számított ***nyelvújítás*** (nyelvi reform), a harmadik pedig az 1980-as években kiformálódott, a nyelvtervezés eljárásait a nyelvi korrekció elméletével, ill. a diskurzuselemzéssel összekapcsoló ***nyelvmenedzselés***, amely nálunk ma még jószerivel ismeretlen.

Mivel a nyelvmenedzselésről magyarul alig lehet olvasni,[2] mielőtt a tulajdonképpeni témára rátérnénk, röviden bemutatjuk a nyelvi problémák kezelésének ezt az új elméletét. A nyelvmenedzselés-elméletet (*Language Management Theory*) BJÖRN H. JERNUDD és JIŘÍ V. NEUSTUPNÝ dolgozta ki az 1970-es években mint a nyelvtervezés-elmélet egyik sajátos ágazatát, továbbfejlesztett változatát. Eleinte „nyelvkorrekció-elmélet”-ként emlegették (*Language Correction Theory*); magát a „nyelvmenedzselés” (*language management*) műszót JERNUDD és NEUSTUPNÝ (1987) használta először egy

---

[1] Az e munka alapjául szolgáló kutatásokat a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

[2] Egyetlen magyar publikáció foglalkozott eddig ezzel a figyelemre méltó elmélettel, SZABÓMIHÁLY GIZELLÁé (SZABÓMIHÁLY 2005). Az elmélet angol nyelvű bemutatására l. pl. JERNUDD 1993; NEKVAPIL 2000 és megjelenés alatt; NEUSTUPNÝ 2002; NEUSTUPNÝ–NEKVAPIL 2003.

konferencián, a kanadai Québecben. Az elméletet megalkotói ma a nyelvtervezés komplexebb alternatívájának tartják. A nyelvmendzselés-elmélet egyik erénye valóban az, hogy átfogó jellegénél fogva úgy tekinthető, mint amely magába foglalja mind a nyelvművelést mint a standard nyelvváltozat továbbfejlesztésére és terjesztésére irányuló szervezett tevékenységet (amely más országokban tudományosan megalapozott, tisztes tevékenység, a legnevesebb nyelvészek is bátran vállalnak vele közösséget), mind pedig a nyelvtervezést mint a szervezett menedzselés egyik jellegzetes válfaját.

Az idők folyamán a „nyelvmenedzselés" műszó sokaknak megtetszett, s egyre inkább olyanok is elkezdték használni, akik amúgy nem művelték a nyelvmenedzselés-elméletet. Ezért NEUSTUPNÝ újabban egyéb, a „nyelvmenedzselés" műszót használó elméletektől való megkülönböztetés érdekében „a nyelvmenedzselés általános elméleté"-ről (*General Theory of Language Management*) beszél; ezt a megnevezést kellően indokolja, hogy az elmélet más megközelítéseknél általánosabb jellegű, szélesebb merítésű.

A nyelvmenedzselés tárgya nem a „nyelvi hiba", hanem a ***nyelvi probléma***, célja pedig az egyes beszélőközösségekben létrejövő nyelvi problémák minél teljesebb körének feltárása, elemzése és megoldása. Az elmélet kiindulópontja szerint nyelvi probléma az, amit a kommunikáció során a hétköznapi beszélők akként azonosítanak, nem pedig az, amit a különféle fontos társadalmi intézményekben (pl. minisztériumok, akadémiák) működő szakemberek tartanak annak, bár azt a nyelvmenedzselés művelői sem vitatják, hogy a szakértők is sok valós nyelvi problémát tudnak azonosítani. Sőt a szakemberek nyilvánvalóan képesek más közösségekről szerzett tapasztalataik és szakirodalmi ismereteik alapján olyan problémákat is előre látni, amelyeket a beszélők csak a jövőben kezdenek majd el észlelni.

A nyelvmenedzselés a nyelvalakító tevékenység tárgya tekintetében élesen szemben áll a nyelvműveléssel, melynek alapfogalma a ***nyelvhelyességi hiba***, amit nálunk a gyakorlatban a kodifikált normától való eltérésként értelmeznek, legtöbbször a beszédhelyzet tényezőitől függetlenül. A nyelvhelyességi hibáknak kevés közük van a szó szerint vett nyelvi hibákhoz, ugyanis az érintett jelenségek többnyire nyelvileg kifogástalanok, legföljebb használatuk kontextusa nem mindig megfelelő.

A nyelvmenedzselés-elmélet nagyon sokféle típusú problémával számol, elvileg az összes lehetségessel. Az elmélet nemcsak a nyelvvel mint rendszerrel kapcsolatos problémákra figyel, hanem a diskurzusokban létre-

jövőkre is, pragmatikai kérdésekre (pl. az udvariasság nyelvi vetületeire), a kommunikáció kérdéseire (különös tekintettel a kontaktushelyzetekben végbemenő kommunikációra) stb. Nagy figyelmet szentel a nyelvoktatásnak és a nyelvi törvényhozásnak is mint a nyelvi problémamegoldás fontos eszközeinek. E megközelítés nagy előnye, hogy arra ösztönöz, hogy a problémákat a szakemberek a maguk komplexitásában szemléljék és vizsgálják; ezzel arra indítja a szakembereket, hogy átfogó módon térképezzék föl egy-egy közösség nyelvi helyzetét.[3]

2. Nyelvi vonatkozású tevékenységek és a nyelvi probléma

A nyelvhez kétfajta tevékenység kapcsolódik: az első a spontán beszédtevékenység, a másik pedig a metanyelvi tevékenység. ***Spontán beszédtevékenységen*** ebben az összefüggésben a nyelvi szabályrendszer és elemkészlet olyan használatát értjük, melyhez nincs szükség metanyelvi ismeretekre, s melynek célja diskurzusok létrehozása kommunikatív vagy más célzattal.[4] ***Metanyelvi tevékenységen*** a nyelvről, nyelvi elemekről való gondolkodást és beszédet, valamint az ezen alapuló nyelvalakító tevékenységet értjük. ***Nyelvalakítás***ról akkor beszélünk, ha a metanyelvi tevékenység célja vagy *egyik* célja a diskurzusoknak, ill. hosszabb távon magának a nyelvi rendszernek, valamint a különféle nyelvváltozatoknak a kisebb-nagyobb mértékű megváltoztatása, továbbá a nyelvnek vagy a nyelv egyes változatainak elterjesztése a nyelvhasználat új színterein, sokszor egy másik nyelv rovására. Nyelvalakítás például a nyelvművelésnek vagy a nyelvtervezésnek nevezett tevékenység (ezek a nyelvalakítás szervezett formái közé tartoznak), de a nyelvmenedzselés szakemberei szerint nyelvalakító tevékenységet folytat az a hétköznapi beszélő is, aki egy konkrét diskurzusban egy nyelvi formát egy másikkal helyettesít (kijavítja magát vagy a beszélgetőtársát), aki nevet ad a gyermekének vagy a macskájának, sőt az is, aki elkezd tanulni egy idegen

---

[3] A nyelvmenedzselés-elmélet maga is jó kiindulópontként szolgál egy-egy beszélőközösség nyelvi helyzetének leírásához (erre a klasszikus példa NEUSTUPNÝ–NEKVAPIL 2003), bár a teljes helyzet nem ragadható meg szigorúan a nyelvmenedzselés keretein belül maradva, mivel az elmélet nem foglalkozik olyan jelenségekkel, amelyeket a hétköznapi beszélők nem észlelnek, ill. nem tekintenek problémának (NEKVAPIL 2000).

[4] A beszédtevékenységbe természetesen nemcsak a beszélt nyelvi diskurzusok létrehozását értjük bele, hanem az írott nyelvi produktumokét is. Hasonlóképpen diskurzuson nemcsak beszélt nyelvi produktumokat értünk, hanem írott nyelvieket, szövegeket, szövegtöredékeket is.

nyelvet (ezek a nyelvalakítás hétköznapi formái, az egyszerű nyelvalakítás esetei).

A nyelvalakító tevékenységek létrejöttének fő indítéka valamilyen ***nyelvi probléma***, azaz olyan probléma, amely a beszédtevékenység során jelentkezik, abban okoz zavart, nehézséget, hátráltatást, vagy pedig a beszédtevékenységhez kapcsolódik valamilyen módon, pl. úgy, hogy a beszélő nem ismeri vagy nem jól ismeri azt a nyelvváltozatot vagy nyelvet, amelyre bizonyos helyzetben szüksége lenne. Ám a nyelvalakítás célja nem föltétlenül valamilyen nyelvi probléma megoldása; lehet a cél bizonyos nyelvi ideológiák (sőt: nyelvi mítoszok) alapján „helyes"-nek minősített nyelvi formák bevezetése, ill. még inkább ugyanilyen alapon helytelennek, hibásnak minősített nyelvi formák kiszorítása a használatból, vagyis ***a nyelvhasználat ideológiai indíttatású manipulálása***. Mivel a helytelennek tartott formák használata a legtöbb esetben a hétköznapi beszélőnek semmilyen gondot nem okoz, ez a tevékenység nem tekinthető nyelvi problémamegoldó tevékenységnek, sokkal inkább problémá*teremtő* tevékenységnek, ugyanis a nyelvalakítók által külső szempontok alapján helytelenített formák épp a helytelenítés révén válnak sok esetben nyelvi problémává.

Magyar viszonylatban a legnagyobb múlttal rendelkező nyelvalakító tevékenység a ***nyelvművelés***. A magyar nyelvművelés nem tartja céljának a magyar nyelvközösségben meglévő nyelvi problémák megoldását; ez világosan kiderül a nyelvművelés önmeghatározásából is. A nyelvművelésnek mint ***diskurzusalakító tevékenységnek*** célja – saját bevallása szerint – a nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesítése (l. az értelmező kéziszótár *nyelvművelés* szócikkét, ÉKSz.[2] 2003: 990), *helyes*nek pedig nem a beszélő céljainak legmegfelelőbb nyelvi formát tekinti, hanem azt, amelyik megfelel a standard nyelvváltozat kodifikált normájának, miközben a kodifikáció a variánsok tekintetében rendszerint nem a valós nyelvhasználaton, hanem strukturalista megfontolásokon[5] és nyelvi ideológiákon[6] alapul. A nyelvművelés mint ***korpuszalakító tevékenység*** a nyelv „egészséges fejlődését" kívánja szolgálni, mégpedig a nyelvhelyesség elvei alapján és a nyelvi műveltség terjesztésével (l. az értelmező szótár *nyelvművelés* szócikk-

---

[5] Ez egyenesen következik abból, hogy *nyelvhelyesség*en a nyelvművelők egy adott „nyelv jellegének megfelelő szabályszerűségek összességé"-t értik (l. az ÉKSz.[2] *nyelvhelyesség* szócikkét).

[6] Ilyen pl. a nyelvi nacionalizmuson alapuló nyelvi purizmus és a racionalizmus; l. MAITZ 2006; SÁNDOR 2006: 972–973; LANSTYÁK, megjelenés alatt.

ét, ÉrtSz. V. 1961/1980: 263). A nyelvművelők úgy tekintik magukat, mint akik „a nemzet” nevében és érdekében, „nemzeti érvénnyel” végzik tevékenységüket (l. a „nemzetközpontú nyelvművelés” fogalmát).

Szemben a nyelvműveléssel a ***nyelvtervezés-elmélet*** valós nyelvi problémákkal foglalkozik. A nyelvtervezés egyik megalapítója, EINAR HAUGEN (1966/1998: 12) erről például így ír: „A nyelvi tervezésre szükség van mindenütt, ahol nyelvi gondok merülnek föl. Ha a nyelvi helyzetet valamilyen szempontból nem találják kielégítőnek, jogosultsága van a nyelvi tervezés programjának.” A nyelvtervezés másik klasszikusa, JOSHUA FISHMAN (1974/1998: 31) szintén „a nyelvi problémák megoldásának szervezett tevékenysége”-ként határozza meg a nyelvtervezést. Tudjuk, hogy a nyelvtervezésnek a múlt század 60-as és a 70-es éveiben óriási szerepe volt a gyarmati elnyomásból fölszabadult nemzetek nyelvi problémáinak megoldásában, jelenleg pedig hasonlóan nélkülözhetetlen a szerepe az öntudatra ébredő kisebbségi közösségek nyelvi problémáinak a kezelésében. Ugyanakkor nem lényegtelen körülmény, hogy a nyelvtervezésben azt, hogy mi nyelvi probléma és mi nem, maga a szakember, a nyelvtervező határozza meg, aki nem feltétlenül indul ki a hétköznapi beszélők nyelvi problémáiból, s így ő is, a nyelvművelőhöz hasonlóan, nagymértékben ki van téve a különféle nyelvi ideológiák befolyásának. Ennek ellenére tagadhatatlan, hogy a nyelvtervezők valós problémákat oldanak meg, és nagyon sokszor sikeresen. Ugyanakkor azt a kérdést, hogy *kinek* a problémáit kívánják megoldani, ők sem szokták föltenni, mivel – a nyelvművelőkhöz hasonlóan – meg vannak róla győződve, hogy az egész társadalom nevében végzik tevékenységüket, „a” társadalom, „a” nemzet érdekeit képviselik. Pedig a társadalmak, amelyekben a nyelvtervezést folytatják, rétegzettek, az egyes társadalmi rétegeknek nemcsak a politikai, gazdasági, kulturális stb. érdekei és igényei nem egyformák, hanem nyelvi érdekeik és igényeik sem.[7]

A ***nyelvmenedzselés-elmélet*** tudatosan törekszik arra, hogy a fenti megközelítések hiányosságait kiküszöbölje. A nyelvmenedzselés szakembe-

[7] Például a Gramma Nyelvi Irodában végzett nyelvtervezési tevékenység sem történik az egész szlovákiai magyarság érdekében, ahogy azt mi is korábban gondoltuk. Azzal, hogy a standard nyelvváltozat formális stílusváltozataiban – amikor csak lehet – a magyarországi vagy az ahhoz közel álló formát részesítjük előnyben a sajátos szlovákiai magyar formával szemben, leginkább a középosztály érdekeit szolgáljuk, ill. általában azokét az emberekét, akik intenzív kapcsolatokat ápolnak Magyarországgal. A Magyarország irányába kevésbé nyitott, ill. a kevésbé iskolázott lakossági rétegeknek sokkal jobban megfelelne az olyan kodifikáció, amely a szlovákkal azonos vagy ahhoz hasonlító formákat részesíti előnyben.

rei szerint, amint említettük, mindenfajta nyelvalakító tevékenységnek a nyelvi problémák megoldására kell irányulnia, azt pedig, hogy mi nyelvi probléma és mi nem, a hétköznapi beszélő van hivatva eldönteni, nem pedig a nyelvész vagy más szakember: „Másképp fogalmazva, a nyelvi menedzselés el kell szakadjon attól a helyzettől, amikor a nyelvészek vagy más emberek határozták meg a nyelvhasználat gyakorlatából vett nagyon korlátozott tapasztalatok alapján azt, hogy mi probléma és mi nem”[8] (NEUSTUPNÝ 2002:435). A nyelvmenedzselés szakemberei ezért a hétköznapi beszélők szokványos nyelvi diskurzusaiból indulnak ki, azt vizsgálják, milyen nyelvi problémákat észlelnek ezekben a beszélők, és ennek alapján döntik el, hogy a szervezett nyelvalakításnak milyen problémákkal kell foglalkoznia. Ennek ellenére a nyelvmenedzselés szakemberei nem gondolják úgy, hogy tevékenységük az egész beszélőközösség vagy nyelvközösség érdekeit szolgálja. Tudatában vannak annak, hogy a társadalmak rétegzettségéből következően a nyelvi problémák is eltérő módon jelentkeznek az egyes társadalmi rétegekben, s így a megoldások is sok esetben inkább az egyik vagy a másik társadalmi rétegnek kedveznek. Fontosnak tartják azonban, hogy mindig világossá tegyék, nyelvalakító tevékenységük mely társadalmi réteg, rétegek érdekében történik. Mivel pedig a nyelvi problémák azonosításában a hétköznapi beszélőből indulnak ki, a hétköznapi beszélők többsége pedig nem tartozik a társadalmi elithez, föltehető, hogy a nyelvmenedzselés az a megközelítés, amely a három közül leginkább szolgálja a széles társadalmi rétegek érdekeit.

3. Nyelvi problémák a magyar nyelvközösségben

Mint minden nyelvközösségben, a magyarban is számos nyelvi vonatkozású problémával szembesülnek a beszélők és különféle kiterjedésű beszélőközösségek. A más európai nyelvekben található problémákon túl sajátos „problémacsomagot” jelent a Trianon utáni nyelvi szétdaraboltság következményeinek kezelése. A kérdésnek a rendszerváltás óta eltelt másfél évtized alatt jelentős irodalma gyűlt össze,[9] amelyből az érdeklődő olvasó a

---

[8] „Jinými slovy, jazykový management se musí odpoutat od situace, kdy lingvisté či jiný personál určovali na základě velmi omezené zkušenosti z jazykové praxe, co je, či není problém.„

[9] Tanulmányunk nem vállalkozhat e gazdag anyag bemutatására, csupán kettőre utalunk az „itt és most” kellemes és kedves kényszerében, Ünnepeltünk két könyvére, *A nyelv ritkuló légköre* (PÉNTEK 2001) és *A megmaradás esélyei* (PÉNTEK 1999) beszédes címet viselő ta-

nyelvünk trianonizáltságának „köszönhető” nyelvi problémák jelentős részével megismerkedhet. A nyelvi problémákról „természetesen” nálunk is mindig úgy beszéltek, beszéltünk, mint akik „jobban tudjuk”, mik ezek, mint a hétköznapi beszélők, az ő véleményükre eddig nem nagyon voltunk (ebben a vonatkozásban) kíváncsiak. Ezen próbáltunk változtatni 2006 decemberében, amikor egy próbakérdőívet állítottunk össze abból a célból, hogy kipróbáljuk a nyelvi problémák feltárásának és összegyűjtésének ezt a lehetséges módszerét. Mivel az adatok a módszertani tanulságokon túl is érdekesnek bizonyultak, úgy ítéltük meg, hogy már most érdemes őket a szakmai nyilvánosság elé tárni. Ez motivált minket ennek a dolgozatnak a megírásában.

3.1. A kutatás leírása; a kérdőív; az adatközlők

Az előzőkből következően kísérleti jellegű vizsgálatunk egyik fontos célja az volt, hogy minél több információt kapjunk arról, mit is értenek a nem nyelvész beszélők *nyelvi problémán*. A kérdőív 12 kérdéséből kettő a nyelvművelés feladatainak megfogalmazását (általában és határon túl) kérte az adatközlőktől – jelen esetben magyar szakos egyetemi hallgatóktól. A többi a különböző (tér és idő meghatározta) nyelvi helyzetekben előforduló aktuális (általános és konkrét) nyelvi problémák megnevezésére, leírására (Magyarországon : a határon túliak körében; gyermekkorukban : jelenleg), illetve a problémakezelés egyes lépéseire vonatkozott (megoldható – segítséggel [szakember, szakkönyv, nyelvi közönségszolgálat] vagy anélkül : megoldhatatlan). A kutatás folytatásához mind a kérdőívnek a mostani tapasztalatok alapján történő átdolgozására, mind pedig az adatközlők körének kiszélesítésére (hétköznapi beszélők), számuk növelésére szükség volna, mint ahogy arra is, hogy esetleg más (beavatkozás-mentes) módszerek alkalmazásával a nyelvi probléma mind mélyebb, teljesebb elemzéséhez jussunk.[10]

A vizsgálatban részt vevő három felsőoktatási intézmény hallgatói három különböző nyelvi helyzetet reprezentálnak: a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola (magyarországi magyarok) az (államnyelvi) egynyelvűséget, a pozsonyi Comenius Egyetem (határon túli tömbmagyarság) a viszonylag

---

nulmánygyűjteményekre. Egyben köszöntjük Őt születésnapja alkalmából tisztelettel, barátsággal, a már sok éve tartó sikeres közös munkánkat megköszönve, a folytatásnak örülve.

[10] A kérdőívet nem tudjuk a tanulmányhoz mellékelni – a terjedelmi korlátok most felülírják az egyik legfontosabb módszertani követelményt –, de minden érdeklődőnek szívesen elküldjük emailben (a.kollath@chello.hu, lanstyak@fphil.uniba.sk).

stabil (kisebbségi) kétnyelvűséget, a Maribori Egyetem pedig (a muravidéki szórványmagyarságból származó hallgatóival) a nyelvcsere állapotát. Tanulmányunkban ezt tekintjük az egyetlen elemzési szempontnak; a gazdag anyag teljes elemzésére most nem vállalkozhatunk, mivel a felsorolt nyelvi problémák rendszerezése nagy körültekintést és sok időt vesz igénybe. Azt igyekszünk bemutatni elsősorban, milyen típusú nyelvi problémákat említettek a hallgatók, s ezek milyen gyakorisággal fordulnak elő az egész anyagban. Rámutatunk még arra, vannak-e, s ha igen, milyen különbségek az egyes csoportok nyelviprobléma-listája között.

A vizsgálatba – elsősorban a szándék és a megvalósulás közötti idő rövidsége miatt – 33 hallgatót tudtunk bevonni, közreműködésüket ezúton is köszönjük. A BDF-en a negyedéves magyar szakos hallgatók egy része – 18 fő – töltötte ki a kérdőívet.[11] A pozsonyi magyar szakosok közül heten, a mariboriak közül nyolcan vettek részt a vizsgálatban. Az előbbiek között a kétnyelvűség és kontaktológia speciálkollégiumot látogató 2 másodéves hungarológia szakos, valamint 3 harmad- és 2 negyedéves tanár szakos hallgató van. A mariboriak csoportját 4 első-, 3 másod- és 1 negyedéves alkotja, valamennyien tanár szakosok.[12] Minden pozsonyi adatközlő magyar anyanyelvű és magyar nemzetiségű, Mariborban két hallgató szlovén nemzetiségűnek és magyar anyanyelvűnek tartja magát, a többiek valamennyien mind anyanyelvükben, mind nemzetiségükben magyarok.

A megírás körülményei – főleg egyeztetési hiányok, valamint a szorgalmi időszak utolsó heteinek, napjainak felgyorsult tempója miatt – nem voltak teljesen egységesek. Míg Pozsonyban és Mariborban a hallgatók előzetes bejelentés nélkül, egy 45 perces órán töltötték ki a kérdőívet, addig Szombathelyen ez otthon történt. Elemzésünket most ez nem befolyásolja, mivel elsősorban az adatok lokalitására s nem személyhez kötöttségére támaszkodunk (magyarán: a magyarországi adatközlők esetleges segítői is nagy valószínűséggel magyarországiak voltak). Viszont senki nem kapott előtte semmiféle útmutatót, utasítást, úgy válaszolták meg a kérdéseket, hogy előtte nem magyaráztuk el nekik a fogalmat, intuíciójukra, saját tapasz-

---

[11] Itt köszönjük meg a főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke vezetőjének, Molnár Zoltánnak a vizsgálat lefolytatásához való hozzájárulását, Guttmann Miklósnak pedig magát a lebonyolítást.

[12] Mariborban 4 nem magyar szakos muravidéki hallgató is válaszolt a kérdésekre, ezek heti két lektori órában tanulják/használják a tanszéken anyanyelvüket. Egyfajta kontrollcsoportnak tekintjük őket, véleményük mindenképpen fontos, érdekes és tanulságos.

talataikra bízva ezzel a válogatást/választást és a megfogalmazást. A végén a pozsonyi hallgatók megállapították, hogy nehéznek találták a kérdőívet, nem volt könnyű így gyorsan fölidézni a nyelvi problémákat. A helyzet Mariborban is hasonlónak mondható, az egyik hallgató pl. elnézést kért, hogy nem tud mindenre válaszolni, de egyszerűen nem jutnak eszébe konkrét problémák.

3.2. Nyelvi problémák és problématípusok a hallgatók válaszaiban

Az alábbiakban a hallgatók által említett nyelvi problémákat típusokba sorolva mutatjuk be. Ezeket a típusokat jelenleg csupán az anyag áttekinthető bemutatását szolgáló keretnek tekintjük, nem tulajdonítunk nekik tudományos jelentőséget, a jövőre nézve viszont szükségesnek tartjuk a nyelvi problémák tipológiájának kidolgozását; az eltérő típusú problémák ugyanis sok esetben nagyon eltérő megoldásokat igényelnek, így fontos, hogy különkülön is tudjunk róluk beszélni. A típusokba sorolás – már csak a nyelvi probléma komplexitásából következően is – nem mindig egyértelmű és kategorikus, az egyes tények és jelenségek több csoportban is megállják helyüket.

A válaszokban megnevezett nyelvi problémák az alábbi, részben átfedődő típusokba sorolhatók. Ezeket a most következő felsorolásban egy-egy példával illusztráljuk.

1. a nyelvi hiány jelenségei

Főleg hivatalos ügyek intézésekor előfordul, hogy egy-egy szót, kifejezést az illető nem ismeri, vagy nehezen tudja megfogalmazni magyarul, mivel az ilyen ügyeket az államnyelven intézi. P

2. a közlés érthetőségével kapcsolatos nyelvi problémák
   dadogás Sz
3. helyesírási problémák
   a tulajdonnevek írása Mb
4. problémát okozó konkrét nyelvi jelenségek
   trágár kifejezések Sz
5. a nyelvi változás és következményei mint probléma
   túl sok idegen szó van Mo-on, és annyira gyorsan jönnek be, hogy nem lehet követni Sz
6. a nyelvváltozatokkal kapcsolatos nyelvi problémák
   Ne süllyedjen a kisebbségi nyelv konyhanyelvvé, hanem legyen magasabb szintű (egyedi) változata is. P

7. a kontaktushatás mint a nyelvi változás egyik sajátos „alproblémája”

mischung-beszéd: pl. két magyar anyanyelvű egymás közt is esetleg „úrad”-ot mond vagy szlovák (másnyelvű) szlenget („to fakt?”) P

8. a nyelvvesztés és nyelvcsere mint nyelvi probléma

Mindig kevesebben beszélik a magyar nyelvet, mindig kevesebben érzik sajátjuknak; nem használhatják bárhol, hiszen egyesek nem értik meg, sokan nem is akarják megérteni. Mb

9. fordítással kapcsolatos problémák

Problémám volt a szlovák szövegek magyarra fordításával & fordítva. A szlovákra való fordításban tükörfordítást alkalmaztam, aminek szlovákul nem is volt értelme. P

A tanulmány írása közben vált világossá – a korpusz rendkívüli gazdagsága s a téma fontossága miatt –, hogy most csak ízelítőt tudunk adni a problémák elemzéséből, csak a hallgatók által leggyakrabban megnevezett nyelvi problémák egy részét, nevezetesen az első négy típust tudjuk bemutatni a korpusz jelenlegi feldolgozottsági szintjének megfelelően. Az adatközlők válaszait szó, ill. betű szerint idézzük; az egyszavasakat, a rövidebbeket általában a szövegben kurzív betűtípussal írjuk, a hosszabbakat külön bekezdésbe emeljük ki. Az idézeteket követő kód az adatközlői csoportokra utal (Sz – Szombathely, P – Pozsony, Mb – Maribor).

Azt talán nem is kell hangsúlyoznunk, hogy a bemutatandó nyelvi problémák az adatközlők által a kérdőívben „ott és akkor” említett problémák. Nem tekintjük most célunknak annak a kérdésnek a megvizsgálását, hogy vajon ezeknek a problémáknak mekkora része valóságos probléma az adatközlők számára a mindennapi életben, s melyek azok, amelyeket csak a különféle nyelvi ideológiák hatására említettek, mint amelyekről úgy gondolják, hogy nyelvi problémák – „valahol”, „valamikor”, „valakik” számára (de nem az ő számukra). Szintén nem tartjuk feladatunknak, hogy kitérjünk arra, mi magunk mely problémákat tartjuk valóságosnak, annál is inkább, mert a nyelvmenedzselés felfogása értelmében annak eldöntésében, hogy mi probléma és mi nem, a nem nyelvész beszélő véleménye a mérvadó, nem pedig a nyelvész szakemberé. Végül terjedelmi korlátok miatt mellőznünk kell a problémák megoldhatóságuk szempontjából történő osztályozásának és elemzésének kérdését is, annak ellenére, hogy a válaszokban számos erre vonatkozó megállapítás található.

3.2.1. A nyelvi hiány mint probléma

A nyelvi problémák egyik nagy „csomagja” mindhárom adatközlői csoportban a ***nyelvi hiányra*** mint alapproblémára vezethető vissza. A nyelvi hiány alapvetően a beszélő problémája: mint ilyen a beszélő nyelvi kompetenciájának hiányosságában, valamely nyelv vagy nyelvváltozat (dialektus, regiszter) hiányos ismeretében mutatkozik meg. A nyelvi hiány a nyelv problémája is lehet, amennyiben a nyelvből vagy annak valamely változatából hiányoznak olyan elemek vagy nyelvi formák, amelyekre a beszélőknek szükségük van, ilyen típusú problémákra azonban adatközlőink ritkán utaltak.[13]

A szombathelyi válaszadók elsősorban a köznyelv vonatkozásában érzékelnek nyelvi hiányt (az általános szókincs szegényessége), míg a másik két csoportban a hiány főleg a szaknyelvek tekintetében jelentkezik (a magyar szakszókincs és szaknyelvi fogalmazásmód nem ismerése). A köznyelvben megmutatkozó nyelvi hiány egynyelvűségi és kétnyelvűségi helyzetben egyaránt probléma, a szaknyelvit viszont Szombathelyen senki nem említette. Ez az (egyéni jelenségnek látszó) nyelvi hiány társas meghatározottságának következménye: kétnyelvűségi helyzetben az egyén nincs (annyit) kitéve anyanyelve bizonyos változatainak (mindenekelőtt a formális köznyelvnek és a szaknyelveknek), mint egynyelvűségi helyzetben, s ezért nem is tudja ezeket kellőképpen elsajátítani. A beszélő nyelvi hiánya olykor csak pillanatnyi (nyelvi lapszus), más esetekben viszont „abszolút” vagy „tényleges”, azaz a beszélő az illető szót, kifejezést, nyelvi formát nem ismeri (a nyelvi hiányra l. bővebben LANSTYÁK 2000: 176–184).

- Ha olyan személlyel beszélek magyarul, aki csak magyarul tud, egyszerűen nem jutnak eszembe szavak magyarul, és képtelen vagyok emiatt befejezni a mondatot. Mb
- Amikor magyarul beszélünk, és ha nem jut eszünkbe a szó (magyar), kimondjuk pl. szlovénul, és már nem is gondolkodunk, hogy mi is lehetne magyarul. Mb
- Bizonyos szavak, kifejezések, fordulatok magyar megfelelői nem ismertek, nem használjuk, ill. nem vagyunk rákényszerítve, hogy használjuk, ismerjük. Mb

[13] Természetesen a nyelv problémája mindig egyszersmind a beszélő problémája is, vagyis a nyelv problémája a beszélő problémájának egy olyan sajátos típusa, melyre a megoldás a nyelv elemkészletének vagy grammatikai rendszerének módosítása, bővítése.

- A szakterminológiai kifejezések hiányosak, illetve nem is léteznek a határon túli beszélők szókincsében. Mb
- Vannak szlovákiai (magyar) specialitások, melyekre akár új magyar szót kell alkotni. P

Az első három idézet köznyelvi hiányról szól; nem véletlen, hogy említőik a nyelvcsere-helyzetben lévő muravidéki magyar beszélőközösségben élnek. A negyedik idézet szaknyelvi hiányra vonatkozik, amint az ötödik is, a különbség csak az, hogy az ötödik idézetben nem(csak) a beszélő problémájáról van szó, hanem a nyelvéről (pontosabban a nyelvváltozatéról) is.

A nyelvi hiány nem azonosítható a lexikális résekkel (mint a beszélő problémájával), ill. a lexikai negatívumokkal (mint a nyelv problémájával), jelentkezhet a nyelvi rendszer magasabb szintjein is. A hallgatók többször utalnak arra, hogy gondot okoz nekik a ***hivatalos iratok*** – nevezetesen *kérvény, különböző nyomtatványok, kérdőívek, önéletrajz, motivációs levél* – anyanyelven való elkészítése. A különböző hivatalos levelek megfogalmazásakor felmerülő nagyon összetett – (szak)nyelvi, helyesírási és a műfaj kötöttségeiből adódó – problémáik a hivatali élet másiknyelvűségéből adódnak elsősorban (ritkán van szüksége, alig akad lehetősége a hallgatónak a társadalmi gyakorlatban a magyarul fogalmazásra), de az iskolai anyanyelvi oktatás is belejátszhat a hiányok keletkezésébe és elmélyülésébe.

Ha a nyelvi hiány az egész nyelvre vagy egy teljes nyelvváltozatra vonatkozik, ***nyelvhiányról*** beszélhetünk. A korpuszban az utóbbi változat fordul elő gyakrabban, kétnyelvűségi helyzetben, a magyar szaknyelv teljes hiányaként, illetve a magyar standardnak az idős generációban megmutatkozó ismeretlenségeként.

- Nagyon nehezen érhető el, hogy egy határon túli magyar kiválóan beszélje a standardot, hiszen olyan környezetben él, ahol szinte mindenki nyelvjárást beszél. Mb

A nyelvhiány nemcsak az anyanyelvre, annak valamely változatára irányulhat, hanem egy idegen nyelvre is, mégpedig egy- és kétnyelvű környezetben egyaránt.

- Magyarországon kevesen beszélnek társalgási szinten idegen nyelvet. Sz
- Ha egy turista szólít le a városban, és nem ismerem az ő nyelvét, nem tudok segíteni neki. P

- Probléma az idegen nyelvek ismeretének hiánya, holott az álláskínálatok döntő többsége legalább egy idegen nyelv ismeretét követeli meg. Sz

A kétnyelvű csoportokban a nyelvhiány az államnyelvet is érintheti, korpuszunkban is gyakran előfordul. S talán nem véletlen, hogy a maribori csoportban a leggyakoribb: a muravidéki hallgatók egyrészt azokról az élményeikről beszélnek, amikor még nem tudták az államnyelvet (az elsődleges szocializáció anyanyelvükön zajlott); ezzel kapcsolatban beszámolnak a kétnyelvű iskolába kerülésük körülményeiről, ahol nagyon könyörtelenül érintette őket a szlovén-domináns nyelvi valóság. Másrészt a magyar egyesnyelvű idősek problémáját említik, akik nem képesek már anyanyelvükön létezni a nyelvcsere körülményei közt.

A következő idézetek a kisebbségi magyarok nyelvi hátrányos helyzetének különféle vonatkozásait tárják elénk.

- Amikor először jöttem Pozsonyba középiskolás koromban, akkor a buszon „pol lístok"-ot kértem és nem „polovičný"-t.[14] P
- Gondok vannak amiatt, hogy szlovákul alig beszélünk, ismerőseink, barátaink stb. mind magyarok. P
- Az általános iskola második osztályáig nem beszéltem másképp, csak magyarul (problémát jelentett a szlovén nyelv használata).[15] Mb
- Az idősebbek nem tudnak szlovénul, ezért nem értik meg őket azok, akik nem tudnak magyarul, így a fiatalabbak mindenhova elkísérték őket. Mb
- A mamám nem beszél szlovénul, mindenhová el kell kísérni, tolmács kell, hogy megértsék. Mb
- Sok gyereknél az első két év az iskolában probléma volt, mert nem tudott szlovénul – nem a jegyei voltak rosszak, hanem a szlovén gyerekek kiközösítették őket, de ez idővel megoldódott. Mb

---

[14] Félárú jegyet kért, de azt úgy fejezte ki, hogy „fél jegyet", ami szlovákul csak szó szerint értelmezhető, vagyis mintha egy jegynek a felét kérte volna (vö. *fél almát* vagy *fél kenyeret kérek*) – ez nagyon mulatságos szlovákul.

[15] Az adatközlő a lektori hallgatók közül való, mégis idézem véleményét. Elmondása szerint pontosan azért íratta gyermekét tavaly magyar2-re (a szlovént tanulja anyanyelvként, magyar anyanyelvét pedig második nyelvként), hogy ő ne kerüljön olyan helyzetbe, amelyben neki volt része a már akkor is nagyon erős szlovén dominanciájú kétnyelvű oktatásban.

A természetes nyelvhiány mellett a hallgatók a „mesterséges” nyelvhiány eseteit is említik. Itt azokról a ***nyelvi jogsértésekről*** van szó, amelyekhez a hatóságok a kisebbségi kétnyelvűségben a nyelvpolitikájukkal is hozzásegítenek: vagy úgy, hogy diszkriminálják a beszélőt (pl. nem kapja meg a megpályázott munkakört, mert nem ismeri vagy nem jól ismeri az elvárt nyelvet, nyelvváltozatot), vagy úgy, hogy a hiányt nemhogy megszüntetni törekednének, hanem nyelvvisszaszorító nyelvpolitikai intézkedéseikkel súlyosbítják, ahogy erre számos példát találunk Szlovákiában. De a kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt a nyelvi problémák egyszerű ignorálása is a hiány növekedését idézi elő, ahogy ez jól látszik, különösen Szlovéniában, az ottani magyar kisebbség csekély lélekszáma, sérülékeny állapota miatt.

- A hivatalokban nem lehet magyarul beszélni, mert általában a foglalkoztatottak szakterminológiája annyira hiányos, hogy nem folyhat kommunikáció ezen a nyelven. Ugyanez érvényes valamennyi muravidéki vállalatra. Mb
- A hétköznapi életben nem nyilvánulhat meg a saját nyelvén, még ha szeretne is, mert nem értenék meg (a boltban, a községházán, az egészségügyben). Mb
- A boltban magyarul való megszólaláskor szlovák válasz érkezett; illetve megjegyzés, nem érti a hallottakat. P
- Nem beszélhetem a magyart bárhol, mert nem értik meg; még a hivatalban se lehet használni, pedig kétnyelvűen ír mindent, de ha nem érteném kitölteni (az űrlapot), nem is tudnának vagy nem akarnának segíteni. Mb

A többségi nyelvű hivatali alkalmazottak minimális konvergenciáját egyrészt kisebbségi nyelvi kompetenciájuk teljes vagy részleges hiánya, másrészt a kisebbségi nyelvhez fűződő negatív attitűdjeik határozzák meg. Az ő abszolút divergenciájuk a magyar anyanyelvűek szinte totális konvergenciáját követeli meg, ez pedig nem nyelvi, hanem nyelvi jogi probléma elsősorban (KOLLÁTH 2005: 166–177). Súlyos nyelvi következményei viszont kiolvashatók a problémaleírásokból (az elvett lehetőségek „leszoktatják” a kisebbségi beszélőt anyanyelvéről, s egy idő után már nem is tudja használni az adott helyzetben az adott célra).

A következő példában leírt probléma nem nyelvi hiány ugyan, de a nyelvi emberi jogok semmibe vevéseként, a jogsértések egyik legdurvább változataként, a megfélemlítetésnek, a ***nyelvhasználat akadályozásának***

eseteként egyelőre itt említjük (LANSTYÁK 2000: 137–139; Beregszászi 2004).

- A többségi nemzet számára – tisztelet a kivételnek – a magyarok mint valami veszélyt jelentő betegség vagyunk, ezt azért írom, mert egyszer például engem leordítottak a villamosba, mert magyarul telefonáltam, a többi utas pedig nem kelt a védelmemre, úgy tettek, mintha semmi sem történne. P
- Megszólítottak minket a múltkor, hogy ne beszéljünk magyarul a teremben, mert az nem illendő, mert nem értik a többiek. Kicsit furcsálltuk a dolgot, mert egyrészt szünet volt, másrészt pont a tanárnő szólított meg. Abbahagytuk inkább a beszélgetést. P

Ebbe a csoportba sorolható minden olyan nyelvi probléma is, amely abból adódik, hogy a nyelvhelyességi szemléletű beszédtárs a beszélő által használt formát kijavítja, megbélyegzi, mert ezzel akadályozza a természetes, oldott nyelvhasználatot (vö. KONTRA 2006). A legfrissebb példánk a maribori kontrollcsoport egyik tagjának a minap történt esete. A fővárosban tanuló egyetemistát a lektori óra megbeszélése végett folytatott telefonbeszélgetésben a magyar lektor kategorikusan kijavította: az *én soha nem szokok késni* szerkezet hallatán azonnal a *szoktam* volt a válasz, a második szótag erőteljes hangsúlyával. A hallgató először megdöbbent, aztán megrémült (egyik fél sem ismerte a másikat), és abban a pillanatban eldöntötte, hogy el se megy a megbeszélésre, hanem a vidéki egyetemen fogja tanulni az anyanyelvét.

3.2.2. Az érthetőség mint nyelvi probléma

A diskurzusokban megjelenő ***beszédhibák*** (a hangképzés hibái: *raccsolás, selypítés*, *pöszeség;* a beszédritmus zavarai: *hadarás, motyogás*) és ***lazításos jelenségek*** (*a szavak végének elharapása; én gyakran helytelenül hangsúlyozok, gyorsan beszélek, emiatt a hosszú magánhangzókat sokszor röviden ejtem*) jórészt a szombathelyi anyagban fordulnak elő nyelvi problémaként, méghozzá nagy gyakorisággal. Ez bizonyára nem véletlenül alakult így, de nincs szó valószínűleg arról sem, hogy a hallgatók – mivel otthon válaszoltak a kérdésekre – „súgtak" volna egymásnak, ötletet adtak volna általános nyelvi probléma formájában, amit aztán ki-ki a maga képére formált tudása és tapasztalatai alapján. Sokkal inkább abban látjuk az okot, hogy Szombathelyen nagy hagyománya van a kiejtési versenyeknek, minden évben sikeresen szerepelnek a jól felkészített hallgatók, a magyar (és más) szakosok képzésében a hangzó nyelv művelése nagy súllyal esik latba.

Az említett példa arra utal, hogy a hallgatók nyelviprobléma-érzékenységét a megszerzett ismeretek jelentősen befolyásolják. Ez pedig fölveti – elméleti szinten – a ***problematizálás*** kérdését. Nyelvi probléma nagyon sok és nagyon sokféle van, de az, hogy melyik emelkedik ki közülük, válik sokak számára érzékelhetővé, attól is függ, hogy tekintélyek (pl. egyetemi oktatók) mit tartanak (lényeges) problémának és láttatnak ilyenként azokkal, akiket befolyásolnak (pl. az egyetemi oktatók a hallgatókat). Ha nem lennének kiejtési versenyek, vagy azokon nem volna fontos szempont a tiszta artikuláció, ez a probléma bizonyára nem jelentkezett volna ilyen nagy mértékben, annak ellenére, hogy a jó artikulációra valóban szükség van, különösen a tanári szakmában. S ha az adatközlők számára a tanári beszéd vagy a kiejtési versenyeken (jogosan) elvárt, „tökéletes" artikulációjú reproduktív beszéd a minta, akkor érthető, hogy a lazításos jelenségek is idekerültek, holott ezek – szemben a beszédhibákkal – nem abszolút módon, nem minden beszédhelyzetben „rosszak": a spontán, kötetlen beszédnek például természetes, elmaradhatatlan velejárói. Nyilvánvaló, hogy az adatközlők – a nyelvi rétegzettség nyelvhasználatbeli következményeit figyelmen kívül hagyva – a reproduktív beszéd fontos hangzásbeli jellemzőit vetítik ki a spontán beszélt nyelvre.

Különösen a maribori hallgatóknak jelent nyelvi problémát (a beszélő problémája egy idegennel – más nyelvváltozatúval – pl. magyarországival folytatott diskurzusban) a ***nyelvjárási ejtés***, megfigyelésünk szerint elsősorban a nyugati nyelvjárástípusra jellemző nagyon erős és következetesen használt nyitódó diftongusok.

- Ha Mo-ra megyek, néha nem értenek meg vagy furcsán néznek rám a kiejtésem miatt, és akkor a standardot próbálom beszélni. Mb
- A magyarországi magyar nem érti meg a határon túlit, vagy ha sejti is, mire gondol, kineveti. Mb

Saját tapasztalataink is megerősítik, hogy az ilyen diftongusokat ejtő beszélőket valóban nem mindig értik meg a más nyelvjárásterületen élő beszélők, ami elég ritka jelenség magyar viszonylatban, hiszen köztudomású, hogy a magyar nyelvjárások közt nincsenek jelentős, a megértést gátló különbségek.

3.2.3. A helyesírás problémái

Mindhárom csoportban probléma, arányaiban talán a maribori anyagban a leggyakoribb, ennek oka lehet az elsőévesek mostani szemeszterének „tananyaga" (Írásbeli és szóbeli nyelvhasználat): *a hagyomány elve szerinti*

írásmód (mikor írunk ly-t, ill. j-t), a szavak egybe- és különírása, a hosszú és a rövid magán- és mássalhangzók írása, a vessző helye a mondatban, a főnevek helyesírása, a dátumok írása; az újabb keletkezésű szavak helyesírása (e-mail). De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy kisebbségben az anyanyelv helyesírását a másodnyelvi interferenciajelenségek is nehezítik (pl. *nagybetű–kisbetű, a vessző helye a mondatban, a főnevek helyesírása, a dátumok írása*).

3.2.4. A problémát okozó konkrét nyelvi jelenségek

A konkrét nyelvi jelenségekkel kapcsolatos nyelvi problémák közül először az idegen nyelvi (elsősorban angol) hatás következtében bekerülő ***idegen szavak*** kérdését említjük. Elsősorban a szombathelyiek mutatnak rá a magyar nyelv *elidegennyelvűsödésének* jelenségére, pl. az egynyelvű környezet látható kétnyelvűségének eseteiben: az idegen nyelvű reklámok, feliratok elszaporodásában. A problémát nemcsak az idegenségek villámgyors terjedésében, magas számában látják, hanem abban is, hogy meglátásuk szerint az emberek sokszor a jelentés pontos ismerete nélkül (esetleg csak divatból) használják, minden válogatás nélkül az idegen szavakat. A kétnyelvűségben az idegenségek elsősorban a nyelvi kontaktus természetes működésének eredményeiben, államnyelvi kódváltások és kölcsönzések formájában jelentkeznek. A hallgatók véleménye szerint a *túl nagy idegen- és államnyelvi hatás* következményeként *eltűnnek a magyar nyelv sajátosságai*.[16]

A válaszokból kigyűjtött további konkrét nyelvi jelenségeket csak felsoroljuk, elemzésre, magyarázatra a következő lépésben kerülhet csak sor.

- terpeszkedő kifejezések töltelékszavak használata, pl. *izé* Sz
- mondatszerkesztési hibák Sz
- két kötőszót ne használjunk egymás mellett, pl. *de viszont, de azonban* Sz
- suk/sükölés, pl. *támassza*: ez helytelen, *támasztja*: ez a helyes Sz
- nákolás Sz, P
- az ikes és az iktelen ragozás keverése Sz
- az alanyi és tárgyas ragozás keverése Sz

---

[16] Az e bekezdésben kurzivált három szekvencia közül az első és a harmadik szó szerinti idézet szombathelyi adatközlőktől, a második parafrázis egy szintén szombathelyi válasz alapján. Az ilyen típusú laikusi véleményekre és attitűdökre l. DOMONKOSI tanulságos elemzését (megjelenés alatt).

- toldalékok helytelen használata: *-ba/-be* a *-ban/-ben* helyett Sz
- a szlovén nyelv hatása a *-nál/-nél* esetében (*németnél* ezt még nem említettük, *németen!*) Mb
- „nyelvi makaronikum”, pl. *pro Budapestért*: hibás!, helyesen: *pro Budapest* vagy *Budapestért* Sz
- az igekötők helytelen használata Sz
- a nevek előtt nincs névelő, de a legtöbben kiteszik (találkoztam *a Tibivel*) Mb
- *szoktam* (nem *szokok*) Sz
- paronímia, pl. *ökonómia* : *ökológia* Sz
- jól *megértem magam vele* (jól *megértjük egymást*) Mb
- *barátnőimek* a *barátnőim* helyett Mb

A nyelvművelés által nyelvhelyességi hibának minősített jelenségek jórészt a szombathelyi anyagban fordulnak elő. Ebben az egynyelvűségi helyzet (kevesebb a nyelvérintkezésből adódó probléma) és a problémakezelés leírásában is megmutatkozó standard nyelvi ideológia túlsúlya játszhatja a legmeghatározóbb szerepet, de bízunk benne, hogy oka ennek az is, hogy a kétnyelvűségi körülmények közt élő hallgatók kezdik magukévá tenni, belsőleg is elfogadni a nyelv tudományos szemléletét, amint azzal egyetemi tanulmányaik során találkoznak.

A felsorolt jelenségek olyan problémák, amelyeket – a válaszok alapján legalábbis így látszik – az adatközlők a környezetükben észlelnek, nem rájuk magukra, hanem beszédpartnereikre jellemzőek. A megfogalmazásokból továbbá arra lehet következtetni, hogy a problémát okozó nyelvi jelenségek felsorolásakor nem konkrét diskurzusokra gondoltak, amelyekben az adott körülmények között az említett jelenségek valami miatt nem voltak véleményük szerint helyénvalóak, hanem általában, helytől és időtől, beszédhelyzettől és nyelvváltozattól függetlenül „problémás”-nak gondolják őket.

5. Tanulságok és következtetések

1. A magyar nyelvközösségben – más nyelvközösségekhez hasonlóan – sok és sokféle nyelvi problémával szembesülnek a beszélők. Ezek egy része feltárható kérdőív segítségével, konkrét rákérdezéssel is. Nem gondolhatjuk azonban, hogy ezzel a módszerrel, újabb meg újabb, eltérő társadalmi hátterű adatközlők bevonásával valaha is megkaphatjuk a nyelvi problémák kimerítő listáját. A jövőben föltétlenül alkalmazni kell más módszereket is, például a nyelvmenedzselés-elmélet alapvető módszerét, a konkrét diskurzusok vizs-

gálatát abból a szempontból, hogy az egyszerű nyelvalakításnak milyen módozatai fordulnak elő bennük.

2. A vizsgált csoportok válaszaiban keverednek az adatközlők által ténylegesen megélt, valóságos nyelvi problémák olyan valóságos problémákkal, amelyekről másoktól, máshonnan hallottak, ill. amelyekről tanulmányaik során szereztek tudomást. Ezenkívül előfordulnak – elsősorban az egynyelvű csoportban – olyan problémák is, amelyeket mi magunk jórészt álproblémának minősítenénk, legalábbis az általánosításnak azon a szintjén, amelyen a válaszok mozogtak (tudatában vagyunk ugyanakkor annak, hogy e tekintetben a nyelvmenedzselés-elmélet egyik alaptétele szerint nem a mi véleményünk a döntő). Ilyenek pl. a *terpeszkedő kifejezések* Sz, az SMS-ek „fertőző" hatása a beszélt nyelvre P, *intervokális geminácio* és *magánhangzó-rövidítés* Sz, *idegen szavak felesleges használata* és a 3.2.4. fejezetben szereplő csaknem összes nyelvi jelenség.

3. Az egynyelvű csoport tagjainál a kétnyelvű csoportokkal összehasonlítva gyakoribb volt a nyelvi problémákra való általános utalás; e problémák egy részéről világos, hogy nem az ő problémáik, ők azonban regisztrálják őket, minősítik (többnyire hibának), és – saját bevallásuk szerint – figyelmeztetik is rájuk a környezetükben élő embereket. Ezzel szemben a kétnyelvű csoportok többnyire saját nyelvi problémáikat tárják elénk. Mivel a kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt, az államnyelvi egynyelvűséghez viszonyítva az emberek gyakrabban szembesülnek valódi nyelvi problémákkal, s ezek rendszerint súlyosabbak, húsbavágóbbak is, érthető, hogy a kétnyelvű csoportok válaszaiban a ténylegesen megélt problémák dominálnak. Sajátos paradoxon, hogy a szombathelyiek egyik „súlyos problémája" a suksükölés, holott nagyon valószínű, hogy nagy részük soha nem suksököl. Ezzel szemben a maribori elsőéves hallgatók azt sem tudták, mi az a suksük, nem hogy „problémának" tartották volna, holott maguk is suksükölnek.

4. Az egy- és a kétnyelvű csoportok által említett problématípusok egy része közt érezhető gyakorisági különbségek voltak. Például az egynyelvű csoport egyik központi problémája a nyelvi változás volt, amely általában romlásként jelent meg válaszaikban. Ez jellegzetesen olyan probléma, amely a hétköznapi beszélők számára nem létezne, ha nem értesülnének róla a nyelvművelőktől vagy az iskolában. A kétnyelvű csoportok ezzel szemben inkább a nyelvi hiány különféle aspektusaira utaltak válaszaikban. Ha – nagy ritkán – említettek is nyelvhelyességi hibát, nemegyszer más volt a hozzá

való viszonyulásuk. Hasonlítsuk össze alább egy pozsonyi hallgató megállapítását két szombathelyi véleménnyel (a kiemelések tőlünk származnak):

- Egyes nyelvművelők szerint az egyes szám első személyű feltételes módú alanyi ragozású igék esetében a *-nék* helyett használatos *-nák* „nagyon nagy hiba": *olvasnék* helyett *olvasnák*. Viszont az emberek egyre nagyobb része az utóbbi formát használja, és nem fog visszatérni a „standard" használathoz. P
- Mindig kijavítom családom tagjainak, barátaimnak a nyelvhelyességi problémáit, pl. ha rosszul ragoznak, ha helytelenül mondanak ki egy szót. Sz
- Kötőszóhasználat; testvéremet, barátaimat sokszor „javítom"; pl. a *de viszont* használatában; sokan mindkettőt ejtik, pedig az helytelen, sajnos szinte mindenhol hallani: iskolában, rádióban, televízióban, utcán stb. Sz

5. A csoportok közt tehát bizonyos eltéréseket találtunk a nyelvi problémákhoz való viszonyulás tekintetében is. Az egynyelvű hallgatók a „nyelvi romlással" kapcsolatban megoldásai javaslatokat is megfogalmaztak (pl. fontos az *idegen szavak elleni küzdelem*, a *hibák*, *helytelenségek*, *káros jelenségek tudatosítása* és *javítása, visszaszorítása, kiiktatása, kiküszöbölése, a rossz hatások elleni védekezés,* a helyes formák *megtanítása, a helyes nyelvhasználat iránti igény formálása,* a nyelv *értékeinek, szépségeinek megőrzése).*[17] A két kétnyelvű csoport e tekintetben valamelyest különbözik egymástól, a mariboriak válaszaiban többször mutatkozik meg a nyelvhelyességi szemlélet, mint a pozsonyiakéban. Ennek valószínű oka: a pozsonyiak között több a negyedéves, a mariboriak fele viszont csak három hónapja egyetemista, így bennük a közoktatás előíró nyelvhasználati szabályai nagyon erősen tartják magukat.

6. A magyar szakos tanároknak az oktatásban, a nyelvi tanácsadásban, de szinte az összes nyelvalakító tevékenységben aktív szerepük van, szemléletük jelentős mértékben befolyásolja a hétköznapi beszélők nyelvszemléletét, és ennek folyományaként anyanyelvhasználatukat, a magyar nyelvhez való viszonyulásukat is. Ezért nagyon fontos volna e vizsgálat (és az ennél sokkal átfogóbb leendő kutatások) tanulságait „visszaforgatni" a gyakorlatba

[17] Valójában persze a legtöbb esetben nem a probléma szorul kezelésre, hanem azt a szemléletet kell megváltoztatni, amely a jelenkori nyelvi változásokban vagy azok egy részében romlást – azaz problémát – lát.

annak érdekében, hogy a magyartanárok jó irányba befolyásolják a fiatalok nyelvszemléletét, segítsenek rombolni a magyar nyelvközösségben (is) oly szívósan hagyományozódó nyelvi mítoszokat, babonákat, hozzájáruljanak ahhoz, hogy ha az emberek elfogadnak is különféle nyelvi ideológiákat, ezt tudatosan tegyék, nem gondolván azt, hogy az adott nyelvi probléma más keretben, más ideológiai indíttatásból nem is közelíthető meg.

7. Meggyőződésünk, hogy a magyar nyelvközösségben meglévő nyelvi problémák kezelésére a dolgozatunk bevezető részében említett három megközelítés közül a nyelvmenedzselés-elmélet a legalkalmasabb. A nyelvtervezés-elmélet is reális problémákkal foglalkozik, és sikeresen kezeli őket, ám érdeklődési körükből sok fontos probléma teljesen kimarad. Ilyenek pl. a dolgozatunkban részletesen nem tárgyalt fordítási, illetve a nyelvi hiányon belül említett diskurzusbeli problémák, azok az esetek, amikor a beszélőknek nem jut eszükbe a szükséges szó, kifejezés vagy nyelvi forma. A nyelvmenedzselés-elmélet arra is kiválóan alkalmas, hogy módszertani eljárásait alkalmazva megkülönböztessük a beszélők tényleges problémáit „a nyelv problémáitól", melyek egy része valójában nem a nyelvé, hanem a nyelvi folyamatokat különféle nyelvi ideológiák és mítoszok torzító optikáján keresztül szemlélő emberé.

Irodalom

BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2004. Megfélemlített anyanyelvhasználat. BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICSKÓ ISTVÁN: *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról.* Ungvár, PoliPrint.

DOMONKOSI ÁGNES, megjelenés alatt. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. DOMONKOSI ÁGNES–LANSTYÁK ISTVÁN–POSGAY ILDIKÓ szerk., *Nyelvművelésről másként. Tanulmányok az I. és a II. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozó anyagaiból.* Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Kiadó.

ÉKsz.[2] 2003. PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar értelmező kéziszótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó. (2., átdolgozott kiadás.)

ÉrtSz. V. 1961/1980. *A magyar nyelv értelmező szótára V (Mo–S).* Budapest: Akadémiai Kiadó.

FISHMAN, JOSHUA A. 1974/1998. Nyelvi modernizáció és nyelvi tervezés a nemzeti modernizáció és tervezés más típusaival összehasonlítva. TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény,* 31–50. Budapest, Universitas Kiadó.

HAUGEN, EINAR 1966/1998. Nyelvészet és nyelvi tervezés. TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény,* 11–29. Budapest, Universitas Kiadó.

JERNUDD, BJÖRN H 1993. Language planning from a management perspective: An interpretation of findings. JAHR, ERNST HÅKON ed., *Language conflict and language planning*, 133–142. Berlin, Mouton de Gruyter.

JERNUDD, B. H. and J. V. NEUSTUPNÝ 1987. Language planning: for whom? In: *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Ed. by L. LAFORGE. Québec 1987, 71–84.

KONTRA MIKLÓS 2006. A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. SIPŐCZ KATALIN–SZEVERÉNYI SÁNDOR szerk., *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére,* 83–106. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék.

KOLLÁTH ANNA 2005. *Magyarul a Muravidéken.* Maribor, Zora 39.

LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában.* Budapest–Pozsony, Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.

LANSTYÁK ISTVÁN, megjelenés alatt. A nyelvi tévhitekről. DOMONKOSI ÁGNES–LANSTYÁK ISTVÁN–POSGAY ILDIKÓ szerk., *Nyelvművelésről másként. Tanulmányok az I. és a II. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozó anyagaiból.* Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Kiadó.

MAITZ PÉTER 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *MNy* 102/3, 307–322.

NEKVAPIL, JIŘÍ 2000. Language Management in a Changing Society. Sociolinguistic Remarks from the Czech Republic. In: B. PANZER (ed.), *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*, Frankfurt (Main), Peter Lang, 165–177.

NEKVAPIL, JIŘÍ, megjelenés alatt. From Language Planning to Language Management. *Sociolinguistica* 20.

NEUSTUPNÝ, JIŘÍ V. 2002. Sociolingvistika a jazykový management. *Sociologický časopis* 38/4, 429–442.

NEUSTUPNÝ, JIŘÍ V.–NEKVAPIL, JIŘÍ 2003. Language Management in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning* 4, 181–366. [Reprinted in

BALDAUF, R.B./KAPLAN, R., B. (eds), *Language Planning and Policy in Europe, Vol. 2*. Clevedon etc.: Multilingual Matters, 2006, pp. 16–201.]

PÉNTEK JÁNOS 1999. *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben.* Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia.

PÉNTEK JÁNOS 2001. *A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok.* Kolozsvár, Komp-Press–Korunk Baráti Társaság.

SÁNDOR KLÁRA 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. KIEFER FERENC szerk., *Magyar nyelv*, 958–995. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2005. Nyelvművelés – nyelvtervezés – nyelvi menedzselés. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7/4, 67–75.